Πέτρος Θ. Πιζάνιας

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ 1821-1830

βιβλιοπωλείον της ΕΣΤΙΑΣ
ιστορία & πολιτική

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ
1821-1830

Σειρά: Ιστορια και Πολιτικη
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: Ν. Ε. ΚΑΡΑΠΙΔΑΚΗΣ

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ «ΕΣΤΙΑΣ»
Ι. Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΥ & ΣΙΑΣ Α.Ε.

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ
Βουλής 14 - Αθήνα 105 63. Τηλ.: 210 3213 907

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ
Διδότου 19 & Δελφών, Αθήνα 106 80. Τηλ.: 210 3213 704

www.hestia.gr • info@hestia.gr
Εκδόσεις Εστία

ΠΕΤΡΟΣ Θ. ΠΙΖΑΝΙΑΣ

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ
1821-1830

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ"
Ι.Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΥ & Σιας Α.Ε.
ΑΘΗΝΑ 2021

ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ

ΙΣΤΟΡΙΑ

Μισθοί και εισοδήματα στην Ελλάδα (1842-1923). Το παράδειγμα των υπαλλήλων της Εθνικής Τράπεζας, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1985.

Οικονομική ιστορία της ελληνικής σταφίδας 1851-1912. Παραγωγή, διεθνής αγορά, διαμόρφωση τιμών, κρίση, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος – Ιστορικό Αρχείο, Αθήνα 1988.

Κίνηση των τιμών στην Ελλάδα, ιθ΄- αρχές κ΄ αιώνα. Πειραιάς, Πάτρα, Ερμούπολη (μαζί με τον Γιώργο Μητροφάνη), ΜΙΕΤ, Αθήνα 1991.

Οι φτωχοί των πόλεων. Η τεχνογνωσία της επιβίωσης στην Ελλάδα το Μεσοπόλεμο, Θεμέλιο, Αθήνα 1993.

Χρόνοι των ανθρώπων. Θεωρήσεις για την ιστορία, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2002.

Η Ελληνική Επανάσταση του 1821. Ένα ευρωπαϊκό γεγονός (εισαγωγή-επιμέλεια), Κέδρος, Αθήνα 2009.

The Greek Revolution of 1821: A European Event (ed.), The Isis Press, Istanbul 2011.

Η ιστορία των Νέων Ελλήνων. Από το 1400c έως το 1820, εκδόσεις της Εστίας, Αθήνα 2014.

The Making of the Modern Greeks: 1400-1820, Cambridge Scholars Publishing, London 2020.

ΔΟΚΙΜΙΟ

Ο μαρξισμός της ιστορικής σοσιαλδημοκρατίας, Πολύτυπο, Αθήνα 1987.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Ευχαριστώ τους φίλους και συναδέλφους Νίκο Καραπιδάκη, Διονύση Τζάκη και Σίμο Μποζίκη που διάβασαν το παρόν βιβλίο και με βοήθησαν με τις παρατηρήσεις τους. Ευχαριστίες οφείλω και στον διδάκτορα Στάθη Πουλιάση για την πολύμορφη βοήθειά του σε ποικίλα τεχνικά ζητήματα. Ευχαριστώ επίσης την εκδότριά μου Εύα Καραϊτίδη και την Ιωάννα Κομπιλίρη των εκδόσεων της Εστίας για τη φροντίδα τους. Ένα ισχυρό κίνητρο υπήρξε η υπόσχεση της γυναίκας μου Αλίκης Βαξεβάνογλου και του γιου μου Στέφανου Πιζάνια ότι θα το διαβάσουν μόλις εκδοθεί. Ευχαριστώ τον Βαγγέλη Χατζηβασιλείου διότι με καθησύχασε η λογιοσύνη του και την καθηγήτρια φιλόλογο Δώρα Καραφύλλη για την εξαιρετική διόρθωση του βιβλίου. Ευχαριστώ, τέλος, τον καθηγητή Γιώργο Ματθιόπουλο για τον σχεδιασμό των χαρτών. Το βιβλίο είναι αφιερωμένο στον Στέφανο Πιζάνια και τη σύντροφό του Σοφία Γιαννίκου.

Πηγή του δέους, του δίκιου δρόμος, λυτρώσεως πύλη

Νικος Εγγονοπουλος, *Μπολιβάρ. Ένα ελληνικό ποίημα*

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1
ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΣΤΗ ΜΕΓΑΛΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ

Μια πολυκύμαντη ιστορία 13
Η ανάδυση και η κατίσχυση των Νέων Ελλήνων 19
Η επαναστατική συγκυρία και η οργάνωση για την ελευθερία 24

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2
ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ Ή ΘΑΝΑΤΟΣ

Ένα οργανωμένο πάθος 33
Ο επαναστατικός πόλεμος και η τοπική πολιτική οργάνωση των πληθυσμών 46
Από τα τοπικά στα περιφερειακά επαναστατικά συμβούλια 50
Οι απαρχές της εθνικής νεωτερικής πολιτικής οργάνωσης των Ελλήνων 55
Η στρατιωτική εδραίωση της Επανάστασης
και η ανάπτυξη των εθνικών πολιτικών θεσμών 59
Το εθνικό και δύο τοπικά παραδείγματα 66
Οι ανταγωνιστικές στρατηγικές για την ελευθερία
και η σύγκρουση για τον έλεγχο της πολιτικής ισχύος 76
Οι απαρχές της Ελληνικής Δημοκρατίας 84

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3
Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΚΑΙ ΟΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΕΣ ΔΥΝΑΜΕΙΣ

That Greece Might Still Be Free 91
Οι ευρωπαϊκοί ανταγωνισμοί ισχύος και η Επανάσταση 94
Οι ευρωπαϊκοί κρατικοί ανταγωνισμοί και οι ελληνικοί χειρισμοί 101
Η ελληνική στρατηγική και η οθωμανική απάντηση 104
Η αντιστροφή της ήττας 111
Φωτιά και τσεχούρι στους προσκυνημένους 115
Η αντεπίθεση των Ελλήνων υποχρεώνει τις ευρωπαϊκές κυβερνήσεις
σε αλλαγή πολιτικής 127

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

ΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΩΝ ΔΥΝΑΜΕΩΝ
ΤΟΥ ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ ΚΑΙ ΟΙ ΠΗΓΕΣ ΤΗΣ ΙΣΧΥΟΣ

Η συνείδηση του ιστορικού καθήκοντος 133
Καράβια, καπετάνιοι και συντροφοναύτες 137
Οι Πελοποννήσιοι μαχητές πολιτοφύλακες 144
Οι μαχητές της θάλασσας των βουνών 155
Οι Μανιάτες 166
Οι Σουλιώτες 168
Οι συσχετισμοί δύναμης και η στρατηγική της ανατροπής τους 173
Στοιχεία για την επαναστατική ιδεολογία 178

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

ΤΟ ΝΕΟ ΠΕΔΙΟ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΑΙ Η ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΕΘΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Δεν έχομεν κράτος μα θα κάμωμεν 189
Το αγροτικό ζήτημα 195
Η απαρχή της κρατικής διοίκησης 201
Η νέα κοινωνικοποίηση και η ενσωμάτωση των πληθυσμών 205
Ανιχνεύοντας το πολιτικό πεδίο της Επανάστασης 211

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΤΕΠΙΘΕΣΗ ΣΤΗΝ ΑΝΕΞΑΡΤΗΣΙΑ

Από το Λαϊκό πολίτευμα στον βοναπαρτισμό 217
Οι πρώτες ανεξάρτητες πολιτικές συνομαδώσεις 224
Τα στρατηγικά διλήμματα των Ελλήνων 228
Η ελληνική εθνική επικράτεια και η ανεξαρτησία 232

ΥΣΤΕΡΟΓΡΑΦΟ 239

ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ 241

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΧΑΡΤΩΝ, ΠΙΝΑΚΩΝ ΚΑΙ ΔΙΑΓΡΑΜΜΑΤΩΝ 261

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ 263

1

ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΣΤΗ ΜΕΓΑΛΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ

Των καθ' ημάς Ελλήνων... περί τ' αναγκαία
κατατεινομένους, και χαλεπώς ον τελούσι
φόρον τω βαρβάρω ποριζομένους.

Μαρκος Μουσουρος 1498

Μια πολυκύμαντη ιστορία

Μεταξύ των πλέον άστοχων ορισμών που μπορεί να διαβάσει κανείς στην εποχή της παγκοσμιοποίησης από τους φορείς και τους οπαδούς της είναι ο ορισμός του έθνους. Συχνά ο ορισμός αυτός συγχέει το έθνος εν γένει με το έθνος-κράτος, ταυτίζει την εθνική ιδεολογία με τον εθνικισμό, και τον πατριωτισμό με κάτι ερεβώδες. Η παγκοσμιοποίηση επιδιώκει να εμφανίζεται αδιαίρετη, αυτοφυής, ουδέτερη· έτσι είναι πρόδηλη η ιδεολογική αφετηρία αυτής της πλήρους ερμηνευτικής αστοχίας. Αλλά το φαινόμενο έθνος ως πολιτισμικό φαινόμενο είναι ιστορικά πολύ παλαιό. Τα ευρωπαϊκά έθνη ανάγονται ως προς την επίσημη πολιτική τους αλληλοαναγνώριση το αργότερο στη Συνθήκη της Βεστφαλίας το 1648, και τουλάχιστον από την ίδρυση του ΟΗΕ, το 1945, έως σήμερα η πολιτική μορφή έθνος-κράτος τυπικά καλύπτει σχεδόν ολόκληρο τον πλανήτη.

Τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά τα οποία συστήνουν ό,τι αποκαλούμε εθνική ταυτότητα, την οποία επικαλούνται πληθυσμοί και αυτοαναγνωρίζονται σε αυτήν, υπάγονται πλήρως στον κανόνα της ιστορικότητας. Δεν αναδύονται από την ανυπαρξία σαν μια αστραπή κατά την περίοδο μιας επανάστασης, αλλά συγκροτούνται στη μακρά ιστορική διάρκεια, συνήθως βουβά. Ωστόσο, πολλοί λαοί, ακριβέστερα πολλοί πληθυσμοί, μπορεί να διαθέτουν κοινά πολιτισμικά χαρακτηριστικά, όπως η γλώσσα. Μπορεί, ακόμα, αυτοί οι πληθυσμοί να ασκούν κοινές πρακτικές εξασφάλισης και αναπαραγωγής του βίου και να υπακούουν σε διάφορες συνήθειες και έθιμα, μπορεί επίσης να ασπάζονται κοινή θρησκεία. Όμως αυτά όλα έχουν αξία για το πολιτισμικό έθνος μόνο εφόσον ενεργοποιηθούν από μια ενιαία για όλους ιστορική αναφορά. Δηλαδή αν συνειδητοποιηθούν ως κοινή ιστορική προέλευση ενός πληθυσμού στον χώρο και τον χρόνο. Μόνο τότε αρχίζει να σχηματίζεται η κοινή για όλους αυτοαναγνώριση, οπότε τα γλωσσικά, θρησκευτικά και λοιπά πολιτισμικά κοινά χαρακτηριστικά ενεργοποιούνται και αυτά ως στοιχεία εθνικής αυτοαναγνώρισης. Ποια κοινωνικά στρώματα συγκροτούν πρώτα την εθνική συνείδηση; Προφανώς εκείνα τα οποία διαθέτουν τη μόρφωση, την καλλιέργεια και ασφαλώς τους κοινωνικούς και οικονομικούς λόγους,

τα συμφέροντα στην ευρεία σημασία τους, ώστε να συλλάβουν και να καλλιεργήσουν αυτή την ιδεολογία. Ο εθνικός αυτοκαθορισμός, εν τέλει, αποτελεί μια μείζονα πολιτισμική διαφοροποίηση έναντι του υφιστάμενου έως τότε συστήματος αυτοαναγνώρισης, και επίσης σε σχέση με όλους τους άλλους πληθυσμούς, ανεξάρτητα από το αν διάκειται φιλικά ή εχθρικά προς αυτούς.

Αυτά όλα με τη σειρά τους δεν οδηγούν αυτονοήτως έναν πληθυσμό ο οποίος ασπάζεται μια κοινή εθνική ταυτότητα σε κάποια αυτοτελή πολιτική συγκρότηση. Όμως αποτελούν δυνάμει προϋποθέσεις για τη μετεξέλιξη του πολιτισμικά εθνικού πληθυσμού σε πολιτικό λαό με κράτος το οποίο συγκροτείται με βάση τη δική του ιστορική ιδιοπροσωπία, κράτος ανεξάρτητο.

Ας επαναλάβω πως μόνο όταν η ιστορική προέλευση και η γεωγραφία συνυφανθούν ως ιδεολογικά σύμβολα αυτοαναγνώρισης (ταύτισης) ενός πληθυσμού, και ακόμα εφόσον διατυπωθούν σε μια κοινή, κατανοητή λίγο πολύ γλώσσα, τότε έχουν τεθεί οι κοινωνικοί όροι ώστε η εθνική ιδεολογία να ηγεμονεύσει. Δηλαδή να αποκαλούν τον εαυτό τους τα άτομα και να αναγνωρίζονται μεταξύ τους ως μέλη ενός έθνους, να μορφοποιείται η πρόσληψη του συλλογικού εαυτού ως εθνική.

Η πρόσληψη αυτή, το γνωρίζουμε εμπειρικά από πολλές επαναστάσεις σαν την ελληνική, συντελείται και στις κοινωνίες στις οποίες η μεγάλη πλειονότητα του πληθυσμού ζει χωρίς γραφή και μεταβιβάζει τη γνώση (εντέλει τη συλλογική μνήμη) από άτομο σε άτομο και από γενιά σε γενιά με προφορικούς μηχανισμούς. Υποθέτω ότι σε κοινωνίες προφορικού πολιτισμού η εθνική ιδέα ενσφηνώνεται στον κατεξοχήν μηχανισμό σχηματισμού και μεταβίβασης της μνήμης τροποποιώντας τον βαθμιαία. Ο κυριότερος λόγος είναι ότι καλεί τα άτομα σε μια προοπτική απελευθέρωσης, όχι εν γένει αλλά από το υφιστάμενο συγκεκριμένο κοινωνικό και πολιτικό καθεστώς. Και καθώς τα άτομα αποκτούν επίγνωση της ιστορίας τους σχηματίζουν τη διπλή προοπτική προς το παρελθόν και το μέλλον σε έναν συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο, υφιστάμενο ή φαντασιακό. Ο σχηματισμός αυτής της διπλής αλλά ενιαίας ιστορικής προοπτικής αποτελεί μια μείζονα πολιτισμική αλλαγή. Το κεντρικό χαρακτηριστικό αυτής της αλλαγής συνίσταται στο γεγονός ότι στην απλή χωρική και την εν γένει συγγενική δομή κοινωνικής συγκρότησης ενός πληθυσμού ενσφηνώνεται η τάση μετεξέλιξής του σε ιστορικό λαό.

Υποστηρίζω ότι ο πατριωτισμός αποτελεί την πολιτικοποιημένη μορφή της εθνικής ιδεολογίας. Για τούτο, ιστορικά τον συναντάμε σε συγκρούσεις με εθνικό υπόβαθρο, επαναστάσεις, αντιαποικιακούς πολέμους, αντίστοιχες εξεγέρσεις, αντιστασιακά κινήματα ενάντια σε κατακτητές, και φυσικά σε πολέμους μεταξύ κρατών. Ο πατριωτισμός, όπως κάθε πολιτική ιδεολογία, σχηματίζεται σε αντιπαράθεση με έναν αντίπαλο, κάποιο εχθρό.

Ας επαναλάβω ότι η εθνική αυτοαναγνώριση και η μετεξέλιξή της σε πατριωτισμό υπόκεινται για την κατανόησή τους στον μεθοδολογικό κανόνα της ιστορικής επιστήμης.

Και αυτή προϋποθέτει ότι η γνώση και η ερμηνεία του φαινομένου μπορεί να είναι μόνο συγκεκριμένη – δεν υποκαθίσταται από καμία θεωρία.[1]

Η ιστορία των ελληνικών πληθυσμών είναι παλαιότερη από όσο υποστηρίζουν αρκετοί εθνοπρεπείς ιστορικοί που έχουν υποκαταστήσει το ιδανικό τους Εγώ με την κλασική αρχαιότητα και το Βυζάντιο. Για εμάς, σε αυτό το βιβλίο, η ιστορία των Ελλήνων έχει νόημα να ξεκινήσει με τις απαρχές της πολιτικής τους πτώσης.

Κανέλλος Δεληγιάννης, *Απομνημονεύματα*.

Η Επανάστασίς μας αύτη εκινήθη [...] με μόνον σκοπόν να αποκτήσωμεν τον εθνισμόν μας, ο οποίος ήτον ενταφιασμένος από την εποχήν καθ' ην [...] κατέστρεψε ο Ρωμαίος Ύπατος Μούμιος την Κόρινθον και απεκατέστησε όλην την Ελλάδα Ρωμαϊκήν επαρχίαν. Έκτοτε έσβησε το όνομα Έλλην και εξηλείφθη από τους καταλόγους όλων των εθνών του κόσμου.[2]

Για τους Έλληνες η σταδιακή ιστορική έκπτωση εκδηλώθηκε όταν για πρώτη φορά άρχισαν να χάνουν οριστικά την πολιτική τους κυριαρχία ως αποτέλεσμα της ήττας από τους Μακεδόνες. Η σταδιακή έκπτωση των αρχαίων ελληνικών λαών, ακόμα και εκείνων που είχαν συμμαχήσει με τους Μακεδόνες, εντάθηκε στη διάρκεια της ρωμαϊκής κυριαρχίας μετά τις ήττες των ποικίλων αντι-ρωμαϊκών συνασπισμών. Παρότι ο αρχαίος ελληνικός πολιτισμός επιβίωσε μέσα από τον ελληνιστικό και τον ρωμαϊκό, ωστόσο δεν αναπαραγόταν καθαυτός από προσίδιες κοινωνικές δομές, επειδή οι δομές αυτές είχαν εξαλειφθεί ιστορικά, αμετάκλητα.

Ο χριστιανισμός, ο οποίος αποτέλεσε το επόμενο ιστορικά μείζον πολιτισμικό γεγονός, χρησιμοποίησε την ελληνική γλώσσα όπως και τα υλικά κατάλοιπα, ακόμα και τις ημερομηνίες των εορτών του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού, ωστόσο το είδωλό του αποτέλεσε για τους χριστιανούς το κατεξοχήν εχθρικό ιδεολογικό σύμβολο. Οι ελληνικοί πληθυσμοί, διάσπαρτοι σε τοπικές κοινωνίες στους ιστορικούς τους χώρους, συνέχισαν ασφαλώς να αναπαράγονται φυσικά ως πληθυσμοί, να μιλούν ποικίλες ελληνικές διαλέκτους και ιδιώματα. Όμως δεν είχαν πλέον σχέση με τον αρχαίο πολιτισμό, και κυρίως δεν διέθεταν καμία δική τους πολιτική υπόσταση. Το αργότερο από τον 2ο-3ο αιώνα και για πολλούς αιώνες στη συνέχεια, η αναφορά στο όνομα «Έλληνας» υποδείκνυε αποκλειστικά και μόνο τους αρχαίους και όχι τους πληθυσμούς στη Βαλκανική, στο

[1] Υπενθυμίζω την ερμηνεία του Νίκου Γ. Σβορώνου, *Το ελληνικό έθνος. Γένεση και διαμόρφωση του Νέου Ελληνισμού*, Αθήνα 2004.

[2] Κανέλλος Δεληγιάννης, *Απομνημονεύματα*, τ. 1ος, Αθήνα 1957, σ. 224.

Αιγαίο και τη Μικρά Ασία. Αυτοί, για όλους τους προηγούμενους λόγους, εξέπεσαν βαθμιαία σε ελληνόφωνους ή Ελλαδίτες.

Ένας νέος πολιτικός πολιτισμός είχε γεννηθεί, αυτός του θεοκρατικού Βυζαντίου. Μαζί του είχε κατισχύσει συντριπτικά μια νέα γνώση του κόσμου, η μεταφυσική των θεολόγων του χριστιανισμού και μια νέα αυτοαναγνώριση, εκείνη του «χριστιανού». Η εκκλησία ως ο πολιτικός φορέας του χριστιανισμού, και λόγω της οικουμενικής ιδεολογικής της απαίτησης, αντιμετώπιζε απολύτως εχθρικά κάθε διαχωριστική ιδιαιτερότητα από την οικουμενική ιδεολογία, και όλως ιδιαιτέρως κάθε εθνοπολιτισμική αυτοαναγνώριση, έτσι και την ελληνική. Επιπλέον, η χριστιανική εκκλησία, από την ενοποίησή της μετά τις πρώτες οικουμενικές συνόδους, και με εφαλτήριο την κατεξοχήν πολιτική της λειτουργία, απέκτησε, μαζί με την ιδεολογική και γενικότερα πνευματική επικυριαρχία, και ένα τμήμα της αυτοκρατορικής εξουσίας, καθώς μετεξελίχθηκε σε σημαίνοντα οργανικό θεσμό του ανατολικού ρωμαϊκού κράτους, και ακολούθως του οθωμανικού. Στο πλαίσιο της τρίτης κατά σειρά ολοκληρωμένης μεσογειακής αυτοκρατορίας, της Βυζαντινής, ανεξάρτητα από τη χρήση της ελληνικής γλώσσας στο κράτος, οι ελληνικοί πληθυσμοί κατέληξαν να συνιστούν μια από τις πολλές τοπικές και άσημες εθνοπολιτισμικές ομάδες επί των οποίων το κράτος της ανατολικής Ρώμης, οικουμενικό από τη σύστασή του, ήταν επικυρίαρχο. Οι ελληνικοί πληθυσμοί παρέμειναν στην κατάσταση της χαμηλής κοινωνικής και πολιτισμικής διαφοροποίησης, χωρίς κανένα ευδιάκριτο χαρακτηριστικό. Ούτε από τη θρησκεία μπορούσαν να ξεχωρίσουν, δεδομένου ότι ήταν χριστιανικοί έως το σχίσμα, και ορθόδοξοι χριστιανικοί μετά από αυτό, μαζί με άλλους πληθυσμούς, πολυάριθμων γεωγραφικών περιοχών και ποικίλων εθνοπολιτισμικών χαρακτηριστικών.

Οι Έλληνες επανήλθαν στο προσκήνιο της ιστορίας ως ιδεολογικά πολιτικά σύμβολα στα γραπτά του Πλήθωνα Γεμιστού και άλλων αριστοκρατών ουμανιστών διανοουμένων του Βυζαντίου κατά τον 14ο και 15ο αιώνα. Επανήλθαν ως πολιτικά σύμβολα με τα οποία επιδίωκαν την άρνηση του βυζαντινού αυτοκρατορικού καθεστώτος, την απόκρουση των Οθωμανών, τη διαφοροποίηση από τους Λατίνους, και όλα αυτά ερήμην του χριστιανισμού. Οι αρχαίοι Έλληνες, λοιπόν, ξαναγεννήθηκαν μέσα από την εκτεταμένη κρίση του βυζαντινού αυτοκρατορικού συστήματος για να αποτελέσουν θεμέλια μιας νέας ιδεολογικής και ευρύτερα πολιτισμικής διαφοροποίησης με κοσμικά πολιτισμικά κριτήρια, τα οποία ήταν δυνάμει εθνικού χαρακτήρα. Επρόκειτο για την ανάδυση του πρώτου Νέου Ελληνισμού, ο οποίος, πρέπει να τονιστεί, είχε κοσμικό χαρακτήρα, οιονεί εθνικά πολιτισμικά χαρακτηριστικά και διαφοροποιούνταν από τα τρία θεοκρατικά πολιτικά συστήματα της εποχής. Αυτή η αδύναμη ούτως ή άλλως αρχική εκδοχή του Νέου Ελληνισμού ηττήθηκε από τους Οθωμανούς μαζί με τις ευρύτερες, μάλλον ισχυρές, τάσεις εξελληνισμού των υπολειμμάτων της βυζαντινής αυτοκρατορίας.

Το αυτοκρατορικό σύστημα επανασυγκροτήθηκε στο τέλος του 14ου αιώνα, αυτή τη φορά από τους Οθωμανούς. Διαλύθηκε με την ήττα και τον θάνατο του Βαγιαζήτ του

Κεραυνού το 1402 και ανασυγκροτήθηκε από τη δεύτερη δεκαετία του 15ου αιώνα. Η επικράτηση των Οθωμανών ώθησε μεγάλο μέρος των βυζαντινών αξιωματούχων να ενσωματωθούν ως μεμονωμένα άτομα στο οθωμανικό κράτος, είτε εξαιτίας της ήττας τους είτε από πεποίθηση. Η μόνη βυζαντινή ηγετική ομάδα της οποίας οι δομές παρέμειναν σχεδόν ανέπαφες ήταν η ορθόδοξη εκκλησιαστική αριστοκρατία, οργανωμένη στο Οικουμενικό Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως. Αυτή αναδιοργανώθηκε με βάση τα προνόμια που πρόσφερε ο Μωάμεθ ο Πορθητής, τα οποία σήμαιναν τη μετεξέλιξη του Ορθόδοξου Οικουμενικού Πατριαρχείου και των αξιωματούχων του σε υποτελή αριστοκρατία και οργανικό τμήμα του οθωμανικού αυτοκρατορικού συστήματος κυριαρχίας επί των κατακτημένων. Ρόλος της ορθόδοξης εκκλησίας στο εξής ήταν η δική της επιβίωση, και αντίτιμο η επιβολή και η περιφρούρηση της οθωμανικής κυριαρχίας επί των κατακτημένων ορθόδοξων πληθυσμών.

Με εξαίρεση λαμπρές αλλά λίγες μεμονωμένες ατομικές περιπτώσεις ιεραρχών όπως ο Κύριλλος Λούκαρις, η ενσωμάτωση της ορθόδοξης εκκλησιαστικής αριστοκρατίας στο οθωμανικό κράτος (όπως άλλωστε και της αρμενικής εκκλησίας, του εβραϊκού ιερατείου, του Ορθόδοξου Πατριαρχείου Ιεροσολύμων αργότερα), και με εφαλτήριο την οικουμενική ιδεολογία της, τέθηκε εξαρχής στους αντίποδες και εντέλει έξω από το εξελισσόμενο φαινόμενο του Νέου Ελληνισμού, ήδη από την εποχή του Πλήθωνα. Το ίδιο ακριβώς ίσχυσε αργότερα για τη μεγάλη πλειονότητα των Φαναριωτών. Εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι και Φαναριώτες αποτέλεσαν, εντέλει, τις δύο ελληνόφωνες υποτελείς αριστοκρατίες οι οποίες, στο όνομα της πίστης, της τήρησης της υποτέλειας στην οθωμανική κυριαρχία και φυσικά των συμφερόντων τους, αντιπάλευαν κατά κανόνα τις ποικίλες εκφάνσεις ανάδυσης του Νέου Ελληνισμού, ιδίως του Διαφωτισμού και της αυτοαναγνώρισης στο όνομα «Έλληνας».

Οι ελληνικοί πληθυσμοί άρχισαν να σχηματίζουν ιστορικά νέες ελίτ σε μικρούς τόπους ελληνικών πόλεων από τα τέλη του 16ου αιώνα. Επρόκειτο, όπως παντού στην Ευρώπη, αν όχι στον κόσμο, για τοπικά συγκροτημένες ηγετικές ομάδες οι οποίες ήδη από την εμφάνισή τους βρίσκονταν εξ αντικειμένου σε μια διαδικασία κοινωνικής και πολιτισμικής διαφοροποίησης από κάθε είδους βυζαντινή ηγετική ομάδα που είχε προηγηθεί. Ήταν νέου τύπου έμποροι και διανοούμενοι, κάτοχοι νέων μορφών οικονομικής δύναμης και κοσμικής γνώσης, αλλά ραγιάδες. Άρχισαν αργά να διαφοροποιούνται οικονομικά και πολιτισμικά από τον δικό τους τοπικό κοινωνικό και θεοκρατικό περίγυρο. Η διαφοροποίηση αυτή εκφραζόταν στην αυτοαναγνώρισή τους στο όνομα «Έλληνας», αλλά και στο γεγονός ότι, σε αντίθεση με τον οικονομικό παρασιτισμό των παραδοσιακών ελίτ, αυτοί ενεργοποιούσαν εμπορικά την αγροτική και κτηνοτροφική παραγωγή και σχημάτιζαν εμπορικό κεφάλαιο. Με αυτόν τον τρόπο διαμόρφωναν και διεκδικούσαν μια δική τους ιδιαίτερη ιστορική αυτοαναφορά, και σε αυτούς εντοπίζουμε το δεύτερο και ισχυρότερο κύμα ανάδυσης της ελληνικής εθνικής συνείδησης.

Το φαινόμενο αυτής της κοινωνικής και πολιτισμικής διαφοροποίησης συνιστούσε μια

πρώτη αμυδρή ρωγμή στο οθωμανικό δεσποτικό θεοκρατικό σύστημα, και συγχρόνως μια τολμηρή, αν και άρρητη, αντίθεση προς την ορθόδοξη εκκλησία, δεδομένου ότι γι' αυτήν «Έλληνας» σήμαινε ανυπερθέτως ειδωλολάτρης και αποσυνάγωγος. Η ανερχόμενη αυτοαναγνώριση στο όνομα «Έλληνας», μαζί και η αναγεννημένη σημασία της ελληνικής γλώσσας, του εμπορίου και του Ελληνικού Διαφωτισμού από τον 18ο αιώνα στα Βαλκάνια, ώθησαν σταδιακά στην εθνοποιητική ώσμωση μεταξύ των ηγετικών ομάδων τριών μεγάλων, και ορισμένων μικρότερων, εθνοπολιτισμικών πληθυσμών των Βαλκανίων: των Ελλήνων, των Βλάχων και δευτερευόντως των Αρβανιτών· μαζί και μικρότερων εθνοπολιτισμικών ομάδων, όπως των Σαρακατσάνων, των Τσακώνων και άλλων.

Συγκρινόμενος με τους γείτονες της ευρωπαϊκής ηπείρου, ο Νέος αστικός Ελληνισμός, όπως άλλωστε και όλοι οι βαλκανικοί, εμφανίζεται στο ιστορικό προσκήνιο περίπου τέσσερις αιώνες αργότερα από τις αντίστοιχες ευρωπαϊκές αστικές ηγετικές ομάδες. Με δυο λόγια ο Νέος Ελληνισμός, αν και θεμελιώνεται ιδεολογικά στην αρχαία ιστορία των Ελλήνων, αν και αποτελεί τμήμα της πληθυσμιακής συνέχειας η οποία ανάγεται σε χρόνους πολύ πριν από την κλασική αρχαιότητα, ωστόσο στη νεότερη ιστορία της ευρωπαϊκής ηπείρου είναι σχετικά καινούργιος. Και επιπλέον, σε αντίθεση με όλα σχεδόν τα κράτη της ηπείρου, ο Νέος Ελληνισμός παρέμενε κατακτημένος, υποτελής σε ένα κράτος αλλόφυλο, αλλόγλωσσο και αλλόθρησκο, απολύτως απόξενο. Αυτό το ολικό πολιτισμικό χάσμα μεταξύ ελληνικών πληθυσμών και Οθωμανών διευκόλυνε, μάλλον σημαντικά, τον σχηματισμό της νεοελληνικής εθνικής ιδεολογίας.

Για να αντιληφθούμε σωστά την ανάδυση των Νέων Ελλήνων και τον σχηματισμό της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας, πρέπει να θέσουμε τους ελληνικούς πληθυσμούς σε ένα πλαίσιο αυτοκρατορικό, που σημαίνει πολυεθνικό και με οικουμενική ιδεολογία, από τους Μακεδόνες έως τους Οθωμανούς. Αν πάρουμε κάποια απόσταση από τα ιδιαίτερα, ιδίως τα θρησκευτικά, χαρακτηριστικά των αλληλοδιάδοχων αυτοκρατορικών κρατικών σχηματισμών στη Μεσόγειο, διαπιστώνουμε την αναπαραγωγή του αυτοκρατορικού φαινομένου επί πολλούς αιώνες. Η αναπαραγωγή υπήρξε ιδιαιτέρως σταθερή στο ανατολικό τόξο της κλειστής θάλασσας όπου ενώνονται οι απολήξεις τριών ηπείρων. Νομίζω ότι οι μεταβατικές περίοδοι, όπως η διαίρεση της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας σε ανατολική και δυτική, καθώς και η περίοδος μετάβασης από τη βυζαντινή στην οθωμανική, μπορούν να γίνουν αντιληπτές ως διαδικασίες αναπαραγωγής παραλλαγών του αυτοκρατορικού φαινομένου και της οικουμενικής ιδεολογίας. Εντέλει, το αυτοκρατορικό σύστημα κυριαρχίας αποτέλεσε μια ιστορική σταθερά μεγάλης διάρκειας στην ανατολική Μεσόγειο, και μόνο εντός αυτής είναι δυνατή η κατανόηση της ιστορίας των Ελλήνων. Η οθωμανική αυτοκρατορία υπήρξε η τελευταία παραλλαγή του αυτοκρατορικού φαινομένου στον ανατολικό μεσογειακό κόσμο, ο τελευταίος κληρονόμος όλων των αυτοκρατοριών που προηγήθηκαν στην περιοχή. Επρόκειτο για μια θεοκρατική δεσποτεία ανατολικού τύπου, απολύτως απόξενη από οποιαδήποτε πτυχή των πολιτισμικών χαρακτηριστικών των κατακτημένων.

Η ανάδυση και η κατίσχυση των Νέων Ελλήνων

Μόλις οι τεχνικές και το εμπόριο διεισδύσουν στον λαό και δημιουργήσουν ένα νέο μέσο πλούτου προς όφελος της εργαζόμενης τάξης, προετοιμάζεται μια επανάσταση [...] μια νέα διανομή του πλούτου προετοιμάζει μια αναδιανομή της εξουσίας.

Antoine-Pierre-Joseph-Marie Barnave,
Introduction à la Révolution française,
Paris 1792.

Τρεις αιώνες πριν από την Επανάσταση, από τη συγκυρία της οικονομικής και δημογραφικής ανάπτυξης του 16ου αιώνα στα Βαλκάνια ξεκίνησε σε πόλεις η ανάδυση των νέων ραγιάδων αστών οι οποίοι διευρύνονταν βαθμιαία. Αυτή η μικρή αλλαγή εμφανίστηκε στα μέσα του 16ου αιώνα, και έως τις αρχές του 17ου διευρύνθηκε σταθερά. Από τις αρχές του 18ου αιώνα αυτονομήθηκε από τα δίκτυα εμπορίου των μεγάλων ευρωπαϊκών κέντρων και ξεκίνησε η απογείωσή τους. Οι ελληνικές ηγετικές εμπορικές ελίτ πολλαπλασίασαν βαθμιαία την οικονομική ισχύ τους με γεωμετρικούς ρυθμούς και τριάντα χρόνια πριν το τέλος του 18ου αιώνα έφτασαν να ελέγχουν σχεδόν το σύνολο του οθωμανικού εξωτερικού εμπορίου προς την Ευρώπη, κατά προσέγγιση το 10% του συνόλου των εισαγωγών στην ευρωπαϊκή ήπειρο και τη Βρετανία. Από την τελευταία δεκαετία του ίδιου αιώνα έλεγξαν σχεδόν πλήρως και το αντίστοιχο εμπόριο της Μαύρης Θάλασσας. Η συγκέντρωση οικονομικής δύναμης διαμόρφωσε ορισμένους μεγιστάνες του εμπορικού κεφαλαίου, όπως οι οικογένειες Σέκερη, Κουντουριώτη, Ξένου, αλλά δεν περιορίστηκε σε αυτούς, ούτε μόνο στους εν γένει ισχυρούς. Δεν επρόκειτο για εμπορική αριστοκρατία. Το εμπορικό κεφάλαιο πρωτίστως, και οι οικονομικές συνθήκες απλής ευμάρειας δευτερευόντως, είχαν διαχυθεί σε σημαντικό βαθμό στον αστικό πληθυσμό, όπως και στις παρυφές του αγροτικού κόσμου, σχηματίζοντας ομάδες κεφαλαιούχων, εύπορων αστών και μεγάλων αγροτών σε κάθε περιοχή.[3] Αυτή η ιστορική διαδικασία εμπέδωνε την αίσθηση και την αντίληψη της προόδου. Η ίδια είχε οδηγήσει νωρίτερα, από τα μέσα του 18ου αιώνα, στον σχηματισμό ενός κοινωνικού και οικονομικού χώρου των Νέων Ελλήνων. Χώρος σε σημαντικό βαθμό επάλληλος γεωγραφικά με εκείνο των αρχαίων ελληνικών πόλεων, πολιτισμικά απολύτως διακριτός από το οθωμανικό σύστημα, εμπορικά διασυνδεδεμένος εσωτερικά και εξωτερικά με τις ευρωπαϊκές αγορές αλλά και πέραν αυτών. Ήταν, ωστόσο, χώρος ο οποίος αποτελούσε τμήμα της οθωμανικής επικράτειας και ο πληθυσμός του ήταν υποτελής στο οθωμανικό αυτοκρατορικό κράτος. Ο χώρος αυτός συγκροτούνταν

[3] Πέτρος Θ. Πιζάνιας, *Η ιστορία των Νέων Ελλήνων. Από το 1400c έως το 1820*, Αθήνα 2014, σ. 417-433.

από κοινωνίες απαρτισμένες σε τοπική κλίμακα. Επικεφαλής αυτών των τοπικών κοινωνιών ήταν αντίστοιχες ομάδες ισχύος, σε νησιά όπως η Ύδρα, η Χίος, σε παράλιες πόλεις όπως το Γαλαξίδι, το Λεωνίδι, σε άλλες όπως η Αθήνα, τα Ιωάννινα, τα Τρίκαλα, και σε πολλούς ακόμα μικρούς και μεγαλύτερους τόπους-πατρίδες με αμιγώς ή εν πολλοίς ελληνικό πληθυσμό. Όλοι αυτοί οι τόποι, όπου στον καθένα ξεχωριστά συγκεντρώνονταν η οικονομική ισχύς και η κοινωνική επιρροή των ελληνικών ηγετικών ομάδων, συνδέονταν για την εξυπηρέτηση των αναγκών του εμπορίου με πυκνά εμπορικά δίκτυα, θαλάσσια και χερσαία, και αραιότερα με μορφωτικά, κυρίως χάρη στις διαρκείς μετακινήσεις μορφωμένων νέων δασκάλων, γραμματικών του εμπορίου και άλλων εγγραμμάτων.

Η συγκέντρωση οικονομικής ισχύος και κοινωνικής επιρροής και ο αυτοτελής ιστορικός αυτοπροσδιορισμός, δηλαδή η πολιτισμική και ιδεολογική διαφοροποίηση σε αναφορά προς την ελληνική αρχαιότητα και τον χώρο κατοίκησης, προσδιορίζουν το εύρος και το βάθος της διαφοροποίησης των ελληνικών αστικών πληθυσμών πρωτίστως, και των τοπικών αρχοντιών δευτερευόντως, όπως των προεστών και των αρματολών. Αυτή η πολυδιάστατη διαφοροποίηση άλλαξε σημαντικά, αν όχι ριζικά, τις σχέσεις των ελληνικών ελίτ με το οθωμανικό κράτος. Από τα μέσα του 17ου αιώνα τουλάχιστον, σχηματιζόταν, για διαφορετικές αιτίες αλλά σταθερά, μια απόκλιση οικονομική και πολιτισμική όλων αυτών των ομάδων από το οθωμανικό σύστημα κυριαρχίας. Η απόκλιση αυτή άρχισε λίγο πριν από τα μέσα του 18ου αιώνα να αποκτά χαρακτηριστικά σχίσματος επειδή η συγκέντρωση ποικίλων μορφών δύναμης στα χέρια των ελληνικών ελίτ ήταν σταθερά αυξανόμενη. Οι ελληνικές ηγετικές ομάδες παρέμεναν μεν ραγιάδες και εντός της οθωμανικής επικράτειας, αλλά είχαν de facto αυτονομηθεί σε όλα τα πεδία, στο οικονομικό, στο κοινωνικό και στο πολιτισμικό. Η ελληνική εθνική ιδεολογία σχηματιζόταν μεν από την εποχή του Πλήθωνα, αλλά η συμπύκνωσή της ολοκληρώθηκε πριν από τα μέσα του 18ου αιώνα.

Αν αλλάξουμε οπτική και προσπαθήσουμε να διαβάσουμε αυτή την ιστορική πορεία της σωρευόμενης ισχύος και επιρροής των ελληνικών ηγετικών ελίτ, ιδίως των χερσαίων και θαλάσσιων εμπόρων και των διανοουμένων, θα διαπιστώσουμε ότι η ιστορική τους δυναμική προσέκρουε σε δομικά χαρακτηριστικά του οθωμανικού συστήματος κυριαρχίας. Οι διανοούμενοι προσέκρουαν στον θεοκρατικό σκοταδισμό, ο οποίος ενισχυόταν από τον αντίστοιχο του Ορθόδοξου Οικουμενικού Πατριαρχείου. Καθρεφτιζόταν στα χαμηλού επιπέδου ιεροδιδασκαλεία του ορθόδοξου ιερατείου, στην άρνησή τους να δημιουργηθούν πανεπιστήμια, στην παρακώλυση της διάδοσης της τυπογραφίας. Αυτά έρχονταν σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες, παρότι σχεδόν όλες ήταν απολυταρχικές και σε ποικίλους βαθμούς θεοκρατικές. Τα ουσιαστικότερα σχολεία δημιουργούσαν μόνο οι έμποροι με τη συμμετοχή των διανοουμένων.

Σε ό,τι αφορά τους εμπόρους και τους καραβοκυραίους ειδικότερα, η εξασφάλιση της ιδιοκτησίας και η διαφοροποίηση των κεφαλαίων τους από το εμπόριο σε άλλες

μορφές επενδύσεων προσέκρουε στην οθωμανική αρχή πως τα πάντα, ο πλούτος, τα κεφάλαια, η γη και οι ζωές των ανθρώπων, ανήκαν στον Σουλτάνο. Αυτός μπορούσε νομίμως να τα ανακαλέσει, όπως είχαν κάνει πολλές φορές διάφοροι Σουλτάνοι σε Έλληνες και Οθωμανούς, παίρνοντας μαζί και το κεφάλι των κατόχων, όπως και των μελών της οικογένειάς τους.[4] Αν, λοιπόν, στις βόρειες ευρωπαϊκές απολυταρχίες η ιδιοκτησία, ιδίως της γης και του κεφαλαίου, ήταν ατύπως κατοχυρωμένη σχεδόν από τον ύστερο Μεσαίωνα, στο οθωμανικό καθεστώς ίσχυαν οι κανόνες της δεσποτείας.

Συνεπώς, το οθωμανικό καθεστώς είχε καταστεί ισχυρό εμπόδιο της οικονομικής και της κοινωνικής ανάπτυξης των εμπορικών ελληνικών ηγετικών ομάδων, όπως και των διανοουμένων, και επιπλέον απειλή επειδή μπορούσε ανά πάσα στιγμή να καταστρέψει τα οικονομικά και άλλα επιτεύγματά τους. Αυτά τα χαρακτηριστικά της οθωμανικής δεσποτείας αποτελούσαν τις δομικές αιτίες οι οποίες ωθούσαν όλο και ευρύτερα τμήματα των ελληνικών ηγετικών ομάδων στην ανάγκη της πολιτικής αυτεξουσιότητας ως λύση στο αδιέξοδο.

Σε ό,τι αφορά τους χωρικούς, το πρόβλημα σε σχέση με το οθωμανικό καθεστώς ξεκινούσε από τις υψηλές επιβαρύνσεις με φορολογία, τσιφλικικά δικαιώματα, αυθαιρεσίες, τα οποία εξωθούσαν σε ατομικό δανεισμό ο οποίος με τη σειρά του επέτεινε τον φαύλο κύκλο της καταχρέωσης και οδηγούσε ξανά στην παραχώρηση τσιφλικικών δικαιωμάτων από τον παραγωγό στον δανειστή. Από το 1740 έως το 1815 η φορολογική επιβάρυνση των πελοποννήσιων χωρικών αυξήθηκε κατά τριάντα φορές, παρότι η υποτίμηση του νομίσματος ήταν κατά πολύ χαμηλότερη.[5] Σύμφωνα με τον έλληνα ιστορικό Σπύρο Ι. Ασδραχά, το ποσοστό της συνολικής επιβάρυνσης έφτανε έως και το 65% επί της μικτής παραγωγής κάθε οικογένειας καλλιεργητών, ποσοστό το οποίο άφηνε ελάχιστα στον παραγωγό.[6]

Ωστόσο, στην ιστορική κίνηση τίποτε δεν είναι δεδομένο εκ των προτέρων. Οι προσπάθειες διάρρηξης των αδιεξόδων τις οποίες γεννούσε το δεσποτικό οθωμανικό κράτος, θα μπορούσαν θεωρητικά να προσανατολιστούν προς την κατεύθυνση που υποστήριζαν ισχυροί Φαναριώτες και ο κλήρος του Ορθόδοξου Πατριαρχείου. Δηλαδή προς την παραμονή εντός των οθωμανικών κρατικών δομών και την αναρρίχηση με αφανείς ελιγμούς σε θέσεις εξουσίας, σε συμμαχίες με ισχυρούς Οθωμανούς και την εξαγορά τους, εντέλει προς τη σιωπηρή διεύρυνση της δύναμης στο εσωτερικό του οθωμανικού κράτους.

Επειδή, όμως, το οθωμανικό κράτος το μόνο που επέτρεπε πολιτικά στους ραγιάδες από τη σύστασή του ήταν να παραμένουν σε καθεστώς υποτέλειας, ο δρόμος που

---

[4] Gilles Veinstein, «Trésor public et fortunes privées dans l'Empire ottoman (milieu XVIe - début XIXe siècles)», *Cahiers de la Méditerranée*, 80/2010.

[5] Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος κατά την δευτέραν Τουρκοκρατίαν (1715-1821)*, Αθήνα 2000, σ. 73.

[6] Σπύρος Ι. Ασδραχάς, *Ελληνική κοινωνία και οικονομία, ΙΗ' και ΙΘ' αι.*, Αθήνα 1982, σ. 91, 115, κ.ε.

πρότειναν το Ορθόδοξο Πατριαρχείο και οι Φαναριώτες είχε ως προϋπόθεση την αποδοχή του ραγιαδισμού και της δεσποτείας ως ιστορικής και πολιτικής κανονικότητας, μάλιστα ως θείου αγαθού και ιερού δώρου. Εντέλει επρόκειτο για μια άποψη η οποία απλώς εξέφραζε αποκλειστικά και μόνο τα ιδιαίτερα κοινωνικά και πολιτικά συμφέροντα των Φαναριωτών και των αξιωματούχων του Ορθόδοξου Πατριαρχείου επειδή αποτελούσαν υποτελείς αριστοκράτες του οθωμανικού κράτους. Οπότε, εκτός της υποτέλειας οι ίδιοι δεν θα είχαν κάποια αξία. Συνεπώς επρόκειτο για ιδέες αδιάφορες για τους υπόλοιπους, αδιάφορες για τον επιπλέον λόγο ότι το ίδιο το οθωμανικό σύστημα εξουσίας ήταν πλέον σαθρό. Εννοώ ότι το οθωμανικό κρατικό σύστημα εξουσίας, μαζί με τις υποτελείς πληρεξούσιες αριστοκρατίες του, βρισκόταν ήδη από τον 18ο αιώνα σε κρίση, και μάλιστα με τάσεις επιδείνωσης. Κρίση η οποία δεν ήταν τόσο οικονομική, όπως έχει υποστηριχθεί, ούτε προέκυπτε από τη σχετική συρρίκνωση της αυτοκρατορικής επικράτειας μετά τη δεύτερη ήττα έξω από τη Βιέννη. Ήταν πρωτίστως κρίση πολιτική, που εκδηλωνόταν ως σταθερά φθίνουσα αποτελεσματικότητα της ελεγκτικής εξουσίας του Σουλτάνου και των κεντρικών υπηρεσιών του Παλατιού έναντι της αυξανόμενης ισχύος μεγάλων τοπαρχών. Αυτή η σχετική διοικητική και μερικώς πολιτική αποδιάρθρωση της κεντρικής εξουσίας επέτρεπε σε κάθε περιφερειακό, ακόμα και τοπικό, οθωμανό αξιωματούχο να ασκεί τη δική του εξουσία ανάλογα με τις ιδιαίτερες βλέψεις του. Ο Αλή Πασάς, ο Μοχάμεντ Άλη, ο Πασβάνογλου είναι οι γνωστές περιπτώσεις οι οποίες ανέπτυξαν αποσχιστικές τάσεις από την αυτοκρατορία. Ωστόσο, τις χειρότερες συνέπειες τις προκαλούσε το γεγονός ότι το καθεστώς ανομίας είχε διαχυθεί στα πολύ χαμηλά κλιμάκια της αυτοκρατορικής περιφερειακής διοίκησης η οποία ασκούνταν σε βάρος των ραγιάδων. Ο Σουλεϊμάν Πενάχ Εφέντης, υψηλός αξιωματούχος του κεντρικού οθωμανικού κράτους, απεσταλμένος επιθεωρητής στην Πελοπόννησο, έγραφε στην αναφορά του προς την Πύλη, ήδη το 1785, πως *καθότι λόγω απερισκεψίας του κράτους σε κάθε καζά, οι δικαστές και οι αγιάνηδες και οι κοτζαμπάσηδες είναι ένα είδος οχλοκρατίας, δίνουν και παίρνουν τις χώρες σαν να είναι κληρονομιά των πατεράδων τους. Και ο ραγιάς μοιάζει να μην έχει καθόλου κύριο. Το υψηλό κράτος δεν παίρνει καθόλου χαμπάρι από αυτούς και από τις δουλειές τους.*[7]

Η ανομία αναλύεται ως εδραίο καθεστώς από πολλούς έλληνες διανοουμένους επαναστάτες, ως παρόξυνση της λεηλατικής λογικής, ανέκαθεν ενύπαρκτη στο οθωμανικό κρατικό σύστημα και σε όλες τις ιεραρχικές του κλίμακες. Από το στοιχειώδες επίπεδο μιας ολιγάριθμης φρουράς Γενιτσάρων έως το επίπεδο ενός υψηλού περιφερειακού αξιωματούχου, όλοι κατείχαν όπλα, συγκέντρωναν φόρους και αντιπροσώπευαν τη νομιμότητα της κατάκτησης. Συνεπώς διέθεταν το εισόδημα να χρηματοδοτούν τη στρατιωτική τους ισχύ, της οποίας ο πάγιος προορισμός ήταν να επιτηρούν τους ραγιάδες

---

[7] Νεοκλής Σαρρής, *Προεπαναστατική Ελλάδα και Οσμανικό κράτος. Από το χειρόγραφο του Σουλεϊμάν Πενάχ Εφέντη του Μοραΐτη (1785)*, Αθήνα 1993, σ. 259-264.

και αραιότερα η συμμετοχή σε κάποιο εξωτερικό πόλεμο. Παλαιότερα, τη λεηλατική πρακτική του οθωμανικού κράτους τη νομιμοποιούσαν με τις αποφάσεις τους αλλά και την εξισορροπούσαν ώστε να μην εκτρέπεται σε καθημερινή λεηλασία, δηλαδή σε κοινωνική αγριότητα, ο Σουλτάνος και οι υπηρεσίες του Παλατιού. Αυτός ο μηχανισμός εξισορρόπησης υποχωρεί σταθερά κατά τον 18ο αιώνα παράλληλα με τις απόπειρες αυτονομήσεων ορισμένων μεγάλων Πασάδων. Και στην ανομία έπαιρναν μέρος ή την ανέχονταν αξιωματούχοι του ορθόδοξου κλήρου.[8]

Ο αγωνιστής και ιστορικός της Επανάστασης Αμβρόσιος Φραντζής περιγράφει τις σχέσεις των ελλήνων ραγιάδων με τους Οθωμανούς ως ένα αδιέξοδο, ως μια σχεδόν διαρκή ταπείνωση σε πολλά επίπεδα του βίου των κατακτημένων, ιδίως όσων κάπως διακρίνονταν.[9] Αλλά και ο αθηναίος έμπορος Παναγής Σκουζές περιγράφει για τις τελευταίες δεκαετίες του 18ου αιώνα τον λεηλατικό τρόπο άσκησης της εξουσίας από τον τοπικό οθωμανό αξιωματούχο, τόσο καταστροφικό ώστε οι περισσότεροι από τους μισούς Αθηναίους έχασαν τις περιουσίες και τελικά μετανάστευσαν.[10] Ωστόσο, ο ηγέτης ο οποίος περιγράφει με οξύνοια τον φαύλο κύκλο της ανομίας και τις συνέπειές του είναι ο ισχυρός προύχοντας της Πελοποννήσου Κανέλλος Δεληγιάννης. Επρόκειτο για μια αλυσίδα δολοπλοκιών των περιφερειακών αλλά και των μικρών οθωμανών αξιωματούχων, στις οποίες έλληνες προεστοί εμπλέκονταν άλλοτε συνεργαζόμενοι με τους Οθωμανούς, συνήθως, όμως, αμυνόμενοι με αντι-δολοπλοκίες. Το αποτέλεσμα ήταν ένα καθεστώς οξείας ανασφάλειας, απώλειας ανθρώπινων ζωών, κάποτε μαζικά των χωρικών και άλλοτε μεμονωμένα ισχυρών προεστών, συνοδευόμενο από καταστροφές περιουσιών, με τις γενικές επιπτώσεις να πλήττουν, όπως πάντα, περισσότερο τους πλέον αδύναμους κοινωνικά.[11]

Το επιδεινούμενο καθεστώς ανομίας, λοιπόν, πρέπει να είχε ως γενική επίπτωση την εκδήλωση μιας εκτεταμένης κρίσης νομιμοποίησης της οθωμανικής κυριαρχίας. Ούτως ή άλλως, στη Ρούμελη και στην Πελοπόννησο, όπως γνωρίζουμε από την ιστοριογραφία, το καθεστώς της κατάκτησης είχε τεθεί υπό σαφή κάποτε και ένοπλη αμφισβήτηση από το τέλος του 17ου αιώνα. Το ίδιο ίσχυε και για τους έλληνες αστούς. Ενώ το οθωμανικό καθεστώς τούς επέτρεπε σημαντικές ελευθερίες οικονομικής δράσης, μολοντούτο ακόμα και ένας περιφερειακός Πασάς μπορούσε νομίμως να καταστρέψει την οικονομική και κοινωνική τους κατάσταση με μια απλή απόφαση δήμευσης των προσωπικών περιουσιών και αφαίρεσης της ζωής του κατόχου ή εξορία.

---

[8] Ανωνύμου του Έλληνος, *Ελληνική Νομαρχία, ήτοι Λόγος Περί Ελευθερίας*, Αθήνα 1957, σ. 138-139, 152-153, 163-183.

[9] Αμβροσίου Φραντζή, *Επιτομή της Ιστορίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος αρχομένη από του έτους 1715, και λήγουσα το 1837*, τ. 1ος, Εν Αθήναις 1839-1841, σ. κ΄- κγ΄.

[10] (Παναγής Σκουζές), *Χρονικό της σκλαβωμένης Αθήνας στα χρόνια της τυραννίας του Χατζαλή γραμμένο στα 1841 από τον αγωνιστή Παναγή Σκουζέ*, Αθήνα 1948.

[11] Κανέλλος Δεληγιάννης, *Απομνημονεύματα*, τ. 1ος, σ. 17-79.

Προϊόντος, λοιπόν, του 18ου αιώνα, η αμφισβήτηση του οθωμανικού καθεστώτος, αρχικά από πολλούς ισχυρούς Έλληνες, εντεινόταν ως αποτέλεσμα αφενός μιας διευρυνόμενης συγκέντρωσης ισχύος ανά ηγετική ελληνική ομάδα, και αφετέρου ιδεολογικά ως παρόξυνση της εχθρότητας μεταξύ δύο ανταγωνιστικών αναφορών αυτοαναγνώρισης. Όσο αυξάνονταν τα τμήματα των ελληνικών πληθυσμών που αυτοαναγνωρίζονταν στην εθνική ταυτότητα «Έλληνας», τόσο οι Οθωμανοί ορίζονταν ως ξένοι, κατακτητές, αλλόθρησκοι, βάρβαροι – πρόσληψη την οποία καλλιεργούσαν συστηματικά με τη δράση τους και οι έλληνες διανοούμενοι διαφωτιστές. Η αμφισβήτηση αυτή άρχισε να εντείνεται διαρκώς όταν η Γαλλική Επανάσταση και ο επαναστατικός πατριωτισμός δεν έγιναν γνωστά σε τμήματα του ελληνικού κόσμου απλώς ως είδηση, αλλά λειτούργησαν ως καταλύτης υψηλής έντασης ο οποίος ενθάρρυνε και στο εξής νομιμοποιούσε τις προϋπάρχουσες πολιτικές και ιδεολογικές επιλογές των ριζοσπαστικοποιημένων Ελλήνων. Έτσι, στα ελληνικά μέρη, όπως και αλλού στην Ευρώπη, οι αξίες τις οποίες οι Ευρωπαίοι αλλά και οι έλληνες νεωτερικοί διανοούμενοι όρισαν ως απαράγραπτα φυσικά και ιστορικά δικαιώματα, άρχισαν από αφηρημένες αξίες να αποκτούν πρακτική πολιτική σημασία.

Αν αναλύσουμε μακροσκοπικά όλα αυτά τα στοιχεία της ιστορικής κίνησης, τη διαλεκτική τους, τότε εντοπίζουμε τον σχηματισμό και, προϊόντος του 18ου αιώνα, την επίταση δομικών αντινομιών οι οποίες αποτέλεσαν από κοινού τον μεγάλο ιστορικό κινητήρα προς την Επανάσταση. Σε όλη τη διάρκεια του 18ου αιώνα, και εντονότατα από το δεύτερο μισό, αναπτύσσονταν δύο αντίστροφες ιστορικές τάσεις. Η κρίση του οθωμανικού κράτους και η διασπορά των ανομικών πρακτικών των αξιωματούχων του σε βάρος των ραγιάδων, ισχυρών αλλά και ταπεινών· και από την άλλη η σταθερή, αλλά ακριβώς αντίστροφη άνοδος της οικονομικής και της κοινωνικής εξέλιξης, όπως και η βαθμιαία πολιτικοποίηση της εθνικής αυτοαναγνώρισης των Ελλήνων σε ποικίλους βαθμούς.

Στην κύρια, λοιπόν, δομική αντινομία η οποία σχηματιζόταν μεταξύ της υψηλής διαφοροποίησης των ελληνικών ηγετικών ομάδων και του καθεστώτος του ραγιά, εμπλεκόταν, και την παρόξυνε, η εντεινόμενη οθωμανική ανομία. Είχε έρθει η ώρα της ελευθερίας και της ανεξαρτησίας. Αποτελούσαν τις μόνες δυνατές επιλογές προκειμένου να λυθούν οι οξύτατες αντινομίες.

Η επαναστατική συγκυρία και η οργάνωση για την ελευθερία

Η ομορφιά του Ελληνικού Διαφωτισμού δεν θα πρέπει να μας εμποδίσει να δούμε ότι ο κόσμος των ελλήνων διανοουμένων διαφωτιστών δεν γέννησε πρόσωπα ανάλογα του Νεύτωνα, του Βολταίρου, του Ρουσώ ή του Λοκ. Η καλλιτεχνική του δημιουργία

ήταν ελάχιστη και απλή. Ωστόσο, ως ενδογενές ελληνικό φαινόμενο (και όχι ασφαλώς επείσακτο ή μετακενωμένο όπως έχει υποστηριχθεί), και ταυτόχρονα ως αναπόσπαστο τμήμα του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, αποτέλεσε τη δύναμη που ανέδειξε και καλλιέργησε την ιδέα για μια ενιαία γραπτή γλώσσα των Ελλήνων·[12] συστηματοποίησε επίσης την εθνική ιδεολογία, με τη ριζοσπαστική ομάδα του να καλλιεργεί τον επαναστατικό πατριωτισμό με ποικίλους τρόπους. Στο πλαίσιο της διαφωτιστικής δράσης οι έλληνες διανοούμενοι δημιούργησαν δημόσιο χώρο για την κοσμική σκέψη και την ιστορική αυτογνωσία των πληθυσμών σε όλα τα Βαλκάνια. Εντός αυτού του νέου χώρου πολλαπλασιάστηκαν οι βασικές ιστορικές αναφορές, έτσι ώστε όλο και περισσότεροι Έλληνες από ανώνυμοι κατακερματισμένοι πληθυσμοί να συνειδητοποιούν ότι ήταν μέλη ενός ιστορικά επώνυμου λαού. Με δύο λόγια, οι έλληνες διανοούμενοι, επαναστάτες και διαφωτιστές μορφοποίησαν ένα ιστορικό παρελθόν και σύστοιχα διανοήθηκαν ένα πολιτικό μέλλον για τους Έλληνες, όλα σε μια ελληνική γλώσσα κοινή, λίγο πολύ προσιτή ακόμα και στους περιορισμένα εγγράμματους.

Το πρώτο και αποφασιστικό βήμα για την πολιτικοποίηση και την οργάνωση των πατριωτικών επαναστατικών ιδεών πρέπει, ασφαλώς, να το αποδώσουμε στον Ρήγα Βελεστινλή. Το πνεύμα της πολιτικής ανυπακοής, ή ακόμα και της ένοπλης εξέγερσης ενάντια στην οθωμανική κυριαρχία και εμμέσως στην ορθόδοξη εκκλησία, το οποίο καλλιέργησε ο Ρήγας, εκδηλωνόταν δημόσια, και βαθμιαία διευρυνόταν κοινωνικά από τα τέλη του 18ου αιώνα. Τότε ξεκινάει η επαναστατική συγκυρία στα Βαλκάνια με την ανάδυση ποικίλων και διάσπαρτων εκδηλώσεων ενεργού ένοπλης ή και πολιτικής ανυπακοής. Ανεξάρτητα από τα ειδικότερα αίτια της κάθε μιας αντίδρασης προς τους Οθωμανούς, πρέπει, πιστεύω, να εντάξουμε στην επαναστατική συγκυρία τους πολέμους των Σουλιωτών με τον Αλή Πασά έως την ήττα τους το 1803· τις προσδοκίες ορισμένων Ελλήνων και τις συνεργασίες τους με τον κουρσάρο Λάμπρο Κατσώνη· την αυτόνομη εξέγερση των Σέρβων από το 1804, η οποία συνεχίστηκε για έξι περίπου χρόνια και επανήλθε από το 1814. Στη Σάμο συγκρούονταν οι αστοί του νησιού με τους προεστούς. Στη Θεσσαλία είχαν περάσει στη δράση οι κατεξοχήν άνθρωποι των όπλων, όπως ο Θύμιος Βλαχάβας και ο Νικοτσάρας. Αυτές και άλλες δράσεις εμπέδωσαν το πνεύμα της πολιτικής και της ένοπλης ανυπακοής ενάντια στους Οθωμανούς.

Ωστόσο, όλες οι παραπάνω δράσεις καθορίζονταν από την παλαιότερη πολιτική εκδοχή της ελευθερίας, εκείνη της οποίας η τύχη θα εξαρτιόταν από την παρέμβαση κάποιας μεγάλης ευρωπαϊκής δύναμης. Το ίδιο αντιλαμβανόμαστε από το πολιτικό έργο του Ρήγα μέχρι τη δολοφονία του το 1797. Ο στόχος ήταν η απελευθέρωση των βαλκανικών λαών με τη στήριξη είτε της επαναστατικής Γαλλίας είτε της εκ διαμέτρου

[12] Γιάννης Κόκκωνας, «Η ελληνική συζήτηση για τη γλώσσα στα βιβλία του Διαφωτισμού και η "απάντηση" της Επανάστασης», στο Πέτρος Πιζάνιας (εισ., επιμ.), *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821. Ένα ευρωπαϊκό γεγονός*, Αθήνα 2009, σ. 131-170.

αντίθετης τσαρικής Ρωσίας. Ο Αδαμάντιος Κοραής, ο οποίος ήταν ο πρώτος που αντιλήφθηκε τη σημασία της εγκαθίδρυσης του Λαϊκού πολιτεύματος (République) από τον Αύγουστο του 1792 στη Γαλλία, ήταν εκείνος ο οποίος εθνικοποίησε το επαναστατικό σχέδιο. Για τον σημαίνοντα διαφωτιστή η επανάσταση για την ελευθερία έπρεπε να αφορά τους Έλληνες και όχι τους βαλκανικούς λαούς εν γένει. Αλλά και πάλι η επανάσταση έπρεπε όχι απλώς να στηριχτεί, αλλά να προσδεθεί αποκλειστικά στους αυτοκρατορικούς Γάλλους. Τις απόψεις αυτές ο Κοραής τις διατύπωσε σε αλλεπάλληλα κείμενά του μεταξύ 1800 και 1805.

Κατά την πρώτη περίοδο της Γαλλικής Επανάστασης, από τον Ιούλιο του 1789 έως τον Αύγουστο του 1792, εγκαθιδρύθηκε στη Γαλλία η Συνταγματική Μοναρχία. Επρόκειτο για ένα καθεστώς άκρως ασταθές, αλλά για πρώτη φορά είχε μερικώς αφαιρεθεί από τον Βασιλιά η απόλυτη εξουσία, και από την αριστοκρατία και τον κλήρο η συνδιοίκηση της Γαλλίας. Στις 10 Αυγούστου του 1792 ξεκίνησε η διαδικασία ανακήρυξης της γαλλικής République. Αποτέλεσε μια δεύτερη επανάσταση μέσα στην πρώτη. Η νέα μορφή πολιτικής οργάνωσης των Γάλλων εδραιώθηκε με τον αποκεφαλισμό του Βασιλιά τον Ιανουάριο του 1793 και τη συγκρότηση της Επιτροπής Κοινής Σωτηρίας, και εμπεδώθηκε με τις νίκες στους εμφυλίους εναντίον των Φεντεραλιστών και στους πολέμους κατά των μοναρχικών δυνάμεων της Ευρώπης.

Το Λαϊκό πολίτευμα αποτελούσε τη μορφή πολιτικής οργάνωσης της ελευθερίας και της ισότητας. Σε αυτήν την ιδιαιτέρως ατελή έως τότε μορφή κρατικής και πολιτικής οργάνωσης, όπως αποσπασματικά την είχαν επινοήσει οι άγγλοι Εξισωτές, αλλά απέτυχαν, οι πρώην υπήκοοι του γάλλου Βασιλιά απέκτησαν πλήρως τη θεσμική υπόσταση του πολίτη και αποτελούσαν την υπέρτατη εξουσία του έθνους. Σε αναφορά προς τις φιλοσοφικές αρχές του Ρουσώ, συγκροτούσαν τη λαϊκή κυριαρχία, τη μόνη πηγή εξουσίας του έθνους, ενώ το κράτος αποτελούσε τον μόνο εγγυητή των δικαιωμάτων, ατομικών και πολιτικών.

Το 1806 υποστηρίχθηκε για πρώτη φορά ο στόχος της αυτοδύναμης δράσης των Ελλήνων ρητά και μεθοδικά με ένα βιβλίο-σταθμό αφιερωμένο στον Ρήγα. Είναι η *Ελληνική Νομαρχία, ήτοι Λόγος περί Ελευθερίας*, γραμμένη από τον Ανώνυμο Έλληνα. Πιστεύω ότι πρέπει να θεωρούμε αυτό το βιβλίο ως το κατεξοχήν ιδεολογικό και πολιτικό μανιφέστο της πολιτικής στρατηγικής της Ελληνικής Επανάστασης. Απευθυνόταν χωρίς καμία περιστροφή στις ηγετικές ομάδες των Ελλήνων, στις οποίες ασκούσε κριτική, στην κάθε μία ξεχωριστά. Επέμενε σε εκείνες που θεωρούσε ότι μπορούσαν και όφειλαν να ενταχθούν στο σχέδιο της ελευθερίας των Ελλήνων (εμπόρους, καραβοκυραίους, αρματολούς, λογίους, Σουλιώτες). Τις καθοδηγούσε επιτακτικά να στραφούν προς το πατριωτικό τους καθήκον, δεδομένου ότι ένα τέτοιο καθήκον αποτελούσε απόρροια της ελληνικής ιστορίας και της ηθικής της ελευθερίας η οποία νο-

μιμοποιούσε την πρωτοβουλία μιας επανάστασης. Στον αντίποδα έθετε το Ορθόδοξο Πατριαρχείο, τους Φαναριώτες, όπως και τον μοναστικό κλάδο της εκκλησίας. Όλους τούς θεωρούσε *συνεργούς της τυραννίας* [...] *αμαθές* [...] *και διεφθαρμένον ιερατείον*, ενώ στις σελίδες του καταμετρούσε τις κοινωνικές δυνάμεις που θα μπορούσαν να σηκώσουν το βάρος της επανάστασης των Ελλήνων και τον αριθμό των όπλων. Τέλος, για πρώτη φορά τέμνει ριζικά το ζήτημα των διεθνών ευρωπαϊκών συμμαχιών των Ελλήνων: *Και ποίος στοχαστικός άνθρωπος ημπορεί να πιστεύση, ότι όποιος από τους αλλογενείς δυνάστας ήθελε κατατροπώση τον Οθωμανόν, ήθελε μας αφήση ελευθέρους; Ω απάτη επιζήμιος!* [...] *Διατί, αδελφοί μου, να θέλωμεν να αλλάξωμεν κύριον όταν μόνοι μας ημπορούμεν να ελευθερωθώμεν;*[13]

Η ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας το 1814 σηματοδότησε την έμπρακτη ρήξη με το πνεύμα αναμονής ενός ξένου ελευθερωτή και μορφοποίησε οργανωτικά την ιδεολογία του επαναστατικού πατριωτισμού. Η Φιλική ξεπήδησε ως μία από τις πολλές και ποικίλες ευρωπαϊκές επαναστατικές οργανώσεις οι οποίες επιδίωκαν την εγκαθίδρυση των αρχών της ελευθερίας μέσω της ένοπλης ανατρεπτικής δράσης εναντίον των απολυταρχιών και του σκοταδισμού. Η διαφορά της Φιλικής από όλες τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές οργανώσεις στον αστερισμό των οποίων εντασσόταν, είναι πως σχεδίασε και ξεκίνησε μια επανάσταση η οποία επέτυχε σε σημαντικό βαθμό τους στόχους της.

Νομίζω, αγαπητέ αναγνώστη, πως πρέπει να παρακάμψουμε τον απλοϊκό μύθο που ισχυρίζεται ότι η Φιλική Εταιρεία ιδρύθηκε από τους τρεις απλούς έλληνες εμπόρους της Οδησσού, και τον ακόμα απλοϊκότερο ισχυρισμό ότι η Επανάσταση ξεκίνησε συμπτωματικά, κατά λάθος.[14] Μετά την ήττα του Ναπολέοντα στο Βατερλό τον Ιούνιο του 1815, η Φιλική Εταιρεία αναπτύχθηκε κάτω από το καθεστώς δίωξης του ριζοσπαστικού φιλελευθερισμού σε όλη την ευρωπαϊκή ήπειρο, καθεστώς το οποίο είχε επιβληθεί από το Συνέδριο της Βιέννης το 1815 (η Ιερή Συμμαχία μεταξύ Αυστρίας, Πρωσίας, Ρωσίας και Μ. Βρετανίας και από το 1818 της Γαλλίας). Από ποια, λοιπόν, κοινωνικά στρώματα προέρχονταν αυτοί οι ρηξικέλευθοι Έλληνες που διακινδύνευαν τις κοινωνικές τους επιτυχίες, τις περιουσίες, τις οικογένειες και τη ζωή τους στο όνομα των ιδανικών τους;

Από τη σχετικά επαρκή γνώση της ιστορικής έρευνας για τη Φιλική, γνωρίζουμε ότι έως το 1818 η οργάνωση παράδερνε απομονωμένη και ολιγομελής όπως σχεδόν όλες οι ευρωπαϊκές. Ο Νικόλαος Σκουφάς, λίγο πριν από τον θάνατό του εκείνη τη χρονιά, μαζί με τον νεαρό φοιτητή Γεώργιο Σέκερη και τον έμπορο Παναγιώτη Αναγνωστόπουλο, έπεισαν τον μεγάλο έμπορο της Κωνσταντινούπολης Παναγιώτη Σέκερη να χρηματοδοτήσει την ανάπτυξη της Φιλικής με στόχο πλέον τη στρατολόγηση ισχυρών προσώπων

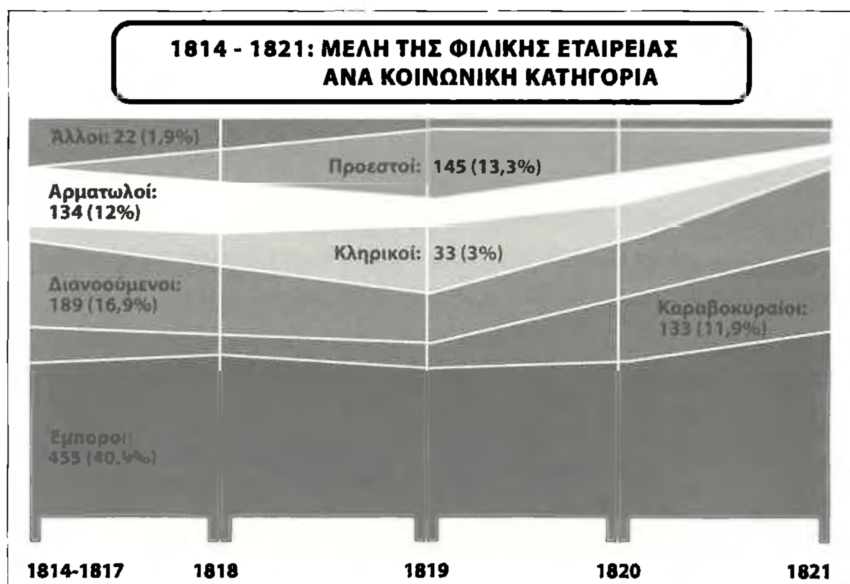
---

13 Ανωνύμου του Έλληνος, *Ελληνική Νομαρχία*, σ. 198-99.

14 «Η έκρηξη της Ελληνικής Επανάστασης έναν χρόνο αργότερα ήταν το αποτέλεσμα σειράς παρεξηγήσεων, αδεξιοτήτων και αφρόνων ενεργειών» υποστηρίζουν ανάλαφρα οι Θ. Βερέμης – Γ. Κολιόπουλος, *Ελλάς. Η σύγχρονη συνέχεια. Από το 1821 μέχρι σήμερα*, Αθήνα 2006, σ. 194.

από όλες τις ηγετικές ομάδες των Ελλήνων. Έτσι, από την άνοιξη του 1818 έως τον Ιανουάριο του 1821 οργανώθηκε στη Φιλική κατ' εκτίμηση το 50% έως 60% των ισχυρότερων προσώπων από όλες τις ηγετικές ομάδες των Ελλήνων, στις ελληνικές περιοχές πρωτίστως, και δευτερευόντως στις παροικίες. Πρωτοκαπετάνιοι των αρματολικιών Βλάχοι και Έλληνες· ισχυροί και δευτερεύοντες προεστοί, σχεδόν όλοι Έλληνες· κεφαλαιούχοι έμποροι ελληνικών πόλεων και της Διασποράς, συνήθως Βλάχοι και Έλληνες· ισχυροί κεφαλαιούχοι καραβοκυραίοι και προεστοί των ναυτικών νησιών, Έλληνες και αρβανίτικης καταγωγής· Σουλιώτες επικεφαλής πατριών και μανιάτες καπεταναίοι· διανοούμενοι της Διασποράς και εντός των οθωμανικών περιοχών, λίγοι αξιωματούχοι του κλήρου οι οποίοι κατείχαν έδρες κυρίως στις περιοχές της Στερεάς και της Πελοποννήσου.

Το φαινόμενο είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον. Για πρώτη φορά οι ελληνικές και ελληνόφρονες ηγετικές ομάδες ακύρωσαν μυστικά τους θεσμικούς ρόλους που ορισμένες εξ αυτών (ιδίως οι προεστοί, οι αρματολοί, όπως και οι λίγοι ορθόδοξοι κληρικοί) διατηρούσαν στους τόπους τους ως επιτηρητές της οθωμανικής νομιμότητας. Και μάλιστα, όπως θα δούμε, επένδυσαν στην Επανάσταση την ισχύ την οποία ο κάθε ένας κατείχε από το οθωμανικό κράτος ή και με άλλους τρόπους. Δεν επιδίωκαν πλέον, όπως στο παρελθόν, μια σύγκρουση με τους Οθωμανούς προκειμένου να διεκδικήσουν καλύτερους όρους υποτέλειας ή αλλαγή κυρίαρχου. Αλλά με την ένταξή τους στη Φιλική Εταιρεία δεσμεύτηκαν στην αποτίναξη της οθωμανικής κυριαρχίας, την ελευθερία των

Πηγή: Πέτρος Θ. Πιζάνιας (δ/ντής), *Ο Ερμής των Νέων Ελλήνων - Μέλη της Φιλικής Εταιρείας*, Βάση προσωπογραφικών δεδομένων, Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών «Ιστορική έρευνα, διδακτική και νέες τεχνολογίες», Τμήμα Ιστορίας και Τμήμα Πληροφορικής, Ιόνιο Πανεπιστήμιο.

Ελλήνων και όχι απλώς του τόπου τους. Δεσμεύτηκαν, συνεπώς, εν πλήρει γνώσει, και φυσικά με όλες τις αναμενόμενες αντιφάσεις, σε ένα ευρύτερο σχέδιο που αφορούσε την ώριμη πλέον πατριωτική τους ιδεολογία.

Για πόσους αιώνες οι πολιτικές εξουσίες στην Ευρώπη, στα Βαλκάνια και αλλού στον κόσμο νομιμοποιούσαν την εξουσία τους επί των πληθυσμών στο όνομα του Θεού; Στα Βαλκάνια, η Φιλική Εταιρεία υπήρξε η πολιτική οργάνωση η οποία πρώτη αυτονόμησε την πολιτική καθαυτή από το μονοπώλιο του αυτοκρατορικού κράτους και την απέσπασε από τη θεοκρατικού τύπου νομιμοποίηση. Προσγείωσε την πολιτική στη γη, στον κόσμο των ανθρώπων και της ιστορίας τους.

Μπορούμε με κάποια βεβαιότητα να δεχτούμε ότι σε συνεδριάσεις της ηγεσίας των Φιλικών το φθινόπωρο του 1820 στη Μολδαβία διαμορφώθηκαν διάφορες στρατηγικές μερικώς επικαλυπτόμενες. Όπως έχει εξακριβωθεί από την ιστορική έρευνα, αποφασίστηκε η έναρξη της Επανάστασης στις αρχές της άνοιξης του 1821.[15] Και συμφωνήθηκε το *Σχέδιον Γενικόν* για το ξέσπασμα της Επανάστασης σε ένα γεωγραφικό εύρος περίπου από τη Μακεδονία έως την Κρήτη με επίκεντρο την Πελοπόννησο.[16] Ωστόσο, τον Φεβρουάριο του 1821 ο Α. Υψηλάντης άλλαξε ξαφνικά το σχέδιο χωρίς προφανή λόγο και αποφάσισε μια εισβολή στη Μολδαβία μετά από μια κάπως αόριστη υπόσχεση συμπαράστασης από βαλκάνιους ηγέτες.[17] Ο Α. Υψηλάντης, επί κεφαλής μεν της Φιλικής, αλλά ίσως χωρίς καθολική αποδοχή από όλα τα ηγετικά στελέχη της οργάνωσης, κατέληξε στην εισβολή στη Μολδαβία πιθανότατα μετά από κάποια ασαφή συνεννόηση με την τσαρική αυλή μέσω του Ι. Καποδίστρια.[18] Η επέμβαση στην Μολδοβλαχία είχε δύο σοβαρά μειονεκτήματα: το πρώτο ότι κήρυσσε την Επανάσταση των Ελλήνων σε περιοχές όπου ο ελληνικός πληθυσμός αποτελούσε μια ασήμαντη μειονότητα· το δεύτερο ότι καταφανώς υπολόγιζε στον ρωσικό στρατό, συνεπώς στην υποστήριξη του Τσάρου, εντέλει σε μια ξένη δύναμη, σε αντίθεση με τη γενική γραμμή της Φιλικής να στηριχτεί η Επανάσταση σε ίδιες δυνάμεις.[19] Οι πελοποννήσιοι και οι μανιάτες προεστοί και περιφερειακοί ηγέτες της Φιλικής, μετά από μια αποστολή ενός στελέχους προς τον Α. Υψηλάντη το καλοκαίρι του 1820, φαίνεται ότι είχαν αντιληφθεί τον διάχυτο

---

[15] Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Η έναρξη του Αγώνα της Ανεξαρτησίας στην Πελοπόννησο. Μια ημερολογιακή προσέγγιση», Αθήνα 2001-2002.

[16] Στέφανος Ι. Παπαδόπουλος, «Το "Σχέδιον Γενικόν" της Φιλικής Εταιρείας και οι επαφές με τους Σέρβους», *Μακεδονικά*, τ. 17-1/1977, σ. 40-54.

[17] Αθανασίου Ξοδίλου, *Η Εταιρεία των Φιλικών και τα πρώτα συμβάντα του 1821. Ανέκδοτα, απομνημονεύματα, προκηρύξεις, γράμματα κ.ά κείμενα*, Αθήναι 1964, σ. 13-15, 17, 22-73. Επίσης Πατριώτης Ανώνυμος, «Η εν έτει 1821 εκστρατεία του Υψηλάντου εις τας Παραδουναβίους Ηγεμονίας», *Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταρείας της Ελλάδος*, τ. 11/1926, σ. 363-510, και Βασίλης Παναγιωτόπουλος (εισ., σχόλια, επιμ.), *Δύο πρίγκιπες στην Ελληνική Επανάσταση. Επιστολές αυτόπτη μάρτυρα και ένα υπόμνημα του πρίγκιπα Γεωργίου Κανταχουζηνού*, Αθήνα 2015.

[18] (Εμμανουήλ Ξάνθος), *Αρχείο Εμμανουήλ Ξάνθου*, τ. Γ', Αθήνα 2002, σ. 152, 158.

[19] Νίκος Γκαϊντατζής, «Τα γεγονότα του 1821 στη Βόρεια Μολδαβία: Γεωργάκης Ολύμπιος και Ιωάννης Φαρμάκης», *Μακεδονικά*, τ. 13/1973, σ. 227-266.

φιλορωσσισμό του αρχηγού.[20] Η Ρωσία, ωστόσο, αποτελούσε μια επιλογή με την οποία οι πελοποννήσιοι και οι μανιάτες προεστοί ειδικότερα ήταν απολύτως αντίθετοι, αν όχι εχθρικοί, λόγω των δεινών που είχαν υποστεί εξαιτίας των Ρώσων μετά τα Ορλωφικά.[21] Οπότε, οι πελοποννήσιοι ηγέτες της οργάνωσης μάλλον αποστασιοποιήθηκαν από την ηγεσία, αλλά όχι και από τους σκοπούς της Φιλικής.

Στις 14 Μαρτίου του 1821, μόλις τρεις εβδομάδες μετά την έναρξη της εξέγερσης στη Μολδοβλαχία, αντί για κινητοποίηση του ρωσικού στρατού, ο Αλέξανδρος Υψηλάντης έλαβε επιστολή την οποία είχε συντάξει και υπέγραφε ο Ι. Καποδίστριας εκ μέρους του Τσάρου, και σε αυτήν κατήγγελλε τις ενέργειές του, τον καθαιρούσε από ρώσο αξιωματικό και τον εξεδίωκε από μέλος της τσαρικής αυλής.[22] Ο Καποδίστριας είχε στείλει την επιστολή αυτή προκαταβολικά στον Σουλτάνο. Ο Υψηλάντης, το κίνημά του και η Επανάσταση των Ελλήνων αφορίστηκαν από τον ορθόδοξο Πατριάρχη Γρηγόριο Ε΄, κληρικό με μακρά θητεία στην έκδοση αφορισμών, επιτιμίων και εγκυκλίων απειλητικού συνετισμού εναντίον οιουδήποτε εξέφραζε νεωτερικές ιδέες.[23] Και ξεκίνησε μια επιταχυνόμενη διαδικασία αποσύνθεσης της απόπειρας του Α. Υψηλάντη.[24]

Ωστόσο, η Φιλική Εταιρεία δεν υπήρξε μια οργάνωση συγκροτημένη με βάση την πίστη και την υπακοή στον αρχηγό, αλλά τη συμμόρφωση στο σχέδιό της και τις ιδεολογικές αξίες της. Οπότε, μέλη της ηγεσίας της οργάνωσης, από τον Μάρτιο του 1821, και πριν καν ηττηθεί ο Α. Υψηλάντης, ξεκίνησαν την εφαρμογή του σχεδίου πρόκλησης εξεγέρσεων στις ελληνικές περιοχές.

---

[20] Κανέλλος Δεληγιάννης, *Απομνημονεύματα*, τ. 1ος, σ. 92-96.

[21] *Στο ίδιο*, τ. 1ος, σ. 99.

[22] Αθανασίου Ξοδίλου, *Η Εταιρεία των Φιλικών*, σ. 44-47.

[23] Βλ. το κείμενο του αφορισμού, Ιωάννου Φιλήμονος, *Δοκίμιον ιστορικόν περί της Ελληνικής Επαναστάσεως*, τ. Β΄, Αθήναι 1859-1861, σ. 309-315 και ακολούθως την Πατριαρχική Εγκύκλιο, σ. 315-317.

[24] (Εμμανουήλ Ξάνθος), *Αρχείο*, τ. Γ΄, σ. 282-289.

1820: ΤΟ ΔΙΚΤΥΟ ΟΡΓΑΝΩΣΕΩΝ
ΤΗΣ ΦΙΛΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
Πετρούπολη
Νίζνα
Μόσχα
Βαρσοβία
Κίεβο
Παρίσι
Νικολαούπολη
Χυτίν
Βιέννη
Ιάσιο
Κιονόβι
Ρομανό
Οδησσός
Χερσώνα
Ταγκαρόκ
Γαλάτσι
Ρενί
Τεργέστη
Σίμπιου
Ισμαήλ
Μασσαλία
Σουλινάς
Σεβαστούπολη
Βουκουρέστι
Πίζα
Λιβόρνο
Μεσημβρία
Κωνσταντινούπολη
Ξάνθη
Θεσσαλονίκη
Σέρρες
Νάπολη
Γιάννενα
Προύσσα
Κυδωνίες
Πρέβεζα
Λιβαδειά
Ψαρρά
Πάτρα
Σμύρνη
Αθήνα
Ζάκυνθος
Σάμος
Ύδρα
Καλαμάτα
Μάνη
Πάτμος

2

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ Ή ΘΑΝΑΤΟΣ

Ένα οργανωμένο πάθος

Οι Έλληνες περιλαμβανόμαστε στους λαούς του πλανήτη που εμπέδωσαν την πολιτική τους αυθυπαρξία με επανάσταση. Επανάσταση σημαίνει πως οι Έλληνες, όπως κάθε επαναστατημένος λαός στην ανθρώπινη ιστορία, αρχικά οι λιγότεροι και γρήγορα η μεγάλη πλειονότητα, αποδέχτηκαν να διακινδυνεύσουν σχεδόν τα πάντα σε έναν πόλεμο εναντίον των Οθωμανών ως προϋπόθεση για την κατάκτηση της ελευθερίας και της ανεξαρτησίας τους. Χάριν, λοιπόν, της ορθολογικής κατανόησης της πραγματικότητας αυτού του τόσο μεγάλης σημασίας ιδρυτικού ιστορικού γεγονότος, ας ξεκινήσουμε ξεχνώντας τις διάφορες παραπλανητικές ονομασίες, μαζί και τους επιθετικούς προσδιορισμούς με τους οποίους αποκαλείται συχνά το 1821. Η ελληνική Επανάσταση δεν ήταν Παλιγγενεσία, επειδή δεν προϋπήρχε ελληνικό κράτος ώστε να επανεμφανιστεί, ούτε πολύ περισσότερο ένας απλός αγώνας για την ανεξαρτησία, όπως ίσχυε για πολλούς αποικιοκρατούμενους λαούς – αν και οι περισσότεροι με επαναστάσεις απελευθερώθηκαν. Ούτε ακόμα ήταν ιερός αγώνας, δεδομένου ότι οι Έλληνες δεν ήταν μουσουλμάνοι, ώστε να κηρύξουν τζιχάντ, ούτε βέβαια σταυροφόροι.

Το 1821 αποτελεί ένα αμιγώς επαναστατικό γεγονός με την πλήρη επιστημονική σημασία του όρου. Δηλαδή, μια κοινωνική δύναμη ή περισσότερες, συνασπισμένες και πολιτικά οργανωμένες, ανέτρεψαν ένοπλα μια εξουσία και εγκαθίδρυσαν μια νέα, δημιουργημένη από τους ίδιες. Πρόκειται, συνεπώς, για μια πολιτική πράξη υψηλής δημιουργίας. Εν προκειμένω οι Έλληνες ανέτρεψαν στις ιστορικές περιοχές τους την κυριαρχία της οθωμανικής δεσποτείας σε όλες τις πολιτικές και άλλες εκφάνσεις της, και δημιούργησαν ένα εθνικό νεωτερικό κράτος το οποίο εξέφραζε και οργάνωνε πολιτικά με αυτοτελείς όρους τη δική τους κοινωνική και ιστορική ιδιοπροσωπία. Οπότε αποτελεί θεμέλιο για τη δική μας σημερινή εθνική ιδιοπροσωπία. Το 1821 αποτέλεσε την τέταρτη νεωτερική επανάσταση στον πλανήτη και είχε λαϊκό χαρακτήρα με την έννοια της ευρύτατης συμμετοχής των λαϊκών μαζών. Ας

ακολουθήσουμε, λοιπόν, το νήμα της ανατροπής και της ταυτόχρονης δημιουργίας του ελληνικού εθνικού κράτους.

* * *

Από την απόφαση της ηγεσίας της Φιλικής για την έναρξη της Επανάστασης το φθινόπωρο του 1820 έως τις πρώτες επαναστατικές συγκρούσεις από τις 17 Μαρτίου 1821 και στη συνέχεια, οι εντεταλμένοι ηγέτες της Φιλικής στις ελληνικές περιοχές, σχεδόν παντού, δεν λειτούργησαν ως κεντρική ηγεσία. Ο Παπαφλέσσας, ο Αναγνωστόπουλος, ο Περραιβός, ο Θέμελης και άλλοι, μετά από μια περίοδο τριβών με τις περιφερειακές ηγεσίες της Φιλικής, τις οποίες στην Πελοπόννησο αποτελούσαν οι προύχοντες και δευτερευόντως οι τοπικοί αξιωματούχοι του κλήρου, και στην ορεινή Στερεά οι ισχυροί αρματολοί, κατέληξαν να συγχωνευτούν με αυτές.[25] Η Επανάσταση ξεκίνησε με τοπικές διαδοχικές εκρήξεις, κατά κανόνα προσχεδιασμένες, οι οποίες συντονίζονταν κατά το δυνατόν μεταξύ τους.

Μαθαίνουμε από τα απομνημονεύματα του Σ. Ι. Στεφανόπουλου, όπως και του Κ. Δεληγιάννη, του Α. Κοντάκη, αλλά και από κάποιες επιστολές του Παπαφλέσσα, την προετοιμασία της Επανάστασης στην Πελοπόννησο πριν από τον Μάρτιο του 1821.[26] Την προετοιμασία πραγματοποιούσε αποκλειστικά το συνωμοτικό δίκτυο μελών της Φιλικής. Τα μέλη της στρατολογούσαν στην οργάνωση, επέκτειναν τα συνωμοτικά τους πλέγματα σχεδόν αποκλειστικά σε πόλεις και σε κάποια κεφαλοχώρια της χερσονήσου, όπως και στα νησιά του Αργοσαρωνικού, αγόραζαν όπλα, χρησιμοποιώντας χίλια εμπορικά προσχήματα, με χρήματα που έδιναν ντόπιοι και Έλληνες των παροικιών, διέσπειραν όπλα και πυρομαχικά με εξαιρετικά τεχνάσματα στα μέλη της Φιλικής στη χερσόνησο, αποθήκευαν όλα τα απαραίτητα για τον πόλεμο. Επρόκειτο για αυθεντικούς και επιδέξιους συνωμότες. Μικρές ομάδες στελεχών στην Τριπολιτσά, στην Καλαμάτα, στην Καρύταινα, στα Καλάβρυτα, πιο άνετα στην Ύδρα και στις Σπέτσες και αλλού, υπήρξαν τα πρόσωπα τα οποία αποτέλεσαν τα τοπικά επαναστατικά συμβούλια που ανέλαβαν την οργάνωση των πρώτων εξεγέρσεων.

---

[25] Ιωάννου Φιλήμονος, *Δοκίμιον ιστορικόν περί της Φιλικής Εταιρίας*, Εν Ναυπλία 1834, σ. 280, κ.ε. Επίσης, Ελπίδα Βόγλη, «Η ατελέσφορη αναζήτηση του χαρισματικού ηγέτη της Ελληνικής Επανάστασης: η Φιλική Εταιρεία, οι αυτόχθονες αρχηγοί και οι συσχετισμοί δυνάμεων», στο Α. Μανδυλαρά – Γ. Νικολάου, *Η Φιλική Εταιρεία. Επαναστατική δράση & μυστικές εταιρείες στη Νεότερη Ευρώπη*, Αθήνα 2017, σ. 247-274, επίσης Διονύσης Τζάκης, «Από την Οδησσό στη Βοστίτσα: η πολιτική ενσωμάτωση των τοπικών ηγετικών ομάδων στη Φιλική Εταιρεία», στο Όλγα Κατσιαρδή-Hering (επιμ.), *Οι πόλεις των Φιλικών. Οι αστικές διαδρομές ενός επαναστατικού φαινομένου*, Πρακτικά Ημερίδας, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2018.

[26] Στεφάνου Ιω. Στεφανοπούλου, *Απομνημονεύματά τινα της Επαναστάσεως του 1821*, Εν Τριπόλει 1864, σ. 8, κ.ε. Κανέλλος Δεληγιάννης, *Απομνημονεύματα*, τ. 1ος, σ. 107 κ.ε. Αναγνώστη Κοντάκη, *Απομνημονεύματα*, Αθήνα 2009, σ. 32. (Εμμανουήλ Ξάνθος), *Αρχείο*, τ. Γ', σ. 108-113.

Γνωρίζουμε από την ιστορική έρευνα πενήντα δύο έλληνες τοπικούς επιτρόπους υποκινητές της Επανάστασης τους πρώτους μήνες του 1821, όλοι ήταν στελέχη της Φιλικής Εταιρείας. Ομάδες των τεσσάρων ή πέντε μελών της Φιλικής είχαν σχηματιστεί σε ποικίλους τόπους, και από τον Ιανουάριο του 1821 συνεδρίαζαν επί τόπου και προετοίμαζαν την Επανάσταση σε κάθε μία μικρή τοπική κοινωνία.[27] Αρκετοί ήταν ήδη ισχυροί και διαπρεπείς στον τόπο τους και πέρα από αυτόν, όπως οι προύχοντες της Γορτυνίας Δεληγιανναίοι, ο Πετρόμπεης Μαυρομιχάλης, αρχικαπετάνιος της Μάνης, ο διανοούμενος Λυκούργος Λογοθέτης (Γεώργιος Παπλωματάς), ηγέτης της Σάμου, ο Αντρέας Λόντος στο Αίγιο, αξιωματούχοι του κλήρου όπως ο Παλαιών Πατρών Γερμανός, ο επίσκοπος Ησαΐας Σαλώνων, πρωτοκαπετάνιοι αρματολικιών της Στερεάς και του Ολύμπου, οι έμποροι αδελφοί Σπηλιωτόπουλοι οι οποίοι έφτιαξαν τα πέντε πυριτιδοποιεία στη Δημητσάνα, τα κατέστρεψαν μαζί με τον Κανέλλο Δεληγιάννη επειδή ένας Έλληνας τους κατέδωσε και δύο εβδομάδες αργότερα τα επισκεύασαν και ξεκίνησαν την παραγωγή πυρίτιδας.[28] Για άλλους διαθέτουμε λίγες πληροφορίες. Ο Βουρδουμπάς Ρούσος ή Στρατής από ισχυρή οικογένεια κτηνοτρόφων στα Σφακιά· ο έμπορος και τραπεζίτης στις Σέρρες Εμμανουήλ Παππάς της Γενικής Εφορίας του Αγίου Όρους. Κάτι ελάχιστα παραπάνω από το όνομά τους γνωρίζουμε για πρόσωπα όπως ο Παναγιώτης Αρβάλης στην Τριπολιτσά ή ο Χρήστος Παναγούλιας στο Βαλτεσινίκο Καρύταινας.[29] Αυτοί οι ήδη ισχυροί ενδεικτικά, όπως και άλλοι, ορισμένοι τελείως άγνωστοι, κάποιοι μετά βίας γνωστοί, είχαν αναλάβει να υποκινήσουν τις εναρκτήριες εξεγέρσεις σε τοπική κλίμακα και να οργανώσουν τα πρώτα τοπικά συμβούλια διοίκησης της Επανάστασης. Από τις εξήντα περίπου εξεγέρσεις, άλλες μείζονος και άλλες ελάσσονος σημασίας, οι είκοσι τέσσερις ξέσπασαν τις τελευταίες δεκατρείς ημέρες του Μαρτίου, όλες στην Πελοπόννησο, οι δώδεκα τον Απρίλιο και οι υπόλοιπες έως τις αρχές του Αυγούστου στη Στερεά, τη Θεσσαλία, τη Μακεδονία και τα ναυτικά νησιά.[30]

Στις 17 Μαρτίου του 1821 οι Μανιάτες υπό το όνομα Σπαρτιατικές Δυνάμεις με επικεφαλής τον Πέτρο Μαυρομιχάλη κήρυξαν την Επανάσταση στη σημερινή Αρεόπολη και στις 23 Μαρτίου απελευθέρωσαν την Καλαμάτα χωρίς μάχη. Οι Οθωμανοί είχαν υποχωρήσει στα γύρω κάστρα. Την ίδια ημέρα με τους Μανιάτες, έλληνες μαχητές υπό τον προεστό και Φιλικό Σωτήρη Χαραλάμπη και άλλους πολιορκούν τρεις

---

[27] Φωτάκος, *Απομνημονεύματα περί της Ελληνικής Επαναστάσεως 1821-1828*, τ. 1ος, Αθήνα 2005, σ. 87-97.

[28] Κανέλλος Δεληγιάννης, *Απομνημονεύματα*, τ. 1ος, σ. 113-115, και Φωτάκος, *Βίοι Πελοποννησίων ανδρών και των έξωθεν εις την Πελοπόννησον ελθόντων κληρικών στρατιωτικών και πολιτικών των αγωνισαμένων τον αγώνα της Επαναστάσεως*, Εν Αθήναις 1888, σ. 120-121.

[29] Πέτρος Θ. Πιζάνιας (δ/ντής), *Ο Ερμής των Νέων Ελλήνων - Μέλη της Φιλικής Εταιρείας*.

[30] *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τ. ΙΒ', Αθήνα 1975, σ. 104-105, και Λάμπρου Κουτσονίκα, Ταγματάρχου, *Γενική ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, τ. 2ος, Εν Αθήναις 1863-1864, σ. 17-120, 156-162.

πύργους στα Καλάβρυτα, τους οποίους καταλαμβάνουν μετά από πέντε ημέρες σχεδόν αναίμακτα. Λίγες ημέρες αργότερα, την πρωτοβουλία στην κεντρική Πελοπόννησο αναλαμβάνει ο ισχυρός προεστός Γορτυνίας Κανέλλος Δεληγιάννης με τον πρώην σωματοφύλακά του Δημήτρη Πλαπούτα και άλλους μικρούς ενόπλους. Οι Σπέτσες, πρώτες από τα νησιά, με τον καραβοκύρη Γεώργιο Πάνου, έφορο της Φιλικής στο νησί, και τη Λασκαρίνα Μπουμπουλίνα ξεκίνησαν την πρώτη ναυτική επιχείρηση εναντίον των Οθωμανών. Πολιορκούν τη Μονεμβασιά στις 3 Απριλίου και το Ναύπλιο με δύο στολίσκους. Όλα τα πλοία στα ακρόπρωρά τους έφεραν αρχαία ελληνικά ονόματα και είχαν αναρτήσει το ερυθρόλευκο επαναστατικό λάβαρο με το γνωστό σύνθημα: Ελευθερία ή Θάνατος.[31] Λέγεται ότι τα πληρώματα συνήθιζαν κατά τη μάχη να τραγουδούν *Καλύτερα μιας ώρας ελεύθερη ζωή*.

Οι εξεγέρσεις στο κρίσιμο πεδίο μάχης, το Αιγαίο, ήταν αλυσιδωτές: Σπέτσες, Ύδρα μετά την εξέγερση του Αντωνίου Οικονόμου και την απαίτηση των Σπετσιωτών, Σάμος, Ψαρά, Καστελόριζο, Κάσος... Ο επικεφαλής του στόλου των Ψαριανών καραβοκύρης Νικολής Αποστόλης, Φιλικός και έφορος της οργάνωσης στο νησί, από τις 20 Απριλίου περιπολεί στα κεντρικά μικρασιατικά παράλια με στολίσκο οκτώ πλοίων, εμποδίζοντας μέρος του οθωμανικού στόλου να πλεύσει στην Πελοπόννησο προς βοήθεια των αποκλεισμένων Οθωμανών. Βυθίζει και αιχμαλωτίζει άλλα. Στις 29 Απριλίου στολίσκος υπό τον Λάμπρο Πινότση και τον Γιώργη Σαχτούρη αιχμαλωτίζει ένα πολεμικό πλοίο. Και στο τέλος Μαΐου δοκιμάζεται το πρώτο πυρπολικό στο λιμάνι της Ερεσού: ο Ψαριανός Δημήτρης Παπανικολής καίει ένα βαρύ (δίκροτο) οθωμανικό πολεμικό πλοίο.

Οι πρώτες μικρές χερσαίες μάχες, για την ακρίβεια μικροσυμπλοκές, επεκτείνονται στην Πελοπόννησο αλλά μέσα στη σύγχυση και μέχρι τα μέσα Απριλίου πολλές ήταν αποτυχημένες. Χωρικοί πρέπει να στρατολογηθούν και, αφού φύγουν φοβισμένοι, μετά πάλι να εξαναγκαστούν από τους προεστούς και τους ιεράρχες να επιστρέψουν, ενίοτε βιαίως. Άλλοι προσέρχονται αυθορμήτως, και όλοι έπρεπε να τοποθετηθούν σε πρόχειρα στρατόπεδα, είτε στις πολιορκίες κάστρων είτε αλλού. Από αυτά πολλοί αυτομολούν στο άκουσμα μιας φήμης πως επελαύνει το οθωμανικό ιππικό, το μεγάλο φόβητρο. Επρόκειτο για *χωρικόν πανιγύρι* λέει ο Φωτάκος για το πρώτο στρατόπεδο της Καρύταινας, και ο καθηγητής Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος συμπληρώνει: *Οι χωρικοί έρχονταν οικογένειες οικογένειες ή ομάδες ομάδες και όσοι κατάγονταν από το ίδιο χωριό ή από την ίδια επαρχία, μαζεύονταν χωριστά. Όπλα συνήθως είχαν μαχαίρια, σούβλες και ό,τι άλλο μπορούσε να χρησιμεύση για φονικό όργανο. Οι γυναίκες φορτωμένες οι ίδιες και τραβώντας τα ζώα τους φορτωμένα, κουβαλούσαν*

---

[31] Ανάργυρος Ανδρέου Χατζηαναργύρου, *Τα σπετσιώτικα, ήτοι Συλλογή ιστορικών εγγράφων και υπομνημάτων αφορώντων την κατά την ελληνικήν Επανάστασιν του 1821 αρυσθείσα εκ των αρχείων της νήσου Σπετσών, συμπληρωθείσα δε εκ των του κράτους αρχείων και άλλων πηγών*, τ. 2ος, Εν Πειραιεί 1926, σ. 121-123, 328-329.

ψωμιά, κρέατα, κρασιά κτλ [...] *για τους αυτοσχέδιους στρατιώτες* [...] *Οι χωρικοί* [...] *γεμάτοι απορία ρωτούσαν ο ένας τον άλλο γιατί μαζεύονται και τι θα κάνουν.*[32]

Φωτάκου, *Απομνημονεύματα.*

Αφού εγλυτώσαμεν από τον πόλεμον και επιστρέψαμεν εις το χωριό Βαλτέτσι ηύραμεν τους σκοτωμένους χριστιανούς και δεν εζυγώναμεν κανένας μας εις αυτούς κοντά. Εκιτρινίσαμεν από τον φόβον μας διότι πρώτην φοράν είδαμεν ανθρώπους σκοτωμένους. Ο δε Κολοκοτρώνης διά να μας ενθαρρύνη εμάζωνε τα κομμάτια του καθενός νεκρού, τα εφίλει και έλεγεν εις τους τριγύρω στρατιώτας, ότι αυτοί είναι άγιοι, και ότι θα υπάγουν εις τον παράδεισον ωσάν μάρτυρες, και τότε εζυγώσαμεν και τους εθάψαμεν [...] [33]

Ορισμένα χωριά προσκυνούν τους πλησιέστερους Οθωμανούς, αυξάνοντας τον κίνδυνο επέκτασης του φαινομένου. Οι Οθωμανοί, αν και έχουν όλοι υποχωρήσει μέσα στα κάστρα, τον πρώτο μήνα δεν ανησυχούν ιδιαιτέρως.

Συλλογιζόμενοι δε [οι οθωμανοί στρατιωτικοί της Πελοποννήσου] *ότι, αφού ο λαός ίδη εφ' ενός* [ότι έχει] *την μαχαίραν επί του τραχήλου του, και προσκληθή εφ' ετέρου επί αμνηστία εις την δουλικήν του κατάστασιν, θα κύψη πάλιν ευκόλως τον αυχένα εις τον ζυγόν,* [έτσι] *απεφάσισαν να κινηθώσι μ' όλας τας δυνάμεις* [...] *και να βιάσωσι* [...] *τους Μανιάτας να υποταχθώσιν. Ενόμιζον δε ότι, αφού ούτοι, οίτινες απετέλουν το ισχυρότερον οπλιτικόν της Πελοποννήσου ήθελον υποταγή, ήτον επόμενον να υποταχθώσι και οι υπόλοιποι Πελοποννήσιοι εξασθενίσαντες* [...][34]

Αν κάτι διαφεύγει από τους Οθωμανούς, μεταξύ άλλων, είναι πως τώρα δεν πρόκειται για κάποια ξένη δύναμη που υποκινεί τους Έλληνες σε εξέγερση. Επίσης, ότι δεν πρόκειται πλέον για ένοπλη διεκδίκηση βελτίωσης των όρων της υποτέλειας. Απλώς τους πρώτους δύο μήνες οι πελοποννήσιοι χωρικοί πολεμούσαν αδέξια, φοβισμένα, όπως ήταν επόμενο.

Αρκετοί ηγέτες, στελέχη της Φιλικής, αντιλαμβάνονται ότι οι μικροσυμπλοκές με τους Οθωμανούς, οι οποίες στην αρχή είχαν ελάχιστους νεκρούς, όπως και οι συμφωνημένες μετά από διαπραγματεύσεις και καταβολή λύτρων απελευθερώσεις των ελάχιστων σημαινόντων οθωμανών προεστών, αιχμαλωτισμένων από τους Έλληνες, θα έπρεπε να

[32] Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Τα ελληνικά στρατεύματα του 1821. Οργάνωση, ηγεσία, τακτική, ήθη, ψυχολογία*, Θεσσαλονίκη 2019, σ. 27-28.

[33] Φωτάκος, *Απομνημονεύματα*, τ. 1ος, σ. 164.

[34] Νικολάου Σπηλιάδου, *Απομνημονεύματα διά να χρησιμεύσωσιν εις την νέαν ιστορίαν της Ελλάδος*, τ. Α', Αθήνησιν 1851, σ. 134.

σταματήσουν. Οι πολεμικές συγκρούσεις θα έπρεπε ανυπερθέτως να σκληρύνουν, να σφραγιστούν με αίμα. Ακόμα, να γίνουν πράξεις ανίερες σε βάρος των Οθωμανών ώστε να γίνει αντιληπτό από όλους, Έλληνες και Οθωμανούς, πως δεν επρόκειτο για εξεγέρσεις με στόχο τη διαπραγμάτευση, ότι δεν υπήρχε δρόμος ειρηνικής διευθέτησης της σύγκρουσης. Σε μια από τις πολλές παρόμοιες ενέργειες, ο Κανέλλος Δεληγιάννης εκτελεί τριακόσιους Οθωμανούς σε χωριά της Γορτυνίας, ώστε να σφραγίσει τη σύγκρουση, και πυρπολεί το τζαμί της περιοχής.[35] Το ίδιο εφαρμόζει ο Λογοθέτης στο Βαθύ της Σάμου. Ρουμελιώτες οπλαρχηγοί στην κεντρική Στερεά, για να εξαλείψουν κάθε ενδεχόμενο προσκυνήματος, έβαλαν τους χωρικούς να εκτελέσουν τους Οθωμανούς που είχαν συλλάβει.[36] Ο Αθανάσιος Διάκος οδήγησε ο ίδιος τους ένοπλους χωρικούς που είχε μόλις στρατολογήσει, υποχρεώνοντάς τους να εκτελέσουν τους Οθωμανούς φοροεισπράκτορες της περιοχής Λιβαδειάς – επρόκειτο προφανώς για τους εισπράκτορες του κεφαλικού φόρου.[37] Κάτι ανάλογο έπραξε ο αρματολός του Ασπροποτάμου (νότια Πίνδος) Νικόλαος Στορνάρης.[38] Όλα δείχνουν ότι δεν επρόκειτο για μια απλή αντεκδίκηση των Ελλήνων, αλλά για σχέδιο ώστε το ρήγμα μεταξύ Ελλήνων και Οθωμανών να καταστεί αδιάβατο, ο δρόμος επιστροφής στα παλιά να κλείσει για πάντα. Ο Σουλτάνος με φιρμάνι το οποίο είχε εκδώσει στις αρχές Μαΐου διέταξε τη σφαγή όλων των Ελλήνων, τον εξανδραποδισμό των γυναικόπαιδων, όσα θα γλύτωναν, και την παράδοση των κατοικιών τους στην πυρά.[39] Έτσι η πόλωση άρχισε να σχηματίζεται, να οξύνεται διαρκώς.

Και ακολούθησαν οι νικηφόρες μάχες οι οποίες χάραξαν στην Πελοπόννησο το σημείο από το οποίο δεν υπήρχε επιστροφή: στο Βαλτέτσι στις 12 και 13 Μαΐου με τον κοτζάμπαση Γορτυνίας Κανέλλο Δεληγιάννη και άλλους, και στα Δολιανά έξι ημέρες αργότερα. Ταυτοχρόνως οι μπαρουτόμυλοι της Δημητσάνας πολλαπλασιάζουν την παραγωγή τους σε πυρίτιδα, βόλια και φυσέκια ενώ οι βυρσοδέψες, οι τουφεξήδες (οπλουργοί) και άλλοι τεχνίτες προσανατολίζουν την παραγωγή τους στις ανάγκες του πολέμου. Πληρώνονται με «εθνικά γραμμάτια» υπογεγραμμένα από τους επιτόπιους επικεφαλής των επαναστατικών συμβουλίων, ή ακόμα και με πολύτιμα είδη που προσφέρουν αστοί για τον Αγώνα. Οι Έλληνες ξηλώνουν όλες τις μολυβένιες στέγες των οθωμανικών τζαμιών και των μουσουλμανικών ιεροδιδασκαλείων στις πελοποννησιακές πόλεις, και κατασκευάζουν βόλια για τα τουφέκια τους.[40]

---

35 Κανέλλος Δεληγιάννης, *Απομνημονεύματα*, τ. 1ος, 168-170. Φωτάκος, *Απομνημονεύματα*, τ. 1ος, σ. 127.

36 Λάμπρου Κουτσονίκα, Ταγματάρχου, *Γενική ιστορία*, τ. 2ος, σ. 49, και Ιωάννου Φιλήμονος, *Δοκίμιον ιστορικόν*, τ. Γ', σ. 191.

37 Ιωάννου Φιλήμονος, *Δοκίμιον ιστορικόν*, τ. Γ', σ. 82.

38 Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επαναστάσεως των Ελλήνων 1821-1833*, τ. 1ος, Αθήναι 1941, σ. 285-286.

39 Ιωάννου Βασδραβέλλη, *Οι Μακεδόνες εις τους υπέρ της Ανεξαρτησίας αγώνας*, Θεσσαλονίκη 1940, σ. 249-250.

40 Ιωάννου Φιλήμωνος, *Δοκίμιον ιστορικόν*, τ. Γ', σ. 267. Στον ίδιο τόμο ο συγγραφέας περιγράφει την εκκίνηση της Επανάστασης κατά επαρχία, σ. 2. κ.ε.

Ο Πρωτοσύγκελος Αμβρόσιος Φραντζής, πελοποννήσιος Φιλικός και μαχητής, περιγράφει ανάγλυφα στην *Ιστορία* του και σε μικρή κοινωνική κλίμακα τις συμπεριφορές των Ελλήνων καθώς πρωτοβγαίνουν στις ποικίλες μικρές μάχες αλλά και στις πολιορκίες.[41] Στην Πελοπόννησο οι τοπικές κοινωνίες κινητοποιούνται σαν να βγαίνουν από λήθαργο αιώνων. Ωστόσο, η πρωταρχική κινητήρια δύναμη της συμμετοχής των χωρικών, των ποιμένων, των τεχνιτών και των κατοίκων των πόλεων στην Επανάσταση, αρχικά στην κεντρική Πελοπόννησο, ήταν οι εντολές των προεστών, οι ευλογίες και τα προτρεπτικά λόγια των ιεραρχών προς τους τοπικούς ελληνικούς πληθυσμούς να σκοτώνουν τους εχθρούς, διότι δεν ήταν αμαρτία αλλά υποχρέωση, και οι εντολές απελευθέρωναν την καταπιεσμένη επιθετικότητα εναντίον των Οθωμανών, έσπαγαν σιγά σιγά τον φόβο.[42] Οι κινητήριες αιτίες συμπυκνώνονται στην πρώτη προκήρυξη της Επανάστασης: *Ο ανυπόφορος ζυγός της οθωμανικής τυραννίας εις το διαστημα ενός και επέκεινα αιώνος, κατήντησεν εις μίαν ακμήν, ώστε να μην μείνη άλλο εις τους δυστυχείς Πελοποννησίους Γραικούς, ει μη μόνον πνοή και αυτή διά να ωθή κυρίως τους εγκαρδίους των αναστεναγμούς. Εις τοιαύτην όντες κατάστασιν στερημένοι από όλα τα δίκαιά μας, με μίαν γνώμην ομοφώνως απεφασίσαμεν να λάβωμεν τα άρματα, και να ορμήσωμεν κατά των τυράννων.*

Πράγματι, η διάχυτη και έντονη ανομική πρακτική, ακόμα και μικρών τοπικών οθωμανών αξιωματούχων, στην οποία αναφερθήκαμε, θα πρέπει να είχε σοβαρές συνέπειες στον πληθυσμό και να εκδηλωνόταν με πυκνή συχνότητα. Και ο Σουλτάνος Μαχμούτ Β΄, ο οποίος από το 1808 έστελνε τους απεσταλμένους του Πασάδες σε επαρχίες της αυτοκρατορίας να βάλουν τάξη στις αυθαιρεσίες των αξιωματούχων του, φαίνεται, τελικά, πως μάλλον κατέστρεφε τις υφιστάμενες επισφαλείς ισορροπίες, παρά συμμάζευε την ανομία.

Τα πρώτα επαναστατικά συμβούλια της Φιλικής στην Πελοπόννησο, επανδρωμένα από προεστούς και ιεράρχες, αναδιοργανώθηκαν πολύ γρήγορα, από τον δεύτερο μήνα, προκειμένου να αντεπεξέλθουν στις πρωτοφανείς ανάγκες του πολέμου.[43] Εισέρχονται νέα πρόσωπα, μικρά και άγνωστα μόλις εχθές, και αναλαμβάνουν την οργάνωση της επιμελητείας και του πολέμου. Από τους εκατοντάδες μικρούς ηγέτες σε μικρούς τόπους, θα αναδυθούν ορισμένοι από τους στρατηγούς του έθνους όπως και πολιτικά στελέχη. Ήταν άραγε μικρομαγαζάτορες, τεχνίτες ή μήπως μικροί δημογέροντες κάποιων χωριών εκείνοι οι μετέπειτα αξιωματικοί Διονύσης Τριγκέτας και Γιώργης Σπουργίτης οι οποίοι οργάνωσαν, τον Απρίλιο του 1821, την πολιορκία του κάστρου της Κορώνης ενώ την τροφοδοσία τους με τρόφιμα και πυρομαχικά ανέλα-

[41] Αμβροσίου Φραντζή, *Επιτομή*, τ. 1ος, σ. 355 κ.ε.

[42] Φωτάκος, *Απομνημονεύματα*, τ. 1ος, σ. 91-92, ειδικά για τον Παλαιών Πατρών Γερμανό βλ. François Charles Hugues Laurent Pouqueville, *Histoire de la régénération de la Grèce: comprenant le précis des événements depuis 1740 jusqu'en 1824*, τ. 2ος, Paris 1824, σ. 348-49.

[43] Αμβροσίου Φραντζή, *Επιτομή*, τ. 1ος, σ. 344-348, 382-385, 391-392, 396.

βαν κάτοικοι της περιοχής;[44] Στην Αχαΐα ο τσαγκάρης Πάνος Καρατσιάς αναδεικνύεται σε τοπικό πολέμαρχο.[45]

Η κοινωνική κινητικότητα των μικρών Ελλήνων, όπως τεχνιτών, μικρών δημογερόντων ενός χωριού, χωρικών, τοπικών μικρεμπόρων και άλλων, ήταν έντονη από τους πρώτους μήνες της Επανάστασης. Μικροί έως τότε άνθρωποι αναδεικνύονταν σε μικρούς τοπικούς ηγέτες αρχικά, και ορισμένοι ανέρχονταν με τις ικανότητές τους ψηλότερα στην επαναστατική ιεραρχία.[46]

Από τα 32.433 πρόσωπα, τα οποία αποτελούν μέρος μόνο των ελλήνων μαχητών που γνωρίζουμε από την ιστορική έρευνα και τα οποία ήταν κοινωνικά ταπεινής καταγωγής πριν από την Επανάσταση, το 31% εξελίχθηκαν σε μεσαία στρατιωτικά ή πολιτικά στελέχη, το 18% σε ανώτερα, και κάποιοι λίγοι, το 1,2%, όπως για παράδειγμα ο Κωνσταντίνος Κανάρης, έφτασαν σε υψηλά πολιτικά ή στρατιωτικά αξιώματα στο ελληνικό κράτος.[47]

Από τους πρώτους μήνες της Επανάστασης, λοιπόν, αρκετές από τις παλαιές κοινωνικές ομάδες ισχύος, ενσωματωμένες σχεδόν αυτούσιες στη Φιλική Εταιρεία, ρευστοποιούν την πατροπαράδοτη ισχύ τους οικειοθελώς αλλά και πιεζόμενες από τις ανάγκες του πολέμου, από το ρεύμα των χωρικών οι οποίοι εθελοντικά ή εξαναγκασμένοι εξελίσσονται σε πολιτοφύλακες, κάποιοι σε μικρούς τοπικούς αρχηγούς, άλλοι σε οργανωτές μιας πρόχειρης επιμελητείας, ακόμα και σε πολιτικούς καθοδηγητές ενός χωριού, ενός στρατοπέδου. Τους περισσότερους τους είχαν διορίσει οι ίδιες οι παλαιές τοπικές αρχοντίες, αλλά όλο και δυσκολότερα έλεγχαν τη γενική δυναμική.[48] Όπως το θέτει επιγραμματικά ο καθηγητής Διονύσης Τζάκης, *η προσήλωσή τους* [των πελοποννήσιων προεστών και των ιεραρχών] *στην Επανάσταση ήταν αναγκαία συνθήκη για την αναζωπύρωσή της μετά από κάθε ήττα, δεν ήταν όμως ικανή συνθήκη για την επιτυχία της. Μπορούσαν να ξεσηκώσουν τις επαρχίες τους αλλά δεν μπορούσαν να οργανώσουν τον πόλεμο.*[49] Οπότε η τοπική κοινωνική ισχύς των προεστών και των ιεραρχών, συγκροτημένη και αναπαραγόμενη επί αιώνες, άρχισε σε μόλις τρεις μήνες να σχετικοποιείται, πρώτα από τους ίδιους στο όνομα των αναγκών του επαναστατικού πολέμου.

* * *

[44] Αμβροσίου Φραντζή, *Επιτομή*, τ. 1ος, σ. 342-344.

[45] Κανέλλος Δεληγιάννης, *Απομνημονεύματα*, τ. 1ος, σ. 262.

[46] Αναγνώστη Κοντάκη, *Απομνημονεύματα*, σ. 36-37.

[47] Πέτρος Πιζάνιας (δ/νση), *Ο Ερμής των Νέων Ελλήνων*, «Κατάλογος μαχητών», από την επεξεργασία του Αρχείου *Αριστεία*.

[48] Κανέλλος Δεληγιάννης, *Απομνημονεύματα*, τ. 1ος, σ. 197, 250.

[49] Διονύσης Τζάκης, «Πόλεμος και σχέσεις εξουσίας στην Επανάσταση του 1821», στο Δ. Δημητρόπουλος, Χρ. Λούκος, Π. Μιχαηλάρης (επιμ.), *Όψεις της Επανάστασης του 1821. Πρακτικά Συνεδρίου*, Αθήνα 2018, σ. 160.

Στην ανατολική Στερεά αρχικά, και λίγο αργότερα στη δυτική, ένας άλλος κόσμος Ελλήνων, ισχυροί και δευτερεύοντες αρματολοί, όλοι εμπειροπόλεμοι σε αντίθεση με τους Πελοποννήσιους. Ο Κώστας Σιαδήμας, ο Θεοδωράκης Γρίβας, ο Τζιόγκας, ο Δημήτρης Μακρής, ο Αλέξης Βλαχόπουλος, ο Πανουργιάς, αργότερα οι Σουλιώτες, επίσης Βλάχοι και Έλληνες, ορισμένοι Αρβανίτες, εντέλει Έλληνες όλοι. Ο αρματολός Ξηρομέρου (κεντρική Ακαρνανία) Γιώργης Βαρνακιώτης ξεκινάει τις επιθέσεις στη δυτική Στερεά.[50] Σώμα του αρματολικιού του με τον αδελφό του Γιώτη μαζί με άλλα αρματολικά σώματα πολιορκούν και καταλαμβάνουν το Βραχώρι (Αγρίνιο), συλλαμβάνουν τους οθωμανούς αξιωματούχους, τους ονομάζουν ραγιάδες και τους στέλνουν στο Αιτωλικό, δίπλα στο Μεσολόγγι, για χειρωνακτικές αγγαρείες σε οχυρωματικά έργα.[51] Ο Πανουργιάς πολιορκεί το κάστρο της Άμφισσας και το καταλαμβάνει στις 10 Απριλίου. Ο Δήμος Καλτσάς υψώνει τη σημαία της ελευθερίας έξω από το Λιδορίκι και σε δύο ημέρες το καταλαμβάνει. Ο Αθανάσιος Διάκος εισέρχεται στη Λιβαδειά και υψώνει την επαναστατική σημαία, ξεκινάει τη στρατολογία και μαζί την πολιορκία του φρουρίου της πόλης. Στη Θήβα ο αρματολός Βασίλης Μπούσγος ξεκινάει και αυτός την πολιορκία και στα μέσα Απριλίου ο Διάκος, ο Γιάννης Δυοβουνιώτης, ο Μήτσος Κοντογιάννης και ο Κομνάς Τράκας πολιορκούν την Υπάτη. Στις 23 Απριλίου οι αρματολοί της Στερεάς θα υποστούν την πρώτη ήττα τους στην Αλαμάνα δυτικά των Θερμοπυλών όπου σκοτώνεται ο Διάκος. Στις 7 Μαΐου ο Φιλικός και διανοούμενος Άνθιμος Γαζής με τον αρματολό της περιοχής Κυριάκο Μπασδέκη κηρύσσουν την Επανάσταση στη Μαγνησία. Στις 8 Μαΐου ο Ανδρούτσος δίνει τη μάχη στο χάνι της Γραβιάς και νικάει τον Ομέρ Βρυώνη, τον νικητή των Ελλήνων στην Αλαμάνα. Η Αθήνα καταλαμβάνεται από τους αρματολούς της ανατολικής Στερεάς με επικεφαλής τον Μελέτη Βασιλείου ενώ ταυτόχρονα ξεκινάει η Επανάσταση στην Εύβοια με τον Νικόλα Κριεζώτη. Στις 5 Μαΐου ο Δημήτρης Μακρής, αρματολός και Φιλικός, κηρύσσει την Επανάσταση και στις 20 Μαΐου υψώνεται η επαναστατική σημαία στο Μεσολόγγι. Τα σώματα των αδελφών Γιολδασαίων και του Γάτσου ξεκινούν τις συγκρούσεις με τους Οθωμανούς στο Καρπενήσι. Ο Αντρέας Ίσκος καταδιώκει τα οθωμανικά στρατεύματα στα στενά των Θερμοπυλών.

Για τους αρματολούς της Στερεάς (όλοι σχεδόν μέλη της Φιλικής) ο πόλεμος είναι μια συνήθεια· η ανυπακοή και η εξέγερση, ιστορικά εδραία στάση· και ο πληθυσμός, πιστός και πειθαρχημένος. Η μακρά αρματολική παράδοση της ένοπλης ανταρσίας ήταν εύκολο να ενσωματωθεί στον επαναστατικό πόλεμο.

Οι επαναστατικές εξεγέρσεις εξαπλώνονται κατά τους πρώτους μήνες από τη Χαλκιδική και την Ήπειρο έως τη δυτική Κρήτη.

Έως το τέλος Ιουνίου οι Οθωμανοί είχαν αποκλειστεί σε κάστρα και αλλού κατείχαν

---

[50] Βλ. τη δράση του Βαρνακιώτη τα δύο πρώτα χρόνια της Επανάστασης, Κάρπου Παππαδοπούλου, *Τα κατά Γ. Βαρνακιώτην και ανάκτησις του Μεσολογγίου*, Εν Μεσολογγίω 1861.

[51] François Charles Hugues Laurent Pouqueville, *Histoire*, τ. 2ος, σ. 571.

ορισμένες περιοχές. Όμως οι περισσότερες πόλεις και κωμοπόλεις της Πελοποννήσου και λιγότερο της Στερεάς είχαν απελευθερωθεί και ορισμένα κάστρα καταλήφθηκαν από τους Έλληνες.[52] Το γεγονός ότι ο πληθυσμός σε αυτές τις δύο μεγάλες περιοχές ήταν σχεδόν αποκλειστικά ελληνικός, ασφαλώς διευκόλυνε σημαντικά. Αλλά σε κάθε περίπτωση επρόκειτο για σαρωτική επέλαση των Ελλήνων στη στεριά και τη θάλασσα.

Οι πρώτες μάχες στη στεριά και τη θάλασσα έως το τέλος Ιουνίου του 1821 κατέστησαν προφανές κάτι το οποίο επί αιώνες ήταν απολύτως αδιανόητο: οι Έλληνες μπορούν να νικήσουν τους Οθωμανούς! Φαίνεται πως από τη στιγμή κατά την οποία ένας ανώνυμος ποιμένας, χωρικός ή τεχνίτης πολιτοφύλακας κατόρθωνε να σκοτώσει έναν Οθωμανό, ήταν σαν να σκότωνε το επί αιώνες φόβητρό του, σχεδόν τον φόβο του. Οπότε το θάρρος θα έβγαινε από τα κατάβαθα της ψυχής όπου ήταν θαμμένο από όσο θυμόταν από τους προπαππούδες του.

Αυτή η πολυσχιδής δυναμική ωθούσε στην επίταση της οργανωτικής πολυπλοκότητας. Στην κεντρική Πελοπόννησο συγκροτούνται κυρίως από τους προεστούς τα πρώτα συστηματικά στρατόπεδα, Βαλτέτσι, Χρυσοβίτσι, Πιάνα, άνω Βέρβενα. Εκ των ενόντων οργανώνονται κέντρα επιμελητείας, τα οποία διεύθυναν και πάλι προεστοί ή άνθρωποί τους. Στα στρατόπεδα ορίζονται στρατιωτικοί αρχηγοί περιοχών με τη συναίνεση των μικρών, ενίοτε και μεγαλύτερων, καπεταναίων και προεστών, υπογράφοντας όλοι ένα είδος συνυποσχετικού που καθόριζε τις αρμοδιότητες του νέου αρχηγού.[53]

Στις 21 Ιουνίου φτάνει στο στρατόπεδο στα άνω Βέρβενα ο Δημήτριος Υψηλάντης, μεταφέροντας όπλα, μπαρούτι, χρήματα και ένα φορητό τυπογραφείο. Εντέλει μετά από τέσσερις σχεδόν αιώνες από την εφεύρεση της τυπογραφίας –αιώνες σκοταδιστικής αντίδρασης της ορθόδοξης εκκλησίας, η οποία διέθετε τυπογραφείο μόνο για λογαριασμό της–, την τυπογραφία στους Έλληνες την εισήγαγαν οι επαναστάτες. Και, την 1η Αυγούστου, ο Φιλικός εφημέριος διανοούμενος Θεόκλητος Φαρμακίδης εκδίδει στην Καλαμάτα την πρώτη έντυπη ελληνική επαναστατική εφημερίδα: *Σάλπιγξ Ελληνική*.

Μάχες στη στεριά, ναυτικές επιχειρήσεις, οργάνωση στρατοπέδων, Τύπος, εξεγέρσεις μικρές ή μεγαλύτερες, οι οποίες εκτείνονταν από τη Χαλκιδική έως την Κρήτη, οργανωμένες κυρίως από τα τοπικά στελέχη και τα μέλη της Φιλικής Εταιρείας που είχαν κατανείμει μεταξύ τους τόπους, ονόματα, δράσεις, ειδικούς στόχους.

---

[52] Ο συνολικός αριθμός των κάστρων της Πελοποννήσου τα οποία πολιορκούνταν εξαρχής από τους Έλληνες ανέρχονταν σε δεκαεπτά, βλ. Φωτάκος, *Απομνημονεύματα*, τ. 1ος, σ. 116. Για την περιγραφή των πολιορκιών βλ. Αμβροσίου Φραντζή, *Επιτομή*, τ. 1ος, σ. 339-456, τ. 2ος, σ. 3-196.

[53] Βλ. τον ορισμό του Παναγιώτη Γιατράκου ως στρατιωτικού αρχηγού του Μυστρά από τον επίσκοπο Βρεσθένης, τον προεστό της περιοχής Παναγιώτη Κρεββατά, εκπροσώπους της οικογένειας Μαυρομιχάλη και σαράντα δύο μικρούς προεστούς και καπετάνιους, *Ιστορικά έγγραφα του αρχηγού Λακεδαίμονος και στρατηλάτου της Πελοποννήσου Παναγιώτου Γιατράκου κατά τον υπέρ ανεξαρτησίας ιερόν αγώνα του έτους 1821*, Σπάρτη 1900, χ.ε., σ. 3-4.

Η πρώτη φάση της Επανάστασης επέτρεψε τη σύλληψη παράτολμων σχεδίων, ακριβώς επειδή ήταν νικηφόρα. Κορύφωση αποτέλεσε η πολιορκία και η πτώση της Τριπολιτσάς στις 23 Σεπτεμβρίου του πρώτου έτους. Επρόκειτο για την πρώτη στρατηγικής σημασίας νίκη των Ελλήνων. Η πόλη αποτελούσε την πρωτεύουσα του πασαλικιού της Πελοποννήσου και στρατιωτικό κέντρο, η κατοχή του οποίου διευκόλυνε τον έλεγχο όλης της χερσονήσου. Και εξίσου σημαντικό, οι πελοποννήσιοι μαχητές εξοπλίστηκαν από το μεγάλο οθωμανικό οπλοστάσιο της πόλης. Η κυριάρχηση της Τριπολιτσάς σταθεροποίησε τις υπόλοιπες απελευθερωμένες περιοχές της Πελοποννήσου και δημιούργησε τον πρώτο συμπαγή εδαφικό πυρήνα κυριαρχίας των Ελλήνων.

Οι νίκες των Ελλήνων επί της κραταιάς αυτοκρατορίας θα πρέπει να εξέπεμπαν μια εξαιρετικά ισχυρή ελκτική δύναμη, διαρκώς εντονότερη, επειδή κατέρριπταν παραδοχές αιώνων, απελευθέρωναν από φόβους και εν μέρει από συμφέροντα. Εξανάγκαζαν αρκετούς διστακτικούς έως αρνητικούς να κινητοποιηθούν, να εμπλακούν στην επαναστατική δίνη.

Επρόκειτο για μια επανάσταση η οποία όσο κάλπαζε τόσο γινόταν προφανέστερο πως όχι μόνο οι Οθωμανοί, αλλά και όλα τα ευρωπαϊκά κράτη ήταν εναντίον της. Και η είδηση στους ηγέτες και τους υπουργούς Εξωτερικών των ευρωπαϊκών μεγάλων δυνάμεων, οι οποίοι συνεδρίαζαν στο Λάιμπαχ (26 Ιανουαρίου – 12 Μαΐου 1821), στο πλαίσιο των περιοδικών Συνεδρίων της Ιερής Συμμαχίας, προκάλεσε οργή, σύγχυση, βαριές απειλές και τελικά καταγγελία της Επανάστασης. Μόλις οι Αυστριακοί είχαν καταστείλει απηνώς τις εξεγέρσεις στη Νάπολη και στο Πεδεμόντιο ενώ η αντίστοιχη εξέγερση στην Ισπανία ήταν σε εξέλιξη. Λαοί ξεσηκώνονταν, αλλά η χειρότερη είδηση στο Λάιμπαχ ήταν η ελληνική Επανάσταση στην Πελοπόννησο και το Αιγαίο. *Ένα όργανο για να φουντώνει την φωτιά, για να τροφοδοτεί την φιλελεύθερη λαίλαπα* [...] *για να σπάσει τους δεσμούς μεταξύ των αυτοκρατόρων* [...] *πρέπει να στραγγαλιστεί αυτή η* (Λερναία) *Ύδρα*, έγραφε ο Μέττερνιχ.[54] Η Αυστρία και η Πρωσία φάνηκε να θέλουν να στείλουν στρατεύματα να καταστείλουν τους Έλληνες, αλλά ήταν αδιανόητο για την Υψηλή Πύλη. Η ηγεσία της Φιλικής είχε, προφανώς, υπολογίσει τον πολιτικό χρόνο και τη διεθνή συγκυρία σωστά. Οι Οθωμανοί πολεμούσαν ταυτοχρόνως σε δύο μέτωπα, εναντίον του Ιράν και του Αλή Πασά. Μολοντούτο ποτέ δεν θα δέχονταν ευρωπαϊκή στρατιωτική βοήθεια στα εδάφη τους.

Στη θάλασσα η Επανάσταση ήταν επίσης σαρωτική. Τα πλοία των ναυτικών νησιών ανέπτυξαν τη δράση τους ξεκινώντας από το Αιγαίο και πολλαπλασίαζαν τις πολεμικές εμπλοκές διευρύνοντας τον θαλάσσιο χώρο με αλλεπάλληλες συγκρούσεις. Έως την άνοιξη του 1824, καραβοκυραίοι με τα εμπορικά τους πλοία, τα περισσότερα σταροκάραβα εξοπλισμένα με κανόνια περιορισμένης εμβέλειας τα πρώτα χρόνια, είχαν καταστεί δρα-

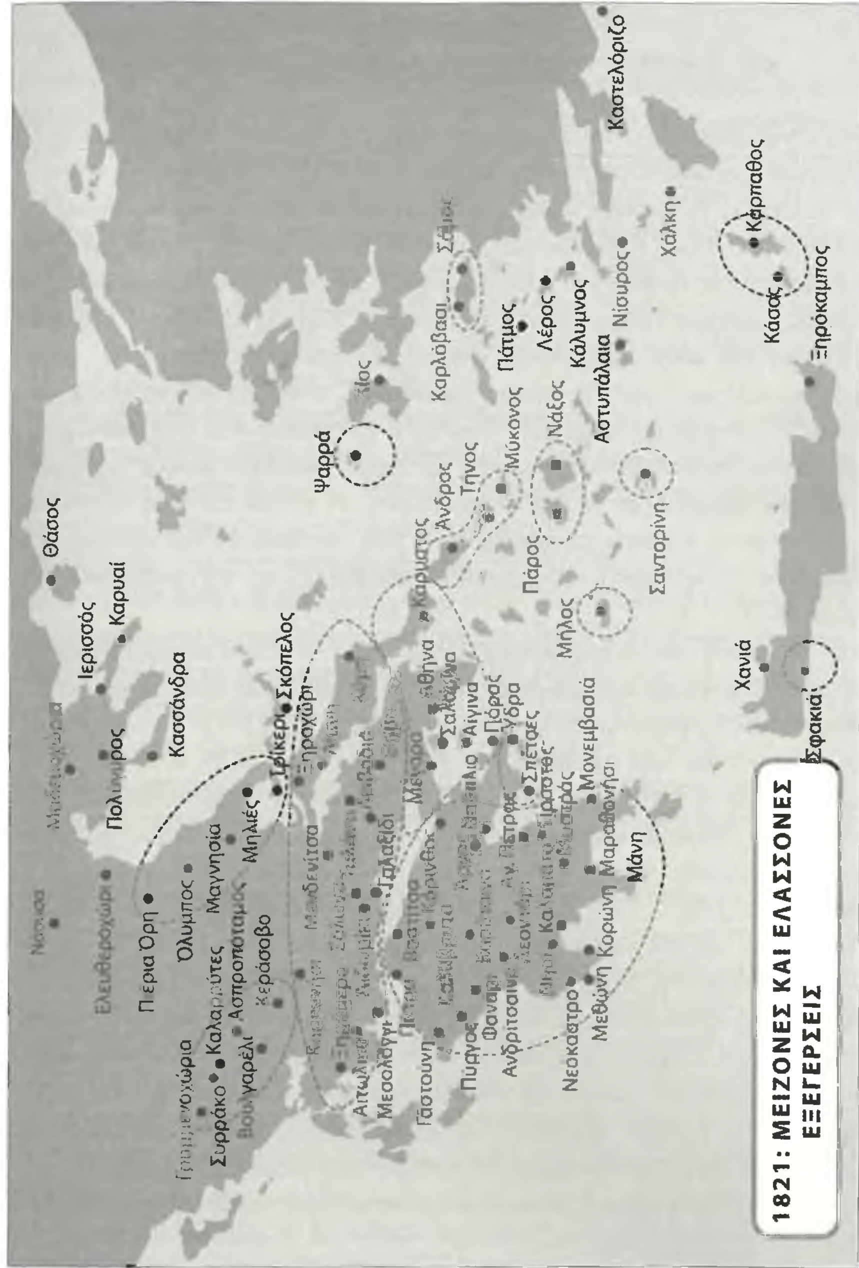
[54] Miroslav Šedivý, *Metternich, the Great Powers and the Eastern Question*, University of West Bohemia, 2013, σ. 62.

στήριοι και αποτελεσματικοί ναυμάχοι στο Αιγαίο και σε όλες τις ηπειρωτικές ακτές του Ιονίου πελάγους. Κέρδισαν όλες τις σημαίνουσες ναυμαχίες εναντίον του οθωμανικού στόλου, όπως και τις μικρότερες ναυτικές εμπλοκές, είχαν σπάσει τον ναυτικό αποκλεισμό κατά την πρώτη πολιορκία του Μεσολογγίου από τον Ομέρ Βρυώνη. Και από το τέλος της άνοιξης του 1822 επιτηρούσαν τον ναυτικό αποκλεισμό στο Αιγαίο (Blocus fictif) τον οποίο είχε κηρύξει το Εκτελεστικό Σώμα (κυβέρνηση) για τα πλοία, ανεξαρτήτως εθνικότητας, τα οποία θα συλλαμβάνονταν να βοηθούν τους Οθωμανούς.

Η νικηφόρα τάση επικρατούσε εν μέρει και στην Κρήτη, σαφέστερα όμως στην Πελοπόννησο, ιδίως μετά την ήττα του Δράμαλη από τον στρατό χωρικών του Κολοκοτρώνη, του Πλαπούτα, του Νικηταρά και του Παπαφλέσσα από τις 26 έως τις 28 Ιουλίου του 1822. Ωστόσο, στο τέλος του καλοκαιριού εκείνης της χρονιάς, ενώ στην Πελοπόννησο και στη θάλασσα οι Έλληνες είχαν σχεδόν επικρατήσει, η αδυναμία τους να επεκτείνουν την απελευθέρωση στην Ήπειρο και τη Θεσσαλία άρχισε να διαγράφει ένα είδος γεωγραφικού ορίου της Επανάστασης. Οι αρματολοί του Ολύμπου και των Πιερίων είχαν αναγκαστεί σε αναστολή της δράσης τους, ο Περραιβός είχε αποσυρθεί από την Πάργα, οι Σουλιώτες έχασαν τον έλεγχο των περιοχών τους τον Αύγουστο του 1822, και μαζί με την υποχώρηση του Δ. Υψηλάντη έξω από τη Λαμία σχηματιζόταν ένας άξονας, ένα όριο για τις ελληνικές δυνάμεις, το οποίο εκτεινόταν στη γραμμή Λαμία-Άρτα με την Εύβοια σε κατάσταση αμφίρροπη.

Είχαν προηγηθεί η σφαγή και ο εξανδραποδισμός του πληθυσμού της Χίου τον Απρίλιο του 1822 από τον οθωμανό επιτετραμμένο του Σουλτάνου. Σε αντίθεση με τους χιώτες εμπόρους των παροικιών, οι τοπικοί ισχυροί προύχοντες και έμποροι του νησιού αρνήθηκαν εξαρχής κάθε σχέση τόσο με τη Φιλική όσο και με την Επανάσταση στη συνέχεια. Και προσπάθησαν να εξευμενίσουν τους οθωμανούς αξιωματούχους με τον τρόπο που γνώριζαν, με εξαγορά, όπως εξαγόρασαν τον πληθυσμό διαφόρων επίφοβων χωριών του νησιού για να μην εξεγερθεί. Ο πληθυσμός, ωστόσο, κινητοποιήθηκε, αλλά περιορισμένα. Έτσι οι προύχοντες της Χίου, φυλακισμένοι, αρνούμενοι να αντισταθούν, με την αυταπάτη πως τα πράγματα θα μπορούσαν να γυρίσουν πίσω στο παρελθόν, άνοιξαν την πόρτα στην καταστροφή τη δική τους και του πληθυσμού, η οποία έγινε με αφορμή την αποβίβαση ενός μικρού σώματος ενόπλων Σαμιωτών στο νησί στις αρχές Μαρτίου με επικεφαλής τον Λυκούργο Λογοθέτη.[55] Η σφαγή προκάλεσε την αισχύνη σε πολλούς Ευρωπαίους και ενίσχυσε το ρεύμα του Φιλελληνισμού. Αλλά το οθωμανικό κράτος έκανε μια συνειδητή επίδειξη του τρόπου με τον οποίο ήταν αποφασισμένο να αντιμετωπίσει τους Έλληνες: διά στόματος μαχαίρας και με εξανδραποδισμό των επιζώντων. Κανείς δεν θα σωζόταν, ούτε με επιτήδεια ουδετερότητα και εξαγορά. Το πολιτικό συμπέρασμα της σφαγής ήταν ακριβώς αυτό το οποίο γνώριζαν εξαρχής οι ηγέτες της Επανάστασης: όποιος Έλληνας επέλεγε να συμβιβαστεί με τους Οθωμανούς δεν είχε καμία πιθανότητα σωτηρίας.

[55] Τη στάση των προυχόντων της Χίου λίγο πριν από τη σφαγή μαθαίνουμε από τις επιστολές τους, βλ. Νίκη Παπαηλιάκη, *Μια αιχμάλωτη κοινότητα. Επιστολές από τη Χίο πριν την καταστροφή*, Θεσσαλονίκη 2001.

Πηγή: Ι. Μπουκουβάλα-Διαμαντούρου, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΒ', σ. 104-105. Ιωάννου Φιλήμωνος, *Δοκίμιον ιστορικόν*, τ. Γ', σ. 2 κ.ε. Γ. Κόκκινος – Β. Δρακόπουλος (επιμ.), *Χρονολόγιο των σημαντικότερων γεγονότων της Επανάστασης του 1821*, Αθήνα 2004. Γεωργίου Π. Κρέμου, *Χρονολόγια της ελληνικής ιστορίας*, τμήμα Γ', Εν Αθήναις 1879, σ. 21-30.

Ο επαναστατικός πόλεμος και η τοπική πολιτική οργάνωση των πληθυσμών

Αν, λόγω της νησιωτικής διάταξης, ο πόλεμος στη θάλασσα επεκτάθηκε από τους πρώτους μήνες σε όλο το Αιγαίο και σύντομα έφτασε έως τα ηπειρωτικά παράλια του Ιονίου πελάγους, στη στεριά αρχικά οι μάχες οργανώνονταν κυρίως τοπικά. Μόλις συγκροτείτο ένα σώμα, χτυπούσε τους Οθωμανούς της περιοχής. Μέχρι την οργάνωση της πολιορκίας της Τριπολιτσάς, οι μετακινήσεις ενόπλων ήταν περιορισμένες μεταξύ γειτονικών επαρχιών, το ίδιο και στις περιοχές της Στερεάς Ελλάδας. Η απόφαση της Φιλικής ήταν πως κάθε στρατιωτικός ο οποίος θα ετίθετο επί κεφαλής σε κάθε τόπο θα οριζόταν από την τοπική εφορία της οργάνωσης, απόφαση που τηρήθηκε, αλλά σε ορισμένες περιπτώσεις ο διορισμός πιθανότατα εγκρινόταν από τους κατοίκους, προφανώς εκείνους που είχαν κινητοποιηθεί εξαρχής.[56] Και κάθε εφορία της οργάνωσης μετατράπηκε σύμφωνα με το σχέδιο της Φιλικής σε τοπικό πολιτικό συμβούλιο, μια πολιτική επιτροπή για κάθε μικρή επαρχία ή νησί, και ανέλαβε την πολιτική διοίκηση με κύριο έργο την οργάνωση του πληθυσμού, τον πόλεμο και την επιμελητεία για τους ενόπλους.[57]

Από τα πρώτα τοπικά επαναστατικά συμβούλια τα οποία συγκροτήθηκαν με την έναρξη του Αγώνα και αμέσως μετά, γνωρίζουμε καλύτερα μόλις δέκα οκτώ. Αυτά μας επιτρέπουν να δεχτούμε με ικανοποιητική βεβαιότητα ότι οι επαναστατικές εξεγέρσεις εκτείνονταν από την Κάσο έως την Πάτρα και από τη νότια Κρήτη έως τη Χαλκιδική. Από τη Γενική Εφορία του Αγίου Όρους έως την Καγκελαρία των Σφακιών, από τον Στρατοπολιτικό Διοργανισμό της Σάμου έως το Αχαϊκό Διευθυντήριο, ακόμα το Κονσολάτο του Άργους, την Αρχή των Κονσόλων της Βοιωτίας, τη Βουλή Θεσσαλίας και άλλα.[58] Τα επαναστατικά συμβούλια, συνήθως τριμελή ή πενταμελή, στελεχώνονταν, αν και με αρκετές παραλλαγές, από κάποιους απεσταλμένους της Φιλικής Εταιρείας και κυρίως με δύο-τρεις τοπικούς παράγοντες, τοπικά στελέχη της οργάνωσης. Αυτοί αναλάμβαναν την πολιτική οργάνωση του πολέμου. Συντάσσονταν κανονισμοί, συνήθως στρατιωτικοί, αλλά και πρωτόλειοι φορολογικοί κανόνες,[59] που κατά τα δεδομένα της εποχής για έναν πληθυσμό ο οποίος κατά τη μεγάλη του πλειονότητα δεν γνώριζε ανάγνωση και γραφή, θα διαβάζονταν από τους Φιλικούς επιτρόπους δημόσια ενώπιων όλων, διευκρινίζοντας τις προβλέψεις τους και το γεγονός ότι ίσχυαν έναντι όλων. Η γεωγραφική κινητικότητα πολλών ολιγομελών ένοπλων

---

56 Αμβροσίου Φραντζή, *Επιτομή*, τ. 2ος, σ. 241, τ. 3ος, σ. 148-151.

57 *Στο ίδιο*, τ. 2ος, σ. 241-243.

58 Ιωάννου Φιλήμωνος, *Δοκίμιον ιστορικόν*, τ. Α΄, σ. 48, 49, 124, 144.

59 Ιωάννου Θ. Κολοκοτρώνη, *Ελληνικά υπομνήματα ήτοι επιστολαί και διάφορα έγγραφα αφορώντα την Ελληνικήν Επανάστασιν. Από 1821 μέχρι 1827*, Αθήνησι 1856, σ. 18.

ομάδων, για να ενισχύσουν τον πόλεμο σε γειτονικούς τόπους, εντεινόταν με την πορεία της Επανάστασης.[60]

Σε συνδυασμό με τις διαρκώς πολυπλοκότερες ανάγκες του πολέμου τα συμβούλια άρχισαν να συστήνουν επιτροπές με ειδικές αρμοδιότητες. Έτσι δημιουργήθηκαν επιτροπές για τη διοίκηση των στρατοπέδων, άλλες για τη συγκέντρωση προμηθειών και την καταγραφή τους, για τη συγκέντρωση χρηματικών πόρων, αν και συχνά απλώς τα καθήκοντα κάθε προσώπου ήταν ταυτοχρόνως πολλά και ποικίλα και σε διαφορετικούς τόπους.[61] Αλλά ταυτόχρονα συγκροτούνταν ειδικές επιτροπές με πολιτικές και στρατιωτικές αρμοδιότητες, όπως η «Καγκελαρία» την οποία συγκρότησε ο Παπαφλέσσας τον Μάιο του 1821 προκειμένου να επανοργανώσει την πολιορκία του Ναυπλίου μετά την αποτυχία των προεστών της περιοχής.[62]

Πώς θα μπορούσαμε να διευρύνουμε τις γνώσεις μας γι' αυτές τις τόσο κρίσιμες γενικές τοπικές όπως και τις ειδικές επαναστατικές επιτροπές; Μήπως η γεωγραφία τους, τουλάχιστον, αποτυπώνεται στη σφραγιδογραφία της Επανάστασης, όπως την έχει μελετήσει ο ιστορικός Ι. Κ. Μαζαράκης Αινιάν; [63]

Οι υποκινητές, για τους οποίους μιλήσαμε προηγουμένως, εκείνοι οι οποίοι οργάνωναν τα τοπικά επαναστατικά συμβούλια όπως και τις ειδικές επιτροπές, σε κάθε τοπική κοινωνία, στα χωριά και στις κωμοπόλεις, είδαμε ότι κινητοποιούσαν τον πληθυσμό ιδίως στις χερσαίες περιοχές. Όλοι αυτοί, λοιπόν, δεν αποτελούσαν παρά τους τοπικούς πυρήνες συγκρότησης μιας πρωταρχικής και στοιχειώδους, όσο και κρίσιμης, ελληνικής πολιτικής εξουσίας μετά από αιώνες υποτέλειας και πολιτικής ανυπαρξίας. Επρόκειτο για πυρήνες σχετικά ρευστής σύνθεσης λόγω της κινητικότητας που απαιτούσε η δράση τους, κινητικότητα η οποία εντεινόταν ως αποτέλεσμα της διεύρυνσης του πολέμου.

Είπαμε ήδη πως όσο λαμπρή, μεγάλη και αξιοθαύμαστη να είναι μια εξέγερση, κάθε επανάσταση διαφέρει ριζικά από το γεγονός ότι ανατρέποντας μια πολιτική εξουσία εγκαθιδρύει μια νέα ταυτόχρονα. Και αυτό ακριβώς ήταν το βασικό μέλημα των Φιλικών. Αυτά, λοιπόν, τα τοπικά επαναστατικά συμβούλια αποτέλεσαν τις απαρχές συγκρότησης μιας νέας πολιτικής εξουσίας στους αντίποδες του δεσποτικού κράτους. Και σε πολλές επαρχίες αναδιοργανώνονταν διαρκώς καθώς εκτυλισσόταν ο πόλεμος που εξάρθρωνε την οθωμανική πολιτική εξουσία στις επαναστατημένες περιοχές.[64] Μεταξύ της κατάρρευσης της οθωμανικής εξουσίας σε κάθε ελληνικό τόπο και της συγκρότησης

[60] Κωνσταντίνος Διαμαντόπουλος, *Απομνημονεύματα, ή Αληθή ιστορικά γεγονότα του 1821 μη αναφερόμενα εν ταις ελληνικαίς ιστορίαις*, Εν Τριπόλει 1883, σ. 4 κ.ε.

[61] Στεφάνου Ιω. Στεφανοπούλου, *Απομνημονεύματά τινα*, σ. 35 κ.ε. Επίσης, Αμβροσίου Φραντζή, *Επιτομή*, τ. 1ος, σ. 335-336.

[62] Κανέλλος Δεληγιάννης, *Απομνημονεύματα*, τ. 1ος, σ. 185-186.

[63] Ι. Κ. Μαζαράκης Αινιάν, *Σφραγίδες ελευθερίας 1821-1832*, Αθήναι 1983.

[64] Διονύσης Τζάκης, «Από την Οδησσό στη Βοστίτσα», *ό.π.*

της επαναστατικής επιτροπής δεν μεσολαβούσε κανένα κενό χρόνου, χώρου και πολιτικής. Την ίδια στιγμή κατά την οποία με τον επαναστατικό πόλεμο κατέλυαν τις τοπικές οθωμανικές πολιτικές εξουσίες, εκείνη ακριβώς τη στιγμή έχτιζαν και το νέο κράτος. Τα επαναστατικά συμβούλια, συνεπώς, αποτέλεσαν την αφετηρία, το ελάχιστο πρόπλασμα συγκρότησης του ελληνικού εθνικού κράτους, τους πρώτους θεμέλιους λίθους του.

Καθώς με τον πόλεμο κατέρρεε ευθύς εξαρχής η οθωμανική εξουσία στις επαναστατημένες ελληνικές περιοχές, οι παραδοσιακοί θεσμοί εξουσίας, τους οποίους έλεγχαν κατά τόπους οι ελληνικές ηγετικές ομάδες, είτε άλλαζαν χαρακτήρα είτε, το συχνότερο, ρευστοποιούνταν. Για παράδειγμα, ο σημαντικός βαθμός εσωτερικής διοικητικής αυτονομίας την οποία διέθεταν τα ναυτικά νησιά και οι πόλεις, και την οποία ασκούσαν αποκλειστικά οι ισχυροί προεστοί, οργανωμένοι με ολιγαρχικούς όρους σε καγκελαρίες, τώρα έτεινε διαρκώς να διαχέεται στα τμήματα εκείνα του αντίστοιχου πληθυσμού που είχαν ξεσηκωθεί, πολεμούσαν και είχαν λόγο για τα επαναστατικά τεκταινόμενα. Άλλωστε όχι μόνο η τελική έκβαση αλλά και η άμεση σταθεροποίηση της Επανάστασης εξαρτώνταν πλέον από τη συμμετοχή των λαϊκών μαζών στον πόλεμο και σε κάθε άλλη επαναστατική δράση. Στην Ύδρα, για παράδειγμα, το αστικό νησί με τους οικονομικά ισχυρότερους και πλέον συντηρητικούς κεφαλαιούχους πατρικίους μεταξύ όλων των Ελλήνων, τους πρώτους μήνες μετά την εξέγερση του Αντωνίου Οικονόμου τα έγγραφα του νησιού έφεραν την υπογραφή *Οι κάτοικοι της Νήσου*, και οι ανακοινώσεις από τα πλοία υπογράφονταν *Εξεδόθη από τον Ελληνικόν Στόλον συναινέσει των τριών Νήσων Ύδρας, Σπετσών και Ψαρών* ή απλώς *από τον Ελληνικόν Στόλον*, ή *από την Εφορίαν* (της Φιλικής) κ.ο.κ, και όπως θα δούμε παρακάτω, συχνά συγκαλούνταν συνελεύσεις του πληθυσμού.[65] Κάτι ανάλογο συνέβαινε και στην Πελοπόννησο. Ξεκινώντας από τις κεντρικές περιοχές της χερσονήσου, ισχυροί προεστοί και επί γενεές κοτζαμπάσηδες, όπως και αξιωματούχοι του κλήρου, παραχωρούσαν εξουσίες και διέθεταν μέσα πολέμου σε νέους αναδυόμενους στρατιωτικούς των οποίων η δύναμη αυξανόταν στον βαθμό που οργάνωναν ένοπλα τους τοπικούς πληθυσμούς στην Επανάσταση.[66]

Αυτές οι σημαντικές ανατροπές, παρότι συνεπάγονταν κατά κανόνα διάλυση των παλαιών θεσμών εσωτερικής διοίκησης, δεν συμπαρέσυραν τα ίδια τα ισχυρά πρόσωπα τα οποία απάρτιζαν προεπαναστατικά αυτούς τους θεσμούς. Πολλά από τα μέλη των ηγετικών ελίτ που έλεγχαν τους παλαιούς θεσμούς εσωτερικής διοίκησης είχαν αποτελέσει τις τοπικές και περιφερειακές ηγεσίες της Φιλικής.[67] Αλλά συχνά βρίσκονταν σε

---

[65] Πέτρου Σκυλίτζη Ομηρίδου, *Συνοπτική ιστορία των τριών ναυτικών νήσων Ύδρας, Πετσών και Ψαρών καθ' όσον συνέπραξαν υπέρ της ελευθερίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος το 1821, και πρώτον έτος της ελληνικής αυτονομίας*, Εν Ναυπλία 1831, σ. 16 κ.ε.

[66] Ιωάννου Φιλήμωνος, *Δοκίμιον ιστορικόν*, τ. 1ος, σ. 214, και Αμβροσίου Φραντζή, *Επιτομή*, τ. 3ος, σ. 104-130. Μαζί με τους γνωστούς στρατιωτικούς ηγέτες της Πελοποννήσου αναφέρονται και αρκετοί λίγο πολύ άγνωστοι, βλ. Αναγνώστη Κοντάκη, *Απομνημονεύματα*, σ. 36-37.

[67] Για συνοπτικές βιογραφίες πολλών προσώπων των ηγετικών ομάδων, βλ. Φώτιος Χρυσανθακόπουλος

διαφωνία με δευτερεύοντα μικρά τοπικά στελέχη όπως ο Θ. Κολοκοτρώνης, ή όπως ο Πλαπούτας, ο Νικηταράς και άλλοι. Αυτούς τους κινητοποιούσε αρχικά ο Παπαφλέσσας και ακολούθως ο Δ. Υψηλάντης ως αντίβαρο στη δύναμη των ισχυρών προυχόντων, τόσο σχετικά με την έναρξη της Επανάστασης όσο και για ποικίλα ζητήματα τακτικής και πολιτικής οργάνωσης αφότου είχε ξεσπάσει.[68]

Ωστόσο, εκ των πραγμάτων, όλοι οι παλαιοί ισχυροί, ιδίως οι προεστοί της Πελοποννήσου και λιγότερο των ναυτικών νησιών, αναγκάστηκαν να μοιραστούν την προσωπική τους δύναμη και το κύρος τους με στρατιωτικούς και πολιτικά στελέχη μέχρι εχθές κοινωνικά άσημα, κάτι το οποίο ήταν αδιανόητο πριν από το 1821.[69] Ο Θ. Κολοκοτρώνης, χωρίς μεγάλη ούτε καλή φήμη στην Πελοπόννησο, είχε αρχίσει να οργανώνει δίκτυα σε όλη σχεδόν τη Χερσόνησο με μικρούς οπλαρχηγούς.[70] Από την άλλη, το κύρος των παλαιών προεστών άρχισε σταδιακά να μετριέται με τα επαναστατικά κριτήρια για την ελευθερία, αλλά και με βάση την απολύτως κρίσιμη καθημερινή αποτελεσματικότητα του καθενός στον πόλεμο.[71]

Αντίθετα, στη Στερεά, όπως και στον Όλυμπο, τα αρματολικά σώματα, αλλά και οι Μανιάτες, λίγο αργότερα και οι Σουλιώτες, δεν απαιτήθηκε να ρευστοποιήσουν τις κοινωνικές τους δομές με το ξέσπασμα της Επανάστασης – επειδή αυτές ακριβώς οι δομές αποτελούσαν προϋπόθεση για τη διεξαγωγή του πολέμου. Ωστόσο οι θεσμοί καθαυτοί όπως τα αρματολίκια, τα οποία διαφέντευαν επί αιώνες οι πρωτοκαπετάνιοι με τα ένοπλα σώματά τους, και παρά τις αρχικές παλινδρομήσεις, εισήλθαν σε σταθερή τροχιά απίσχνανσης. Απέμενε η τοπική επιρροή κάθε παλαιού πρωτοκαπετάνιου. Τα αρματολικά σώματα είχαν εξαρχής αλλάξει ριζικά ρόλο καθώς μετεξελίσσονταν σε ένοπλα σώματα του Αγώνα, και τα αρματολίκια τους σε διεκδικούμενες επαρχίες του έθνους.

Γενικεύοντας, ο επαναστατικός πόλεμος των Ελλήνων κατέλυε κάθε οθωμανικό πολιτικό θεσμό κυριαρχίας. Από τους Πασάδες περιφερειακούς διοικητές, τους στρατιωτικούς αρχηγούς και τους δερβεναγάδες έως τον τελευταίο οθωμανό αγά και τους ιεροδίκες, τις τοπικές φρουρές των Γενιτσάρων, το οθωμανικό κράτος κατέρρεε στις επαναστατημένες περιοχές. Μαζί καταργούνταν και οι θεσμοί τους οποίους έλεγχαν οι ελληνικές ομάδες ισχύος ως τοπικά στοιχεία του οθωμανικούς κράτους έως την Επα-

---

(Φωτάκος), *Βίοι Πελοποννησίων ανδρών, ό.π.* Συστηματικά βιογραφικά στοιχεία για όσους υπήρξαν μέλη των Εθνοσυνελεύσεων βλ. Λεωνίδας Καλλιβρετάκης και συνεργάτες, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών/ΕΙΕ, http://representatives1821.gr/search/

[68] Γερμανού Π. Πατρών Μητροπολίτου, *Απομνημονεύματα: επιγραφόμενα απομνημονεύματά τινα της κατά του τυράννου των Ελλήνων οπλοφορίας, καί τινων πολιτικών συμβεβηκότων εν Πελοποννήσω κατά την πρώτην της διοικήσεως περίοδον*, Εν Αθήναις 1900, σ. 23, και Στέφανος Ι. Στεφανόπουλος, *Απομνημονεύματα*, σ. 39-41.

[69] Φωτάκος, *Απομνημονεύματα*, τ. 1ος, σ. 87-90.

[70] Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, *Απομνημονεύματα, Διήγησις συμβάντων της Ελληνικής φυλής*, τ. 2ος, Εν Αθήναις 1889, σ. 49-52.

[71] Διονύσης Τζάκης, «Πόλεμος και σχέσεις εξουσίας», σ. 162-165.

νάσταση. Ρευστοποιούνταν η σημασία που είχαν έως το 1821 οι ολιγαρχικού τύπου καγκελαρίες, επανδρωμένες από προεστούς που διοικούσαν τις πόλεις και τα νησιά, το ίδιο και τα εξίσου ολιγαρχικού τύπου συμβούλια προεστών ανά διοικητική επαρχία (καζά) μαζί με τον θεσμό του κοτζάμπαση. Τα αρματολίκια εξελίσσονταν σε διεκδικούμενες εθνικές περιοχές και τέλος οι εκκλησιαστικές διοικητικές δομές, μητροπόλεις και επισκοπές, ακυρώνονταν εμπράκτως από τις ίδιες τις ελληνικές ηγετικές ομάδες που τις έλεγχαν μέχρι το 1821. Στη θέση των παλαιών θεσμών απέμεναν ισχυρά πρόσωπα τα οποία έλεγχαν ικανά μέσα ισχύος που, όπως είδαμε, άρχισαν να συνδιοικούν τις πρωτόλειες επαναστατικές κρατικές δομές των τοπικών συμβουλίων μαζί με ανερχόμενα πολιτικά και στρατιωτικά στελέχη.

Από τα τοπικά στα περιφερειακά επαναστατικά συμβούλια

Η ιλιγγιώδης ταχύτητα με την οποία εκτυλισσόταν η Επανάσταση και οι πολυσχιδείς ανάγκες του πολέμου ώθησαν από τους πρώτους μήνες στη συγκρότηση πολιτικών θεσμών διοίκησης γεωγραφικά ευρύτερων από τα τοπικά συμβούλια. Έτσι, άρχισαν να συγκροτούνται τα Τοπικά Πολιτεύματα, όπως έχει καθιερωθεί να αποκαλούνται στην ιστοριογραφία.[72] Ο πρώτος θεσμός, ο οποίος ξεπερνώντας τα τοπικά πλαίσια εκτάθηκε σε περιφερειακό επίπεδο, ήταν η Πελοποννησιακή Γερουσία. Συστάθηκε προσωρινά στις 26 Μαΐου με πρόεδρο τον Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη και τριάντα πέντε ακόμα μέλη, αλλά δεν κατόρθωσε να αναλάβει τη διοίκηση των επαναστατικών πραγμάτων σε όλη τη χερσόνησο παρά αποσπασματικά. Για τούτο, στην Πελοπόννησο, όπως και αλλού, τα τοπικά επαναστατικά συμβούλια επανέρχονταν περιστασιακά ως τοπικές πρωτοβουλίες ή ως ειδικές επιτροπές που επιδίωκαν να καλύψουν τοπικές ή ειδικές ανάγκες.

Στη σύσκεψη στη Μονή των Καλτεζών από τις 20 έως τις 26 Μαΐου 1821, όπου αποφασίστηκε αρχικά η συγκρότηση ενός οργάνου διοίκησης της Επανάστασης στην Πελοπόννησο, η σύνθεση της ηγεσίας λίγο θύμιζε τις συνεδριάσεις στα ολιγαρχικού τύπου συμβούλια των προεστών έως το 1821. Ήταν, ασφαλώς, παρόντες ισχυροί προεστοί όπως ο Κανέλλος Δεληγιάννης και ο Ρήγας Παλαμίδης, άλλοι όπως ο Πέτρος Μαυρομιχάλης είχαν δώσει τη συναίνεσή τους, αλλά περισσότερα από τα μισά μέλη στο σύνολο των τριάντα που υπογράφουν ήταν στρατιωτικοί, ή άγνωστα μέχρι εχθές πρόσωπα. Το ίδιο ισχύει για τους ισχυρούς αξιωματούχους του κλήρου οι οποίοι πλέον συνεδρίαζαν μαζί με απλούς ή χαμηλόβαθμους κληρικούς, από τους οποίους ορισμένοι εκπροσωπού-

---

[72] Απόστολος Β. Δασκαλάκης, «Τα τοπικά πολιτεύματα κατά την Επανάστασιν του 1821», *Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών*, 15/1964-65, σ. 161-270.

σαν στρατιωτικούς, όπως ο Αμβρόσιος Φραντζής.[73] Ανάλογη σύνθεση, αλλά με αρκετά νέα πρόσωπα, συναντάμε και στη σύσκεψη στη Ζαράκοβα τον Αύγουστο του ίδιου χρόνου για το ίδιο ζήτημα αλλά και για την οργάνωση της πολιορκίας της Τριπολιτσάς.[74]

Ο δεύτερος περιφερειακού επιπέδου κρατικός θεσμός συστάθηκε στις 9 Νοεμβρίου του πρώτου χρόνου με τίτλο Οργανισμός της Δυτικής Χέρσου Ελλάδος. Σε αυτόν περικλείονταν όλες οι περιοχές της Στερεάς δυτικά των Σαλώνων (σημερινή Άμφισσα) και η έδρα του ήταν στο Μεσολόγγι. Οι τριάντα εκπρόσωποι των διαφόρων επαρχιών που τον σύστησαν ήταν κυρίως πρώην αρματολοί και ορισμένοι προεστοί. Στην τελική σύνθεση του συμβουλίου διοίκησης του θεσμού ο οποίος απαρτιζόταν από είκοσι δύο μέλη, πρόεδρος ορίστηκε ο Α. Μαυροκορδάτος και γραμματέας ο Νικόλαος Λουριώτης, δύο διανοούμενοι.[75]

Στις 20 του ίδιου μήνα ιδρύθηκε ο Οργανισμός του Αρείου Πάγου - Γερουσία της Ανατολικής Ελλάδος με δεκαπενταμελές συμβούλιο που κάλυπτε τις επαρχίες της Στερεάς ανατολικά των Σαλώνων έως την Αττική, με πρόεδρο τον διανοούμενο Φιλικό Θεόδωρο Νέγρη.[76] Και το συμβούλιο αυτού του οργανισμού ήταν μικτής κοινωνικής σύνθεσης από ισχυρούς προεστούς της Θήβας και της Λιβαδειάς, αντιστοίχως καπεταναίους, παλαιούς αρματολούς, τοπικούς κληρικούς και πέντε διανοούμενους.[77]

Όλα τα νησιά του Αιγαίου τέθηκαν υπό την τριμερή εποπτεία της Ύδρας, των Σπετσών και των Ψαρών λόγω της ναυτικής ισχύος των τριών αυτών νησιωτικών κοινωνιών που αντιπροσώπευαν περίπου το 70% του δυναμικού του στόλου. Ωστόσο, και στα νησιά, όπως είπαμε, συγκαλούνταν όλο και συχνότερα λαϊκές συνελεύσεις με αποφασιστικές αρμοδιότητες. Σχεδόν ταυτόχρονα συντάχθηκε και εγκρίθηκε ο Διοργανισμός της Σάμου.[78] Και αργότερα, στις 21 Μαΐου του 1822 στα Αρμένια Χανίων οι Κρητικοί ψήφισαν στη συνέλευσή τους τον οργανισμό του νησιού τους, από τους εντελέστερους διοικητικά, με την εποπτεία του απεσταλμένου του Εκτελεστικού Φιλικού διανοούμενου Πέτρου Ομηρίδη Σκυλίτζη.[79]

Δεν είναι γνωστά τα κριτήρια με τα οποία οι επαναστατικές ηγεσίες όρισαν το γεω-

[73] Αντρέας Ζ. Μάμουκας, *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος, ήτοι συλλογή των περί την αναγεννωμένην Ελλάδα συνταχθέντων πολιτευμάτων, νόμων και άλλων επισήμων πράξεων από του 1821 μέχρι τέλους του 1832*, τ. Α', Εν Πειραιεί 1839, σ. 4-5. Συστηματικότερα βλ. Λεωνίδας Καλλιβρετάκης και συνεργάτες, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών/ΕΙΕ, http://representatives1821.gr/search/

[74] Αντρέας Ζ. Μάμουκας, *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος*, τ. Α', σ. 15-16.

[75] *Στο ίδιο*, τ. Α', σ. 23-24, 33-34. Συστηματικότερα Λεωνίδας Καλλιβρετάκης και συνεργάτες, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών/ΕΙΕ, http://representatives1821.gr/search/

[76] Αντρέας Ζ. Μάμουκας, *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος*, τ. Α', σ. 78-85. Τα κανονιστικά κείμενα και των τριών οργανισμών δημοσιεύονται *στο ίδιο*, τ. Α', σ. 19-35, 35-83, 104-106.

[77] Λεωνίδας Καλλιβρετάκης και συνεργάτες, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών/ΕΙΕ, http://representatives1821.gr/search/

[78] Αλέξης Σεβαστάκης, «Το "Στρατοπολιτικόν Σύστημα" Σάμου και η Κεντρική Ελληνική Διοίκηση», *Σαμιακές Μελέτες*, τ. 1ος, Αθήνα 1994, σ. 97-120.

[79] *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, τ. 1ος, σ. 506-510.

γραφικό όριο κάθε περιφερειακού επαναστατικού συμβουλίου. Είναι προφανές όμως ότι αναλογούσαν μόνο εν μέρει στην παλαιά οθωμανική διοικητική οργάνωση του χώρου, και οπωσδήποτε το κάθε ένα συνέπιπτε με μια ιστορική και πολιτισμική ενότητα η οποία είχε διαμορφωθεί με τους αιώνες. Ωστόσο, κάθε περιφερειακό επαναστατικό συμβούλιο περιέκλειε στα γεωγραφικά του όρια κοινωνίες, αλλά και ηγετικές κοινωνικές ομάδες οι οποίες διέθεταν υψηλό βαθμό πολιτισμικής και πολιτικής ομοιογένειας. Θα συζητήσουμε ξανά, σύντομα, το ζήτημα αυτό στο κεφάλαιο για τις κοινωνικές πηγές της ισχύος. Σε κάθε περίπτωση, μιλώντας από πολιτική άποψη, τα περιφερειακά επαναστατικά συμβούλια ή Τοπικά Πολιτεύματα σκοπό είχαν την ευρύτερη ενοποίηση της δράσης. Έτσι, σύμφωνα με τις τυπικές προβλέψεις, τα αρχικά τοπικά συμβούλια προορίζονταν να ενσωματωθούν στα περιφερειακά, και αυτά με τη σειρά τους όφειλαν να διαλυθούν μόλις θα συγκροτούνταν τα εθνικά πολιτικά όργανα. Όμως, η συγκρότηση των περιφερειακών πολιτικών θεσμών απελευθέρωνε νέες αντινομίες, κυρίως στην Πελοπόννησο, στη Σάμο, στην Ύδρα και αλλού, οι οποίες εκφράστηκαν ως διαμάχες για τον έλεγχο της τοπικής εξουσίας αλλά και των πηγών χρηματοδότησης του πολέμου. Αρκετές από τις τοπικές παλαιές εξουσίες, εδραιωμένες επί αιώνες, αμβλύνονταν ή παραμερίζονταν εκ των πραγμάτων, όπως είδαμε, συνήθως υπό την πίεση της εξυπηρέτησης των αναγκών του πολέμου, ενώ νέες αναδύονταν, ελεγχόμενες από ανώνυμους ανθρώπους έως εχθές.

Πιστεύω, ωστόσο, ότι το θεμελιώδες δεδομένο, το οποίο άλλαζε ριζικά τους όρους στο εσωτερικό των παλαιών κοινωνικών δομών, ήταν η αυξανόμενη εισβολή των μαζών στο πολιτικό πεδίο που διάνοιγε η Επανάσταση. Και αυτό έφτανε να εκφράζεται άμεσα στην κοινωνική σύνθεση των περιφερειακών συμβουλίων διοίκησης, και έμμεσα ως πίεση των κινητοποιημένων πληθυσμών σε αυτά τα πολιτικά όργανα.

Οι πελοποννήσιοι προεστοί, ανέκαθεν άκρως δυσανεκτικοί σε οποιαδήποτε άλλη εξουσία έξω από τη δική τους, θεωρούσαν αδιανόητο να μην έχουν αυτοί τον έλεγχο ή τουλάχιστον να συμμετέχουν αποφασιστικά στα πολιτικά πράγματα της χερσονήσου τους. Ωστόσο, χωρίς κανείς να αμφισβητεί την προοπτική συγκρότησης εθνικών πολιτικών οργάνων, αρκετοί ισχυροί προεστοί, όπως ο γορτύνιος αγωνιστής Φιλικός Κανέλλος Δεληγιάννης, από οικογένεια κοτζαμπάσηδων επί τρεις τουλάχιστον γενιές και φωνή των ισχυρών πελοποννήσιων προεστών, έβλεπαν ισχυρούς άνδρες αλλά κοινωνικά ξένους, όπως ο Παπαφλέσσας και ο Δημήτριος Υψηλάντης, να επιδιώκουν να αναλάβουν κεντρικούς ηγετικούς ρόλους. Από την άλλη, οι ίδιοι οι προεστοί, μάλιστα οι ισχυρότεροι, παραχωρούσαν εξουσίες σε πρώην απλούς και κοινωνικά ταπεινούς άσημους σωματοφύλακες (κάπους) και πολλούς μικρότερους τοπικούς καπετάνιους. Και αυτοί με τη σειρά τους συγκέντρωναν στρατιωτική δύναμη και ανέρχονταν χάρη στην τόλμη, τη στρατιωτική τους γνώση και ευφυΐα, και συμμετείχαν ή αντιπροσωπεύονταν στη διοίκηση των περιφερειακών επαναστατικών συμβουλίων.

Με δυο λόγια η Επανάσταση, σε συνάρτηση με την πολυεπίπεδη περιδίνηση που

προκαλούσαν οι κάθε είδους δράσεις, απελευθέρωνε ανθρώπους από παλαιούς ρόλους και κοινωνικές καθηλώσεις αιώνων. Και αυτή η δυναμική διέθετε τέτοια ένταση, ώστε ήταν αδύνατο να ανασχεθεί από οποιονδήποτε συντηρητισμό. Ωστόσο, μαζί με τους ανθρώπους θα απελευθερώσει και αντιθέσεις, θα γεννήσει καινούργιες αντινομίες και όλες μαζί θα αποτελέσουν λόγους εσωτερικών συγκρούσεων, διαιρώντας σε αρκετές ανταγωνιζόμενες ομάδες και τους πρώην Φιλικούς.

Στην Πελοπόννησο, ο Δημήτριος Υψηλάντης, συνεπικουρούμενος από τον Παπαφλέσσα και τον Θ. Κολοκοτρώνη, απαίτησε εξαρχής να ασκεί την απόλυτη αρχηγία χωρίς αντιπροσώπευση και με προσωπικό δικαίωμα αρνησικυρίας για όλα τα ζητήματα. Οι προεστοί και οι κληρικοί, οι οποίοι στην Πελοπόννησο ήταν παλαιότεροι ακόμα και από τους Οθωμανούς, είχαν ήδη παραχωρήσει, όπως είπαμε, μέρος των εξουσιών του πολέμου στους αναδυόμενους μόλις τότε στρατιωτικούς. Ωστόσο, σε ένα πλαίσιο προσωποπαγούς, απόλυτης εξουσίας με τον τρόπο που την επιδίωκε ο Δ. Υψηλάντης, οι προεστοί θα έχαναν ολοσχερώς τις όποιες πολιτικές εξουσίες. Από την άλλη έτειναν να υποκατασταθούν από τους ανερχόμενους στρατιωτικούς επειδή ο πόλεμος είχε καταστεί η μέγιστη πολιτική προτεραιότητα. Παράλληλα, στο προσκήνιο εμφανιζόταν με ταχύτητα ο λαός των χωρικών, ένοπλος τώρα πλέον, τον οποίο οι ίδιοι οι προεστοί κινητοποιούσαν και επιδίωκαν να συμπεριλάβουν στις διαδικασίες λήψης των αποφάσεων, μάλιστα με εκλογές.[80] Ανεξάρτητα από τα βαθύτερα κίνητρα των προεστών, σε εκείνες τις συνθήκες υποστήριξαν ρητά τη λαϊκή νομιμοποίηση της εξουσίας τους σε αντίθεση με τον Δ. Υψηλάντη.

Κάτι ανάλογο είχε γίνει σε διαφορετικό βαθμό στα περιφερειακά επαναστατικά συμβούλια της δυτικής και ανατολικής Στερεάς, όπως άλλωστε και στην Κρήτη αργότερα.[81] Αντί της βοναπαρτικής εξουσίας που απαιτούσε ο Δ. Υψηλάντης, ή εφάρμοζε ο Λυκούργος Λογοθέτης στη Σάμο, οι πελοποννήσιοι προεστοί, και λιγότερο εμφατικά οι Στερεοελλαδίτες, επιδίωκαν την εισαγωγή της Λαϊκής κυριαρχίας στη χερσόνησο με γενικευμένα πολιτικά δικαιώματα στον ενήλικο ανδρικό πληθυσμό. Αλλά, τελικά, η Πελοποννησιακή Γερουσία θα συγκροτηθεί οριστικά αργότερα, ταυτόχρονα με τις εργασίες της πρώτης Εθνοσυνέλευσης, στο τέλος Δεκεμβρίου του πρώτου έτους. Και όπως θα δούμε σε επόμενο κεφάλαιο, οι πρώτες γενικές εκλογές για την επιλογή των παραστατών της δεύτερης Εθνοσυνέλευσης θα πραγματοποιηθούν από τον Ιανουάριο έως τον Μάρτιο του 1823.[82]

Κάτι ανάλογο συνέβη και στα ναυτικά νησιά. Οι ολιγαρχικά συγκροτημένες παλαιές καγκελαρίες των ναυτικών νησιών, εντονότερα οι ριζοσπαστικοί Σπετσιώτες, άρχισαν

---

[80] Αντρέας Ζ. Μάμουκας, *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος*, τ. Α', σ. 12-17.

[81] *Στο ίδιο*, τ. Α', σ. 29-32, 83-90, 97-98. Για την Κρήτη, βλ. *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, τ. 1ος, σ. 509.

[82] Για την προκήρυξη των εκλογών για τη Β' Εθνοσυνέλευση και τον εκλογικό νόμο, βλ. *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, τ. 1ος, σ. 170-171.

να συμβουλεύονται για τα κρίσιμα τους λαούς σε κάθε νησί σε ανοικτές δημόσιες συνελεύσεις, είτε όπως στην Ύδρα, εξαναγκασμένοι από την εξέγερση του Α. Οικονόμου, είτε αυτοβούλως όπως στις Σπέτσες και στα Ψαρά.[83]

Άραγε, όλα αυτά τα περιφερειακά επαναστατικά συμβούλια, με τον δικό του οργανισμό το καθένα, αφήνουν να διαφανεί κάποια επιδίωξη ομοσπονδιακής πολιτικής συγκρότησης του ελληνικού εθνικού κράτους, αμερικανικού τύπου; Είναι, πιστεύω, προφανής η αρνητική απάντηση. Ανεξάρτητα από τις παλινδρομήσεις, ιδίως της Πελοποννησιακής Γερουσίας, όλα τα περιφερειακά επαναστατικά συμβούλια, εκτός της Σάμου, προέβλεπαν τη διάλυσή τους και πάντως την ενσωμάτωσή τους στην εθνική διοίκηση μόλις θα συγκροτούνταν. Και επίσης, το Πολίτευμα της Επιδαύρου, καθιέρωνε ενιαία συγκεντρωτική εθνική διοίκηση και αντίστοιχα πολιτικά όργανα. Ένα έθνος ενιαίο, ένας λαός, ένα ενιαίο κράτος, αυτή ήταν η στόχευση.

Μπορούμε, πιστεύω, να αντιληφθούμε ορθότερα την τοπικότητα των επαναστατικών συμβουλίων και στη συνέχεια την ανασυγκρότησή τους σε περιφερειακό επίπεδο σε συνάρτηση με το μικρής κλίμακας γεωγραφικό εύρος των τοπικών κοινωνιών. Τα αρχικά τοπικά επαναστατικά συμβούλια συνιστούσαν την αναγκαστική αντανάκλαση της τοπικής μορφής της κοινωνικής συγκρότησης των ελληνικών πληθυσμών, όπως άλλωστε όλων των αγροτικών πληθυσμών παντού στον κόσμο. Και εκτιμώ ότι η μετάβαση από τα τοπικά επαναστατικά συμβούλια στα αντίστοιχα περιφερειακά, αποτέλεσε συνειδητό βήμα ενοποίησης των τοπικών ελληνικών κοινωνιών αλλά στο πολιτικό επίπεδο.

Δεν θα πρέπει να ξεχνάμε ότι έχουμε να κάνουμε με ισχυρές ελληνικές ηγετικές ελίτ, πολιτικά συνασπισμένες άρχουσες ομάδες από την εποχή της Φιλικής Εταιρείας, οι οποίες θέλησαν την Επανάσταση, την οργάνωσαν και την ξεκίνησαν. Επίσης, την τροφοδότησαν υλικά και οικονομικά ενώ η ίδια η επαναστατική δυναμική έφερνε τους ελληνικούς πληθυσμούς των μικρών ανθρώπων στο προσκήνιο της ιστορίας. Τώρα ο λαός ήταν ένοπλος, και από τον βαθμό της δέσμευσής του στον Αγώνα εξαρτιόταν η πορεία και η έκβαση της Επανάστασης. Οι έλληνες χωρικοί, οι ποιμένες, οι τεχνίτες, οι ναύτες και τόσοι άλλοι, τώρα με την πολιτική και στρατιωτική τους δράση είχαν πλέον λόγο. Η μετάβαση των ελληνικών πληθυσμών από την αφάνεια αιώνων στο προσκήνιο της ιστορίας γινόταν απολύτως αντιληπτή από τις ηγετικές ομάδες. Και μπορούμε να διαπιστώσουμε από τις πράξεις και τις διατυπωμένες επιδιώξεις τους στους οργανισμούς, ότι πιθανότατα είχαν προσχεδιάσει πως το αντίτιμο της συμμετοχής των μαζών στον ένοπλο αγώνα ήταν η λαϊκή κυριαρχία και συνεπώς τα πολιτικά δικαιώματα.

Το θέμα της εγκαθίδρυσης των πολιτικών δικαιωμάτων τέθηκε εξαρχής, όπως είδαμε, εμφατικά στη χερσόνησο από την Πελοποννησιακή Γερουσία και εφαρμόστηκε, αν και αποσπασματικά, στα δύο άλλα πολιτεύματα της Στερεάς και με ιδιότυπο, εν πολλοίς άτυπο, τρόπο στην αρχή στα νησιά. Όπως θα δούμε, το Λαϊκό πολίτευμα, τα πολιτικά

[83] Αναστασίου Κ. Ορλάνδου, *Περί της νήσου Πέτσας ή Σπετσών*, Εν Πειραιεί 1877, σ. 56.

και, συνοδευτικά, τα ατομικά δικαιώματα καθιερώθηκαν από την πρώτη Συντακτική Εθνοσυνέλευση των Ελλήνων. Ωστόσο, πριν ακόμη από την οριστική θεσμοθέτηση των πολιτικών δικαιωμάτων στην Α΄ Εθνοσυνέλευση, οι χωρικοί και οι ποιμένες, οι μικροί ναύτες και οι τεχνίτες, οι αγωγιάτες και οι έμποροι, οι μικροί Έλληνες εν γένει, καθώς εντάσσονταν διαρκώς περισσότεροι στην Επανάσταση, μετεξελίσσονταν από υποτελείς πληθυσμοί σε μαχόμενο ένοπλο λαό.

Οι απαρχές της εθνικής νεωτερικής πολιτικής οργάνωσης των Ελλήνων

Πενήντα δύο χιλιόμετρα νοτιοανατολικά της Κορίνθου, με ένοπλους φύλακες στις γύρω κορφές με πολύχρωμα ρούχα, ο καθένας του τόπου του, σε ένα πλάτωμα επί του χείλους του φαραγγιού Βόθυλα, την εκβολή του οποίου στον νοτιοδυτικό Σαρωνικό φρουρούσαν ελληνικά πολεμικά πλοία, ξεκίνησε στις 20 Δεκεμβρίου 1821 στο αργολικό χωριό Πιάδα (σήμερα Νέα Επίδαυρος) τις εργασίες της η Α΄ Συντακτική Εθνοσυνέλευση των Ελλήνων. Πόσοι αιώνες που οι Έλληνες δεν διέθεταν καμία πολιτική υπόσταση δική τους; Στόχος της Εθνοσυνέλευσης ήταν η ψήφιση συνταγματικών κανόνων και η εκλογή πολιτικών οργάνων, των πρώτων εθνικών πολιτικών θεσμών. Εξήντα παραστάτες, εθνικοί αντιπρόσωποι επαρχιών, ορισμένοι από αυτούς μισο-εκλεγμένοι. Όλοι προέρχονταν και αντιπροσώπευαν κυρίως απελευθερωμένες περιοχές και λίγες όπου είτε είχαν ηττηθεί οι αρχικές εξεγέρσεις τους είτε παρέμεναν υπό οθωμανική κυριαρχία.

Το Προσωρινό Πολίτευμα της Επιδαύρου, το πρώτο Σύνταγμα των Ελλήνων, ήταν απόρροια των ιδεών του Ελληνικού και του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού ως προς τα ζητήματα των πολιτικών ελευθεριών και δικαιωμάτων, της αρχής του νόμου, της ισονομίας.[84] Αυτές οι αρχές είχαν ήδη διατυπωθεί διάσπαρτα και μάλλον αποσπασματικά στους οργανισμούς των περιφερειακών επαναστατικών συμβουλίων, και τώρα αναδιατυπώνονταν γενικευτικά, συστηματικότερα, μαζί με επιρροές ιδίως από τα γαλλικά επαναστατικά συντάγματα. Αλλά ταυτόχρονα προβλεπόταν κάτι ειδικό: η αλληλεξάρτηση της πολιτικής και της νομοθετικής εξουσίας μεταξύ του Βουλευτικού και του Εκτελεστικού, απόφαση η οποία αποτέλεσε επιλογή προσαρμοσμένη στις ισορροπίες μεταξύ των ηγετικών ομάδων.[85] Συνολικά επρόκειτο για ένα Σύνταγμα το οποίο ορίστηκε ως Πολίτευμα ακριβώς για να δηλώσει ιδεολογική μετριοπάθεια έναντι των επιδιωκόμενων μελλοντικών ευρωπαϊκών συμμαχιών με κράτη τα οποία εκείνη την εποχή, σχεδόν όλα, ήταν συγκροτημένα ως απολυταρχίες. Την επταμελή επιτροπή σύνταξης στελέχωναν

---

[84] Αλεξάνδρου Σβώλου, *Τα ελληνικά συντάγματα 1822-1952*, για το Πολίτευμα της Επιδαύρου, Αθήνα 1972, σ. 20-24.

[85] *Στο ίδιο*, σ. 21-22, 83-88.

κυρίως διανοούμενοι, καραβοκυραίοι, ένας κληρικός και ένας προεστός. Αλλά εντέλει το Πολίτευμα συντάχθηκε από τρεις διανοούμενους, τον Α. Μαυροκορδάτο, τον Θ. Νέγρη και τον Αναστάσιο Πολυζωΐδη, με τη βοήθεια ενός ιταλού σημαντικού νομικού και επαγγελματία επαναστάτη, του Vicenzo Gallina.[86]

Το Πολίτευμα της Επιδαύρου καθιέρωσε τα φυσικά δικαιώματα όπως τα όριζε ο Διαφωτισμός, την ελευθερία αντί της υποτέλειας, την αρχή του νόμου αντί της δεσποτικής αυθαιρεσίας και την ισότητα όλων έναντι του νόμου αντί των προνομίων και των τοπικών ιδιαιτεροτήτων. Πρόκειται, πιστεύω, για μια ενιαία αρχή διατυπωμένη στις τρεις διαφορετικές όψεις της, αφού η ελευθερία χωρίς την ισότητα έναντι του νόμου θα ήταν απλώς ένα προνόμιο για τους κοινωνικά ισχυρούς.

Επίσης, εγκαθίδρυε τα ατομικά δικαιώματα με επίκεντρο την προστασία της ατομικής ιδιοκτησίας, και τα πολιτικά διά της εισαγωγής αντιπροσωπευτικού συστήματος εκλογής των παραστατών (αντιπροσώπων του έθνους) και των βουλευτών· καταργούσε νομικά όλα τα τοπικά και τα τυχόν αριστοκρατικά προνόμια. Συνέταξε τυπικά δικαστική εξουσία, αλλά επίσης κρίσιμη απόφαση της Α΄ Εθνοσυνέλευσης ήταν ότι συγκρότησε δύο εθνικά πολιτικά σώματα διοίκησης του Αγώνα και όλων των Ελλήνων: το Βουλευτικό (Βουλή), του οποίου πρόεδρος ορίστηκε ο Δ. Υψηλάντης και αντιπρόεδρος ο Πετρόμπεης Μαυρομιχάλης,[87] και το Εκτελεστικό (κυβέρνηση) του οποίου γραμματέας ανέλαβε ο Α. Μαυροκορδάτος.[88] Το Εκτελεστικό συγκροτούνταν από επτά μινιστέρια, υπουργεία.[89]

Η λαϊκή κυριαρχία και τα συνεπαγόμενα πολιτικά δικαιώματα ήταν και παραμένουν έως σήμερα ο κρισιμότερος θεσμός της Δημοκρατίας. Η Ελληνική Επανάσταση εισήγαγε το Λαϊκό πολίτευμα (République) με αντιπροσωπευτικό σύστημα και τα συνεπαγόμενα πολιτικά δικαιώματα για τον ενήλικο ανδρικό πληθυσμό χωρίς οικονομικά ή τιμοκρατικά κριτήρια. Και αυτά εφαρμόστηκαν στις εκλογές για την επόμενη Εθνοσυνέλευση και σε πλήρη έκταση ως προς το δικαίωμα του εκλέγειν και του εκλέγεσθαι. Πολιτικά δικαιώματα, λοιπόν, με δικαίωμα ψήφου για κάθε ενήλικο άνδρα πολίτη, εκλογές με ελεύθερες υποψηφιότητες στο πλαίσιο ενός απλού κλιμακωτού όσο και δημοκρατικού εκλογικού συστήματος, το οποίο θεμελιωνόταν στις παλαιές κοινότητες και τις οικογένειες ανά χωριό, πόλη, συνοικία, στρατόπεδο.[90] Τα επόμενα χρόνια, όπως θα δούμε, εξέλεγαν τους παραστάτες για τις Εθνοσυνελεύσεις, όπως και τα μέλη του Βουλευτικού, ακόμα και σε συνθήκες ήττας, όπως αργότερα όταν ο Ιμπραήμ είχε καταλάβει μέρος της Πελοποννήσου και ο Κιουταχής της Στερεάς.[91]

---

[86] *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, τ. 1ος, σ. 153.
[87] Αντρέας Ζ. Μάμουκας, *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος*, τ. Β΄, σ. 54-55.
[88] *Στο ίδιο*, τ. Β΄, σ. 51-52.
[89] *Στο ίδιο*, τ. Β΄, σ. 53.
[90] *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, τ. 3ος, σ. 133-134.
[91] *Στο ίδιο*, τ. 3ος, σ. 150.

Η λαϊκή κυριαρχία μαζί με τον πόλεμο αποτέλεσαν τους κατεξοχήν μηχανισμούς πολιτικής ενσωμάτωσης του πληθυσμού στην Επανάσταση και στο αναδυόμενο κράτος. Αν κανείς παρακάμψει τα μυθεύματα περί ανεξάρτητων και αυτοδιοίκητων κοινοτήτων των Ελλήνων κατά την οθωμανική περίοδο, τότε μόνο μπορεί να αντιληφθεί τη μεγάλη σημασία της ιστορικής μετάβασης που πραγματοποιείται μετά από αιώνες με την καθιέρωση του Λαϊκού πολιτεύματος και των πολιτικών δικαιωμάτων. Οι χριστιανοί ραγιάδες, με την άμεση ένοπλη και την έμμεση συμμετοχή τους στον Αγώνα, τώρα κατοχύρωναν νομικά το καθεστώς του πολίτη. Από ραγιάδες χριστιανοί, έλληνες πολίτες.

Από το τέλος των αρχαίων πόλεων-κρατών είχαν παρέλθει πολλοί αιώνες, κατά τη διάρκεια των οποίων οι Έλληνες δεν διέθεταν δική τους ιδιοπρόσωπη και ανεξάρτητη πολιτική υπόσταση οποιουδήποτε είδους. Τώρα, στην Επίδαυρο το θεμελιώδες ήταν ότι οι Έλληνες ίδρυαν τις πρώτες δικές τους δημόσιες εθνικές εξουσίες και ανακήρυσσαν την πολιτική τους ανεξαρτησία. Συνεπώς από θεσμική και πολιτική άποψη το Πολίτευμα της Επιδαύρου αποτέλεσε κοσμογονία. Από ιστορική, όμως, άποψη καμία δύναμη δεν θα μπορούσε να εξαφανίσει διαμιάς αιώνες θεοκρατικών δεσποτειών και τις συνέπειές τους. Με αυτές, λοιπόν, τις πανίσχυρες κοινωνικές αδράνειες, σχηματισμένες επί αιώνες ιστορίας, είχε να αναμετρηθεί, μεταξύ άλλων, η εθνική πολιτική βούληση προκειμένου να εδραιώσει το αναδυόμενο πολιτειακό και κρατικό σύστημα. Συνεπώς, τις τάσεις για την κατεύθυνση του εθνικού πολιτεύματος των Ελλήνων θα τις έδιναν ιδίως τα πρόσωπα τα οποία ηγούνταν στα όργανα της διοίκησης και απόκτησαν θεσμική εξουσία στο όνομα του ελληνικού έθνους.

Αρκετοί από τους παρόντες στην Α΄ Εθνοσυνέλευση, ιδίως ένοπλοι, δεν θα πρέπει να αντιλαμβάνονταν περί τίνος επρόκειτο ακριβώς. Με την εικονοπλαστική ακρίβεια που το έχει θέσει ο καθηγητής Στέφανος Παπαγεωργίου, *σε εκείνο το μικρό χωριό της Πιάδας κοντά στα ερείπια της αρχαίας Επιδαύρου, όπου συγκεντρώθηκε ένα μωσαϊκό ανθρώπων που το αποτελούσαν κοτζαμπάσηδες της Πελοποννήσου, Ρουμελιώτες και Ηπειρώτες αρματολοί, Σουλιώτες οπλαρχηγοί, Μοραΐτες καπετάνιοι, εμιγκρέδες Φαναριώτες από τις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες και Ευρωπαίοι επαναστάτες φιλέλληνες ή τυχοδιώκτες (ή και τα δυο), Αιγαιοπελαγίτες πλοίαρχοι και πλοιοκτήτες, κληρικοί, Επτανήσιοι μικροευγενείς, γιατροί, νομικοί και λόγιοι από την Ιταλία και τη Γαλλία, και μαζί με αυτούς ένας μεγάλος αριθμός από βλοσυρούς οπλοφόρους σωματοφύλακες των διαφόρων επιφανών της ομήγυρης και εξίσου πολλοί και πολύ αμήχανοι χωρικοί και βοσκοί, έλαβε χώρα κάτι πολύ σημαντικό: η διακήρυξη της Ελληνικής Ανεξαρτησίας. Έτσι, η δυσπιστία, οι αντιπαραθέσεις, οι μηχανορραφίες και οι εντάσεις μπήκαν σε δεύτερη μοίρα, και ένα κλίμα ενθουσιασμού κυριάρχησε, παραμερίζοντας τις πικρίες εκείνων που παραγκωνίστηκαν και τους φόβους των συντηρητικών, οι οποίοι διέβλεπαν τις πολιτικές*

εξελίξεις που θα αμφισβητούσαν την παλαιά προεπαναστατική τάξη της οθωμανικής περιόδου.[92]

Από τους εξήντα παραστάτες της πρώτης Εθνοσυνέλευσης ελάχιστοι δεν ήταν μέλη και στελέχη της Φιλικής Εταιρείας. Ωστόσο, αυτή η σημαίνουσα ιδιότητα είχε μόλις αρχίσει να περνάει σε δεύτερη μοίρα επειδή η ιλιγγιώδης, συχνά, δυναμική της Επανάστασης ωθούσε, πλέον, σε συμμαχίες και πολιτικούς ανταγωνισμούς με τελείως διαφορετικά κριτήρια.

Διακήρυξη της πρώτης Εθνικής Συνέλευσης[93]

Απόγονοι του σοφού και φιλανθρώπου Έθνους των Ελλήνων, σύγχρονοι των νυν πεφωτισμένων και ευνομουμένων λαών της Ευρώπης και θεαταί των καλών, τα οποία ούτοι υπό την αδιάρρηκτον των νόμων αιγίδα απολαμβάνουσιν, ήτο αδύνατον πλέον να υποφέρωμεν μέχρις αναλγησίας και ευηθείας την σκληράν του Οθωμανικού Κράτους μάστιγα, ήτις ήδη τέσσαρας περίπου αιώνας επάταζε τας κεφαλάς ημών [...] *διέταττε τα πάντα δεσποτικώς και αυτογνωμόνως.*

Μετά μακράν δουλείαν ηναγκάσθημεν τέλος πάντων να λάβωμεν τα όπλα εις χείρας, και να εκδικήσωμεν εαυτούς, και την πατρίδα ημών από μίαν τοιαύτην φρικτήν, και ως προς την αρχήν αυτής, άδικον τυραννίαν [...] *Ο κατά των Τούρκων πόλεμος ημών* [...] *είναι πόλεμος εθνικός, πόλεμος ιερός, πόλεμος, του οποίου η μόνη αιτία είναι η ανάκτησις των δικαίων της προσωπικής ημών ελευθερίας, της ιδιοκτησίας και της τιμής* [...]. *Είχομεν ημείς τάχα ολιγώτερον παρά τα λοιπά έθνη λόγον διά να στερώμεθα εκείνων των δικαίων, ή ήμεθα φύσεως κατωτέρας και αχρειεστέρας, διά να νομιζώμεθα ανάξιοι αυτών, και καταδικασμένοι εις αιώνιον δουλείαν, να έρπωμεν ως κτήνη και αυτόματα εις την άλογον θέλησιν ενός απηνούς τυράννου;* [...] *Δίκαια, τα οποία η φύσις ενέσπειρε βαθέως εις την καρδίαν των ανθρώπων, και τα οποία οι νόμοι, σύμφωνοι με την φύσιν, καθιέρωσαν* [...]. *Και αν η βία, ή η ισχύς προς τον καιρόν τα καταπλακώση, ταύτα πάλιν απαλαίωτα και ανεξάλειπτα καθ' εαυτά η ισχύς ημπορεί ν' αποκαταστήση και αναδείξη, οία και πρότερον και απ' αιώνων ήσαν!* [...]. *Από τοιαύτας αρχάς των φυσικών δικαίων ορμώμενοι* [...] *εκινήσαμεν τον πόλεμον κατά των Τούρκων* [...] *αποφασίσαντες ή να επιτύχωμεν τον σκοπόν μας, και να διοικηθώμεν με νόμους δικαίους, ή να χαθώμεν εξ ολοκλήρου, κρίνοντες ανάξιον να ζώμεν πλέον ημείς οι απόγονοι του περικλεούς εκείνου Έθνους των Ελλήνων υπό δουλείαν τοιαύτην, ιδία μάλλον των αλόγων ζώων, παρά των λογικών όντων.*

Εν Επιδαύρω την 15ην Ιανουαρίου. Α΄ της Ανεξαρτησίας 1822

[92] Στέφανος Παπαγεωργίου, *Από το Γένος στο Έθνος. Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους 1821-1862*, Αθήνα 2005, σ. 141-142.

[93] Αντρέας Ζ. Μάμουκας, *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος*, τ. Β΄, σ. 44-48.

Αυτό που είχε ανατραπεί πλήρως ήταν η προεπαναστατική δομική αντινομία. Εκείνη που παρακολουθήσαμε να σχηματίζεται μεταξύ των ποικίλων μέσων ισχύος που κατείχαν οι ηγετικές ελίτ υπό το οθωμανικό καθεστώς, και της ταπεινής και ασήμαντης θέσης τους ως ραγιάδων υπόφορων σε κάθε δεσποτική αυθαιρεσία του οθωμανικού κράτους και των αξιωματούχων του. Αυτή, λοιπόν, την αντινομία οι μαχόμενοι Έλληνες την είχαν θρυμματίσει από τους πρώτους μήνες της Επανάστασης. Τώρα διάνοιγαν με τον αγώνα τους ένα νέο κόσμο, ιδεολογικά συγκροτημένο, αλλά ο οποίος πολιτικά και κοινωνικά, προβαλλόταν στο μέλλον προς πολλές και συχνά ανταγωνιστικές κατευθύνσεις.

Η στρατιωτική εδραίωση της Επανάστασης και η ανάπτυξη των εθνικών πολιτικών θεσμών

Οι επιτυχίες των πρώτων μηνών των ελληνικών επαναστατικών δυνάμεων έγιναν αντιληπτές από την Πύλη με βάση τη μακραίωνη πείρα και την εμπεδωμένη γνώση της εσωτερικής κυριαρχίας της. Ποτέ το οθωμανικό κράτος δεν είχε απειληθεί ουσιωδώς μόνο από εσωτερικούς εχθρούς. Σχεδόν πάντοτε είχε να κάνει με εσωτερικές τοπικές εξεγέρσεις, μικρής και σπανιότερα μεγαλύτερης κλίμακας, από τοπικούς κοινωνικούς παράγοντες των οποίων η διεκδίκηση συνήθως αφορούσε τη βελτίωση του καθεστώτος υποτέλειας, και αραιότερα η απειλή είχε προέλθει από τη συμμαχία αυτών των τοπικών παραγόντων με κάποιο άλλο κράτος με σκοπό την αλλαγή του επικυρίαρχου στον τόπο τους. Από όλα τα Βαλκάνια, ειδικά οι προεστοί της Πελοποννήσου είχαν ενάμιση αιώνα σχετική παράδοση σε αυτή τη δεύτερη στάση, ασίγαστο πολιτικό πάθος θα έλεγε κανείς. Σε κάθε πόλεμο των Οθωμανών με μια ξένη δύναμη, τους Βενετούς το 1694-99, τους Ρώσους το 1768-74, κατά τη δράση του Λάμπρου Κατσώνη προς το τέλος του 18ου αιώνα, κάνοντας κρυφές διαπραγματεύσεις με τους αυτοκρατορικούς Γάλλους το 1807-09, διάφορες οικογένειες πελοποννήσιων προεστών και μανιάτες καπεταναίοι στήριζαν τους επιτιθέμενους εναντίον των Οθωμανών. Με βάση αυτή τη γνώση η Υψηλή Πύλη θεώρησε πως κάτι αντίστοιχο προετοιμαζόταν, μάλιστα σε έναν τόπο ο οποίος δεν είχε προτεραιότητα εκείνη την περίοδο. Ο Σουλτάνος, όπως αναφέρθηκε, είχε να αντιμετωπίσει το 1821 τον Αλή Πασά, το Ιράν και δυνητικά τους επίφοβους Ρώσους. Οι τελευταίοι, ήδη από τον τρίτο μήνα της Επανάστασης, είχαν διακηρύξει ότι ο Τσάρος παρέμενε προστάτης των βαλκάνιων χριστιανών, αν και ριζικά εχθρικός απέναντι στην Επανάσταση των Ελλήνων. Η Υψηλή Πύλη είχε ακόμα να διαχειριστεί ένα κράτος σε κρίση με επίκεντρο τον στρατό, τους Γενιτσάρους. Έτσι ο Σουλτάνος, όπως έκαναν σε αυτές τις περιπτώσεις όλοι οι προκάτοχοί του επί αιώνες, τιμώρησε τους υπεύθυνους επικεφαλής των ραγιάδων, τον ορθόδοξο Πατριάρχη Γρηγόριο Ε΄ και αρκετούς Φαναριώτες, παρά το γεγονός ότι αυτοί ήταν δημόσια και κατηγορηματικά απολύτως εχθρικοί προς την

Επανάσταση. Απλώς αυτή ήταν η πάγια πρακτική τιμωρίας για όσους υψηλούς αξιωματούχους αποτύγχαναν, είτε ήταν χριστιανοί είτε μουσουλμάνοι. Επρόκειτο για μια αντίδραση της Υψηλής Πύλης, αντίδραση θα λέγαμε ρουτίνας, δεδομένου ότι η εκθεμελίωση των θεσμών του οθωμανικού κράτους στις επαναστατημένες ελληνικές περιοχές έθετε κυριολεκτικά εκτός της επαναστατικής δυναμικής τόσο το Ορθόδοξο Οικουμενικό Πατριαρχείο στο σύνολό του, όσο και όλες τις μεγάλες οικογένειες των Φαναριωτών με εξαίρεση ελάχιστα πολιτικά ετερόδοξα μέλη τους.

Φυσικά, η Υψηλή Πύλη αντιλήφθηκε βαθμιαία, κυρίως από τις συγκρούσεις στη θάλασσα και την πτώση της Τριπολιτσάς, ότι δεν επρόκειτο για απλή και συνήθη εξέγερση. Και τότε άρχισε να οργανώνει την αντίδρασή της. Από το 1822 ο Σουλτάνος, διαπιστώνοντας τη διαρκή επέκταση της Ελληνικής Επανάστασης, όπως και την επικρεμάμενη απειλή πολέμου από τη Ρωσία, αναζήτησε σύμμαχο εκτός Ευρώπης. Έτσι ξεκίνησε διαπραγματεύσεις με τον ημιαυτόνομο Πασά της Αιγύπτου Μοχάμεντ Άλη ώστε ο τελευταίος, έναντι εδαφικών και οικονομικών ανταλλαγμάτων, να αναλάβει την καταστολή των Ελλήνων. Γνώριζε ότι πίσω από τον Πασά της Αιγύπτου θα βρισκόταν αρωγός η γαλλική Μοναρχία.

* * *

Στο μεταξύ οι Έλληνες πολεμούσαν. Αν κανείς μελετήσει τα ναυτικά ημερολόγια των ελλήνων ναυμάχων, όπως του Γεωργίου Σαχτούρη, του Αναστάση Τσαμαδού και άλλων, διαπιστώνει ότι τα ελληνικά πλοία κινούνταν με εντυπωσιακή άνεση από τις ηπειρωτικές ακτές του Ιονίου πελάγους, σε όλο το Αιγαίο έως τον βορρά, φτάνοντας ενίοτε μέχρι τις ακτές της Αιγύπτου, και ανατολικά έως τις ακτές της Μικράς Ασίας. Περιπολούσαν, ναυμαχούσαν, πραγματοποιούσαν νηοψίες σε πλοία, εφαρμόζοντας τον ναυτικό αποκλεισμό που είχε διακηρύξει το Εκτελεστικό από τον Μάρτιο και ξανά τον Αύγουστο του 1822.[94] Τα Ψαρά είχαν στη δικαιοδοσία τους όλο το βόρειο Αιγαίο, η Κάσος το νότιο ανατολικό, η Ύδρα και οι Σπέτσες ήταν παντού και τα πλοία των υπόλοιπων ναυτικών νησιών ενίσχυαν τη δράση του στόλου. Εκτός από τις γνωστές δεκατρείς σημαντικές ναυμαχίες από τις οποίες τα ελληνικά πλοία κέρδισαν τις δώδεκα, οι μικρότερες ναυτικές εμπλοκές εναντίων των Οθωμανών και αργότερα των Αιγυπτίων ήταν πολύ συχνές.[95] Επίσης τα πληρώματα αποβιβάζονταν στη στεριά είτε για να πολεμήσουν είτε για να διασώσουν χριστιανικούς πληθυσμούς από τους Οθωμανούς.

---

[94] Ενδεικτικά για τις νηοψίες, Σίμου Μποζίκη, «"Τά καράβια ἐστάθησαν γεννητικά, ἐπροξένησαν διαφορον εἰς τὴν ἐπικράτειαν". Δαπάνες κι έσοδα σχετικά με τον ελληνικό πολεμικό στόλο, 1821-1831», ανακοίνωση στην ημερίδα *Ο εμπορικός και πολεμικός στόλος κατά την Ελληνική Επανάσταση (1821-1831)*, Κ. Γαλάνη, Τζ. Χαρλαύτη (επιμ.), Αθήνα 8.11.2019 πρακτικά υπό έκδοση.

[95] Κ. Μεταλληνός, *Ο ναυτικός πόλεμος κατά την Ελληνική Επανάσταση 1821-1829*, τ. 1ος, Αθήνα 2016.

Τα πεπραγμένα μιας ημέρας από το ημερολόγιο του πλοίου *Αγαμέμνων* του υδραίου καπετάνιου Αναστάση Τσαμαδού, επικεφαλής στολίσκου οκτώ πλοίων

Ιουλίου 4 ημέρα Παρασκευή [1824]. *Την πρωΐαν εφουντάραμεν εις τα Ψαρά, την στιγμήν εκείνην είχαμεν κρεμάσει εις την τζιβάδαν εις το πινέλο τούς δύο Φράγκους όπου ήτον μέσα εις την* [οθωμανική] *γαλιέραν έπειτα μετά τέσσερας ώρας εφονεύσαμε και τους απολειφθέντας Τούρκους όπου ήτον μέσα εις την γαλιέραν ομοίως και τον καπιτάνον τους και τους ερίξαμεν εις την θάλασσαν, έξω είχαμεν στείλει την βάρκα με μερικούς συντρόφους, ομοίως και τα άλλα καράβια και επολεμούσαν τους εχθρούς, οι δε ημείς με το καράβι εκανονιοβολούσαμε τα οσπήτια όπου ήτον μέσα οι εχτροί.*[96]

Από το 1822 έως το 1824 η Επανάσταση επικρατούσε εν πολλοίς στην Πελοπόννησο, στα νησιά του Αιγαίου, στην ανατολική Στερεά, μερικώς στην Κρήτη. Στη βόρεια δυτική Στερεά είχε σχηματιστεί μια ζώνη μεταξύ των απελευθερωμένων ελληνικών περιοχών των οποίων κέντρο ήταν το Μεσολόγγι. Βορείως της σημερινής Ακαρνανίας έως τα Άγραφα, οι περιοχές ελέγχονταν από παλαιούς πρωτοκαπετάνιους. Τώρα που το οθωμανικό σύστημα εξουσίας είχε καταρρεύσει στους τόπους τους ως αποτέλεσμα των αρχικών συγκρούσεων της Επανάστασης, συγκέντρωναν, όπως από παλαιά, τους φόρους από τον πληθυσμό των αρματολικιών, τους οποίους, ωστόσο, συχνά χρησιμοποιούσαν για τη χρηματοδότηση μαχών εναντίον των Οθωμανών. Προκειμένου να μη χάσουν τις τοπικές εξουσίες τους, επειδή έτσι θα έχαναν τις πηγές χρηματοδότησης και στρατολογίας μαχητών, δεν διέκοπταν εντελώς τις σχέσεις τους με τους Οθωμανούς, αλλά μάχονταν ταυτόχρονα για την Επανάσταση. Όπως ο Γ. Καραϊσκάκης στα Άγραφα και μετά το 1822 ο Οδυσσέας Ανδρούτσος στο παλαιό οικογενειακό αρματολίκι της Λιβαδειάς. Πραγματοποιούσαν συμφωνίες (καπάκια) με τους Οθωμανούς, χωρίς αναγκαστικά να τις τηρούν. Ταυτοχρόνως δεν εγκατέλειπαν τις παλαιού τύπου μικροδιαμάχες μεταξύ τους για την επέκταση του κάθε αρματολικιού σε βάρος τού πλέον αδύναμου γειτονικού. Με εξαίρεση, συνεπώς, μια ζώνη στη βόρεια δυτική Στερεά και εν μέρει στη Λιβαδειά, που αποτελούσε περιοχή διαμφισβητούμενη, ο υπόλοιπος χώρος της Στερεάς συνιστούσε την ελληνική επικράτεια την οποία οι επαναστατημένοι είχαν να προασπίσουν και οπωσδήποτε να επεκτείνουν.

Οι ικανοποιητικές επιτυχίες των Ελλήνων στο πεδίο του πολέμου μεταφράζονταν διαρκώς στο πολιτικό επίπεδο με την προσπάθεια ουσιαστικής ανάπτυξης πολιτικών και κρατικών εθνικών θεσμών νεωτερικού τύπου. Η διαρκής προσπάθεια συγκρότησης εθνικής πολιτικής εξουσίας δεν είχε μόνο ιδεολογική σημασία, και τα συντάγματα δεν

[96] *Εκ των ημερολογίων του ναυμάχου Αναστάση Τσαμαδού*, σ. 88.

συνιστούσαν απλώς μια πράξη ρητορικής διακήρυξης αρχών. Αντίθετα, η εφαρμογή τους ήταν διαρκής και προκαλούσε ενίοτε πολιτικές εντάσεις μεταξύ των ηγεσιών. Και ήταν εύλογες οι εντάσεις επειδή βασική επιδίωξη αποτελούσε η συγκέντρωση όλων των μορφών ισχύος στους κεντρικούς πολιτικούς θεσμούς. Αυτή η συγκέντρωση ήταν θεμελιώδης ώστε να μην ξεπέσει η Επανάσταση σε μια αλυσίδα τοπικών εξεγέρσεων, των οποίων η ήττα θα ήταν αναπόφευκτη και θα συμπαρέσυρε τα πάντα. Ο στόχος, συνεπώς, ήταν η υπαγωγή όλων των τοπικών και περιφερειακών δυνάμεων της Επανάστασης, των οικονομικών πόρων και των στρατευμάτων στο εθνικό πολιτικό κέντρο, ή αλλιώς η πολιτική ενοποίηση των δυνάμεων του έθνους. Έτσι θα εξασφαλιζόταν η κεντρική διοίκηση του πολέμου και η ενσωμάτωση του πληθυσμού στους εθνικούς θεσμούς. Αν και ο στόχος αυτός επιτεύχθηκε μόνο σε ορισμένα ζητήματα πολιτικής στρατηγικής, ωστόσο σημαντικό βήμα προς αυτή την κατεύθυνση αποτέλεσε η Β΄ Εθνοσυνέλευση.[97]

Προσωρινή Διοίκησις της Ελλάδος[98]

Ο Αντιπρόεδρος του Εκτελεστικού

Επλησίασε το τέλος της Α΄ ενιαυσίου περιόδου της Διοικήσεως και, κατά τους νόμους, νέαι εκλογαί πρέπει να γίνωσι διά την ερχομένην Β΄ περίοδον αυτής [...] Πρέπει, λοιπόν, να εκλέξετε βουλευτάς αξίους της εμπιστοσύνης σας και ικανούς να εκτελέσωσι τα ιερά χρέη των διοικητών. Θέλετε δε τους εκλέξει, καθώς διαλαμβάνει ο νόμος υπό αριθ. ιζ΄ τον οποίον διωρίσθησαν οι κύριοι [...] επίτηδες να έλθωσιν εις την επαρχίαν [...] να σας φέρωσι, διά να εκλέξητε τακτικώς. Τακτικήν εκλογήν αποφασίζει ο νόμος εκείνην, εις την οποίαν μικροί και μεγάλοι, ιερείς και λαϊκοί, πάσης τάξεως και καταστάσεως άνθρωποι, εν ενί λόγω ο λαός ολόκληρος έχει την ψήφον του [...] Δεν θέλει όμως εκπληρώσει το έργον της η Διοίκησις και δεν θέλει ωφελήσει το έθνος εις τίποτα, αν δεν εισακούεται από τους λαούς, αν αι διαταγαί της δεν ενεργώνται με ζήλον και με ακρίβειαν. Ανάγκη, λοιπόν, να πείθεσθε εις την Διοίκησιν, διά να κατορθώσωμεν το μέγα σκοπούμενον, την εθνικήν ημών ύπαρξιν και ανεξαρτησίαν [...]

Ταύτα προσδιορίζει ο νόμος, και βλέπετε καθαρώτατα πόσην φροντίδα έχει η σημερινή Διοίκησις εις το να μην στερηθήτε κανενός από τα δικαιώματά σας, διά την απόλαυσιν των οποίων ελάβετε εις χείρας τα όπλα, και χωρίς τα οποία δεν είσθε βεβαίως ελεύθεροι [...]

Εν Ερμιόνη τη θ΄ Νοεμβρίου αωκβ΄ και Β΄ της Ανεξαρτησίας
Ο Αντιπρόεδρος του Εκτελεστικού
Αθανάσιος Κανακάρης

[97] Τα Πρακτικά της Β΄ Εθνοσυνέλευσης δημοσιεύει ο Αντρέας Ζ. Μάμουκας, *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος*, τ. Β΄, σ. 57 κ.ε., και τ. Γ΄, σ. 7-147.

[98] *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, τ. 3ος, σ. 47-50, το ίδιο βλ. τ. 1ος, σ. 342-345. Για τον εκλογικό νόμο τον οποίο ψήφισε η Εθνοσυνέλευση του Άστρους βλ. *στο ίδιο*, τ. 3ος, σ. 133-134.

Η Β΄ Συντακτική Εθνοσυνέλευση στο Άστρος τον Απρίλιο του 1823, όπως θα δούμε αναλυτικότερα στο υποκεφάλαιο για τη δημιουργία της Ελληνικής Δημοκρατίας, υπήρξε η πρώτη, της οποίας το σύνολο των 273 παραστατών ήταν συστηματικά εκλεγμένοι από τον ενήλικο ανδρικό πληθυσμό των επαρχιών, από τις οποίες ορισμένες δεν ήταν απελευθερωμένες. Οι εκλογές είχαν οργανωθεί με βάση ένα κοινό εκλογικό μέτρο ανά επαρχία και ξεχωριστά στα στρατόπεδα, ενδεχομένως και στα πλοία. Εκτός από τον ιδιαιτέρως συρρικνωμένο και ιδιότυπο πολιτικό φιλελευθερισμό της Μ. Βρετανίας, το αναδυόμενο ελληνικό κράτος αποτέλεσε τότε το πρώτο στην Ευρώπη το οποίο επανέφερε το Λαϊκό πολίτευμα. Πολιτική έδρα του έθνους αποτελούσε η λαϊκή κυριαρχία, όπως είχε καθιερωθεί από τη Γαλλική Επανάσταση και είχε καταργηθεί από τον Ναπολέοντα το 1799. Η επαναφορά του Λαϊκού πολιτεύματος από τους Έλληνες, και μάλιστα με επαναστατικούς όρους, ασφαλώς συνέβαλε σημαντικά στην ενίσχυση του φιλελληνικού κινήματος, αλλά είναι αδύνατο να μην ανησύχησε τα ευρωπαϊκά ανακτοβούλια.

Κατά τη Β΄ Εθνοσυνέλευση στις 13 Απριλίου, με την έγκριση του αναθεωρημένου Συντάγματος της Επιδαύρου, το Λαϊκό πολίτευμα αναδείχθηκε ουσιαστικότερα από νομική άποψη, και ειδικότερα οι προβλέψεις που συγκροτούσαν τη λαϊκή κυριαρχία εκφράστηκαν σαφέστερα. Επιπλέον, τροποποιώντας την ισορροπία που είχε καθιερωθεί με το Πολίτευμα της Επιδαύρου, το Βουλευτικό απέκτησε ενισχυμένη εξουσία έναντι του Εκτελεστικού. Πέραν αυτών των κρίσιμων από πολιτική άποψη, αποφασίστηκε η εκπόνηση Ποινικού Κώδικα ενώ στα δημόσια οικονομικά συνεχίστηκε η σύνταξη Υποθετικού Ετήσιου Λογαριασμού (προϋπολογισμού) ώστε να εφαρμοστεί η αρχή: κανένας φόρος χωρίς προϋπολογισμένη δημοκρατική έγκριση και καμία απαίτηση καταβολής φόρων χωρίς πολιτικά δικαιώματα. Ακόμα ορίστηκε η οργάνωση των διοικητικών επαρχιών του κράτους και εξελέγησαν οι επικεφαλής έπαρχοι, ανέλαβαν τα πρώτα στελέχη διοίκησης ορισμένων υπουργείων, αναπτύχθηκε κάποιου είδους αστυνόμευση στις πόλεις και συγκροτήθηκαν τα πρώτα υποτυπώδη δικαστήρια, αν και με περιστασιακή λειτουργία. Ως προς τα στρατιωτικά ζητήματα, θεωρήθηκε αναγκαία η συγκρότηση σωμάτων τακτικού στρατού ενώ καταργήθηκε ο τίτλος του αρχιστρατήγου (ουσιαστικά αφαιρέθηκε από τον Θ. Κολοκοτρώνη επειδή ποτέ δεν είχε αναγνωριστεί επισήμως) διότι η αρχηγία των ναυτικών δυνάμεων και εκείνων της ξηράς θα ελεγχόταν πλέον από την πολιτική ηγεσία.[99] Και τέλος ελήφθη η κρίσιμη απόφαση για την αναζήτηση δανείων από την Ευρώπη κατά τα πρότυπα των λατινοαμερικανών επαναστατών. Ύστερα από διερευνητικές επαφές σε ιταλικές πόλεις και στο Παρίσι, οι οποίες αποδείχθηκαν ασύμφορες, τα δάνεια συμφωνήθηκαν τελικώς με ιδιώτες επενδυτές στο City του Λονδίνου.

Η Β΄ Εθνοσυνέλευση έκλεισε με την επαναβεβαίωση της ανεξαρτησίας και με μια διακηρυκτική αποτίμηση: *Τρίτον ήδη χρόνον διαρκεί ο υπέρ ανεξαρτησίας εθνικός των*

[99] Αλεξάνδρου Σβώλου, *Τα ελληνικά συντάγματα*, σ. 25-26, 79-92.

Ελλήνων πόλεμος και ο τύραννος ούτε κατά γην ούτε κατά θάλασσαν ηυδοκίμησεν. Ενώ δε αι τυραννοκτόνοι χείρες των Ελλήνων έπεμψαν μυριάδας Τούρκους εις Άδου, και φρούρια απέκτησαν, και την επικράτειαν εξησφάλισαν [...] *ευτύχησε το έθνος να διακηρύξη εν Επιδαύρω κατά πρώτον ως έθνος, την ανεξαρτησίαν του, να νομοθετήση και εθνικήν να καταστήση διοίκησιν.*[100]

Η Β΄ Εθνοσυνέλευση υπήρξε εξίσου σημαντική και οι λόγοι είναι αρκετοί. Πρώτον, οι εθνικοί πολιτικοί θεσμοί κατίσχυσαν περαιτέρω, αν και όχι πλήρως, και μέσω των τροποποιήσεων του Συντάγματος της Επιδαύρου απόκτησαν σαφέστερο νεωτερικό χαρακτήρα. Πρόκειται, ας τονιστεί ξανά, για την εγκαθίδρυση Λαϊκού πολιτεύματος με θεμέλιο τη λαϊκή κυριαρχία. Και αυτή η κυριαρχία, μετά από αιώνες θεοκρατικής δεσποτείας, εκφραζόταν για πρώτη φορά με την εκλογή αντιπροσώπων του έθνους, αντιπρόσωποι οι οποίοι στη Β΄ Εθνοσυνέλευση επαναβεβαίωσαν την κυριαρχία ενισχυμένη. Ταυτόχρονα επιταχύνθηκε σε κάποιο βαθμό η συγκρότηση κρατικής διοίκησης, με όλες τις εύλογες και συχνά μεγάλες ατέλειες. Η Διοίκηση θα επιτηρούσε την εφαρμογή των νέων σχέσεων μεταξύ των πολιτών και αυτών με το κράτος, όπως προβλεπόταν από τους νέους κανόνες οι οποίοι αποτυπώνονταν στο Σύνταγμα και στους νόμους που απέρρεαν. Φυσικά οι ιστορικές αδράνειες, όπως προαναφέραμε, ήταν ισχυρές.

Όμως και η κοινωνική δυναμική προς το μέλλον δεν ήταν αμελητέα. Το αντιλαμβανόμαστε από το γεγονός πως τα 4/5 του συνόλου των παραστατών της Β΄ Εθνοσυνέλευσης ήταν πρόσωπα χωρίς καμία προηγούμενη υψηλή κοινωνική θέση, προφανώς γνωστά στο χωριό ή την κωμόπολή τους, ενώ εκτιμούμε ότι το 58% από το σύνολο δεν υπήρξαν μέλη της Φιλικής.[101] Αλλά τώρα αυτοί οι άγνωστοι είχαν έρθει στο προσκήνιο δυναμικά ως παραστάτες, εκφραστές της βούλησης των πολιτών των τόπων τους και οργανωτές του έθνους. Στα *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας* βρίσκουμε εκατοντάδες συλλογικές επιστολές, ιδίως προς το Εκτελεστικό, μικρών τοπικών κοινωνιών ή ομάδων ελλήνων πολιτών, οι οποίες υπογράφονται επιτοπίως από αυτοσχέδιες επιτροπές ή δεκάδες άτομα, ενίοτε περισσότερα. Μεταξύ αυτών περιλαμβάνονται αρκετοί οι οποίοι δεν είχαν δικαίωμα ψήφου, αλλά φαίνεται πως δεν νοούσαν να μην έχουν και δικαίωμα λόγου. Διαμαρτύρονται στις επιστολές αυτές για παρατυπίες στην εκλογική διαδικασία στον τόπο τους και απαιτούν εμφατικά διόρθωση· δηλώνουν με πάθος και ευγένεια πίστη στην Εθνοσυνέλευση· γνωστοποιούν τις απόψεις τους και θέλουν να ακουστούν από τον παραστάτη τους στις συνεδριάσεις· διατυπώνουν απαιτητικά όσο και με σεβασμό διάφορα συλλογικά αιτήματα, παράπονα, ποικίλες ενστάσεις, δηλώνουν στις αρχές ότι αυτοοργανώνονται, διαμαρτύρονται εναντίον των προεστών τους, αντιδρούν σε εισπράκτορες φόρων κ.ά.[102]

---

[100] *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, τ. 3ος, σ. 142-143.

[101] Πέτρος Πιζάνιας, «Από ραγιάς Έλληνας πολίτης. Διαφωτισμός και Επανάσταση 1750-1832», στο Π. Πιζάνιας (επιμ., εισ.), *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821. Ένα ευρωπαϊκό γεγονός*, Αθήνα 2009, σ. 43.

[102] Ενδεικτικά για πολιτικά και κοινωνικά ζητήματα, βλ. *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, τ. 1ος, σ.

Σύστασις τοπικής διοικήσεως εις επαρχίαν Ξηροχωρίου (Ιστιαίας) δι' εξασφάλισιν τάξεως[103]

Προς την Υπερτάτην των Ελλήνων Διοίκησιν

[...] *Ότι αφού είδε το κοινόν μας την διαφοράν ταύτην εσυνάχθησαν όλοι οι χωρικοί και Χωραΐται και όλοι ομοθυμαδόν ωρκίσθημεν καί εσυστήσαμεν τοπικήν διοίκησιν κατ' εκλογήν, διά να διοικήσωμεν τον τόπον μας, διά να μην έχωμεν χρείαν από ξένους. Και ότι κατ' αυτήν την τοπικήν εκλογήν διοικούμεθα σχεδόν από τας αρχάς του Φεβρουαρίου και ότι ξένους διοικητάς να μην μας στείλη η Υπερτάτη Διοίκησις, καθώς ηκούαμεν, διότι δεν τους δεχόμεθα. Και ότι εκρατήσαμεν μόνον τον κύριον Άνθιμον Γαζήν, ως από μέρος της Υπερτάτης Διοικήσεως, εν όσω να μας έλθουν αι σεβασταί διαταγαί αυτής. Ότι απεφασίσαμεν να φυλάξωμεν το στρατόπεδόν μας μόνοι μας και στρατηγόν τούτου και οδηγόν εκηρύξαμεν το στρατηγόν κύριον Διαμαντήν Ολύμπιον, ο οποίος είναι διωρισμένος και παρ' αυτής· και άλλον τινά καπετάνιον μήτε θέλομεν μήτε γνωρίζομεν, διά να λείψη ή πολυαρχία, η οποία έως τώρα ως άλλη τις πολυκέφαλος ύδρα μάς ηφάνισεν και μας κατέβαλεν...*

Ημείς δε επιμένοντες σταθερώς εις τα ανωτέρω ειρημένα μένομεν με όλον το σέβας.

Εν Ξηροχωρίω τη 13 Απριλίου 1823

Αυτά τα σημαντικά αρχειακά έγγραφα εκπέμπουν κάτι σαν πολιτικό βρασμό των κοινωνιών σε πολλούς μικρούς τόπους. Ως εάν οι ταπεινότεροι μεταξύ των Ελλήνων, εγκλωβισμένοι μέσα στους αιώνες στις μικρές τοπικές κοινωνίες τους κάτω από θεοκρατικές δεσποτείες, να ξέσπασαν ξαφνικά. Ωστόσο, όπως είδαμε, αρκετές δεκαετίες πριν το '21 είχαν υποστεί τις συνέπειες της διάχυτης ανομίας του οθωμανικού κράτους και των αξιωματούχων του, είχαν αναπτύξει μια μορφή πολιτικοποίησης. Η πολιτικοποίηση αυτή εκδηλωνόταν με την αυξανόμενη ένταση άρνησης και ανυπακοής, ένα είδος άμυνας απέναντι ακριβώς σε αυτή τη διάχυτη δεσποτική αυθαιρεσία του κάθε τοπικού οθωμανού αξιωματούχου, ή χειρότερα του κάθε απλού γενίτσαρου. Πιθανότατα, σε εκείνο το φαινόμενο, το οποίο εισαγωγικά ορίσαμε ως διακριτό κοινωνικό και οικονομικό χώρο των Νέων Ελλήνων, είχαν αναπτυχθεί και άλλες δυναμικές, δυσδιάκριτες για την ιστορική έρευνα. Μια έντονη απέχθεια, ίσως ακόμα και μίσος για όσα έκαναν

544-545· τ. 2ος, σ. 6, 9, 20, 403· τ. 12ος, σ. 56-57, 111-113, 118-119· τ. 13ος, σ. 213, 255, 307, 357-358. Επίσης, *Γενικά Αρχεία του Κράτους – @ρχειομνήμων*, Αρχείο Αγώνος / Γραμμ. των Εσωτερικών, Φ. #003, έτος 1822, Α/Α 079. (Λήψη #152). Για ιδιωτικά ζητήματα, βλ. ενδεικτικά, *Γενικά Αρχεία του Κράτους – @ρχειομνήμων*, Αρχείο Αγώνος / Γραμμ. των Εσωτερικών, Φ. #010, έτος 1823, Α/Α 056. (Λήψη #088). *Στο ίδιο*, Φ. #002, έτος 1822, Α/Α 264. (Λήψη #456). *Στο ίδιο*, Μινιστέριο / Γραμμ. / Υπ. Πολέμου, Φ. #003, έτος 1823, Α/Α 058. (Λήψη #092 και #093).

[103] *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, τ. 11ος, σ. 29-30.

οι Οθωμανοί, συναισθήματα τα οποία δεν εκφράζονταν μόνο από τους ισχυρούς των ελληνικών τόπων, αλλά και από απλούς ανώνυμους κατοίκους των νησιών, των μικρών πόλεων, των χωριών. Έτσι πρέπει να εξηγήσουμε και την ταχύτητα με την οποία απλοί χωρικοί, τεχνίτες και μικροί αστοί, παρά τον εύλογο φόβο απόλεμων ανθρώπων, πήραν γρήγορα τα όπλα, και για πρώτη φορά στη ζωή τους άρχισαν να πολεμούν, ακόμα και στην πρώτη γραμμή.

Το εθνικό και δύο τοπικά παραδείγματα

Υπάρχει εκείνη η εύτακτη εικόνα του επίσημου εθνικού αφηγήματος την οποία ακούμε στις επετείους να εκφέρεται στερεοτυπικά, όλο αφέλεια, «Οι Έλληνες ενωμένοι πολέμησαν...». Πρόκειται άραγε για ισοπεδωτική ρητορεία ή και για ιδεολογικό φενακισμό; Είπαμε πως με την έκρηξη και τη νικηφόρα πορεία της Επανάστασης η κυρίαρχη αντίθεση μεταξύ ισχυρών αλλά και των ταπεινών ελλήνων ραγιάδων με το οθωμανικό σύστημα θρυμματίστηκε, εξαντλήθηκε ιστορικά. Και οι επιτυχίες των Ελλήνων, η επαναστατική δυναμική που αναπτυσσόταν από αυτές, ενεργοποίησε παλαιές και νέες αντιθέσεις, αυτή τη φορά μεταξύ των Ελλήνων, οι οποίες θα ωθήσουν τα πράγματα έως τον εμφύλιο το φθινόπωρο του 1824. Τι είδους αντιθέσεις ήταν αυτές; Ποιες ήταν οι βαθύτερες, γενετικές αιτίες τους;

Μια φιλότιμη απόπειρα απάντησης σε αυτά και άλλα παρόμοια ερωτήματα αποτελεί η αποκαλούμενη συνοπτικά εκσυγχρονιστική ερμηνεία της Επανάστασης, ή, αλλιώς διατυπωμένο, η ελληνική περίπτωση ως (κακή) εξαίρεση στην Ευρώπη.[104] Πρόκειται για εκείνη την ομάδα της ιστοριογραφίας που επικαλείται μια διάκριση η οποία φέρεται να τέμνει τις κοινωνικές δυνάμεις της Επανάστασης σε παραδοσιακές και εκσυγχρονιστικές, και τις δεύτερες τις ερμηνεύει ως έκκεντρο και προβληματικό φαινόμενο στις παρυφές της ευρωπαϊκής «κανονικότητας». Βέβαια η εν λόγω ευρωπαϊκή κανονικότητα, όπως μάλλον ανεπίγνωστα τη χρησιμοποιούν οι παραπάνω έλληνες ιστορικοί, δεν είναι παρά μια πλασματική ωραιοποιητική εικόνα που δημιούργησαν για τους εαυτούς τους και την ιστορία τους κατά χώρα οι ευρωπαίοι αστοί τον 19ο αιώνα. Από αυτήν συναγόταν πως ό,τι δεν είναι σύμφωνο με την εν λόγω εικόνα είναι προβληματικό, έκκεντρο, άξιο καταφρόνησης και φυσικά επικυριάρχησης και αποικιοποίησης. Στην ιστορική επι-

[104] John Petropulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)*, Αθήνα 1986. George Frangos, *The Philike Etaireia, 1814-1821: A Social and Historical Analysis*, PhD Dissertation, Columbia University 1971. Νικηφόρος Διαμαντούρος, *Οι απαρχές της συγκρότησης σύγχρονου κράτους στην Ελλάδα, 1821-1828*, Αθήνα 2002. Θάνος Βερέμης – Γιάννης Κολιόπουλος, *Ελλάς. Η σύγχρονη συνέχεια. Από το 1821 μέχρι σήμερα*, Αθήνα 2006. Κώστας Κωστής, *«Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας». Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους 18ος-21ος αιώνας*, Αθήνα 2013. Γιώργος Β. Δερτιλής, *Ιστορία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1750-2015*, Ηράκλειο 2018.

στήμη η λογική αυτή έχει εκδηλωθεί ως ευρωκεντρισμός, τον οποίο πολλοί σημαντικοί ευρωπαίοι ιστορικοί δεν κριτικάρουν απλώς, αλλά περιπαίζουν.

Σύμφωνα με τους εν λόγω έλληνες ιστορικούς, στις παραδοσιακές δυνάμεις της Επανάστασης συγκαταλέγονται σχεδόν όλες οι ομάδες των ελλήνων επαναστατών, και στις εκσυγχρονιστικές ορισμένες δεκάδες διανοούμενοι, οι Έλληνες των παροικιών, κάποια ηγετικά πρόσωπα και λίγοι άλλοι, εξαιρέσεις εδώ και εκεί. Ως κύριο γνώρισμα αποδίδεται στους παραδοσιακούς ο τοπικισμός και στους εκσυγχρονιστές ο ευρωπαϊσμός, στους πρώτους τα πελατειακά δίκτυα και ο φατριασμός, και στους δεύτερους η επίνευση σε αυτήν την ευρωπαϊκή «κανονικότητα». Τι μπορεί να σημαίνει τοπικισμός σε κοινωνίες που η μόνη συγκρότησή τους επί αιώνες ήταν ο τόπος, η μικρή πατρίδα, συχνότατα μάλιστα τόπος υποδιαιρεμένος σε υποτοπικές ενότητες κοινωνικής συγκρότησης, όπως χωριά, μικρές επαρχίες; Το ερώτημα θα μπορούσε να μην έχει απασχολήσει εμφατικά τους ιστορικούς εκσυγχρονιστές εφόσον θα είχαν σκεφτεί συγκριτικά. Δηλαδή ότι οι κοινωνίες όλου του κόσμου επί αιώνες, και όχι μόνο οι Έλληνες, υπήρξαν συγκροτημένες τοπικά, ανεξάρτητα αν στην κορυφή τους κάποιες ελίτ, με εξίσου τοπική συγκρότηση, είχαν διατοπική, ακόμα και μεγαλύτερης κλίμακας γεωγραφική δράση, όπως, για παράδειγμα, οι ελίτ των ελληνικών ναυτικών εμπορικών νησιών.

Ο χώρος δεν προσφέρεται για διάλογο επί της μεθοδολογίας. Ωστόσο, νομίζω πως από τους ιστορικούς αυτής της μικρής ομάδας εκσυγχρονιστών διαφεύγει η επιστημονική μέθοδος για την ανακάλυψη της πολυπλοκότητας των κοινωνικών επαναστατικών ελληνικών δυνάμεων, όπως και το επιστημονικά αναγκαίο βήμα σύγκρισης των φαινομένων της ελληνικής ιστορίας με αντίστοιχα άλλων κοινωνιών του κόσμου. Πρόκειται για απαιτητικό εγχείρημα επειδή οι δυνάμεις των Ελλήνων βρίσκονταν σε ιλιγγιώδη ιστορική κίνηση κατά την Επανάσταση, γεγονός το οποίο απαιτεί αρχειακή έρευνα εκτεταμένη, εντέλει ιδιαιτέρως εμβριθή, κοπιαστική. Από την άλλη, ο ευρωκεντρισμός ως γωνία θέασης της ελληνικής επαναστατικής πραγματικότητας έχει κατ' επανάληψη αποδειχθεί απολύτως ανεπαρκής για την ιστορική επιστήμη, όπως άλλωστε και για την ιστορική ανάλυση των ίδιων των βορειοευρωπαϊκών κοινωνιών. Στον ευρωκεντρισμό, εντέλει, ενυπάρχει σε πρώτο επίπεδο εκείνος ο αβάστακτος επιθυμητικός αναχρονισμός ο οποίος συνοψίζεται στο ερώτημα: γιατί η Ελλάδα δεν έγινε μια χώρα όπως οι βορειοευρωπαϊκές; Η απάντηση των εν λόγω ιστορικών είναι ότι οφείλεται στις παραδοσιακές δυνάμεις της Επανάστασης, και ακολούθως επειδή καθιερώθηκαν τα πολιτικά δικαιώματα. Ωστόσο, νομίζω πως την καλύτερη και πυκνότερη απάντηση στους έλληνες εκσυγχρονιστές ιστορικούς την έχει δώσει ο Φωτάκος, παρότι πολλά χρόνια πριν: *Οι άνθρωποι αυτοί φαίνεται, ότι ή δεν εννοούν ή δεν θέλουν να εννοήσουν ότι γράφουν περί επαναστάσεως.*[105]

[105] Φωτάκος, *Απομνημονεύματα*, τ. 1ος, σ. 297.

Ας επανέλθουμε μετά την παρένθεση. Το ερώτημα για τις αντιθέσεις μεταξύ των Ελλήνων, αν και αρκετά αφαιρετικό, επιδέχεται μόνο συγκεκριμένη απάντηση. Τι έκανε ώστε στο επίπεδο της Επανάστασης να είναι σε κάποιο βαθμό ενωμένοι μεταξύ τους, για παράδειγμα, οι μορφωμένοι αθηναίοι έμποροι με τους σφακιανούς ποιμένες, οι υδραίοι πλούσιοι και κοσμογυρισμένοι καραβοκυραίοι με τους σαρακατσάνους ημινομάδες, ή οι εκλεπτυσμένοι γιαννιώτες μεγαλέμποροι με τους βαλτινούς αρματολούς; Επιλέγοντας αυτά τα ακραία ζεύγη είναι για να τονίσω πως πριν από την Επανάσταση ασφαλώς οι Αθηναίοι και οι Σφακιανοί, οι Γιαννιώτες και οι Βαλτινοί δεν είχαν κάποιες άμεσες σχέσεις και ίσως ελάχιστες έμμεσες, για παράδειγμα μέσω του εμπορίου. Και επίσης, οι ελληνικοί πληθυσμοί, ας το υπενθυμίσω, δεν διέθεταν επί αιώνες οποιουδήποτε τύπου δικό τους κεντρικό κράτος με διάρκεια, το οποίο με τις ενέργειές του να ενοποιεί στοιχειωδώς γεωγραφικά, και κάπως διοικητικά, όπως επέτυχαν σε κάποιο βαθμό οι νεότερες βορειοευρωπαϊκές μοναρχίες. Αντίθετα, όλα τα μεσογειακά αυτοκρατορικά κράτη διατηρούσαν επί αιώνες όλες τις τοπικές ιδιαιτερότητες και ενίοτε τις καλλιεργούσαν. Μάλιστα το οθωμανικό επιβράβευε τις τοπικότητες παρέχοντας ειδικά ξεχωριστά προνόμια σε τοπικές ομάδες κάθε υφής, ακόμα και σε πολυμελείς πρώην ληστρικές συμμορίες, προκειμένου να τις ενσωματώνει στις λειτουργίες του. Από την άλλη, μπορεί τα εμπορικά δίκτυα να έφταναν ακόμα και σε μικρές λιμενικές σκάλες ελληνικών τόπων, μπορεί επίσης τα σχολεία του κοινού εγγραμματισμού να πολλαπλασιάζονταν σε ελληνικές περιοχές από το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα, αλλά οι τοπικότητες αποτελούσαν κοινωνικές δομές συγκροτημένες στη μεγάλη ιστορική διάρκεια. Ήταν συνεπώς ισχυρές και ενσωματωμένες ως νοητικό πλαίσιο πρόσληψης του κόσμου για κάθε Έλληνα και κάθε Ελληνίδα.

Διατείνομαι, αγαπητέ αναγνώστη, πως αυτόν τον εκτεταμένο και εδραίο από αιώνες τρόπο οργάνωσης σε τοπικές κοινωνίες (ο οποίος είπαμε ότι αποτελούσε χαρακτηριστικό όλων των κοινωνιών του πλανήτη) γνώριζε καλά ο ηγέτης της Φιλικής Εταιρείας Νικόλαος Σκουφάς, και με βάση αυτόν σχεδίασε ιδιοφυώς την ένταξη των ισχυρότερων προσώπων από όλες τις τοπικές ηγετικές ομάδες των Ελλήνων στην οργάνωση. Αυτές θα συνέβαλλαν με την ισχύ τους, και επίσης θα ωθούσαν ή ακόμα θα έσυραν τον εν γένει ελληνικό πληθυσμό στην Επανάσταση. Και έτσι έγινε.

Όμως αυτή η ιδιοφυής λύση, όπως κάθε τι σε κάθε κοινωνία, γέννησε με τη συγκρότηση των εθνικών πολιτικών θεσμών μετά το 1821 νέες αντινομίες. Και αυτές εντάθηκαν ιδίως με τη Β΄ Εθνοσυνέλευση λόγω της διεύρυνσης της επιρροής των εθνικών πολιτικών θεσμών, αλλά και επειδή έθεσαν ουσιαστικά ζητήματα ελέγχου της εξουσίας. Αντινομίες ανύπαρκτες πριν από την Επανάσταση, τώρα αναδύονταν από το εσωτερικό των ελληνικών επαναστατικών δυνάμεων και εκδηλώνονταν ως ρευστές σχέσεις ανταγωνισμού/συμμαχίας μεταξύ διαφορετικών ελληνικών ηγετικών ελίτ. Εκδηλώνονταν, επίσης, ως απουσία πολιτικής και οργανωτικής κουλτούρας, ιστορικά εύλογη απουσία κρατικής διοικητικής τεχνογνωσίας, ακόμα ως δυσπιστία, καχυποψία

απέναντι στα εθνικά πολιτικά όργανα όπως κατ' αναλογία στα αυτοκρατορικά επί αιώνες. Συχνά, εκδηλώνονταν ως αδυναμία των εθνικών πολιτικών οργάνων να στηρίξουν υλικά και τεχνικά τις τοπικές επαναστατικές δράσεις.

Δεν πρόκειται για εκείνη την επιφανειακή αντίθεση μεταξύ εθνικού και τοπικού η οποία υπονοεί πως εθνικό ήταν το προοδευτικό και τοπικό το αντιδραστικό. Πώς θα μπορούσε να έχει νόημα αυτή η αντίθεση δεδομένου ότι τοπικές κοινωνίες ήταν αυτές οι οποίες έκαναν την Επανάσταση στο όνομα του έθνους; Η οικονομικά κοσμοπολίτικη Ύδρα δεν ήταν παρά μια τοπική κοινωνία, και διατήρησε τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της με ζήλο ενώ ταυτόχρονα υπήρξε υπέρμαχος του ελληνικού έθνους.

Διατείνομαι ότι δεν πρόκειται για τοπικισμό ο οποίος αντιδρά στην εθνική συγκρότηση. Αν οιοσδήποτε ιστορικός εντρυφήσει στις αρχειακές πηγές, μπορεί να διαπιστώσει ότι κανείς απολύτως πληθυσμός, κανενός ελληνικού τόπου, δεν στάθηκε ενάντιος στη συγκρότηση εθνικού κράτους των Ελλήνων, κανείς δεν αμφισβητούσε το προοίμιο του Προσωρινού Πολιτεύματος της Επιδαύρου: *Τὸ Ἑλληνικὸν Ἔθνος* [...] *κηρύττει σήμερον διὰ τῶν νομίμων παραστατῶν του, εἰς Ἐθνικὴν συνηγμένων Συνέλευσιν, ἐνώπιον Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων, τὴν Πολιτικὴν αὐτοῦ Ὕπαρξιν καὶ Ἀνεξαρτησίαν.* Μετά από αιώνες τοπικών κοινωνικών συγκροτήσεων, η τοπική συνείδηση αυτοαναφοράς των ανθρώπων, σχετικά ισχυρή μέχρι σήμερα ακόμη, στην οποία ενσφηνώθηκε η ελληνική και ακολούθως η εθνική συνείδηση, ήταν το πλέον φυσικό και λογικό επακόλουθο της ιστορίας τους.

Ωστόσο υπάρχει μια ουσιαστική διάσταση την οποία πρέπει να σκεφτούμε. Όπως σε όλες τις περιπτώσεις, παντού και πάντοτε, η μακραίωνη ιστορία των τοπικών κοινωνιών και επίσης των υποτοπικών υποδιαιρέσεών τους, ήταν απολύτως ενσωματωμένη στις κοινωνικές δομές και στις συνειδήσεις, ιδίως στην αυτοαναγνώριση των ανθρώπων. Εννοώ τις κοινωνικές δομές σε επίπεδο χωριών ή κωμοπόλεων, εντός των οποίων σχηματίζονταν διαρκώς οι διευρυμένες συγγενικές σχέσεις, τα σόγια ή αλλού οι πατριές όπως για τους Μανιάτες και τους Σουλιώτες. Αυτές αποτελούσαν τη βάση συγκρότησης ευρύτερων τοπικών κοινωνιών, για παράδειγμα της Μάνης ή του Σουλίου, της Σάμου ή των Αγράφων. Αυτές ήταν εκείνες οι οποίες ξεκίνησαν τον επαναστατικό πόλεμο σε κάθε ελληνικό τόπο, αλλά στο όνομα της ελευθερίας –όπως και αν την εννοούσαν– των Ελλήνων και του έθνους. Απλώς δεν υπήρχε καμία άλλη μορφή σύμπηξης κοινωνιών έξω από τις τοπικές. Και όταν ξέσπασε η Ελληνική Επανάσταση οι τοπικότητες αποτελούσαν ζώσα ιστορία και έτσι εισήλθαν στην Επανάσταση. Ας δούμε, λοιπόν, δύο από τα πλέον ενδεικτικά παραδείγματα μεταξύ των πολλών.

Τι ώθησε, πρώτους τους Σφακιανούς στην Κρήτη, χωρίς ιδιαίτερη σχέση με τον Διαφωτισμό και με χαμηλή επιρροή της Φιλικής, έναν πληθυσμό σχετικά απόμακρο από τον έξω κόσμο, να σηκώσουν τα όπλα που ήδη κατείχαν; Η αφορμή δόθηκε με μια παράδοξη αντίδραση των Οθωμανών, άκρως δηλωτική της πολιτισμικής διαφοράς μεταξύ

Οθωμανών και ακόμη των ορεσίβιων Κρητών στα Λευκά όρη. Στο άκουσμα της Ελληνικής Επανάστασης, οι Οθωμανοί άρχισαν να καταστρέφουν στην επαρχία Κυδωνιών το κοινό ελληνικό σχολείο, την εκκλησία, να σκοτώνουν δασκάλους και κληρικούς, τους οποίους προφανώς είχαν θεωρήσει επίφοβους τοπικούς ηγέτες.[106] Συνεπώς οι Κρήτες της περιοχής, αν και προετοιμασμένοι για την εξέγερσή τους, βρέθηκαν υποχρεωμένοι να αντεπιτεθούν άμεσα. Η πρώτη μάχη έγινε κάπως έτσι: *Ο Ιωάννης Χάλης, ο Παπανδρέας, και Μουτσογιάννης με σαράντα περίπου οπλοφόρους εκ των Ριζητών και Σφακιανών προσέβαλον κατά πρώτην φοράν τους θρασείς εκείνους κατά την θέσην Λούλον. Οι Τούρκοι μη ελπίζοντες να βρουν αντίστασιν εχαρακώθησαν* (οχυρώθηκαν) [...] *Στενοχωρηθέντες δε οι Τούρκοι υπό της ισχυροτέρας βίας ετράπησαν εις επονείδιστον φυγήν* [...] *Η μικρά δε αύτη νίκη ενεποίησεν εις τους Έλληνας θάρρος πολύ* [...] *έδωκε αφορμήν να συλλογίζωνται ότι δύνανται συν Θεώ, να καταβάλωσιν γίγαντα εχθρόν.*[107]

Ωστόσο, γνωρίζουμε ότι η ένταση μεταξύ Κρητών, ιδίως Σφακιανών και Οθωμανών, προϋπήρχε, και μάλιστα από πολύ παλαιά. Εκτιμώ, συνεπώς, πως η βαθύτερη προωθητική δύναμη και η αντιστασιακή τεχνογνωσία των Κρητών ερχόταν από τη μακρά ιστορία των εξεγέρσεών τους, συχνά ένοπλων. Αλλά εξεγέρσεων αυτοπροστασίας ή ανταγωνισμού μεταξύ τους για τον έλεγχο της υποτελούς εξουσίας στον κάθε ένα μικρό τόπο. Εξεγείρονταν όχι για να απαλλαγούν από την κυριαρχία του αυτοκρατορικού κράτους, από την υποτέλεια σε αυτό, αλλά για να διατηρήσουν το υφιστάμενο καθεστώς των όρων της υποτέλειας όταν κινδύνευε να επιδεινωθεί από τον έναν ή τον άλλο αυτοκρατορικό διοικητή. Ή ακόμα, για να διεκδικήσουν καλύτερους όρους ως ραγιάδες είτε, τέλος, για να πάρουν οι εξεγερμένοι τη θεσμική θέση των υφιστάμενων ραγιάδων προυχόντων. Σε αυτού του τύπου τις εξεγέρσεις οι Οθωμανοί, και πριν από αυτούς οι Βυζαντινοί και οι Ρωμαίοι, ήταν έμπειροι. Έτοιμοι συνήθως να κάνουν κάποιες παραχωρήσεις στους εξεγερμένους, τους οποίους όμως, αν ξεπερνούσαν το όριο που συνιστούσε η αυτοκρατορική κυριαρχία, ανέμενε σφαγή και εξανδραποδισμός. Όλοι γνώριζαν αυτό το επικίνδυνο παιχνίδι.

Όμως τώρα, από την άνοιξη του 1821, σχηματίζεται μια δυναμική της οποίας η διαλεκτική θα πρέπει να εκτυλισσόταν με βάση τις σχέσεις μεταξύ παραδοσιακών κοινωνιών, των οποίων η σύγκρουση με τους Οθωμανούς έδειχνε εξαρχής να είναι χωρίς επιστροφή. Η μια κρητική τοπική κοινωνία σπρώχνει την άλλη προς την εξέγερση μέσω της περηφάνιας, της αξιοπρέπειας, του διατοπικού ανταγωνισμού αλλά και από ανάγκη αυτοπροστασίας. Αυτό το οποίο έχει αλλάξει είναι ότι οι τοπικές συγκρούσεις διεξάγονται σε ένα ριζικά νέο πλαίσιο, το πλαίσιο της Επανάστασης. Και αυτό ωθούσε υποχρεωτικά τις αρχαίες τοπικότητες στη διάρρηξη του παλαιού νοήματος αυτών των

[106] Κ. Κριτοβουλίδου, *Απομνημονεύματα του περί αυτονομίας της Ελλάδος πολέμου των Κρητών*, Εν Αθήναις 1859, σ. 1 κ.ε.

[107] *Στο ίδιο*, σ. 5-6.

συγκρούσεων. Τα κίνητρα, οι ενσωματωμένες από αιώνες έξεις, το κράμα μίσους και φόβου που προκαλούσαν οι Οθωμανοί, η ανάγκη ένοπλης αυτοπροστασίας, όλα έρχονταν από πολύ παλιά και ασφαλώς είχαν εκπαιδεύσει τον πληθυσμό στις σχέσεις με τους κατακτητές σε μια διαλεκτική αντίστασης/υποταγής, και στις σχέσεις μεταξύ τους σε ανταγωνισμό/συμφιλίωση ή βεντέτα. Ωστόσο, οι συνέπειες των πράξεων της εξέγερσης δεν είναι πλέον μεμονωμένες, περιχαρακωμένες στον μικρό τόπο ή ειδικότερα μεταξύ κάποιων ανταγωνιζόμενων οικογενειών, δεν αποτελούν μια τοπική ή οικογενειακή διένεξη, έστω ένοπλη. Τώρα οι παλαιές πράξεις αντίστασης των ελλήνων Κρητών αρχίζουν να νοηματοδοτούνται από το γενικό επαναστατικό πλαίσιο, από τα επαναστατικά γεγονότα και σε άλλες ελληνικές περιοχές. Οι πρώτες ντουφεκιές και οι πρώτοι νεκροί δεν αποτελούν πλέον διάδρομο διαπραγμάτευσης μεταξύ αντιμαχόμενων Ελλήνων και Οθωμανών, όπως από αιώνες, αλλά δρόμο οριστικής ρήξης και πιθανής απελευθέρωσης με ευρύτατες ανατρεπτικές συνέπειες στις συνειδήσεις. Με δυο λόγια, μπορεί οι συγκρούσεις να διατηρούν όλα τα εξωτερικά χαρακτηριστικά της παλαιάς ιστορίας τους, αλλά το νόημά τους είναι καινούργιο.

Τα Σφακιά, η δυτική Κρήτη στη συνέχεια, με περίπου το 40% του πληθυσμού μουσουλμάνους, εκ των οποίων πολλοί ένοπλοι, όπως άλλωστε και σε ολόκληρο το νησί, εισέρχονται στην Επανάσταση ήδη από τα μέσα Απριλίου του 1821. Κανείς δεν θέλει τους Οθωμανούς πλέον, ούτε οι πρώην συνεργάτες τους. Και αυτή η ολοκληρωμένη απόρριψη ενώνει τα Σφακιά με την Αθήνα, τη Μάνη με τα εξευγενισμένα Γιάννενα. Όπως ακριβώς ξέρουμε ότι στις Εθνοσυνελεύσεις ακούγονταν αρβανίτες, βλάχοι, σφακιανοί οπλαρχηγοί να εκφωνούν λόγους σε ανάμικτα ελληνικά με τη γλώσσα τους ή την ιδιόλεκτό τους και να δηλώνουν με πάθος «εμείς οι Έλληνες... για την ελευθερία».

Εντέλει, οι κρήτες επαναστάτες έπασχαν διαρκώς από έλλειψη μέσων πολέμου και τροφών. Συχνά χωρίς υπόδηση, με κομματιασμένα στιβάνια ή γουρουνοτσάρουχα στα κατσάβραχα, αλλά με τοπικές ηγεσίες κυρίως αγροτοκτηνοτροφικής προέλευσης και υλικές ελλείψεις σοβαρές, ωθούσαν τον κάθε οπλαρχηγό να καταφεύγει διαρκώς για στήριξη και τροφοδοσία στον ιδιαίτερο τόπο του, και εντέλει να πολεμάει περιστασιακά. Επίσης, οι κρήτες οπλαρχηγοί στην πλειονότητά τους δεν θα κατορθώσουν ποτέ να ξεπεράσουν τις παραδοσιακές σχέσεις ανταγωνισμού/συμφιλίωσης ώστε να συγκροτήσουν μια ενιαία κεντρική ηγεσία, αντίστοιχη πολιτική γραμμή και ενοποιημένη δράση, όπως έστω στην Πελοπόννησο και στη Στερεά, παρά μόνο αποσπασματικά. Και ο πρώτος απεσταλμένος του εθνικού κέντρου, ο Μιχαήλ Κομνηνός Αφεντούλιεφ καθαιρέθηκε από τους Κρήτες ενώ η αναφορά του για την κατάσταση των μαχητών στο νησί τον Ιούνιο του 1822 δεν δείχνει να είχε αντιληφθεί τα πράγματα εκεί.[108] Ακολούθησαν οι στρατιωτικοί Εμμανουήλ Τομπάζης, ο Joseph Balestra, ο οποίος θα συλληφθεί και θα εκτελεστεί από τους Οθωμανούς, και ως πολιτικός επίτροπος ο διανοούμενος Πέτρος

[108] *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, τ. 1ος, σ. 517-522.

Ομηρίδης Σκυλίτζης.[109] Ωστόσο, ούτε οι ίδιοι οι Κρήτες κατόρθωσαν ούτε η συνδρομή της εθνικής επαναστατικής ηγεσίας στο νησί ήταν επαρκής ώστε να ενοποιηθούν πολιτικά οι δυνάμεις της Κρητικής Επανάστασης.[110] Η επιπλέον δυσκολία των κρητών επαναστατών, αρκετά σημαντική, ήταν ότι σε αντίθεση με τη Στερεά, την Πελοπόννησο και τα περισσότερα νησιά, ο μουσουλμανικός πληθυσμός της Κρήτης ήταν πολυάριθμος, ένοπλος και απολύτως εχθρικός προς τον ελληνικό. Οι Κρήτες, μέσα από κάποιες αναπόφευκτες εσωτερικές αντιθέσεις που έφτασαν σε μια στιγμή να αντιπαρατάξουν Σφακιανούς με όλους τους υπόλοιπους, με επιφυλακτικό ένα τμήμα του ελληνικού πληθυσμού του νησιού, θα νικήσουν, θα καταρρεύσουν και θα ανορθωθούν ξανά, στηριζόμενοι στις δικές τους δυνάμεις, τρεις φορές μετά το 1821. Το 1828 και το 1829 οι Οθωμανοί είχαν αποκλειστεί σε οχυρωμένες πόλεις και οι Κρήτες έλεγχαν σχεδόν όλες τις αγροτικές περιοχές. Αλλά το 1830 η τελική καταστολή των εν μέρει νικηφόρων επαναστατών δεν θα γίνει από τους Οθωμανούς και τους Αιγυπτίους, αλλά θα προέλθει ως απειλή από τον βρετανικό στόλο.[111] Η Κρήτη δεν θα περιλαμβανόταν στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος. Παρά τις έντονες αντιδράσεις στη Βουλή των Λόρδων υπέρ των Κρητών, η βρετανική Μοναρχία και το ανακτοβούλιο έκριναν ότι η Κρήτη έπρεπε να παραμείνει στα χέρια των Οθωμανών ώστε να ελέγχεται εμμέσως από τη Μ. Βρετανία.[112] Η Κρήτη ήταν πάντοτε γεωπολιτικά σημαντική.

Προς τους Σεβαστούς Συμμάχους Μονάρχας

Μεγαλειότατοι!

Ο Κρης ωρκίσθη να λάβη, ή την ελευθερίαν ή τον θάνατον. Η σημερινή θέσις του, ήτις απειλεί εις αυτόν τα μέγιστα δυστυχήματα, τον υποχρεοί πολύ περισσότερον, παρ' ότε έκαμε τον όρκον, εις το να μένη σταθερός εις την απόφασιν του ενδόξου θανάτου, αφού δεν έχει πλέον ελπίδα περί της ελευθερίας του. Και τότε, και τώρα δεν βλέπει άλλον καταφύγιον παρά εις τα όπλα του [...] *διότι δεν είναι δυνατόν να πιστεύση τις, ότι ειμπορεί να γένη αμνηστεία εις δύω μέρη τα οποία διέτρεξαν ένα δεκαετή αιματώδη και εξολοθρευτικόν πόλεμον* [...]. *Δεν είναι δυνατόν μηδέ να υποθέση τις, ότι εις το εξής χριστιανοί και Τούρκοι ειμπορεί να συζήσωσιν εις μίαν γην* [...]. *Μόνος ο θάνατος λοιπόν* [...] *θέλει είναι η ζωή του άλλου.*

Εχ Μαργαριτών Αυλοποτάμου της Κρήτης την 28 Ιουνίου 1830.
Τα κατ' επαρχίαν συγκροτούντα μέλη του Κρητικού Συμβουλίου.[113]

---

[109] *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, τ. 1ος, σ. 514-516.

[110] *Στο ίδιο*, τ. 1ος, σ. 506-507, 535-536.

[111] Ε. Α. Βέτα (έκδ.), *Επιστολαί Ι. Α. Καποδίστρια, Κυβερνήτου της Ελλάδος...*, τ. 2ος, Αθήνησιν 1841, σ. 385-388.

[112] House of Lords, hansard.parliament.uk, *HL Deb 18 February 1830, vol. 22, cc.584-91.*

[113] Κ. Κριτοβουλίδου, *Παράρτημα εις τα απομνημονεύματα του περί αυτονομίας της Ελλάδος πολέμου των Κρητών*, Αθήνησι 1860, σ. 40-44.

Όπως συνέβαινε σε αυτό το νησί, οι Κρήτες συνέχισαν να αντιστέκονται και περιοδικά να εξεγείρονται διαρκώς όλο τον 19ο αιώνα έως την ανεξαρτησία τους, και ακολούθως μέχρι την ένωση με την Ελλάδα το 1913. Και αργότερα, έως τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, στη Μάχη της Κρήτης και την αντίσταση στους γερμανούς κατακτητές. Ωστόσο, κατά τη διάρκεια της Επανάστασης, οι Κρητικοί δεν κατόρθωσαν να οργανώσουν έναν ενιαίο πόλο πολιτικής και στρατιωτικής ισχύος. Έμειναν στα μισά του δρόμου μεταξύ μιας εξέγερσης και της ολοκλήρωσής της σε επανάσταση.

* * *

Όσο η παλαιά οθωμανική κατάκτηση της Κρήτης από το 1645 έως το 1669 ωθούσε στη φυγή ή στον οικειοθελή εξισλαμισμό τον πλέον μορφωμένο αστικό πληθυσμό της ανατολικής Μεσογείου, συμπαρασύροντας σε πτώση τον κρητικό, μόνο και λαμπρό, αναγεννησιακό πολιτισμό στο ανατολικό μεσογειακό τόξο, βορειοανατολικά της Κρήτης εμφανίζονταν οι πρώτες αμυδρές εκδηλώσεις ανάκαμψης ενός πρώην μισο-εγκαταλελειμμένου νησιού, της Σάμου. Η γεωργία, η κτηνοτροφία, η μικρή παράκτια ναυτιλία και τα κάποια προνόμια αυτοδιοίκησης που είχαν παραχωρήσει οι Οθωμανοί στο νησί, όπως και σε πολλά άλλα, επέτρεψαν τον σχηματισμό κοινωνικών ομάδων μικρών αστών εμπόρων, ναυτικών και τεχνιτών, με μια κάποια έφεση στην κατάκτηση της κοινής εγγραμματοσύνης υπό την επιρροή της Σμύρνης. Στην κορυφή της σαμιώτικης κοινωνίας βρισκόταν παραδοσιακά μια μικρή ηγετική ομάδα, ας τους ορίσουμε ως κοινωνικό πήγμα. Ήταν οι προεστοί του νησιού που ασκούσαν την εξουσία στο όνομα του Σουλτάνου. Έλεγχαν εν πολλοίς την αγροτική και την κτηνοτροφική παραγωγή, όπως και την αλιεία μέσω των φόρων, του δανεισμού των χωρικών, όλα με βάση τη σουλτανική εξουσιοδότηση. Η Σάμος, ιερό αφιέρωμα, του οποίου τις προσόδους νέμονταν, εκτός από το οθωμανικό κράτος, ποικίλοι ισχυροί αξιωματούχοι της Υψηλής Πύλης, κατέληξε τιμάριο του Σεϊχουλισλάμη (θρησκευτικού αρχηγού της αυτοκρατορίας).

Η κοινωνική σύγκρουση στη Σάμο ξεκίνησε από το 1803-4 με ένα παραδοσιακό και σχεδόν οικουμενικό αίτημα: την αναζήτηση λύσεων έναντι των διαρκώς αυξανόμενων φόρων, όπως τους όριζαν οι υπηρεσίες της Υψηλής Πύλης, αλλά τους κατένεμαν στον πληθυσμό και τους εισέπρατταν οι προεστοί του νησιού. Αυτοί ωφελούνταν πάντοτε από κάθε αύξηση. Τίποτε διαφορετικό από ό,τι ίσχυε για σχεδόν όλες τις τοπικές κοινωνίες του κόσμου από αιώνες. Οι Καρμανιόλοι, όπως ονομάστηκαν οι μικροί αστοί από τους εχθρούς τους, ήταν κάτοικοι ως επί το πλείστον των δύο κωμοπόλεων και οι επικεφαλής τους διέθεταν κάποια βασική μόρφωση. Οι Καρμανιόλοι, αντίθετοι στη νέα φορολογία και ιδιαιτέρως εχθρικοί προς τους προεστούς, τους οποίους αποκαλούσαν Καλικαντζάρους, έλεγξαν την κοινότητα στο νησί κινητοποιώντας τον πληθυσμό. Την έχασαν το 1812 με την επέμβαση των Οθωμανών οι οποίοι επανέφεραν τους προεστούς στην τοπική εξουσία και αποχώρησαν. Με την έκρηξη της Επανάστασης, οι Καρμανιό-

λοι, με επικεφαλής ξανά τον διανοούμενο Φιλικό Λυκούργο Λογοθέτη, ανακατέλαβαν την εξουσία στο νησί, εντάχθηκαν στην Επανάσταση και ψήφισαν τον Στρατοπολιτικό Διοργανισμό, το τοπικό πολίτευμα του νησιού.

Ακριβώς στους αντίποδες της πολιτικής οργάνωσης των επαναστατημένων Κρητών, στη Σάμο συγκροτήθηκε μια απολύτως συγκεντρωτική εξουσία, θεμελιωμένη στην αρχή του νόμου την οποία ανέλαβε ο Λ. Λογοθέτης. Ο βασικός πυρήνας του Διοργανισμού ήταν η στρατιωτική οργάνωση της πολιτικής εξουσίας και του πληθυσμού. Το νησί διέθετε ορισμένους επαγγελματίες στρατιωτικούς οι οποίοι είχαν πολεμήσει στο στράτευμα του Ναπολέοντα στην Αίγυπτο. Αυτοί οργάνωσαν τους Σαμιώτες σε ένοπλα σώματα και μαζί μηχανισμούς επιμελητείας, και με την πειθώ ή τον εξαναγκασμό, με τη μείωση των φόρων και σε διαρκή σύγκρουση με τους παλαιούς εχθρούς, τους Καλικατζάρους, ενσωμάτωσαν τις μικροκοινωνίες του νησιού στην Επανάσταση.[114] Με την ευχέρεια που δημιουργούσε η απουσία Οθωμανών από το νησί, αλλά και την εξαιρετική τους πολεμική οργάνωση, οι Καρμανιόλοι εντέλει κυριάρχησαν στη Σάμο, αλλά τη διατήρησαν υπό την επιτροπεία και τη ναυτική προστασία του στόλου της Ύδρας.[115] Και σχεδόν αμέσως ανέπτυξαν καταδρομική δραστηριότητα στα απέναντι παράλια της Μικράς Ασίας για να φτάσουν έντεκα μήνες αργότερα στην αποστολή του μικρού εκστρατευτικού σώματος στη Χίο για την απελευθέρωσή της.

Η Σάμος συμμετείχε με παραστάτες σε όλες τις εθνοσυνελεύσεις, κατέβαλλε φόρους, αλλά αρνήθηκε να ακυρώσει το δικό της Τοπικό Πολίτευμα. Οι Καρμανιόλοι στη Σάμο θα πρέπει, από όσα γνωρίζουμε, να είχαν μια αντίληψη για τη μορφή του εθνικού κράτους που ήθελαν να συγκροτηθεί η οποία δεν περιλάμβανε τη δημοκρατία στην πολιτική κορυφή του, ας πούμε πως επρόκειτο για κράτος βοναπαρτικής έμπνευσης. Επίσης δεν θα έπρεπε να περιλάμβανε προεστούς κάθε προέλευσης. Για τούτο αντιμετώπισαν το φιλελεύθερο σύστημα οργάνωσης της εθνικής πολιτικής εξουσίας με δυσπιστία.

Ο πληθυσμός αντιστάθηκε με επιτυχία σε κάθε απόπειρα των Οθωμανών να αποβιβαστούν στο νησί, αλλά πάντα με τη στήριξη του ελληνικού στόλου. Οι Σαμιώτες βγήκαν νικητές από την Ελληνική Επανάσταση, αλλά το νησί τους δεν περιλήφθηκε στην ελληνική επικράτεια. Ορίστηκε στις διεθνείς ευρωπαϊκές συνθήκες ως Ηγεμονία, στην πραγματικότητα ένα προτεκτοράτο φόρου υποτελές στον Σουλτάνο. Σε αντίθεση με τους Κρήτες, οι Σαμιώτες, παρότι και αυτοί συνιστούσαν μια τοπική κοινωνία με αρκετές υποτοπικές διαιρέσεις, συγκρότησαν εξαρχής μια συμπαγή τοπική πολιτική εξουσία υψηλής αποτελεσματικότητας η οποία πολεμούσε για το ελληνικό έθνος.

---

[114] Νίκος Βαφέας, «Οι πολιτικές συσσωματώσεις στη Σάμο πριν και κατά την Επανάσταση του 1821», στο Μ. Β. Σακελλαρίου κ.ά, *1821, Σάμος και επανάσταση. Ιστορικές προσεγγίσεις*, Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα 2011.

[115] Κωνσταντίνος Μπέλσης, «Η εθνικοποίηση της τοπικότητας κατά την έναρξη του Αγώνα της Ανεξαρτησίας. Η ελληνική κεντρική Διοίκηση και το διακύβευμα της Σάμου», στο Μ. Β. Σακελλαρίου κ.ά, *1821*, ό.π.

Για τους μηχανισμούς με τους οποίους εντάσσονταν στους εθνικούς θεσμούς οι τοπικές κοινωνίες, ακόμα και σε επίπεδο οικογένειας, θα συζητήσουμε αργότερα, αναλύοντας την απαρχή της Ελληνικής Δημοκρατίας, τις κοινωνικές δυνάμεις του πολέμου και τη συμμετοχή των λαϊκών μαζών στην Επανάσταση. Αλλά πριν, ας σκεφτούμε τον τοπικισμό.

Τι μπορεί, εντέλει, να σημαίνει τοπικισμός, όχι ως πολιτισμικό και πολιτικό αδίκημα ή κοινωνική καθυστέρηση, όπως σχεδόν υπονοούν οι εκσυγχρονιστές έλληνες ιστορικοί, αλλά ως αυστηρά επιστημονικός περιγραφικός όρος; Στην Αμερικανική Επανάσταση, συγκροτημένη, ας θυμίσω, σε συνασπισμό πολιτειών, η μια κομητεία μπορούσε να έχει σηκώσει τα όπλα όταν η ακριβώς γειτονική της σήκωνε επίσης τα όπλα, αλλά για να διώξει στρατιωτικές μονάδες του Γεωργίου Ουάσιγκτον οι οποίες πήγαιναν να προμηθευτούν τροφές επί πληρωμή ή να στρατοπεδεύσουν. Στα πρώτα χρόνια της Γαλλικής Επανάστασης, την κάθε επαρχία ή πόλη διοικούσαν τα δημοτικά συμβούλια και ενίοτε οι Πολιτικές Λέσχες, εφαρμόζοντας κατά το δοκούν τις αποφάσεις της Εθνοσυνέλευσης. Και αυτό προκάλεσε έντονες συγκρούσεις, με οξύτερη τη σχεδόν ισοπέδωση της Λυών το 1793 από τις δυνάμεις της Παρισινής Εθνοσυνέλευσης, πόλη την οποία είχαν καταλάβει οι Γιρονδίνοι ενάντια στους Ιακωβίνους. Αυτού του τύπου οι τοπικές εξεγέρσεις ήταν αρκετές, στη Ρεν, στο Μπορντό, στη Μασσαλία και αλλού. Αναφέρομαι σε εκείνες οι οποίες δεν αμφισβητούσαν την Επανάσταση, αλλά απαιτούσαν αντί του κεντρικού εθνικού κράτους τοπικές αυτονομίες στο πλαίσιο ενός ομοσπονδιακού πολιτικού συστήματος.

Στην Ελληνική Επανάσταση, είναι αρκετά γνωστό πως όλοι οι τόποι μετείχαν με αντιπροσώπους στις εθνοσυνελεύσεις, κατέβαλλαν φόρους στην εθνική διοίκηση ή τους κατανάλωναν απευθείας για τις ανάγκες του πολέμου, και διακήρυσσαν ότι πολεμούσαν για την ελευθερία και την ανεξαρτησία των Ελλήνων. Ίσως, αν σε κάτι διαφέρει η ελληνική περίπτωση, σε αντίθεση με τις τρεις επαναστάσεις που έχουν προηγηθεί, είναι πως εδώ ο εχθρός ήταν απολύτως ξένος, πολύ ισχυρός, ενώ οι ελληνικοί τόποι πολύ μικροί για να αντεπεξέλθει ο καθένας μόνος του στη σύγκρουση.

Στην Ελληνική Επανάσταση ο επιστημονικός ορισμός του τοπικισμού θα μπορούσε να αποδεικνύεται από πράξεις. Όπως εάν οι ένοπλοι του κάθε τόπου δεν θα πολεμούσαν, παρά μόνο εφόσον θα χρειαζόταν να υπερασπιστούν τον τόπο τους, την επαρχία τους. Όμως, είναι τόσο γνωστό στην ιστοριογραφία της Επανάστασης ώστε δεν απαιτείται καν παραπομπή, ότι οι Μανιάτες (φερόμενοι σαν κατεξοχήν τοπικιστές) αλλά και σώματα Κρητών πολέμησαν σε περιοχές της Πελοποννήσου και της Στερεάς. Το ίδιο και οι Πελοποννήσιοι, οι οποίοι πήραν μέρος σε πολλές μάχες στη Στερεά. Οι άλλοι «ύποπτοι» για τοπικισμό, οι αρματολοί, πολέμησαν σε όλη την απελευθερωμένη επικράτεια κινούμενοι αδιακόπως, και έφτασαν να φρουρούν ακόμα και τα ναυτικά νησιά επειδή γνώριζαν τη μεγάλη σημασία τους για την Επανάσταση. Αν, λοιπόν, αντί για τοπικισμό, σκεφτόμαστε τις μικρές ελληνικές κοινωνίες με όρους τοπικότητας, εκτιμώ ότι θα βρισκόμαστε πολύ εγγύτερα στις ιστορικές πραγματικότητες που συζητάμε.

Οι ανταγωνιστικές στρατηγικές για την ελευθερία και η σύγκρουση για τον έλεγχο της πολιτικής ισχύος

Το αντίθετο συγκλίνει, και απ' τις διαφορές γεννιέται η πιο όμορφη αρμονία, και τα πάντα γίνονται με τη διχόνοια.

Ηρακλειτος

Ποιες είναι οι αιτίες που σε κάθε επανάσταση προκαλούνται ένας ή συνήθως περισσότεροι εμφύλιοι πόλεμοι; Φυσικά, καμία επανάσταση δεν μπορεί να συρρικνωθεί ερμηνευτικά σε έναν ή περισσότερους εμφυλίους. Αλλά ταυτόχρονα, εκτός από την Αμερικανική, όλες οι νεοτερικές επαναστάσεις (από την Αγγλική το 1640) περιλάμβαναν εσωτερικές συγκρούσεις. Ας ξεχάσουμε προς στιγμή τις κοινωνικές και ταξικές συγκρούσεις, που αποτελούν μια σχετικά προφανή ερμηνεία, και ας αναρωτηθούμε άκρως αφαιρετικά: τι σημαίνει «επανάσταση»; Πιστεύω ότι κάθε επανάσταση αποτελεί την κολοσσιαία προσπάθεια αρχικά λίγων και αμέσως μετά πολλών ανθρώπων να αλλάξουν τον ρου της ιστορίας τους και μαζί το κοινωνικό της περιεχόμενο. Όμως αυτοί οι ίδιοι οι μαχόμενοι άνθρωποι, σε ποικίλους βαθμούς, είναι φορείς της ιστορίας που θέλουν να αλλάξουν. Και αυτό γεννά τη θεμελιωδέστερη αντινομία που χαρακτηρίζει όλες τις επαναστάσεις. Και η αντινομία αυτή καθίσταται εξόχως πολυπλοκότερη επειδή εμπλέκονται οι κοινωνικές (βλέπε ταξικές) αντιθέσεις.

Αυτά ισχύουν και για την Ελληνική Επανάσταση. Με τη διαφορά ότι οι ταξικές αντιθέσεις, αν και υφιστάμενες, ήταν αμβλυμμένες λόγω των όρων της συγκρότησης των ελληνικών κοινωνιών κατά τους αιώνες της οθωμανικής κυριαρχίας. Το ζήτημα που συζητάμε γίνεται περιπλοκότερο επειδή καμία από τις ελληνικές ηγετικές ομάδες που ενεπλάκησαν στις εσωτερικές συγκρούσεις, τους εμφυλίους όπως τους αποκαλούμε, δεν αμφισβητούσε την αυτοτελή εθνική και κρατική συγκρότηση των Ελλήνων, δηλαδή τον στρατηγικό στόχο της εθνικής πολιτικής ύπαρξης και ανεξαρτησίας, την ελευθερία.

Να σκεφτούμε, συνεπώς, επιστημονικά τις κοινωνικές πηγές αυτής της στροβιλιζόμενης επαναστατικής δύναμης, τη διαλεκτική της, και τις αντιθέσεις που γεννούσε, τόσο εξ αντικειμένου όσο και από τις ανθρώπινες προθέσεις, συλλογικές και ατομικές. Έτσι θα αποφύγουμε την πρόδηλη μοιρολατρία, την άγνοια της λογικής, η οποία εκφράζεται ακόμη σήμερα σε αναφορά προς τον εμφύλιο με τη φράση «οι Έλληνες πάντοτε τρώγονταν μεταξύ τους».

Τι σήμαινε ελευθερία για τους Έλληνες τότε; Ποια θα ήταν συγκεκριμένα η πολιτική μορφή με την οποία θα την οργάνωναν; Τι είδους κράτος θα ήταν αυτό που θα οργάνωνε πολιτικά τους Έλληνες και θα θεσμοθετούσε την ελευθερία τους; Ποιοι θα το έλεγχαν και με ποιους όρους; Ποια θα ήταν η γεωγραφία της επικράτειας και ποιο το κέντρο της;

Όσοι, τότε, είχαν τα μορφωτικά εφόδια να κοιτάξουν στοχαστικά πίσω στο παρελθόν, έβλεπαν ατελείωτους αιώνες θεοκρατικών αυτοκρατοριών. Η ματιά τους σταματούσε μόνο και λαμπρυνόταν από την κλασική ελληνική αρχαιότητα. Αλλά αυτός ο ιστορικός ορίζοντας γινόταν αντιληπτός από λίγους. Ο κανόνας ήταν ότι το νόημα της ελευθερίας πριν από το '21, αλλά ιδίως και κατά τη διάρκειά του οπότε έγινε κοινός τόπος, εκφραζόταν στον πληθυντικό. Εννοώ ότι κάθε ηγετική κοινωνική ομάδα που συνιστούσε μέρος της επαναστατικής ηγεσίας είχε μια ιδιαίτερη δική της ιστορία, η οποία καθόριζε το νόημα της ελευθερίας με μια δική της μορφή, και καμία από αυτές δεν ήταν αυθαίρετη ή λάθος, κατά κανένα τρόπο. Ας τονίσω πως στην πραγματικότητα το κάθε ιδιαίτερο νόημα της ελευθερίας ήταν υπερκαθορισμένο από την ιδιαίτερη ιστορική εξέλιξη με την οποία η κάθε ελληνική ηγετική ομάδα διαμορφώθηκε ως κάτοχος μιας θεσμικής, κοινωνικής ή και οικονομικής θέσης ισχύος. Από την απλή ανταρσία των αρματολών, περνώντας στον αρχέγονο κόσμο των Μανιατών και τις παλαιές αποσχιστικές επιθυμίες των πελοποννήσιων προεστών, ακολουθώντας την ελεύθερη πρακτική του εμπορίου και φτάνοντας στη νεωτερική και ιδεολογικά δομημένη σημασία της ελευθερίας που είχαν συγκροτήσει οι διανοούμενοι, τα νοήματα αυτής της θεμελιώδους αξίας και στόχου της Επανάστασης ήταν πολλά, και ορισμένα αποκλίνοντα μεταξύ τους. Και έπειτα επρόκειτο εντέλει για πολιτικό ζήτημα. Και η πολιτική, όπως και η ιδεολογία, δεν συνιστούν αντικειμενική και αδιαμφισβήτητη γνώση, αλλά κρίση, φιλοδοξίες, άποψη, γνώμη (*δόξα* κατά τους αρχαίους), επιθυμίες και οπωσδήποτε συμφέροντα στην ευρεία σημασία τους.

Πώς θα μπορούσαμε να αντιληφθούμε κάτι τόσο υποκειμενικό, όπως το νόημα που αποκτούσε η ελευθερία για κάθε μία ηγετική ομάδα και εντέλει για κάθε άτομο; Νομίζω ότι για να θεμελιώσουμε υποθέσεις πρέπει να διακριβώσουμε, έστω συνοπτικά, την ιστορική διαδρομή κατά την οποία διαμόρφωσε τη δύναμη, δηλαδή κατέστησε την κάθε κοινωνική ομάδα ηγετική, ελίτ ισχύος.

Ας ξεκινήσουμε από τους εμπόρους, χερσαίους των πόλεων και θαλάσσιους των ναυτικών νησιών. Είναι προφανές πως το εμπόριο τους καθιστούσε οικονομικά ισχυρούς σε ποικίλες κλίμακες μεγέθους και ιδιαιτέρως διαφοροποιημένους από όλες τις άλλες ομάδες. Η ισχύς τους εκφραζόταν στην κατοχή εμπορικού κεφαλαίου, αντίστοιχης γνώσης και δικτύων. Η διαρκής επέκτασή τους σταδιακά από τον 17ο αιώνα σε αγορές των Βαλκανίων, της Μεσογείου, της ευρωπαϊκής ηπείρου, της Μαύρης Θάλασσας, και για τους καραβοκυραίους επιπλέον σποραδικά έως τον Ινδικό Ωκεανό και κάποια λιμάνια της κεντρικής Λατινικής Αμερικής, διαμόρφωνε ένα τεράστιο πεδίο αναπαραγωγής της οικονομικής ισχύος τους ως κοινωνικών ομάδων, όπως και απαιτήσεις νέας γνώσης, εν ολίγοις ευρύτατους ορίζοντες. Οι απαιτήσεις συστηματικής εγγραμματοσύνης εκδηλώθηκαν κυρίως από τους χερσαίους εμπόρους των πόλεων με την εκτεταμένη μορφωτική και εκπαιδευτική δράση αρκετών σε συνάφεια με τους διανοούμενους. Αντίθετα, οι καραβοκυραίοι μετείχαν λίγο στην ανάπτυξη της συστη-

ματικής μόρφωσης. Ως προς τη συγκεκριμένη γνώση παρέμειναν στο επίπεδο της ναυτικής τέχνης, των κατασκευών πλοίων και του θαλάσσιου εμπορίου, μάλλον εμπειρικά, αλλά με υψηλό βαθμό επιτυχίας.

Για τους διανοούμενους διαφωτιστές τα πράγματα είναι απλούστερα. Από τους 223 επαναστάτες διανοούμενους των οποίων γνωρίζουμε τα βιογραφικά, το 48% είχαν σπουδάσει σε είκοσι τρία ευρωπαϊκά πανεπιστήμια – έτσι και αλλιώς βαλκανικά δεν υπήρχαν. Οι υπόλοιποι είχαν φοιτήσει στα καλά σχολεία, τα γυμνάσια, που είχαν ιδρυθεί με χρηματοδότηση εν πολλοίς των ελλήνων εμπόρων.[116] Εξέδωσαν πολλά και ποικίλα βιβλία και ορισμένα περιοδικά, όλα κοσμικού περιεχομένου. Τις εκδόσεις τους πραγματοποιούσαν σε τυπογραφεία ευρωπαϊκών πόλεων, ιδίως στη Βενετία, στη Βιέννη και στο Παρίσι – τυπογραφεία, όπως είπαμε, δεν υπήρχαν στα Βαλκάνια εκτός από τα ελάχιστα εκκλησιαστικά. Είναι, νομίζω, εύλογο να υποθέσουμε ότι το δομημένο νόημα της ελευθερίας που διακονούσαν με χίλιους τρόπους οι διανοούμενοι διαφωτιστές, επικοινωνούσε σχετικά ευχερώς με το αντίστοιχο νόημα και των δύο εμπορικών ομάδων, εκείνο το οποίο προέκυπτε από την οικονομική δράση τους.

Δεν θα ήταν υπερβολή να υποθέσουμε ότι σε αυτές τις τρεις ελληνικές ελίτ, με τη σχετικότητα της γενίκευσης, είχε διαμορφωθεί ένας τύπος ανθρώπου που εξέφραζε μια βαλκανική παραλλαγή της κλασικής αστικής νεωτερικής ατομικότητας. Τα ατομικά δικαιώματα που προστάτευαν την ατομική ιδιοκτησία, την ελευθερία έκφρασης, την οικονομική δράση, όπως και τα αντίστοιχα πολιτικά, αποτελούσαν τόσο λαμπρές ιδέες όσο και ζωτικές ανάγκες αυτών των τριών κοινωνικών ελίτ, όπως όλων των αντίστοιχων ευρωπαϊκών.

Οι υπόλοιπες ηγετικές ομάδες των Ελλήνων δεν συνιστούσαν ενιαίο πόλο. Η μόρφωση των πελοποννήσιων προεστών ήταν κατά μέσο όρο υψηλότερη από εκείνη των καραβοκυραίων, και των τελευταίων ήταν λίγο υψηλότερου επιπέδου από εκείνη των αρματολών και των Σουλιωτών.[117] Ενώ οι αξιωματούχοι του ορθόδοξου κλήρου των επαναστατημένων περιοχών, πάντοτε σημαντικά λιγότεροι σε σύγκριση με οποιαδήποτε άλλη ηγετική κοινωνική ομάδα, διέθεταν βασική μόρφωση, εκτός από λίγες περιπτώσεις όντως μορφωμένων.

Αν κάποιο δομικό στοιχείο διαφοροποιεί τους πελοποννήσιους προεστούς από το σύνολο των υπολοίπων ελληνικών ηγετικών ομάδων, αυτό δεν είναι ο τοπικός χαρακτήρας. Το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό των πελοποννήσιων προεστών προέκυπτε από το γεγονός ότι η ισχύς τους απέρρεε ιστορικά και αποκλειστικά από τις αρμοδιότητες πληρεξουσίου που ασκούσαν επί αιώνες για λογαριασμό του οθωμανικού κράτους.[118]

---

[116] Πέτρος Θ. Πιζάνιας (δ/ντής), *Ο Ερμής των Νέων Ελλήνων*-«Διανοούμενοι».

[117] Πέτρος Θ. Πιζάνιας, *Η ιστορία*, σ. 409-416.

[118] Βλέπε την ανάλυση των προκρίτων των Σπετσών για τους Πελοποννήσιους, Ανάργυρος Ανδρέου Χατζηαναργύρου, *Τα σπετσιώτικα*, τ. 3ος, σ. 389-390, 443-446.

Αν και κάτι ανάλογο ίσχυε και για τους αξιωματούχους του κλήρου, τους αρματολούς της ορεινής Στερεάς και του Ολύμπου, όπως και για τους Μανιάτες, ίσχυε ωστόσο γι' αυτούς μόνο επιφανειακά, τυπικά. Διότι οι κληρικοί διέθεταν την εκφώνηση της πίστης ως δύναμης, το κύρος, ενώ όλες οι εδραίες ένοπλες αριστοκρατίες όπως οι αρματολοί, οι Σουλιώτες και οι Μανιάτες είχαν διαμορφώσει στην ιστορία τους ένα εδραίο φρόνημα ανυπακοής και περιοδικής ένοπλης ανταρσίας. Και αυτό το φρόνημα στηριζόταν στα όπλα τα οποία κατείχαν, στην τεχνογνωσία του ανταρτοπολέμου και στη συμπαγή πατριαρχική ημιστρατιωτική κοινωνική οργάνωση, δομή η οποία μπορούσε να αναπτύσσει κινητικότητα στον χώρο. Ο δρόμος για την είσοδό τους στη νεωτερική μορφή της ελευθερίας ήταν ακριβώς αυτά τα ιστορικά χαρακτηριστικά τους τα οποία συνοψίζονται στην ανυπακοή και την ένοπλη ανταρσία, στην αντίσταση.

Οι προεστοί, ιδίως οι Πελοποννήσιοι, από τη στιγμή που κίνησαν την Επανάσταση στη χερσόνησό τους, απεκδύθηκαν με εντυπωσιακή ταχύτητα και γενναιότητα τις εξουσίες που ασκούσαν για λογαριασμό του οθωμανικού κράτους, ορμώμενοι από ένα ιστορικό πολιτικό πάθος: να αποσπάσουν την Πελοπόννησο από την οθωμανική κυριαρχία. Αυτό το πάθος που είχαν ασκήσει ανεπιτυχώς επί ενάμιση αιώνα και σε κάθε ευκαιρία, αποτέλεσε το αρχικό κίνητρό τους προς την Επανάσταση. Εγκαταλείποντας, λοιπόν, τις τοπικές οθωμανικές κρατικές αρμοδιότητες, τα προνόμιά τους δηλαδή, η μόνη πηγή ισχύος που τους απέμενε ήταν η επιρροή και ο έλεγχος των τοπικών πληθυσμών, έλεγχο τον οποίο δεν ασκούσαν ένοπλα, αλλά με σχέσεις πατριαρχικού τύπου, ιδίως προστατευτικού χαρακτήρα. Αν έχαναν και αυτές τις πατρογονικές τοπικές βάσεις ισχύος, τότε δεν θα απέμενε καμία πολιτική δύναμη στους πελοποννήσιους προεστούς. Από την άλλη, οι διαρκώς ανερχόμενοι οπλαρχηγοί της Πελοποννήσου με επικεφαλής τον Θ. Κολοκοτρώνη, νεόκοποι ταπεινής προέλευσης και όχι πάντοτε καλής φήμης στα μάτια των προεστών, είχαν συγκεντρώσει ισχύ με την πολεμική τους ευφυΐα, αλλά και χάρη στη στήριξη που τους παρείχαν προεστοί και ιεράρχες. Και έτσι διεύρυναν την επιρροή τους γενικά και ειδικότερα στην Πελοποννησιακή Γερουσία, τα πρώτα χρόνια της Επανάστασης. Οπότε εξωθούσαν τους προεστούς προς προσπάθειες μερικού ελέγχου των εθνικών πολιτικών θεσμών, στην Εθνοσυνέλευση και από εκεί στο Βουλευτικό και στο Εκτελεστικό. Τις ίδιες, όμως, βλέψεις είχαν και οι στρατιωτικοί με επικεφαλής τον Γέρο του Μοριά.

Από το τέλος του 1823 ο Θ. Κολοκοτρώνης, μαζί με λίγους προεστούς και μεμονωμένους δυσαρεστημένους πολιτικούς και αρματολούς της Στερεάς, όπως τον Θεόδωρο Νέγρη και τον Οδυσσέα Ανδρούτσο, εκδήλωσαν την αντίδρασή τους στην επαναστατική κυβέρνηση η οποία είχε οριστεί από τη Β΄ Εθνοσυνέλευση, τον Απρίλιο της ίδιας χρονιάς στο Άστρος. Η κυβέρνηση με επικεφαλής τον Γ. Κουντουριώτη και οι υποστηρικτές της συγκροτούσαν την άλλη παράταξη, με ουσιαστικό επικεφαλής τον Α. Μαυροκορδάτο, επίσης τους νησιώτες, τους προεστούς και τους διανοούμενους, οι οποίοι έλεγχαν τα εθνικά πολιτικά όργανα και εξέφραζαν την εθνική νομιμότητα. Οι στρατιωτικοί προ-

σπάθησαν να υποστηρίξουν ότι εκείνοι μόνοι εξέφραζαν τον λαό και συνεπώς το έθνος. Απείλησαν με ένα είδος προβολής της στρατιωτικής τους ισχύος, ένα governo militare που αποτελούσε τη μόνιμη απαίτηση του Θ. Κολοκοτρώνη.[119] Αλλά οι ρευστοί συσχετισμοί μεταξύ των πελοποννησιακών ηγετικών ομάδων τούς ανάγκασαν σε υπαναχώρηση χωρίς κάποια αξιοπαρατήρητη στρατιωτική σύγκρουση.[120]

Το γεγονός το οποίο μόνο οριακά μπορούμε να ορίσουμε ως εμφύλιο πόλεμο, ξεκίνησε τον Οκτώβριο και έληξε τον Δεκέμβριο του 1824. Σε αυτόν οι συμμαχίες είχαν αλλάξει στους τρεις μόλις μήνες του καλοκαιριού. Τόση ήταν η ένταση της Επανάστασης. Ορισμένοι ισχυροί πελοποννήσιοι προύχοντες, όπως ο Κ. Δεληγιάννης και κάποιοι οπλαρχηγοί της χερσονήσου, τώρα συνασπισμένοι με επικεφαλής τον Θ. Κολοκοτρώνη, έχοντας οι μεν οπλαρχηγοί υπαναχωρήσει πριν από λίγους μήνες, οι δε προεστοί όντας σχετικά απομονωμένοι από τα εθνικά πολιτικά όργανα της Επανάστασης, αντέδρασαν από κοινού παρά τις μεταξύ τους διαφορές. Ήταν η σειρά ορισμένων πελοποννήσιων προεστών να ταυτίσουν τη δική τους πολιτική επιβίωση με την επιτυχία του έθνους και των πολιτικών δικαιωμάτων. Η ιδιαίτερη ιστορία τους, η ισχυρή κοινωνική τους θέση, το γεγονός ότι η Επανάσταση στην Πελοπόννησο ξεκίνησε από αυτούς, αλλά και η εικόνα για τον ρόλο τους, όλα εκφράζονταν συμπυκνωμένα στις απόψεις τους για την εξουσία. Γι' αυτούς και την εδραία ταξική τους συνείδηση ήταν κυριολεκτικά προσβολή στο πρόσωπό τους, ύβρις, αυτοί οι επί γενεές παλαιοί τοπικοί άρχοντες να χαθούν πολιτικά ύστερα από τόσους αιώνες που διαφέντευαν τη χερσόνησο υπό τους Οθωμανούς. Είχαν ήδη την εμπειρία με την απόπειρα που είχαν κάνει από τον Ιούνιο του 1821 ο Δ. Υψηλάντης μαζί με τον Παπαφλέσσα και τον Θ. Κολοκοτρώνη να τους παραγκωνίσουν ολοσχερώς από τα πελοποννησιακά πολιτικά και στρατιωτικά πράγματα, προηγούμενο που τους καθιστούσε εξόχως επιφυλακτικούς.[121] Αλλά γενικότερα ήταν και η μακρά ιστορία τους, στη διάρκεια της οποίας είχε ευλόγως διαμορφωθεί στους πελοποννήσιους προεστούς, ιδίως στους ισχυρούς προύχοντες, η συλλογική πεποίθηση ότι η χερσόνησος αποτελούσε μια υπόθεση δική τους. Επρόκειτο για μια ιστορικά συγκροτημένη περιφερειακή αριστοκρατία, η οποία από τη γενναία είσοδό της στην Επανάσταση, την παραχώρηση μέσων πολέμου και εξουσιών στους μικρούς στρατιωτικούς, οδηγούνταν στην απώλεια των ιστορικών και κοινωνικών της κεκτημένων, στην πολιτική αφάνεια.

Ωστόσο, ας τονιστεί ότι τόσο οι προεστοί όσο και οι στρατιωτικοί της Πελοποννήσου, εκείνοι οι οποίοι προκάλεσαν τον λεγόμενο δεύτερο εμφύλιο, δεν υστερούσαν κατά κανένα τρόπο σε επαναστατικότητα και πατριωτισμό. Άλλωστε ποιος μπορεί να ισχυριστεί ότι γνωρίζει τις προθέσεις τού οποιουδήποτε ώστε να παραστήσει τον

---

[119] Κανέλλος Δεληγιάννης, *Απομνημονεύματα*, τ. Α', σ. 224, τ. Β', σ. 46.

[120] Νίκος Β. Ροτζώκος, *Επανάσταση και εμφύλιος στο Εικοσιένα*, Αθήνα 1997, σ. 89 κ.ε.

[121] Κανέλλος Δεληγιάννης, *Απομνημονεύματα*, τ. Α', σ. 237 κ.ε.

κριτή μετά από δύο αιώνες; Αν αντί των προθέσεων αναζητήσουμε την ετερογονία των ανθρώπινων πράξεων, τότε θα διακρίνουμε δύο αντίρροπες τάσεις στο εσωτερικό όσων Πελοποννήσιων στασίασαν. Οι μεν προεστοί ωθούνται στον εμφύλιο από τα διαρκώς εντεινόμενα δικά τους πολιτικά αδιέξοδα. Αυτά σχηματίζονταν πρωτίστως από τη θερμή συμμετοχή τους στην Επανάσταση και την παραχώρηση σημαντικών τμημάτων των περιουσιών τους για την πραγματοποίηση του επαναστατικού πολέμου. Ενώ οι πελοποννήσιοι οπλαρχηγοί, εκείνοι οι οποίοι συμμετείχαν, βημάτιζαν προς τον εμφύλιο με αρκετή δόση πολιτικής απειρίας και αφέλειας. Ήταν πεισμένοι ότι η Επανάσταση ταυτιζόταν αποκλειστικά και μόνο με τα όπλα, οπότε οι πολιτικοί περίσσευαν. Σε ό,τι αφορά τους προεστούς, η μακρά πείρα στην πολιτική της χερσονήσου, η ιστορία τους, τους επέτρεψε να διαπιστώσουν το αδιέξοδο στο οποίο είχαν εγκλωβιστεί. Ενώ οι πελοποννήσιοι οπλαρχηγοί, νεόκοποι στην κατοχή ισχύος και απλοϊκοί πολιτικά, βάδισαν προς τον εμφύλιο ήδη από το φθινόπωρο του 1823 χωρίς ακριβώς κάποια πολιτική συναίσθηση, παρά μόνο στηριζόμενοι στο δίκαιο του στρατιωτικού.[122] Συνέχισαν αυτή τη στάση τόσο από αφέλεια γι' αυτό που πίστευαν ότι θα έπρεπε να είναι η πολιτική ηγεσία[123] όσο όμως, εκτιμώ, και από ανάγκη πολιτικής επιβεβαίωσης της ισχύος την οποία είχαν κερδίσει μόλις τα τελευταία τρία χρόνια. Με δυο λόγια, οι ισχυρότεροι μεταξύ των προεστών βυθίζονταν πολιτικά και δεν μπορούσαν παρά να στηριχθούν στους παλαιούς σωματοφύλακές τους ενώ οι τελευταίοι ανέρχονταν ραγδαία και η συμμαχία με τους προεστούς ήταν απλώς συμπληρωματική. Παρά την πείρα τους, οι πελοποννήσιοι προεστοί, αλλά και οι πολιτικά αδαείς στρατιωτικοί, δεν είχαν αντιληφθεί πόσο αστραπιαία και σκληρή θα ήταν η απάντηση των κυβερνητικών.[124]

Το Εκτελεστικό, διά του μινίστρου του Πολέμου Ιωάννη Κωλέττη και του μινίστρου των Εσωτερικών Παπαφλέσσα, θεώρησε τους Πελοποννήσιους «αποστάτες του έθνους».[125] Τελικά, η επαναστατική κυβέρνηση έστειλε στην Πελοπόννησο στράτευμα Σουλιωτών υπό τους στρατηγούς Κίτζο Τζαβέλα και τον Λάμπρο Βέικο, τον στρατηγό επικεφαλής της ανατολικής Στερεάς Γιάννη Γκούρα με εμπειροπόλεμους Ρουμελιώτες, μαζί και ο στρατηγός Γεώργιος Καραϊσκάκης, ο οποίος πήγε αυτοβούλως. Ο καθηγητής Νίκος Β. Ροτζώκος στη μελέτη του συμπυκνώνει με παραστατικότητα και ακρίβεια τα τεκταινόμενα: *Η εισβολή των στρατευμάτων στις επαρχίες και τα σπίτια των προυχόντων, οι λεηλασίες και οι βιαιοπραγίες που ακολουθούν τελούνται σε μια ατμόσφαιρα γιορτής. Όλα όσα συμβαίνουν στις επαρχίες* [της Πελοποννήσου] *προκαλούν τον*

---

[122] *Ιστορικόν Αρχείον Διονυσίου Ρώμα*, τ. 1ος, σ. 205-209.

[123] Αντώνιος Λιγνός (επιμ.), *Αρχεία Λαζάρου και Γεωργίου Κουντουριώτου 1821-1832*, τ. Β', Εν Αθήναις 1920, σ. 137.

[124] Βλ την αντίδραση υδραίων προεστών εναντίον των Πελοποννησίων, Ανάργυρος Ανδρέου Χατζηαναργύρου, *Τα σπετσιώτικα*, τ. 2ος, σ. 494-496.

[125] Αντωνίου Λιγνού (έκδ.), *Αρχείον Κοινότητας Ύδρας*, τ. Ι', σ. 78-80, και η αντίδραση του Π. Μαυρομιχάλη, Αντώνιος Λιγνός (επιμ.), *Αρχεία Λαζάρου*, τ. Β', σ. 105-112.

ενθουσιασμό του πλήθους που λεηλατεί· οι στρατιώτες και οι καπετάνιοι χλευάζουν και λοιδορούν τους άρχοντες, γελούν μαζί τους, υποβάλλοντάς τους σε πράξεις εξευτελισμού, ταπεινώνοντάς τους· διακωμωδούν την εξουσία τους, σπαταλώντας τον πλούτο τους, τα ασήμια και τα χρυσαφικά τους, βγάζοντάς τα σε δημοπρασία. Ανοίγουν τις αποθήκες τους, διαμοιράζουν και καταναλώνουν ό,τι βρίσκουν, πίνουν και χύνουν τα κρασιά τους...[126] Κάτι σαν αρχέγονο καρναβάλι όπου αντιστρέφεται η κοινωνική ιεραρχία, ακυρώνονται οι κανόνες και πλέον κάθε τι επιτρέπεται.

Ο πληθυσμός της Πελοποννήσου φαίνεται να αντιλήφθηκε πως επρόκειτο για μια διαμάχη μεταξύ ηγετικών ομάδων και εν πολλοίς αποστασιοποιήθηκε. Τελικά οι «αποστάτες» υπέστησαν ήττα, όχι ακριβώς στρατιωτική αλλά κυρίως υλικές καταστροφές, και οπωσδήποτε με ελάχιστους νεκρούς εκατέρωθεν. Οι επικεφαλής πελοποννήσιοι προεστοί και στρατιωτικοί φυλακίστηκαν για στασιασμό ενάντια στη νόμιμη εθνική διοίκηση ενώ κάποιοι διέφυγαν. Αντί της εκτέλεσης, σε μόλις πέντε μήνες, σοφά αμνηστεύτηκαν λόγω των νέων αναγκών που επέβαλλε η επέμβαση του Ιμπραήμ. Έκτοτε πολεμούσαν και πολιτεύονταν κατά κανόνα ως νομιμόφρονες στην εθνική διοίκηση, υπηρετώντας, όπως και πριν, τη στρατηγική συγκρότησης ανεξάρτητου εθνικού νεωτερικού κράτους. Ωστόσο, νομίζω ότι η όλη σύγκρουση και η αμνήστευση ύστερα από λίγους μήνες, δύσκολα αντιστοιχεί στον ορισμό της εμφύλιας σύγκρουσης, καθόσον μάλιστα η σύγκρουση αυτή αφορούσε μόνο μέρος των προεστών και των οπλαρχηγών της Πελοποννήσου.

Ο εμφύλιος αυτός προσλαμβάνεται συνήθως από σύγχρονούς μας με όρους μελό της συνοικίας. Ας στρέψουμε, λοιπόν, τη σκέψη μας σε ορθολογικές προσεγγίσεις. Όπως και πάλι εύστοχα αναλύει ο καθηγητής Νίκος Ροτζώκος, η ρήξη μεταξύ των επαναστατών αποτελεί ειδική απόρροια της γενικής ρήξης με το οθωμανικό κράτος, και κατά κάποιο τρόπο με το αντίστοιχο παρελθόν.[127] Ας σκεφτούμε την ερμηνευτική πρόταση του καθηγητή. Η κατάρρευση του οθωμανικού συστήματος εξουσίας στις ελληνικές περιοχές αντικαταστάθηκε από ποικίλες εξουσίες που δημιουργούσαν οι έλληνες επαναστάτες, εξουσίες οι οποίες δεν ήταν εξαρχής ενιαίες, παρότι οι γενικοί σκοποί ήταν κοινοί. Και οι ανταγωνισμοί μεταξύ των διαφορετικών πόλων εξουσίας, μακράν από το να είναι απλώς τοπικοί, είχαν βαθιά ιστορικά ερείσματα, ο καθένας ήταν ιστορικά νομιμοποιημένος, όπως είδαμε. Η ακαριαία εξαπόλυση, λοιπόν, από τους κυβερνητικούς ενός εμφυλίου εναντίων των πελοποννήσιων «αποστατών» μπορεί να έχει μια ανάγνωση αρχικά στο ιδεολογικό επίπεδο. Δηλαδή κάτι σαν πόλεμος ενάντια στην ιστορία του δεσποτισμού και της υποτέλειας, χαρακτηριστικά ενσωματωμένα στις ελληνικές κοινωνίες και σε ηγετικές ομάδες, ιδίως των προεστών. Αυτό το πνεύμα εξέφρασε ο Ι. Κωλέττης ως μινίστρος του Πολέμου στην πολιτική διακήρυξη με την οποία εξαπέλυε την επίθεση

[126] Νίκος Β. Ροτζώκος, *Επανάσταση*, σ. 189.

[127] *Στο ίδιο*, σ. 196.

εναντίον των Πελοποννησίων, φυσικά διανθισμένη με πολλά στοιχεία προπαγάνδας, αν και χωρίς ιδιαίτερες λυρικές εξάρσεις.[128]

Αν αναζητήσουμε και άλλες πιθανές αιτίες αυτής της σύγκρουσης, θα είχε ίσως μια ευρετική αξία να συσχετίσουμε την αντίδραση όσων Πελοποννησίων μπήκαν στη σύγκρουση εναντίον της εθνικής διοίκησης με το ακόλουθο ζήτημα. Ο Τσάρος της Ρωσίας, όπως θα δούμε αργότερα, είχε εκδώσει μια διακοίνωση στις αρχές του 1824 ως πρόταση λύσης του ελληνικού ζητήματος. Αυτή προέβλεπε τον σχηματισμό τριών ελληνικών προτεκτοράτων, από τα οποία το ένα θα το αποτελούσε η Πελοπόννησος. Θα μπορούσε το σχήμα αυτό να ώθησε ενδεχομένως ορισμένες από τις ηγετικές πελοποννησιακές ομάδες να επαναφέρουν ως πιθανή λύση την παλαιά τους ιστορία απόσχισης της χερσονήσου; Δεν γνωρίζουμε αν αυτή η εκδοχή αποτέλεσε όντως μια πιθανή επιλογή των Πελοποννήσιων, ή αν, αντίθετα, προϊδέασε τους κυβερνητικούς ως ενδεχόμενο απόσχισης της χερσονήσου από το εθνικό σώμα. Ή μήπως, τελικά, το επίδικο αντικείμενο της σύγκρουσης ήταν ο έλεγχος της Πελοποννήσου από τους κυβερνητικούς ως του μόνου εξολοκλήρου απελευθερωμένου εθνικού εδάφους εκείνη τη χρονιά του 1824;

Ο στόχος της Επανάστασης ήταν ο σχηματισμός ενός λαού, ενός έθνους, μιας ενιαίας επικράτειας, ενός ενιαίου κράτους. Άρα απαιτείτο όχι μόνο μια ενιαία πολιτική βούληση για να επιτευχθεί η ελευθερία και η ανεξαρτησία των Ελλήνων, αλλά και ένας ασφαλής ενιαίος χώρος. Αυτοί οι σκοποί είχαν τόσο πυκνή ηθική και ιστορική νομιμοποίηση, σε τόσο υψηλό βαθμό και ένταση, ώστε να προτάσσουν ως μόνες επιλογές την Ελευθερία ή τον Θάνατο. Αυτή, λοιπόν, η ισχυρή νομιμοποίηση καθιστούσε σχεδόν κάθε μέσο θεμιτό. Και εδώ το μέσο ήταν η επιβολή της βούλησης του έθνους διά των όπλων. Ωστόσο, όπως θα δούμε στο αμέσως επόμενο υποκεφάλαιο, το 1824, χρονιά φερόμενη ως εποχή των εμφυλίων, πραγματοποιήθηκαν σχεδόν απρόσκοπτα πολλές εκλογικές διαδικασίες για την ψήφιση των μελών του Βουλευτικού σε όλες σχεδόν τις επαρχίες της Πελοποννήσου.

Αν πάρουμε, λοιπόν, μια κάποια απόσταση από τις ερμηνευτικές υπερβολές, θα αντιληφθούμε πως το αποτέλεσμα αυτής της σύγκρουσης μεταξύ Ελλήνων θα πρέπει να απελευθέρωσε δύο άλλες δυναμικές. Πρώτα, την άμβλυνση των ιδιαιτεροτήτων που χαρακτήριζαν την κάθε ελληνική ηγετική ομάδα. Επίσης, ενίσχυσε την τάση για μια κάποια αρτιότερη ενσωμάτωση των πελοποννησιακών ελίτ, και συνεπώς την ενοποίηση εντός του εθνικού πλαισίου όπως σχηματιζόταν με τον Αγώνα. Με την επικράτηση στην εσωτερική σύγκρουση των εν γένει ελλήνων αστών (εμπόρων, καραβοκυραίων και διανοουμένων), και με τη σύμπραξη των παλαιών αρματολών και των Σουλιωτών, ο πολιτικός συνασπισμός των ελληνικών ηγετικών ομάδων άρχισε να ομογενοποιείται πολιτικά, διαμορφώνοντας μια πρώτη μορφή εσωτερικά ιεραρχημένης ελληνικής άρχουσας τάξης. Και αυτό συνέβαλε αποφασιστικά στην επικράτηση της Επανάστασης.

---

[128] Νικόλαος Σπηλιάδης, *Απομνημονεύματα. Συνταχθέντα υπό του Ν. Σπηλιάδου διά να χρησιμεύσωσιν εις την Νέαν Ελληνικήν Ιστορίαν*, τ. Β', Αθήνησιν 1857, σ. 172-175.

Οι απαρχές της Ελληνικής Δημοκρατίας

Αν κανείς χαρτογραφήσει το είδος των πολιτικών καθεστώτων σε ολόκληρη της ευρωπαϊκή ήπειρο, από τα Ουράλια έως την Πορτογαλία, θα διαπιστώσει ότι την πρώτη χρονιά της Ελληνικής Επανάστασης το Λαϊκό πολίτευμα, η Δημοκρατία, και τα συνεπαγόμενα πολιτικά δικαιώματα, απλώς δεν υφίσταντο σε κανένα ηπειρωτικό ευρωπαϊκό κράτος. Μάλιστα συμπληρωματικά προς τις απόλυτες μοναρχίες και τις δεσποτείες, το κοινωνικό καθεστώς σε πολλές χώρες παρέμενε η δουλοπαροικία για μεγάλα τμήματα των αγροτικών πληθυσμών, αλλά και για μέρος των τεχνιτών. Στη Ρωσία η δουλοπαροικία κάλυπτε την πλειονότητα των χωρικών και, απλώς, μόλις πριν από λίγα χρόνια είχε καταργηθεί το καθεστώς πώλησης της γης μαζί με τους δουλοπάροικους που την καλλιεργούσαν. Η δουλοπαροικία ήταν εγκατεστημένο καθεστώς, επίσης, σε πολλά κράτη της κεντρικής Ευρώπης, όπως στην Αυστρία, ή σε άλλα είχε μόλις καταργηθεί, αλλά μόνο τυπικά, όπως στην Πρωσία και σε όλα σχεδόν τα γερμανικά κρατίδια.

Τα πολιτικά δικαιώματα κατείχαν μια ελάχιστη, περιθωριακή σημασία μόνο στην Αγγλία για την εκλογή αντιπροσώπων στη Βουλή των Κοινοτήτων. Επρόκειτο για ένα ποσοστό ψηφοφόρων το οποίο ανερχόταν μόλις στο 2,45% του γενικού πληθυσμού.[129] Αυτό το ασήμαντο ποσοστό Άγγλων που απολάμβαναν πολιτικά δικαιώματα, όριζε το πολίτευμα αυτής της χώρας ως υβριδικό είδος, το οποίο μπορεί να περιγραφεί ως αριστοκρατική μοναρχική δημοκρατία. Πέρα από την Ευρώπη, η μοναδική χώρα στον υπόλοιπο πλανήτη με εγκαθιδρυμένο το Λαϊκό πολίτευμα ήταν οι Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής. Εκεί, διέθεταν πολιτικά δικαιώματα άνδρες ενήλικοι με υψηλά εισοδήματα ή μεγάλη ακίνητη περιουσία. Ταυτόχρονα παρέμενε ενεργό το καθεστώς της δουλοκτησίας και επεκτεινόταν στις κατακτημένες περιοχές της Δύσης, παντού με όρους ιδιοκτησίας επί της ζωής και του θανάτου των μαύρων δούλων.

Μπορεί κανείς να αντιληφθεί πως σε έναν τέτοιο κόσμο, αποτέλεσε κοσμογονία όταν η Γαλλική Επανάσταση εισήγαγε τα πολιτικά δικαιώματα το 1789, και ακολούθως με την πλήρη εγκαθίδρυση της λαϊκής κυριαρχίας από το 1792 κατέστησε τους πολίτες την αποκλειστική εξουσία του γαλλικού έθνους.

Θα ήταν υπερβολή να θεωρήσουμε πως σε αυτόν τον κόσμο των απολυταρχιών και της φθίνουσας, ωστόσο υφιστάμενης, δουλοπαροικίας, η εισαγωγή της Δημοκρατίας από τους έλληνες παραστάτες της Α΄ Εθνοσυνέλευσης, στην Επίδαυρο τον Ιανουάριο του 1822, αποτέλεσε κοσμογονία. Αλλά, παρά το μικρό μέγεθος του λαού των Ελλήνων, παρά την επιλεγμένη μετριοπάθεια με την οποία εγκαθιδρύεται το Λαϊκό πολίτευμα στην Α΄ Εθνοσυνέλευση της Επιδαύρου, η εισαγωγή του στο νομικό επίπεδο ήταν ση-

---

[129] Jeremy C. Mitchell, *The Organization of Opinion. Open Voting in England 1832-68*, GB 2008, πίνακας 2.2, σ. 27, και διαγραμμα 7.1, σ. 151.

μαίνον γεγονός τόσο για τους Έλληνες όσο και για την Ευρώπη, πρώτη φορά μετά την κατάλυσή του στη Γαλλία το 1799. Μαζί με την αρχή του νόμου και τη νομική ισότητα όλων, την κατάργηση και την απαγόρευση της δουλείας, των τίτλων ευγενείας, τον ευρύ ορισμό του έλληνα πολίτη, τη διάκριση των εξουσιών, το Προσωρινό Πολίτευμα της Επιδαύρου εισήγαγε τα πολιτικά δικαιώματα, στη βάση της γενικής βούλησης, εκφραζόμενης αντιπροσωπευτικά στις συντακτικές εθνοσυνελεύσεις και στα ενδιάμεσα διαστήματα στο Βουλευτικό *διά της γνώμης των πλειόνων*. Και για την επιλογή των μελών αυτών των εθνικών πολιτικών σωμάτων, προβλέπονταν γενικές εκλογές, ορίζοντας μάλιστα στο κείμενο του Πολιτεύματος δύο αρχές ως ανυπέρθετες για τον επικείμενο εκλογικό νόμο.[130]

Παρότι ο όρος «λαϊκή-κυριαρχία» δεν αναφέρεται ούτε περιφραστικά στο Πολίτευμα της Επιδαύρου, τον Ιανουάριο του 1822 οι Έλληνες μετατράπηκαν από ραγιάδες σε πολίτες εγκαθιδρύοντας τη λαϊκή κυριαρχία ως έδρα της εξουσίας του έθνους, αλλά μόνο στο νομικό επίπεδο. Τι συνέβη στην πράξη;

Η απόδειξη ότι η επιδίωξη της πρώτης ελληνικής επαναστατικής ηγεσίας δεν ήταν καθόλου μετριοπαθής ως προς το κοινωνικό εύρος εφαρμογής της λαϊκής κυριαρχίας, εκδηλώθηκε με τον πρώτο εκλογικό νόμο. Οι εκλογές διεξάγονταν σε δύο φάσεις, η πρώτη για την εκλογή των εκλεκτόρων οι οποίοι με τη σειρά τους εξέλεγαν τους παραστάτες για τις εθνοσυνελεύσεις ή τα μέλη του Βουλευτικού και ακολούθως του Εκτελεστικού, όργανα τα οποία είχαν ετήσια θητεία. Για το δικαίωμα του εκλέγεσθαι οι υποψήφιοι έπρεπε να είναι άνδρες ηλικίας τουλάχιστον 30 ετών, έλληνες πολίτες και μέλη της τοπικής κοινωνίας ή κάτοικοι τουλάχιστον από πενταετία στην επαρχία όπου θα ήταν υποψήφιοι, και χωρίς καμία οικονομική προϋπόθεση.[131] Το δικαίωμα του εκλέγειν διέθεταν άνδρες 25 ετών και άνω, και αυτοί χωρίς οικονομική προϋπόθεση. Μια κρίσιμη πρόβλεψη αυτού του εκλογικού νόμου ήταν ότι το μέτρο της εκλογής για κάθε εκλέκτορα οριζόταν από τον αριθμό των οικογενειών ανά χωριό, κωμόπολη, ενορία.[132] Αντίθετα με τους πολίτες οι οποίοι καταμετρώνταν ανά οικογένεια, στα στρατόπεδα για προφανείς λόγους οι μαχητές ψήφιζαν ως άτομα. Έτσι, όλα τα μέλη της κάθε οικογένειας αποτελούσαν δυνάμει εκλογική δύναμη ενώ ο επί κεφαλής ψήφιζε ως άτομο, εφόσον βρισκόταν μαχητής ενταγμένος σε στρατόπεδο. Σε κάθε περίπτωση, και με εξαίρεση τους πλάνητες και τους ζητιάνους, ας τονίσω ότι δεν προβλέπονταν κανενός είδους αναιρετικά κριτήρια εισοδήματος ή περιουσιακά, προκειμένου να οριστεί κάποιος άνδρας ως πολίτης με δικαιώματα του εκλέγειν και του εκλέγεσθαι.

Ο λόγος για τον οποίο το εκλογικό μέτρο οριζόταν με τον αριθμό των οικογενειών και όχι των ατόμων που είχαν δικαίωμα ψήφου, τεχνικά οφειλόταν στο γεγονός ότι

---

[130] Αλεξάνδρου Σβώλου, *Τα ελληνικά συντάγματα*, σ. 66-67.
[131] *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, τ. 1ος, 170-173, τ. 3ος, σ. 133-134.
[132] *Στο ίδιο*, τ. 1ος, σ. 170.

αυτός ήταν ο τρόπος καταμέτρησης του πληθυσμού έως τότε. Δεδομένου, όμως, ότι η εκλογική διοικητική ενότητα οριζόταν στο επίπεδο της κοινότητας στα χωριά, και της ενορίας στις πόλεις, ο καθορισμός της οικογένειας ως εκλογικής μονάδας αποκτούσε, νομίζω, μια επιπλέον σημασία. Η πρώτη επαναστατική ηγεσία, το Βουλευτικό και το Εκτελεστικό, ήθελαν να συνδέσουν κάθε μικρό τόπο, όσο ελάχιστος και αν ήταν σε πληθυσμιακό μέγεθος, και κατά το δυνατόν κάθε οικογένεια, με την εθνική συγκρότηση. Αυτός ο σημαίνων στόχος πρακτικά εφαρμοζόταν μέσω μιας συντεταγμένης εκλογικής διαδικασίας, την οποία επόπτευε κατά κανόνα ο έπαρχος, διορισμένος από το Εκτελεστικό μαζί με μια τοπική επιτροπή, ή ελλείψει αυτών ο επικεφαλής ιεράρχης του τόπου – όλοι οπωσδήποτε έπρεπε να είναι εγγράμματοι. Κάθε χωριό με βάση τον αριθμό των οικογενειών ψήφιζε τους εκλέκτορες οι οποίοι θα το αντιπροσώπευαν στη συνέχεια στη συνέλευση των εκλεκτόρων των χωριών ή της πόλης, στην έδρα της διοίκησης της επαρχίας. Και η συνέλευση των εκλεκτόρων όριζε έναν ή περισσότερους παραστάτες οι οποίοι θα αντιπροσώπευαν τον πληθυσμό της επαρχίας είτε στο Βουλευτικό είτε στην Εθνοσυνέλευση.[133] Είναι πιθανό οι εκλέκτορες να επέστρεφαν στα χωριά ή τις συνοικίες τους για να ανακοινώσουν το αποτέλεσμα στους πολίτες, προφανώς για να εξασφαλίσουν το μέγιστο της συναίνεσης ως προς τα αποτελέσματα και συχνά για να συγκεντρώσουν τις υπογραφές για το πρακτικό της εκλογής.[134]

Αριθμός ελληνικών περιοχών που γνωρίζουμε ότι έγιναν εκλογές			
	1ος έως 12ος 1823	3ος έως 12ος 1824	11ος 1825 - 3ος 1826
	Εκλογές ανανέωσης του Βουλευτικού	Εκλογές ανανέωσης του Βουλευτικού	Εκλογές παραστατών Γ΄ Εθνοσυνέλευσης
Πελοπόννησος	28	30	27
Στερεά Ελλάδα	19	21	19
Νησιά	14	17	18

Πηγές: *Αρχεία της Εθνικής Παλιγγενεσίας*, τ. 9ος, σ. 81-163, 374-375· τ. 20ός, σ. 1-154, 194-195. *Αρχείο Αγώνος 1806-1833*, από τα Ιστορικά Αρχεία του Μουσείου Μπενάκη, τ. Β΄, Μαρία Δημητριάδου (επιμ.), Αθήνα 2013. Πέτρος Πιζάνιας (δ/νση), *Ο Ερμής των Νέων Ελλήνων*, «Εκλέκτορες-Παραστάτες», ό.π.

Η τυπική εκλογική διαδικασία εφαρμόστηκε όπως την περιγράψαμε προηγουμένως σε όλες τις επαρχίες, αλλά σε ορισμένες περιπτώσεις δεν διεξήχθη στην επαρχία την ίδια. Αν είχε περάσει στα χέρια των Αιγυπτίων ή των Οθωμανών, οι κάτοικοι ψήφιζαν στον τόπο που είχαν εγκατασταθεί ως πρόσφυγες. Όπως οι Ψαριανοί ψή-

[133] *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, τ. 3ος, σ. 47-50, το ίδιο επαναλαμβάνεται στον 1ο τόμο, σ. 342-345.

[134] *Στο ίδιο*, τ. 3ος, σ. 47.

φισαν στην Αίγινα, όπου είχαν εγκατασταθεί μετά την καταστροφή του νησιού τους, το ίδιο οι κάτοικοι του Νεοκάστρου και της Μεθώνης ψήφισαν στο Ναύπλιο μετά την εγκατάσταση του Ιμπραήμ στη δυτική Μεσσηνία, και οι Κασιώτες ψήφισαν στη Νάξο.[135] Σημαντικότερο, πιστεύω είναι το γεγονός ότι ψήφιζαν ακόμα και κατά τη διάρκεια του διεκτραγωδούμενου εμφυλίου. Επίσης, ακόμα πιο ενδεικτικό, εκλογές πραγματοποιούνταν σε επαρχίες που βρίσκονταν ακριβώς στα όρια με τις περιοχές εγκατάστασης των κεντρικών στρατοπέδων των εχθρών.

Ας επισκεφθούμε κάποια παραδείγματα ξεκινώντας από τη Σαντορίνη τον Ιούνιο του 1823 στις εκλογές για τα μέλη του Βουλευτικού Σώματος. Σε κάθε ένα από τα δεκατρία χωριά του νησιού ψηφίζονταν από τους πολίτες, σε κάποιου είδους δημόσια συνέλευση, ένας ή δύο εκλέκτορες, ανάλογα με τον αριθμό των οικογενειών. Αυτοί, ακολούθως συναθροίζονταν στη χώρα προκειμένου να εκλέξουν *διά της γνώμης των πλειόνων* τούς παραστάτες που αναλογούσαν στο νησί, συντάσσοντας επιπλέον έναν κανονισμό λειτουργίας όλων των συνελεύσεων, τόσο των χωριών όσο και της συνεδρίασης των εκλεκτόρων.[136] Στην Ύδρα, τον Δεκέμβριο του ίδιου χρόνου, πραγματοποιούνται επαναληπτικές εκλογές προκειμένου να αναπληρωθεί ένας από τους εκλεγμένους εκπροσώπους του νησιού ο οποίος είχε σκοτωθεί σε ναυμαχία.[137] Άλλο παράδειγμα, η επαρχία Ιμπλακίων όπου διοργανώνονται εκλογές τον Δεκέμβριο του 1825 εν όψει της Γ′ Εθνοσυνέλευσης, σε μικρή απόσταση από το στρατόπεδο του Ιμπραήμ, όπως επίσης στην Καλαμάτα και τα γύρω χωριά.[138] Οι πολίτες της Θήβας και των είκοσι εννέα γύρω χωριών, παρά τα στρατεύματα του Κιουταχή, ψήφισαν τον Φεβρουάριο του 1826 στους τόπους τους, η συνάθροιση των εκλεκτόρων έγινε στη Λιβαδειά, αλλά η επιτροπή τους μετακινήθηκε στη Σαλαμίνα προκειμένου να ανακηρύξει επισήμως τους εκλεγμένους παραστάτες, λόγω των πολεμικών επιχειρήσεων που είχαν ξεκινήσει.[139] Αντίθετα, οι κάτοικοι της Βόνιτσας ψήφισαν τον Δεκέμβριο του 1825 στο πολιορκούμενο Μεσολόγγι, όπου είχαν καταφύγει λόγω της επέλασης του Κιουταχή, ενώ οι μαχητές που κρατούσαν την περιοχή ψήφισαν τον ίδιο μήνα στο γειτονικό με τη Βόνιτσα Μοναστήρι της Ζαβέρδας το οποίο είχαν μετατρέψει σε στρατόπεδο.[140] Τον Φεβρουάριο του 1826, ενάμιση μήνα πριν από τη σύγκληση της Γ′ Εθνοσυνέλευσης, οι μαχητές που κατάγονταν από την επαρχία Λεονταρίου Αρκαδίας και βρίσκονταν στο στρατόπεδο Δερβενίων στην Κόρινθο υπό τον στρατηγό Νικηταρά, ψήφισαν προκειμένου να εκλέξουν εκλέκτορες και ακολούθως τους παραστάτες του *Στρατιωτικού*, όσους αναλογούσαν στο συγκε-

[135] *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, τ. 20ός, για τους Ψαριανούς σ. 124-125, για τους κατοίκους Νεοκάστρου σ. 11, της Μεθώνης σ. 45-49, τους Κασιώτες σ. 51.

[136] *Στο ίδιο*, τ. 17ος, σ. 6-23.

[137] *Στο ίδιο*, τ. 17ος, σ. 106.

[138] *Στο ίδιο*, τ. 20ός, σ. 28-34.

[139] *Στο ίδιο*, τ. 20ός, σ. 116-119.

[140] *Στο ίδιο*, τ. 20ός, σ. 18-19.

χριμένο στρατόπεδο.[141] Ξεχωριστά από τους εκπροσώπους του *Στρατιωτικού* γίνονταν δεκτοί ως πληρεξούσιοι ορισμένοι ηγέτες *των αρμάτων*, πιθανότατα αριστίνδην.[142]

Ποιο είναι το ποσοστό του ελληνικού πληθυσμού το οποίο απολάμβανε πολιτικά δικαιώματα, όπως αριθμείται αυτός ο πληθυσμός το 1821 στις περιοχές που αποτέλεσαν αργότερα την ελληνική επικράτεια;[143] Με τη σχετική ρευστότητα που χαρακτηρίζει αυτά τα δημογραφικά μεγέθη, εκτιμώ ότι το ποσοστό θα πρέπει να ανερχόταν στο 25-27% του πληθυσμού.[144] Αυτό το ποσοστό αντιπροσωπεύει όσους άρρενες ενήλικες διέθεταν πολιτικά δικαιώματα. Νομίζω, όμως, ότι το γεγονός πως, εκτός από τους μαχητές στα στρατόπεδα, η εκλογική μονάδα οριζόταν με βάση τον αριθμό των οικογενειών, θα πρέπει να άλλαζε τα δεδομένα της συμμετοχής. Πιστεύω πως ακόμα και στο μικρότερο χωριό, πρέπει να διαχωρίσουμε τη συμμετοχή στις εκλογικές διαδικασίες σε άμεση, όσων δηλαδή απολάμβαναν πολιτικά δικαιώματα, και έμμεση, που αφορούσε σχεδόν όλο τον υπόλοιπο πληθυσμό.

Ας σκεφτούμε τη γενική κοινωνική και πολιτική λειτουργία της διαδικασίας των εκλογών. Θα ξεκινήσουμε και πάλι από τη μικρή κλίμακα βάσης, την οικογένεια, το χωριό και τη συνοικία. Ο μηχανισμός ο οποίος διαγράφεται αδρά ήταν στη βάση ελαστικός και στην κορυφή, στον τελικό έλεγχο της νομιμότητας της εκλογής των παραστατών, αυστηρός, και λειτουργούσε ανεξάρτητα από τον πληθυσμό. Στη βάση, στο χωριό ή στη συνοικία, εκτιμώ πως αν ο ενήλικος γιος ήταν μαχητής, ψήφιζε ο πατέρας, αυτοδικαίως άλλωστε, και ο γιος στο στρατόπεδο. Αν έλειπαν και οι δύο ή κάποιος είχε σκοτωθεί, θα μπορούσε να ψηφίζει ο παππούς ή κάποιος συγγενής ως κηδεμόνας της οικογένειας, αν πάλι αποτελούσαν οικογένεια ανήλικων ορφανών, το δικαίωμα ασκούσε κάποιος παππούς ή άλλος ως κηδεμόνας. Θα μπορούσαμε να κάνουμε και άλλους συνδυασμούς, αλλά η ουσία είναι ότι πρακτικά ελάχιστες οικογένειες θα πρέπει να έμεναν έξω από τις εκλογές.

Η εντύπωση της εύτακτης εκλογικής διαδικασίας που θα μπορούσε να σχηματίσει κανείς από τις εκλογικές αναφορές κάθε επαρχίας, κάπως όπως βαριεστημένα ψηφίζουμε σήμερα, είναι σίγουρα επίπλαστη. Απλώς οι εντάσεις που ξεσήκωναν οι εκλογές στους κατοίκους διαφαίνονται δύσκολα από τα αρχειακά έγγραφα. Επρόκειτο για μια πρωτόγνωρη διαδικασία, μέχρι εχθές παντελώς άγνωστη, και η διαχείριση των διαφωνιών εμπλεκόταν με τις τοπικές και προσωπικές εχθρότητες, καθώς παλαιές αντιθέσεις παροξύνονται συνήθως από προσωπικές διαφορές, αλλά συχνά και εξαιτίας πρακτικών

---

[141] *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, τ. 20ός, σ. 120-124.

[142] *Στο ίδιο*, τ. 20ός, σ. 149. Κάποιες ενδείξεις για εκλογή δημογερόντων βλ. *στο ίδιο*, τ. 17ος, σ. 85-88.

[143] Δηλαδή 875.000 άτομα το 1821, Αλέξανδρος Μανσόλας, *Πολιτειογραφικαί πληροφορίαι περί Ελλάδος*, Εν Αθήναις 1867, σ. 2.

[144] Εκτιμώ κατά προσέγγιση το ποσοστό με βάση τα στοιχεία ηλικίας του πληθυσμού το 1839 του Frederick Strong, Esq (Consul at Athens), *Greece as a Kingdom; or a Statistical Description of that Country From the Arrival of King Otto, in 1833, down to the Present Time. Drawn up from the Official Documents and Other Authentic Sources*, London 1842, σ. 51.

δυσκολιών.[145] Η επαναστατική ηγεσία είχε θεσπίσει έναν φραγμό εξορθολογισμού των αντιθέσεων αυτών που προκαλούνταν στις εκλογές.[146] Όλα τα εκλογικά έγγραφα από κάθε επαρχία, μαζί και οι ενστάσεις, έπρεπε να σταλούν συνήθως στο Εκτελεστικό, τουλάχιστον με τις υπογραφές των εκλεκτόρων αν όχι και των κατοίκων, του επάρχου και των ενιστάμενων. Ο μινίστρος των Εσωτερικών τις διαβίβαζε στην Επιτροπή Ελέγχου Πληρεξουσίων, είδος εθνικής εφορευτικής επιτροπής, η οποία αποφάσιζε τελεσίδικα ποιες θα έκανε δεκτές ή όχι.[147] Για τούτο περιστοιχιζόταν από ένοπλους φρουρούς. Ωστόσο, αυτή η διαδικασία δεν σταματούσε τις διενέξεις σε τοπικό επίπεδο.

Την πυκνή συμμετοχή των τοπικών πληθυσμών στις εκλογές τη συνάγουμε εμμέσως από τις έγγραφες τοπικές αναφορές για τις εκλογές, αλλά και από τις αντιθέσεις. Ας πάρουμε, όμως, απόσταση από την τύρβη των μικρών κοινωνιών στις εκλογές για να θυμηθούμε τη μείζονα ιστορική σημασία τους, ριζικά διαφορετική από τη σημερινή εκλογική ρουτίνα. Όταν ο Jean-Jacques Rousseau στο έργο του *Περί του κοινωνικού συμβολαίου* έγραφε πως όπου συναθροίζονται οι εκπροσωπούμενοι, οι εκπρόσωποι παύουν να υφίστανται,[148] τόνιζε ότι οι πολίτες έχουν την εξουσία, αυτοί οι ίδιοι και μόνο. Η Δημοκρατία είναι η λαϊκή κυριαρχία ενώ οι εκλογές δεν συνιστούν παρά μια οργανωμένη διαδικασία έκφρασης αυτής της κυριαρχίας. Έτσι, πιστεύω, γίνεται σαφέστερο τι μπορεί να σήμαινε εκλογές σε κάθε μικρό τόπο κατά την Επανάσταση. Ο μέχρι εχθές και επί αιώνες ραγιάς, τώρα κατείχε εξουσία ως πολίτης, εισερχόταν σε έναν νέο κόσμο, είτε το γνώριζε και το αντιλαμβανόταν είτε όχι.

Ωστόσο, η κάθε εκλογική διαδικασία ως γεγονός καθαυτό, θα πρέπει να συνέβαλλε σημαντικά στη γέννηση, σε κάθε τόπο και μέσα από τον παλαιό μικρό κόσμο, μιας πρωτόγνωρης κοινωνικότητας. Ο χθεσινός ραγιάς, σήμερα μπορούσε να έχει αυτογνώμονα δημόσια παρουσία εκτεθειμένη στα μάτια όλων, ανεξάρτητα αν πολλοί δεν θα τη χρησιμοποιούσαν, ή θα την εξαρτούσαν από τον συντοπίτη με παλαιές εχθρικές ή συγγενικές σχέσεις. Το βέβαιο είναι ότι με τις εκλογές ανακάλυπταν εμπράκτως το αγαθό της πολιτικής ελευθερίας. Ας το επαναλάβω: εμπράκτως.

Ο τρόπος οργάνωσης των εκλογών με βάση την οικογένεια, την κοινότητα και την επαρχία επιτρέπει, επιπλέον, να σκεφτούμε μια δομή με γενικότερη σημασία. Κάθε οικογένεια μέσω της μικρής τοπικής κοινωνίας έφτανε να ενοποιείται διά αντιπροσώπων της με το εθνικό πολιτικό επίπεδο, στα εθνικά πολιτικά όργανα. Από αυτόν τον μηχανισμό της αντιπροσώπευσης διακρίνουμε, επίσης, διαδικασίες ενσωμάτωσης, όχι κοινωνικής αλλά πολιτικής και εν μέρει ιδεολογικής, ή ακόμα και ηθικής, όλα με την έννοια της ισχυρής κοινωνικής νομιμοποίησης του επαναστατικού εγχειρήματος. Την

[145] *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, τ. 8ος, σ. 339· τ. 12ος, σ. 38-39, 46-55, 85-86, 96-97, 107-108, 110, 115-116, 126-127, 137-140, 142, 145-146, 149-152, 163, 169, 183-190, 199-202.

[146] *Στο ίδιο*, τ. 1ος, σ. 61-62, 203, 312.

[147] *Στο ίδιο*, τ. 20ός, σ. 147-149.

[148] Jean-Jacques Rousseau, *Du contrat social*, Paris 1966, σ. 132.

περιοδική σύνδεση του κάθε τόπου με τα εθνικά όργανα έρχονταν να σταθεροποιήσουν, σε κάποιο βαθμό, οι αντιπρόσωποι της εθνικής διοίκησης στον μικρό τόπο, ο έπαρχος ή ο περιοδικός επιθεωρητής ή ο στρατιωτικός, όλοι κρατικά στελέχη, λαμβάνοντας υπόψη τη ρευστότητα της έννοιας «κράτος» τότε. Αν τη σημασία των εκλογικών διαδικασιών τη συσχετίσουμε με τη φορολογική πολιτική και την εθνικοποίηση των πρώην οθωμανικών γαιών, όπως θα δούμε στο πέμπτο κεφάλαιο, τότε θα έχουμε μια κάπως πληρέστερη κατανόηση για τον βαθμό ενσωμάτωσης των τοπικών πληθυσμών στο εθνικό πρότυπο ως αποτέλεσμα των ενεργειών της ηγεσίας.

3

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΚΑΙ ΟΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΕΣ ΔΥΝΑΜΕΙΣ

That Greece Might Still Be Free

Αν κανείς επισκεφθεί την Ecclesia Catholica στο Ναύπλιο, θα ατενίσει νοερά μέσα από τα ονόματά τους, χαραγμένα σε μια νεοκλασικού ρυθμού απλή ξύλινη αψίδα, τους 313 μαχητές από δώδεκα ευρωπαϊκές χώρες και τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, οι οποίοι σκοτώθηκαν πολεμώντας για την υπόθεση των Ελλήνων. Συνολικά πολέμησαν εδώ 1.075.[149] Αλλά οι οργανωμένοι Φιλέλληνες στα Βαλκάνια, στην υπόλοιπη ευρωπαϊκή ήπειρο, στις ΗΠΑ και αλλού ανέρχονταν σε πολλές χιλιάδες και υπήρξαν πολύ περισσότεροι εκείνοι οι οποίοι βοήθησαν τους μαχόμενους Έλληνες με χίλιους τρόπους. Ο πρώτος και πλέον προφανής ήταν η επιρροή διά της δημοσιότητας: *Οι Έλληνες με εξοπλισμένα σταροκάραβα καταδιώκουν τον στόλο του Σουλτάνου στο Αιγαίο. Ζήτω η Ελευθερία*, έγραφε μια εβδομαδιαία εφημερίδα της Μασσαλίας στο τέλος Ιουνίου του 1821. Τρία χρόνια αργότερα, ένα σημαντικό περιοδικό του Εδιμβούργου διατύπωνε το πνεύμα του σκωτικού Φιλελληνισμού: *Δεν υπάρχει γεγονός στη νεότερη ιστορία το οποίο να προκαλεί τόσο ανόθευτη ικανοποίηση στον νου όσο η Ελληνική Επανάσταση. Σε κάθε περίπτωση, πράγματι, το θέαμα ενός καταπιεσμένου λαού ο οποίος μάχεται τους τυράννους του προκαλεί την πλέον έντονη συμπάθεια σε κάθε γενναιόδωρο νου. Αλλά υπάρχουν πολύ ιδιαίτερες συσχετίσεις συνδεόμενες με το όνομα Ελλάδα, αυτό το οποίο εμπνέει ένα είδος ιερού ενδιαφέροντος για την υπόθεσή της. Όπως τελικά σημειώνει ο ποιητής: On the youthful mind th' impression cast / Of ancient glory, shall for ever last.*[150]

Έως το 1827 εντοπίζουμε 321 δημοσιεύματα για την Ελληνική Επανάσταση σε εβδομαδιαίες εφημερίδες και περιοδικά του Ηνωμένου Βασιλείου, κεντρικά έντυπα μεγάλης,

---

149 William St Clair, *That Greece Might Still Be Free. The Philhellenes in the War of Independence*, Cambridge 2008. Παραμένει η πλέον σφαιρική και τεκμηριωμένη μελέτη για τους Φιλέλληνες μαχητές.

150 *The Scots Magazine*, Tuesday 1, June 1824. Για τον βρετανικό φιλελληνισμό, Γιάννα Τζουρμανά, *Βρετανοί ριζοσπάστες μεταρρυθμιστές: Φιλικές εταιρείες και κομιτάτα στο Λονδίνο (1790-1823)*, Αθήνα 2015.

τότε, κυκλοφορίας αλλά και επαρχιακά, και όλα τα κείμενα είναι λίγο ή πολύ εκτενή.[151] Κάτι ανάλογο συναντάμε στη Γαλλία, τη Βαυαρία, τις ιταλικές πόλεις και αλλού. Πλάι σε αυτά παράγονται και πωλούνται υπέρ των Ελλήνων πολλά μικρά απλά τεχνουργήματα με εικόνες από τον Αγώνα, έως τους πίνακες μικρών όπως και σημαντικών ζωγράφων. Αλλά και βιβλία, πολλά βιβλία για την Ελληνική Επανάσταση και τους Έλληνες, τα οποία εκδόθηκαν σε πολλές ευρωπαϊκές γλώσσες εκείνη τη δεκαετία.

Το σύνολο των ευρωπαϊκών επιτροπών αλληλεγγύης προς προηγούμενες εξεγέρσεις και επαναστάσεις στην Ευρώπη και στη Λατινική Αμερική, διαπνεόμενες από τον ριζοσπαστικό φιλελευθερισμό της εποχής και τον επαναστατικό πατριωτισμό που είχε αποθεώσει η Γαλλική Επανάσταση, στράφηκε προς τους επαναστατημένους Έλληνες. Ο Μάρκος Μπότσαρης, ο Οδυσσέας Ανδρούτσος, ο Γεώργιος Καραϊσκάκης, ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης γίνονται ήρωες των ευρωπαίων ριζοσπαστών διότι πολεμούσαν νικηφόρα την πλέον απεχθή τυραννία, του Σουλτάνου. Επαγγελματίες υψηλόβαθμοι στρατιωτικοί, βαυαροί φοιτητές, απλοί ιταλοί μιναδόροι χαρμπονάροι σπεύδουν κατά κύματα· διανοούμενοι με πολιτική επιρροή, ποιητές, γιατροί, δημοσιογράφοι, αστοί και αστές συζητούν σε ειδικές εκδηλώσεις, σε συνάξεις σαλονιών, κάνουν εράνους, εκθέσεις για τη βοήθεια προς τους Έλληνες. Ο Ιωάννης Γαβριήλ Εϋνάρδος (Jean-Gabriel Eynard), γαλλοελβετός σαινσιμονιστής τραπεζίτης, οργανώνει φιλελληνική επιτροπή και εξελίσσεται σε έναν από τους κόμβους χρηματοδότησης της ελληνικής υπόθεσης. Αμερικανικές φιλελληνικές εταιρείες από δέκα πολιτείες[152] έστειλαν δεκάδες πλοία με ιατρικά εφόδια, τρόφιμα, ρούχα. Στέλνονται χρήματα, πολεμοφόδια, όπλα. Σύντομα υποδέχονται σε ευρωπαϊκές πόλεις παιδιά ελλήνων αγωνιστών για να τα σπουδάσουν.

Ειδικότερα η φιλελληνική επιτροπή της Ζακύνθου, με επικεφαλής τον πολιτικό και Φιλικό Διονύσιο Ρώμα, εκτός από τη χρηματοδότηση είχε άμεση επιχειρησιακή δράση. Ανέπτυξε δίκτυα σε ευρωπαϊκά πολιτικά κέντρα, με τα οποία ενημέρωνε την ελληνική κυβέρνηση για τα σχέδια των ευρωπαϊκών ανακτοβουλίων. Αργότερα οργάνωσε κάποιο δίκτυο κατασκοπείας, ιδίως για την κατάσταση του στρατεύματος του Ιμπραήμ, μέσω του ιταλού Φιλέλληνα συνταγματάρχη του Ιππικού Ροζαρόλ Σκόρτσα (Giuseppe Maria Rosaroll-Scorza), ο οποίος επικοινωνούσε με φίλο και συμπατριώτη του, ανώτερο αξιωματικό που υπηρετούσε ως μισθοφόρος τον Ιμπραήμ.[153]

---

[151] Ι. Π. Κουμουνδούρος, *Η Ελληνική Επανάσταση στον βρετανικό ημερήσιο και περιοδικό Τύπο, από το 1821 έως το 1900*, Μεταπτυχιακή διπλωματική έρευνα, Τμήμα Ιστορίας, Ιόνιο Πανεπιστήμιο.

[152] John L. Comstock, M. D, *History of the Greek Revolution. Compiled from Official Documents of the Greek Government*, New York 1828, σ. 438-439.

[153] Βλ. εκτενείς και αναλυτικές αναφορές για την κατάσταση του στρατεύματος του Ιμπραήμ, *Ιστορικόν Αρχείον Διονυσίου Ρώμα*, τ. Α', 1819-1825, έγγρ. αρ. 181, σ. 349-360, έγγρ. αρ. 184, σ. 374-378, έγγρ. 199, σ. 401-417. Βλέπε επίσης μια επιστολή στην οποία αξιολογούνται ειδικά οι γάλλοι αξιωματικοί που έχουν πλαισιώσει μαζί με λίγους ιταλούς επαγγελματίες το στράτευμα του Ιμπραήμ ως μισθοφόροι, έγγρ. αρ. 208, σ. 431-444 και έγγρ. αρ. 218, σ. 464-476. Ακολουθούν άλλες περιορισμένου ενδιαφέροντος. Η πρώτη και οι τρεις

Στον νου αρκετών Ευρωπαίων ο αγώνας των Ελλήνων ήταν σαν να είχαν σηκώσει τα όπλα τα αρχαία αγάλματα. Μόνο που φτάνοντας στα ελληνικά μέρη, δεν συναντούσαν κάτι έστω μακρινό ανάλογο της αθηναϊκής φάλαγγας στη Μάχη του Μαραθώνα. Έβλεπαν σκληροτράχηλους ορεσίβιους αρματολούς, βλοσυρούς Σουλιώτες με τις μάλλινες κάπες τους, ένοπλους τεχνίτες και χωρικούς, γεγονός το οποίο απογοήτευε αρκετούς.

Πολλές από τις μάχες τις οποίες έδωσαν οι Φιλέλληνες τις έχασαν, πολλοί σκοτώθηκαν πολεμώντας, η ίδια η αλληλεγγύη τους σήμερα απαυγάζει αγωνιστική ομορφιά.[154] Η τρίτη αξία από το τρίπτυχο της μεγάλης Γαλλικής Επανάστασης, η αδελφοσύνη, γινόταν πράξη στις ελληνικές περιοχές. Αντίθετα, η αποτελεσματικότητα των φιλελληνικών κομιτάτων στις ΗΠΑ, στην Ευρώπη, στο Λονδίνο και αλλού ήταν υψηλή. Μια από τις σημαντικές τους δράσεις ήταν η άσκηση επιρροής σε πολιτικά και οικονομικά κέντρα ισχύος υπέρ των Ελλήνων και οι πολύ συστηματικές παρεμβάσεις στον Τύπο.

Το Εκτελεστικό και το Βουλευτικό, μετά την εκλογή τους κατά την Α΄ Εθνοσυνέλευση τον Ιανουάριο του 1822, και κατά τη Β΄, την άνοιξη του 1823, και εντός του κλίματος έντονης φιλελληνικής αλληλεγγύης, έπρεπε να διαχειριστούν αυτό το σπουδαίο κίνημα. Όμως οι ευρωπαίοι ηγεμόνες και οι κυβερνήσεις τους δεν σκέφτονταν, αλλά ούτε ποτέ σχεδίασαν, την εξωτερική τους πολιτική για το ελληνικό ζήτημα με όρους φιλελληνικούς – αυτό αποτελεί απλώς μια αυταπάτη πολλών σύγχρονων Ελλήνων. Σκέφτονταν και σχεδίαζαν τη σχετική πολιτική τους με πραγματιστικά γεωπολιτικά κριτήρια και υπολογισμό των ανταγωνισμών ισχύος μεταξύ των μεγάλων ευρωπαϊκών δυνάμεων, η κάθε μία για λογαριασμό της αποκλειστικά και μόνο. Στην ελληνική πολιτική ηγεσία, ιδίως τα λόγια μέλη της τα οποία δεν κατατρύχονταν, ασφαλώς, από τις αυταπάτες που προανέφερα, γνώριζαν λίγο πολύ τους πραγματιστικούς όρους και την κατεύθυνση που θα έπρεπε να έχει η ελληνική εξωτερική πολιτική προς τις ευρωπαϊκές κυβερνήσεις. Η κρίσιμη, σχεδόν επιχειρησιακή βοήθεια στον σχεδιασμό της εξωτερικής πολιτικής τής ελληνικής πολιτικής ηγεσίας προερχόταν, όπως ανέφερα, από τη Φιλελληνική Επιτροπή της Ζακύνθου και τον Φιλικό Διονύσιο Ρώμα. Επίσης, από τη Φιλελληνική Επιτροπή του Λονδίνου, δευτερευόντως της Κέρκυρας με τον Φιλικό Ιωάννη Βαπτιστή Θεοτόκη, και σε κάποιο βαθμό από τον επίσκοπο Φιλικό Ιγνάτιο Ουγγροβλαχίας, εγκατεστημένο στην Πίζα.

Στο επίπεδο της φιλελεύθερης ευρωπαϊκής κοινής γνώμης, οι Έλληνες είχαν διεθνοποιήσει την υπόθεσή τους και ηθικά είχαν νικήσει τους Οθωμανούς κατά κράτος. Ωστόσο, η ιδεολογική και η ηθική υπεροχή των Ελλήνων στην Ευρώπη, αν και σημαντικές, δεν συνιστούσαν το είδος της δύναμης που θα κινητοποιούσε τους ηγεμόνες

τελευταίες στα ιταλικά και ακολουθεί μετάφραση του Δ. Καμπούρογλου, Αθήναι 1901. Ο Α. Μαυροκορδάτος ήταν επιφυλακτικός απέναντι στον Σκόρτσα.

[154] Johann Daniel Elster, *Το τάγμα των Φιλελλήνων. Η ίδρυση, η εκστρατεία και η καταστροφή του*, Αθήνα 2010.

και τα ανακτοβούλια των μεγάλων δυνάμεων της εποχής. Τα ισχυρά ευρωπαϊκά κράτη παρακολουθούσαν βεβαίως τις ιδεολογικές ζυμώσεις, αλλά, όπως είπαμε, κατέγραφαν πρωτίστως τη διαρκώς εντεινόμενη τάση αποσταθεροποίησης την οποία προκαλούσε στα γεωπολιτικά ζητήματα και στις ενδοευρωπαϊκές ισορροπίες ισχύος η Ελληνική Επανάσταση. Και η ελληνική πολιτική ηγεσία προσπαθούσε να παρεισφρήσει στις υφιστάμενες ευρωπαϊκές αντιθέσεις προκειμένου να τις στρέψει κατά το δυνατόν προς όφελος της ελληνικής υπόθεσης. Οι ποικίλες ελληνικές διπλωματικές αποστολές και οι ενέργειές τους στηρίζονταν στο γεγονός ότι οι Έλληνες πολεμούσαν συχνά νικηφόρα, και στηρίζονταν πρωτίστως στις δικές τους δυνάμεις, τις οποίες κανείς δεν μπορούσε να αφαιρέσει. Και αυτό παρόξυνε τις ενδοευρωπαϊκές αντιθέσεις, ενίοτε έντονα.

Οι ευρωπαϊκοί ανταγωνισμοί ισχύος και η Επανάσταση

Από το 1819, τα συνέδρια των μεγάλων ευρωπαϊκών δυνάμεων στο πλαίσιο της Ιερής Συμμαχίας διεξάγονταν εν μέσω επαναστατικών εξεγέρσεων που είχαν προηγηθεί ή ακολούθησαν. Στη Μ. Βρετανία αρχικά, η εξέργεση για τον νόμο της τιμής των δημητριακών οδήγησε το 1819 σε σφαγή στο Peterloo των εξεγερμένων οι οποίοι διεκδικούσαν πολιτικά δικαιώματα· ακολούθησε η εξέγερση του ισπανικού στρατού στο Κάδιξ στις αρχές του 1820· την ίδια χρονιά στη Νάπολη και την επόμενη στο Πεδεμόντιο, στο Τορίνο.

Κάτω από αυτή την πίεση των επαναστατικών εξεγέρσεων, όπως ομολογούσαν και οι ίδιοι, οι ηγεμόνες των μεγάλων δυνάμεων όρισαν τους πολιτικούς κανόνες ασφάλειας των καθεστώτων τους. Το φθινόπωρο του 1820 αποφάσισαν στο Συνέδριο του Τροππάου, στη σημερινή βόρεια Τσεχία, ότι *η εσωτερική αρχή της νομιμότητας* η οποία οριζόταν ως απόλυτη υποταγή των υπηκόων στον ηγεμόνα τους, επεκτεινόταν και συνδεόταν με την αρχή της *διεθνούς τάξης*. Με πολιτικούς όρους, αυτό σήμαινε πως οποιαδήποτε κοινωνική και πολιτική στάση εθεωρείτο ότι διατάρασσε το πολιτικό, κοινωνικό και γεωπολιτικό status quo στην ευρωπαϊκή ήπειρο και τη Μεσόγειο, αποτελούσε ισόκυρη απειλή για την εσωτερική τάξη τής κάθε αυτοκρατορίας. Ως εκ τούτου, κάθε ηγεμόνας είχε δικαίωμα να αντιμετωπίσει την απειλή *είτε με διαμεσολάβηση είτε με βία*.[155] Πρόκειται για μια από τις κρίσιμες στιγμές διεθνοποίησης της πολιτικής, όπου κάθε πε-

[155] Το σχετικό απόσπασμα από τη διακοίνωση του Συνεδρίου των ευρωπαϊκών κρατών στο Τροππάου προέρχεται από την ανάγνωσή του στη βρετανική Βουλή των Λόρδων και έχει ως ακολούθως: *Without doubt the powers have the right to take, in common, general measures of precaution against those states whose reforms, engendered by rebellion, are openly opposed to legitimate governments, as examples have already demonstrated, especially when this spirit of rebellion is propagated in the neighbouring states by secret agents. In consequence, the monarchs assembled at Troppau, have concerted together the measures required by circumstances, and have communicated to the courts of London and Paris their intention of attaining the end desired, either by mediation or by force* [...], House of Lords, hansard.parliament.uk, *HL Deb 25 January 1821, vol. 4, cc.116-8.*

ριφερειακή αστάθεια η οποία απειλούσε τις ευρωπαϊκές ισορροπίες ισχύος εντασσόταν ως ζήτημα στις σχέσεις μεταξύ των κρατών, ιδίως των ισχυρών.

Αυτές οι προβλέψεις δεν περιλάμβαναν τυπικά την Οθωμανική Αυτοκρατορία, παρότι στο πλαίσιο του Ανατολικού Ζητήματος αυτή αποτελούσε το μήλον της έριδος μεταξύ των ευρωπαϊκών κρατών. Ο λόγος ήταν πως το οθωμανικό κράτος είχε παραμείνει εξαρχής έξω από την Ιερή Συμμαχία με πρωτοβουλία της Ρωσίας. Ο αποκλεισμός του Σουλτάνου είχε επιτευχθεί με ένα περίτεχνο στρατήγημα του Τσάρου το 1815 στο πρώτο Συνέδριο της Ιερής Συμμαχίας στη Βιέννη. Επιδίωξε και εξασφάλισε ώστε οι προβλέψεις της συνθήκης να θεμελιώνονται *στην αιώνια πίστη στον Σωτήρα Θεό* [για] *ένα χριστιανικό έθνος* στην Ευρώπη.[156] Χλευάστηκε, και σήμερα ακόμη θεωρείται από τους ιστορικούς θρησκόληπτος, και ενδεχομένως να ήταν. Όμως με την εμφατική επίκληση του χριστιανισμού κατόρθωσε να θέσει εκτός της Ιερής Συμμαχίας την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Οπότε, χωρίς σοβαρά προβλήματα στις σχέσεις της Ρωσίας με τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες της Συμμαχίας, όπως εκτιμούσε, θα μπορούσε να παρεμβαίνει αυτοτελώς, ένοπλα ή με πολιτικό εξαναγκασμό, στην πολιτική της οθωμανικής Πύλης ώστε να τη στρέφει υπέρ των ρωσικών συμφερόντων. Τα άλλα τρία κράτη της Συμμαχίας, Αυστρία, Πρωσία και ιδίως η Μ. Βρετανία, φαίνεται ότι είχαν ως προτεραιότητα τη σταθεροποίηση του εγκλωβισμού της Γαλλίας, ώστε μάλλον παρέκαμψαν τον ελιγμό του Τσάρου.[157]

Παρότι οι ηγεμόνες των μεγάλων ευρωπαϊκών δυνάμεων ομονοούσαν στα ζητήματα της ασφάλειας, οι ανταγωνισμοί γεωπολιτικών και γεωστρατηγικών συμφερόντων μεταξύ τους δεν είχαν, προφανώς, εκλείψει – αντίθετα. Με την έκρηξη των μικρών και μεγαλύτερων εξεγέρσεων που προαναφέρθηκαν δόθηκαν λύσεις βίαιες σε βάρος των εξεγερμένων, αλλά αυτές οι λύσεις πολλαπλασίασαν τις εντάσεις μεταξύ των κρατών-μελών της Ιερής Συμμαχίας.

Ωστόσο, η κυριότερη πηγή του γεωπολιτικού ανταγωνισμού μεταξύ των δυνάμεων της Ιερής Συμμαχίας στην ανατολική Μεσόγειο και τα Βαλκάνια ήταν η επεκτατική πολιτική της Ρωσίας. Αυτή η τεράστια χώρα με τον πολύ μεγάλο στρατό έτεινε να γίνει η δύναμη η οποία μόνη της θα ρύθμιζε το μέλλον και την τρέχουσα πολιτική της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, δηλαδή το Ανατολικό Ζήτημα. Από το 1558, η Ρωσία αποσπούσε διαρκώς εδάφη από το κράτος του Σουλτάνου σε δέκα έως τότε διαδοχικούς πολέμους, με τον τελευταίο να έχει λήξει νικηφόρα ξανά για τους Ρώσους το 1812. Οπότε όλα τα υπόλοιπα ευρωπαϊκά κράτη, αντιδρώντας στη ρωσική επεκτατικότητα, επέλεγαν τη διατήρηση της εδαφικής ακεραιότητας της αυτοκρατορίας του Σουλτάνου. Αλλά, με την προϋπόθεση ότι η κάθε μία θα ασκούσε την ισχυρότερη επιρροή

---

[156] Pierre Renouvin, *Histoire des relations internationales. Le XIXe siècle. I – De 1815 à 1871*, Paris 1954, σ. 42-43.

[157] Sir Charles Kingsley Webster, *British Diplomacy, 1813-1815: Selected Documents Dealing with the Reconstruction of Europe*, London 1921, σ. 123-126.

στην Υψηλή Πύλη για λογαριασμό της, γεγονός το οποίο γενίκευε τους ανταγωνισμούς και ιδίως καθιστούσε ρευστές τις συμμαχίες μεταξύ των ευρωπαϊκών κρατών.[158] Η Γαλλία, λίγα χρόνια μετά την Παλινόρθωση της Μοναρχίας το 1815, ακολούθησε την πολιτική του Ναπολέοντα, να αποκτήσει ισχυρά εμπορικά και στρατιωτικά ερείσματα στα σουλτανάτα της βόρειας Αφρικής και στην Αίγυπτο, ανταγωνιζόμενη ευθέως τη Μ. Βρετανία. Η Ρωσία, έχοντας αποκτήσει γρήγορη πρόσβαση στη Μεσόγειο από τα Δαρδανέλια, εκτός από χερσαία απειλή, είχε εξελιχθεί και σε ναυτική απειλή και σε πολύ περιορισμένο βαθμό εμπορική.[159]

Η έκρηξη της Ελληνικής Επανάστασης δημιούργησε μια σοβαρότατη, καινούργια όσο και αναπάντεχη αιτία στους ανταγωνισμούς γεωστρατηγικών και οικονομικών συμφερόντων μεταξύ των ευρωπαϊκών κρατών σχετικά με την τύχη ή και τον έλεγχο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ιδίως, οι ελληνικές ηγεσίες έθεσαν τόσο εξαιτίας των επιλογών τους όσο και εξ αντικειμένου νέους όρους στο Ανατολικό Ζήτημα. Δεν ήταν, φυσικά, οι έλληνες επαναστάτες εκείνοι οι οποίοι δημιουργούσαν από το μηδέν τις αντιθέσεις μεταξύ των ευρωπαϊκών δυνάμεων. Γνώριζαν όμως καλά, όπως θα δούμε, ότι οι υφέρποντες και οι έκδηλοι ανταγωνισμοί ισχύος μεταξύ των ευρωπαϊκών δυνάμεων μπορούσαν να οξυνθούν εξαιτίας του ίδιου του γεγονότος της Επανάστασης. Ο λόγος ήταν ότι οι Έλληνες δημιουργούσαν προηγούμενο για τα Βαλκάνια και την απολυταρχική Ευρώπη, και καμία δύναμη δεν μπορούσε να καταστείλει την επανάστασή τους. Έτσι, όσο νικούσαν τόσο έθεταν σε αμφισβήτηση, στις ελληνικές περιοχές, την αυτοκρατορία του Σουλτάνου. Έτσι, οι έλληνες επαναστάτες όσο επιτύγχαναν τους στόχους τους παρόξυναν εκ των πραγμάτων, αλλά πολύ έντονα, τις αντιθέσεις μεταξύ των ευρωπαϊκών κρατών που συνοψίζουμε στο όνομα Ανατολικό Ζήτημα. Ο φόβος ότι η Ελληνική Επανάσταση μπορεί μέσω του Ανατολικού Ζητήματος να προκαλούσε ενδοευρωπαϊκές συγκρούσεις, ίσως ακόμα και γενικευμένο ευρωπαϊκό πόλεμο, ήταν διαρκής στα ευρωπαϊκά ανακτοβούλια συνεχώς έως την ελληνική ανεξαρτησία.[160] Αυτοί όμως οι ενδοευρωπαϊκοί ανταγωνισμοί αποτέλεσαν τη βάση επί της οποίας οι ελληνικές επαναστατικές ηγεσίες σχεδίασαν και άσκησαν την ευρωπαϊκή εξωτερική τους πολιτική, σχημάτισαν τις ευρωπαϊκές τους συμμαχίες και τις αντιπαλότητες. Ας δούμε πώς.

---

[158] Βλ τη σύνοψη των σχέσεων μεταξύ των ευρωπαϊκών κρατών με αντικείμενο την Οθωμανική Αυτοκρατορία που κάνει ο βρετανός πρέσβης Στράντφορντ Κάννινγκ, Charles William Crawley, *The Question of Greek Independence: A Study of British Policy in the Near East, 1821-1833*, Cambridge University Press 1930, σ. 237-245.

[159] Edouard Driault, *Histoire diplomatique de la Grèce de 1821 à nos jours*, τ. 1ος, Paris 1925, σ. 129-194. Παρότι το βιβλίο κρίνεται ως «ρομαντικό», ωστόσο αναλύει ευκρινέστατα και ιδιαιτέρως εμπεριστατωμένα τις αντιθέσεις μεταξύ των μεγάλων ευρωπαϊκών δυνάμεων.

[160] (Klemens Wenzel Lothar von Metternich), *Mémoires, documents et écrits divers laissés par le Prince de Metternich, chancelier de cour et d'Etat*, τ. 4ος, Publiés par son fils le prince Richard de Metternich, Paris 1881, σ. 429-440.

Στο πλαίσιο της ιδιαζόντως επιθετικής νομιμότητας που είχαν επιβάλει οι ευρωπαίοι μονάρχες, οι Έλληνες από τον Μάρτιο του 1821 επέλεξαν να κινούνται στα διεθνή ζητήματα της Επανάστασης αυτόνομα με βάση τις ανάγκες τους. Ταυτόχρονα, σε αυτή την άσκηση διεθνούς ευρωπαϊκής πολιτικής συμπεριφέρονταν ως συντεταγμένο παλαιό κράτος εντός των ορίων της τότε διεθνούς νομιμότητας. Σε αυτό το πλαίσιο απέφευγαν

Απόσπασμα από λόγο του υπουργού των Εξωτερικών της Γαλλίας Δούκα de Broglie ο οποίος εκφωνήθηκε σε γάλλους εθνικούς αντιπροσώπους το 1833[161]

Οπόταν, εις τας αρχάς του έαρος του 1821 έτους, εκράγη η Ελληνική επανάστασις, όλαι αι ευρωπαϊκαί αυλαί, από τα σύνορα της Πολλωνίας έως εις τα μεσημβρινά μέρη της Πελοποννήσου, έμειναν καταπεπληγμέναι εις την είδησιν αυτήν.

Εν πρώτοις, ήτο μία επανάστασις, και η επανάστασις αύτη ακολούθει τας επαναστάσεις της Ισπανίας, Νεαπόλεως, του Πιεμόντε· και αι τρεις χερσόννησοι της Ευρώπης άναπταν ταυτοχρόνως.

Αφ' ετέρου μέρους, ήτο φανερόν, ότι, εις περίστασιν επιτυχίας, όλοι οι κάτοικοι των βορείων μερών της Ευρωπαϊκής Τουρκίας ήθελαν επικαλεσθεί την προστασίαν της Ρωσσίας, και ότι αυτή η προστασία ήθελεν αυξήσει υπερμέτρως την επίρροιαν της δυνάμεως αυτής, και διασείσει την ισορροπίαν, την οποίαν είχε στερεώσει η εν Βιέννη Σύνοδος των Βασιλέων [...]

Η Ευρώπη, Κύριοι, εταράχθη ολόκληρος όταν εν έτει 1822 η Ρωσσία επαπείλει να κηρύξη τον πόλεμον εις την Πόρταν, και ούτω να καταντήση ο μόνος Διαιτητής της τύχης της Ελλάδος. Η Ευρώπη έφριξεν εις την ιδέαν αυτήν [...] *Η Ευρώπη ολόκληρος εταράχθη, όταν εν έτει 1828, η Ρωσσία εκήρυξε τον πόλεμον κατά της Τουρκίας, και έβαλε τα στρατεύματά της εις την Μολδοβλαχίαν. Διά μιάς γενικής καταχραυγής επροσπάθει τότε* [η Ευρώπη] *να αποσπάση την υπόθεσιν της Ελλάδος από τας συνεπείας του ανελπίστου τούτου πολέμου.*

οποιονδήποτε όρο θα μπορούσε να θεωρηθεί αναφορά σε κοινωνική επανάσταση – αν και στην πραγματικότητα τα αρχεία είναι κατάσπαρτα με τους όρους «επανάστασις» και «αγώνας», δύο αποκλειστικές ονομασίες που έδιναν οι ίδιοι στη δράση τους. Τέλος, στηριζόμενοι στη γνώση των ισχυρών ναυτικών νησιών, εφάρμοζαν το διεθνές

[161] «Λόγος του Δουκός του Βρογλύ (de Broglie), υπουργού των Εξωτερικών Υποθέσεων της Γαλλίας εκφωνηθείς εις την συνεδρίασιν των Αντιπροσώπων της 18ης Μαΐου 1833», στο Ν. Σκούφου, *Συλλογή των συνθηκών, πρωτοκόλλων και διπλωματικών εγγράφων αποτελούντων το Ουσιωδέστερον Μέρος της Διπλωματικής Ιστορίας του Νέου Ελληνικού Κράτους*, Ναύπλιο 1834, σ. 31-32, 54-55.

θαλάσσιο δίκαιο όπως όλα τα εδραία ευρωπαϊκά κράτη της εποχής, τα οποία βέβαια χρησιμοποιούσαν κουρσάρους ή συνεργάζονταν με πειρατές για κάθε δράση τους όταν δεν ήταν τυπικά νόμιμη. Η διεθνής νομιμότητα αποτελούσε, μαζί με την προβολή του ορθόδοξου θρησκεύματος σε αντίθεση με το μουσουλμανικό, την επίδειξη προς τις ευρωπαϊκές κυβερνήσεις ότι οι Έλληνες αποτελούσαν νόμιμο έθνος το οποίο μαχόταν για τα ιστορικά του δικαιώματα.[162]

Αυτές οι προσπάθειες αποτελούσαν τους βέλτιστους τρόπους ώστε να εξασφαλίσουν τουλάχιστον την ευρωπαϊκή ανοχή. Στο εσωτερικό στηρίχτηκαν στη ρητή άρνηση της Υψηλής Πύλης να περάσουν στα εδάφη της στρατεύματα τρίτων χωρών, όπως της Αυστρίας ή της Πρωσίας, τα οποία θα ήταν πρόθυμα να καταστείλουν τους επαναστατημένους Έλληνες.

Ασφαλώς η επίδειξη νομιμότητας των Ελλήνων δεν ήταν αρκετή, αλλά και οι ελληνικές ηγεσίες δεν ήταν διατεθειμένες να υποχωρήσουν περαιτέρω. Η ελληνική πολιτική ηγεσία γνώριζε καλά ότι αναζωπύρωνε ένα μείζον γεωπολιτικό πρόβλημα στον ανταγωνισμό μεταξύ των μεγάλων ευρωπαϊκών δυνάμεων στο Ανατολικό Ζήτημα, επειδή, όπως προανέφερα, αναμόχλευε τις ευρωπαϊκές ισορροπίες ισχύος.[163]

Η Ελληνική Επανάσταση αποτελούσε, συνεπώς, μια ιδανική διπλή ευκαιρία για τον Τσάρο: να διακηρύξει απειλητικά προς την αυτοκρατορία του Σουλτάνου τον ρόλο του ως προστάτη των ορθόδοξων χριστιανών της Βαλκανικής, δηλαδή σχεδόν του 75% του πληθυσμού της χερσονήσου, και ταυτόχρονα να διατρανώσει την αντίθεσή του σε κάθε επαναστατική ανατροπή. Με αυτή τη διπλή τοποθέτηση επιδίωκε να δημιουργήσει ένα διπλωματικό αδιέξοδο το οποίο μόνο ο ίδιος θα μπορούσε να διανοίξει. Θα διαλυόταν η Οθωμανική Αυτοκρατορία από τη Ρωσία; Θα μπορούσαν οι άλλες ευρωπαϊκές δυνάμεις να εμποδίσουν αυτή τη διάλυση για να μη γιγαντωθεί η Ρωσία περαιτέρω; Και αν ναι, πώς; με γενικευμένο ευρωπαϊκό πόλεμο; Και τι θα γινόταν με τους Έλληνες που παρόξυναν διαρκώς αυτές τις αντιθέσεις;

Ο Τσάρος, ακολουθώντας συστηματικά αυτή τη στρατηγική και με αφορμή την Ελληνική Επανάσταση, διακήρυξε τον Ιούλιο του 1821 με επίσημη διακοίνωση, για μια ακόμα φορά, ότι η Ρωσία παρέμενε προστάτιδα δύναμη όλων των βαλκάνιων ορθόδοξων χριστιανών υπόδουλων στους Οθωμανούς. Και την ίδια στιγμή στεκόταν απολύτως εχθρική προς την Επανάσταση. Έτσι, η Ρωσία, με στόχο να εμπεδώσουν οι άλλοι μονάρχες το αληθές της απειλής της, διέκοψε προσωρινά τις διπλωματικές σχέσεις με την Υψηλή Πύλη, υπονοώντας απειλή πολέμου. Και η στάση αυτή επαναλήφθηκε τον επόμενο χρόνο, κάτι το οποίο αποτέλεσε απαρχή της ρευστοποίησης των

---

[162] Κρατερού Μ. Ιωάννου, *Εξωτερική πολιτική και διεθνές δίκαιο στο Εικοσιένα*, Αθήνα-Κομοτηνή 1979, σ. 31-34.

[163] Το Ανατολικό Ζήτημα είχε την αφετηρία του στον Ρωσοτουρκικό Πόλεμο του 1768-74, γνωστό με την τοπική οπτική των Ορλοφικών.

επισφαλών σχέσεων ισορροπίας ισχύος, όπως είχαν διαμορφωθεί στην ευρωπαϊκή ήπειρο και στη Μεσόγειο μεταξύ των μεγάλων ευρωπαϊκών δυνάμεων στο πλαίσιο της Ιερής Συμμαχίας από το 1815.

Η Ελληνική Επανάσταση, λοιπόν, παρόξυνε εξαρχής και εξ αντικειμένου τις γεωπολιτικές αντιθέσεις μεταξύ των ευρωπαϊκών δυνάμεων για το Ανατολικό Ζήτημα. Και τα λόγια μέλη της ελληνικής πολιτικής ηγεσίας το γνώριζαν και το χρησιμοποιούσαν, υποδαυλίζοντας σε όλη τη διάρκεια της Επανάστασης περιοδικές παροξύνσεις των ενδοευρωπαϊκών ανταγωνισμών. Ας δούμε, λοιπόν, τις διπλωματικές και πολιτικές ενέργειες με τις οποίες η ελληνική πολιτική ηγεσία επιδίωκε συνεχώς να επωφελείται από τις ανταγωνιστικές σχέσεις των μεγάλων ευρωπαϊκών δυνάμεων.

Τον Μάρτιο αρχικά, στη συνέχεια αναλυτικότερα τον Απρίλιο του 1822, το νεοσύστατο Εκτελεστικό Σώμα των Ελλήνων με επικεφαλής τον κατεξοχήν πολιτικό ηγέτη της Επανάστασης Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο, επανέλαβε σε ολοκληρωμένη μορφή την κήρυξη ναυτικού αποκλεισμού (Blocus fictif) που είχαν λάβει οι Ύδραίοι και οι Σπετσιώτες πριν από μήνες.[164] Κάθε πλοίο που θα συλλαμβανόταν να βοηθάει τους Οθωμανούς, ανεξαρτήτως εθνικότητας, θα περιερχόταν στη δικαιοδοσία των Ελλήνων και θα το μεταχειρίζονταν ως εχθρικό. Η εφαρμογή του ναυτικού αποκλεισμού έγινε με έκδοση διπλωμάτων καταδρομής από το Εκτελεστικό και το μινιστέριο των Ναυτικών σε επιλεγμένα ελληνικά πλοία, και αποτέλεσε ζήτημα που απασχόλησε τα εθνικά πολιτικά όργανα για αρκετά χρόνια.[165] Ο ναυτικός αποκλεισμός, με πολλές νηοψίες σε ευρωπαϊκά και άλλα εμπορικά πλοία, αποτελούσε ταυτόχρονα άσκηση πίεσης στις κύριες ευρωπαϊκές δυνάμεις για το εμπόριό τους στο Αιγαίο και τις ηπειρωτικές ακτές του Ιονίου πελάγους.[166] Μετά από διαμαρτυρίες του βρετανού στόλαρχου της Μεσογείου, αλλά και από παρεμβάσεις Ύδραίων, ο αποκλεισμός μετριάστηκε ως προς τις συνέπειες για τα πλοία που θα συλλαμβάνονταν και τη γεωγραφική του έκταση.[167] Τον Ιούνιο του 1822 ο γάλλος ναύαρχος της Μεσογείου ήταν ο πρώτος ευρωπαίος αξιωματούχος ο οποίος αναγνώρισε τον ελληνικό ναυτικό αποκλεισμό, παρότι τα γαλλικά εμπορικά πλοία αντιμετωπίζονταν από τους έλληνες καταδρομείς με ειδική ευμένεια.[168] Ακολούθως, τον Νοέμβριο της ίδιας χρονιάς, ο επικεφαλής της Βρετανικής Ναυτικής Μοίρας του Αιγαίου, και τον Ιανουάριο του 1823 ο βρετανός υποναύαρχος

---

[164] *Μονόφυλλα του Αγώνος. Προκηρύξεις, θεσπίσματα, διατάγματα.* Γ2, Αθήναι 1973, και *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, τ. 1ος, σ. 480-481, τ. 8ος, σ. 282.

[165] *Στο ίδιο*, τ. 7ος, σ. 292, 297, 370, 480· τ. 8ος, σ. 282, 435, 449· τ. 10ος, σ. 108-109.

[166] Βασίλης Κρεμμυδάς, «Πειρατεία και καταδρομή στο Εικοσιένα: οι γαλλικές αντιδράσεις (1821-1827)», στο *Η Επανάσταση του 1821: Μελέτες στη Μνήμη της Δέσποινας Θεμελή-Κατηφόρη*, Αθήνα 1994, σ. 29-42.

[167] *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, τ. 1ος, σ. 118.

[168] Βασίλης Κρεμμυδάς, «Πειρατεία και καταδρομή», σ. 31.

επικεφαλής του στόλου της Μεσογείου, συνέστησαν προς όλα τα πλοία με βρετανική ή άλλη εξαρτημένη σημαία να εφαρμόζουν τον ναυτικό αποκλεισμό όπως τον είχαν αποφασίσει οι Έλληνες.[169]

Στο πεδίο της διπλωματίας, το Εκτελεστικό σύστησε στις αρχές του καλοκαιριού του 1822 μια επιτροπή με επικεφαλής τον κεφαλλονίτη κόμη Ανδρέα Μεταξά, Φιλικό και στέλεχος της Επανάστασης, επίσης τον Γεωργάκη Μαυρομιχάλη, και αργότερα τον Παλαιών Πατρών Γερμανό. Η επιτροπή επιδίωκε συνάντηση με τον Πάπα της Ρώμης στο Βατικανό προκειμένου να αποσπάσει κάτι σαν ηθική υποστήριξη προς τους Έλληνες. Στην επιστολή προς τον Πάπα η ελληνική ηγεσία κατήγγελλε το Ορθόδοξο Πατριαρχείο ως ενάντιο στην Επανάσταση και εμμέσως πρόσφερε στον Πάπα ως αντάλλαγμα την ένταξη των ελλήνων χριστιανών υπό το Βατικανό όταν θα απελευθερώνονταν, κάτι το οποίο εμμέσως εγγυάτο ο Παλαιών Πατρών Γερμανός με την παρουσία του στην αποστολή.[170] Πρόκειται για ευφυή κίνηση, προφανώς στηριγμένη στις πολύ παλαιότερες προσπάθειες του Βατικανού να διεισδύσει στα Βαλκάνια και την Ανατολική Μεσόγειο στο πλαίσιο της πολιτικής του επέκτασης που αποκαλούσε Provinciale Romanum, και η οποία στις ελληνικές περιοχές τού είχε εξασφαλίσει κάποια επιρροή σε εννέα επισκοπικές έδρες, μεταξύ των οποίων των Σαλώνων και της Αθήνας.[171] Αυτή η επιλογή της ελληνικής ηγεσίας μάς επιτρέπει να αντιληφθούμε ότι η προτεραιότητα των επαναστατημένων Ελλήνων δεν ήταν με κανένα τρόπο το Ορθόδοξο Πατριαρχείο, εχθρικό άλλωστε απέναντί τους, αλλά η επιτυχία του Αγώνα. Σε αυτό το πλαίσιο η θρησκεία αποτελούσε ένα επιπλέον πολιτικό μέσο, αδιαφορώντας για το σχίσμα των εκκλησιών, τις δογματικές και πολιτικές διαφορές των ορθόδοξων με τους καθολικούς. Σε αυτή, λοιπόν, την επιλογή ο κατεξοχήν έλληνας ιεράρχης, ο Παλαιών Πατρών Γερμανός, παρείχε την εγγύηση. Αν και η προσφορά ήταν σημαντική για το Βατικανό, αυτή η ενέργεια απέτυχε λόγω δισταγμών του Πάπα.

---

[169] Η εγκύκλιος του βρετανού στόλαρχου της Μεσογείου Hamilton δημοσιεύτηκε στο Διονυσίου Α. Κόκκινου, *Η Ελληνική Επανάστασις*, τ. 3ος, Αθήνα 1956, σ. 228. Τον διάλογο μεταξύ βρετανών αξιωματούχων και νομικών για τον ελληνικό ναυτικό αποκλεισμό βλ. στο Philip James Green, Esq, *Sketches of the War in Greece*, London 1827, σ. 286 κ.ε.

[170] Για τον χειρισμό του Εκτελεστικού και της επιτροπής με βάση τις σχετικές πηγές, βλ. Κρατερού Μ. Ιωάννου, *Εξωτερική πολιτική*, σ. 51-58. Οι επιστολές προς τον Πάπα δημοσιεύονται στο πρωτότυπο στα γαλλικά, Jean Philippe Jourdain, *Mémoires historiques et militaires sur les événements de la Grèce: Depuis 1822 jusqu' au combat de Navarin*, Paris 1828, σ. 157-165.

[171] Kenneth M. Setton, *The Papacy and the Levant (1204-1571)*, Philadelphia 1976-1978, τ. I, σ. 409-410, τ. II, σ. 138, κ.ε.

Οι ευρωπαϊκοί κρατικοί ανταγωνισμοί και οι ελληνικοί χειρισμοί

Ο υπουργός Εξωτερικών της Μ. Βρετανίας από το 1809, Ρόμπερτ Στιούαρτ, υποκόμης Κάστλεριγ (Robert Stewart, Viscount of Castlereagh), ο οποίος μαζί με τον αυστριακό ομόλογό του Κλέμενς φον Μέτερνιχ (Klemens Wenzel Lothar von Metternich) υπήρξαν οι αρχιτέκτονες της Ιερής Συμμαχίας στη Βιέννη το 1815 και των ευρωπαϊκών συνεδρίων τα οποία ακολούθησαν, θεωρούσαν πως η Ελληνική Επανάσταση δεν θα επιβίωνε. Το κρίσιμο πρόβλημα που αναφυόταν για τον βρετανό υπουργό συνιστούσε η τυχόν επέμβαση της Ρωσίας με πρόσχημα την προστασία των βαλκάνιων χριστιανών ορθοδόξων.[172] Το ίδιο πίστευε και ο Μέτερνιχ μετά την πρώτη έντονη αντίδρασή του, ή πιθανότατα παρίστανε ότι το πίστευε προκειμένου να διατηρήσει τη στενή συμμαχία του με τον βρετανό ομόλογό του.[173] Αν και οι δύο στηρίζονταν σε λάθος ανάλυση για την υπόθεση των Ελλήνων, ωστόσο, τι άλλο θα μπορούσαν να σκεφτούν πολιτικοί ισχυρών κρατών για έναν μικρό λαό, μερικές εκατοντάδες χιλιάδες, απέναντι σε μια αυτοκρατορία των είκοσι πέντε εκατομμυρίων κατοίκων; Τι θα μπορούσαν να επιτύχουν χωρικοί μετά βίας οπλισμένοι απέναντι στον μεγάλο και κραταιό οθωμανικό τακτικό στρατό; Μάλιστα, ο Βρετανός εξηγούσε τη στάση των Ελλήνων ως παραλογισμό, υποστηρίζοντας ότι ήταν ενεργούμενα της Ρωσίας. Προφανώς συνέχεε το κίνημα του Αλέξανδρου Υψηλάντη στη Μολδοβλαχία με την Ελληνική Επανάσταση καθαυτή, αλλά ταυτόχρονα άφηνε για πολλοστή φορά να διαφανούν οι διαρκείς φόβοι της Μ. Βρετανίας για τη Ρωσία. Οι εκτιμήσεις του βρετανού υπουργού των Εξωτερικών έγιναν γνωστές αρχικά στους υδραίους ναυτικούς ηγέτες, τον Α. Μιαούλη και τον Α. Τσαμαδό, από τη Φιλελληνική Επιτροπή της Ζακύνθου με επιστολή του Διονυσίου Ρώμα ήδη από την αρχή της Επανάστασης.[174]

Πριν αυτοκτονήσει ο Ρ. Σ. Κάστλεριγ, τον Αύγουστο του 1822, θα είχε ασφαλώς την ευκαιρία να διαπιστώσει ότι οι επαναστατημένοι Έλληνες είχαν πορευτεί προς την ακριβώς αντίθετη κατεύθυνση από τη συντριβή. Νικούσαν και εγκαθίδρυαν τους πολιτικούς θεσμούς τους, μάλιστα δημοκρατικούς.

Με τον ναυτικό αποκλεισμό αρχικά, την απόπειρα προσέγγισης του Πάπα στο Βατικανό, την εφαρμογή του διεθνούς δικαίου στον ναυτικό πόλεμο, η ελληνική πολιτική ηγεσία είχε ξεκινήσει τα πρώτα βήματα άσκησης διπλωματίας και μεθοδευμένης εξωτερικής πολιτικής. Το κρίσιμο όπλο για την ελληνική επαναστατική ηγεσία, η οποία σχεδίαζε και ανέπτυσσε την εξωτερική πολιτική, ήταν η αμοιβαία καχυποψία, στην

---

[172] (Castlereagh), *Memoirs and Correspondence of Viscount Castlereagh, Second Marquess of Londonderry*, Edited by his brother, Charles Vane, Marquess of Londonderry, τ. 12ος, σ. 403-404, 429-432, 443-446, London 1850-1853. Για τις σχετικές πληροφορίες που διέθεταν οι Έλληνες, βλ. *Ιστορικόν Αρχείον Διονυσίου Ρώμα*, τ. 1ος, σ. 382-385.

[173] (Klemens Wenzel Lothar von Metternich), *Mémoires*, τ. 3ος, σ. 463, 494-495.

[174] *Ιστορικόν Αρχείον Διονυσίου Ρώμα*, ό.π.

πραγματικότητα ο φόβος της κάθε μίας ευρωπαϊκής δύναμης έναντι των υπολοίπων. Φοβούνταν ότι αν η μία απείχε από την ελληνική υπόθεση, τότε θα έδινε ευκαιρία στην άλλη να επέμβει προς αποκλειστικό όφελός της. Αυτό θα είχε σοβαρές συνέπειες, ειδικά για τη σταθερότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, και γενικότερα θα παρόξυνε περαιτέρω τους ενδοευρωπαϊκούς ανταγωνισμούς οι οποίοι θα εκδηλώνονταν μεταξύ της Ρωσίας, της Μ. Βρετανίας, της Γαλλίας και της Αυστρίας, με πλέον επίφοβη για τις τρεις τη Ρωσία.[175] Με δυο λόγια οι Έλληνες μοχλεύοντας τους υφιστάμενους ανταγωνισμούς μεταξύ των ισχυρών κρατών, απειλούσαν με τους χειρισμούς τους την ευρωπαϊκή ειρήνη – ήδη εξ αντικειμένου εύθραυστη.

Με αφετηρία αυτές τις αντιθέσεις μεταξύ των ισχυρών ευρωπαϊκών κρατών, το Εκτελεστικό και το Βουλευτικό, το ίδιο φθινόπωρο, τον Νοέμβριο του 1822, μετά την άρνηση του Πάπα να δεχτεί την ελληνική επιτροπή, έστειλαν τους ίδιους έλληνες αντιπροσώπους στο Συνέδριο της Ιερής Συμμαχίας στη Βερόνα. Παρουσιάστηκαν απρόσκλητοι και ζήτησαν ακρόαση από τους ευρωπαίους ηγεμόνες οι οποίοι συνεδρίαζαν. Απευθύνθηκαν προς όλους τους ηγεμόνες αδιακρίτως με μια *Ικετήρια αναφορά*, η οποία σε αντίθεση με τον τίτλο της δεν άφηνε κανένα περιθώριο αμφιβολίας για τα πεπραγμένα και τις επιδιώξεις της Επανάστασης: *είναι πασίδηλον εις όλους τους έχοντας γνώσιν της Τουρκίας ότι οι Έλληνες δεν ημπορούσι ν' αφήσωσι τα όπλα πριν καταχτήσωσιν ή πριν απολαύσωσιν τας εγγυήσεις υπάρξεως χωριστής, ανεξαρτήτου και εθνικής* [...] *και αν η Ευρώπη διά να φυλάξη την ειρήνην συγκατατεθή να διαπραγματευθή με την οθωμανικήν Πόρταν, επί σκοπώ τού να συμπαραλάβη και το ελληνικόν έθνος εις το αυτό σύστημα της γενικής ειρηνοποιήσεως, η ελληνική κυβέρνησις σπεύδει να δηλοποιήση επισήμως διά της παρούσης, ότι δεν θέλει στέρξει καμμίαν συνθήκην, όσον και αν ήθελεν είναι ωφέλιμος κατ' επιφάνειαν, ει μη αφ' οι γείνωσι δεκτοί αντιπρόσωποι παρ' αυτού* [του ελληνικού έθνους] *απεσταλμένοι διά να υπερασπισθώσι την υπόθεσίν του, να εκθέσωσι τα δικαιολογήματά του, να καταδηλώσωσιν τα δίκαιά του, τας ανάγκας του και τα προσφιλέστερα συμφέροντά του.*[176]

Ο σχεδιασμός για τις κινήσεις της ελληνικής επιτροπής στο Συνέδριο των ευρωπαίων ηγεμόνων προέβλεπε ακόμα πιο πολύπλοκους ελιγμούς. Προκειμένου να μοχλεύσουν κατά το δυνατόν τους ανταγωνισμούς, το Βουλευτικό και το Εκτελεστικό είχαν εγκρίνει τρεις επιστολές: προς τον Πάπα, την παραπάνω η οποία απευθυνόταν προς όλους τους ηγεμόνες, και μια τρίτη η οποία απευθυνόταν προσωπικά προς τον Τσάρο της Ρωσίας, ακριβώς επειδή αποτελούσε το φόβητρο για τις υπόλοιπες: *Καταδέχθητε, Βασιλεύ, να το ενθυμηθήτε εις τοιαύτην δεινήν περίστασιν· και εν ω σκέπτεσθε διά την τύχην τόσων εθνών μετά των συμμάχων σας, έχετε και την Ελλάδα και την Εκκλησίαν, της οποίας είσθε το στήριγμα, υπ' όψιν. Η Ελλάς οπλισθείσα υπό την σημαίαν του σταυ-*

---

[175] Charles William Crawley, *The Question*, σ. 77.

[176] Σπυρίδωνος Τρικούπη, *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, τ. Γ', Εν Λονδίνω 1860-1862, σ. 17-19.

ρού έχει δικαίωμα να ελπίση ότι ο απόγονος τόσων ορθοδόξων μοναρχών, ο ελευθερωτής των κατά πολύν καιρόν καταθλιβομένων δεν θα θελήση ποτέ την εξόντωσιν και την ατιμίαν της. Παρακαλούμεν τον Θεόν, Βασιλεύ [...][177]

Η ελληνική πολιτική ηγεσία βάδιζε ευφυώς στα άκρως σκολιά μονοπάτια των ευρωπαϊκών αντιθέσεων ισχύος, θέτοντας όρους πολιτικής ισοκυρίας μεταξύ Ελλήνων και οθωμανικού κράτους. Υποσχόταν εμμέσως στον Πάπα υπαγωγή των ελλήνων ορθόδοξων χριστιανών στο Βατικανό, ενώ στηριγμένη στη διάσταση μεταξύ του Πάπα και του Τσάρου εμφανιζόταν στον τελευταίο ως το άκρον άωτον της χριστιανικής ορθοδοξίας. Οι Έλληνες, μια δύναμη μικρή αλλά επιτυχημένη, ωστόσο άτυπη για τους ευρωπαίους ηγεμόνες, αν όχι και παράνομη, εξέπληττε με τη στάση τους, η οποία εκδηλωνόταν ως εάν να επρόκειτο για ένα παλαιό εδραίο και αναγνωρισμένο κράτος-μέλος της Συνθήκης της Βεστφαλίας από το 1648. Σε δεύτερο, λοιπόν, επίπεδο όλες αυτές οι αντιφατικές, με πρώτη ματιά, διπλωματικές κινήσεις των ελλήνων πολιτικών ηγετών δήλωναν ότι ήταν έτοιμοι να συμμαχήσουν με οποιαδήποτε δύναμη θα στήριζε την υπόθεσή τους.

Θα πρέπει εδώ να τονιστεί ότι το θεμέλιο επί του οποίου στήριζε η ελληνική επαναστατική ηγεσία αυτήν τη δυναμική παρέμβαση στην Ευρώπη, την οποία ηγεμόνες και μέλη των ανακτοβουλίων θα έβλεπαν, ασφαλώς, ως επικίνδυνο θράσος, δεν ήταν το φιλελληνικό κίνημα, παρότι βοηθούσε, αλλά το γεγονός ότι οι έλληνες επαναστάτες στηρίζονταν στις δικές τους δυνάμεις. Και ακολούθως, όπως καθιστούσε σαφές το κεντρικό τους σύνθημα, ήταν αποφασισμένοι για όλα.

Η πρώτη επίσημη αντίδραση στους χειρισμούς της ελληνικής ηγεσίας εκδηλώθηκε λίγους μήνες αργότερα. Ο βρετανός υπουργός Εξωτερικών Τζωρτζ Κάνινγκ (Georges Canning) με την ανάληψη των καθηκόντων του το φθινόπωρο του 1822 έκανε ορισμένες απλές εκτιμήσεις, προφανείς πλέον τον χειμώνα του 1823. Πρώτον, το γεγονός ότι οι Έλληνες είχαν ξεσηκωθεί σύσσωμοι δήλωνε για τον Γ. Κάνινγκ ότι δεν μπορούσαν να θεωρηθούν πειρατές (εννοούσε κοινωνικοί επαναστάτες)· και αφού εφάρμοζαν τους κανόνες του διεθνούς δικαίου θα έπρεπε να θεωρηθούν εμπόλεμο έθνος, όχι όμως αναγνωρισμένο κράτος.[178] Ακολουθώντας την απόφαση του βρετανού στόλαρχου της Μεσογείου τη σχετική με την αποδοχή του ελληνικού ναυτικού αποκλεισμού, ο Γ. Κάνινγκ αναγνώρισε τον Μάρτιο του 1823 τους Έλληνες ως εμπόλεμο έθνος προκειμένου να έχει δικαίωμα να τους καθιστά υπεύθυνους για κάθε πράξη.[179] Επρόκειτο για μια σιωπηρή μεν αλλά σαφή αποστασιοποίηση της Μ. Βρετανίας από τις αποφάσεις της Ιερής Συμμαχίας που προέβλεπαν καταστολή κάθε εξέγερσης ως απειλής για τα ευρωπαϊκά μοναρχικά καθεστώτα. Ωστόσο υπήρχε και ένας κρισιμότερος, στρατηγικής τάξης λό-

[177] Σπυρίδωνος Τρικούπη, *Ιστορία*, σ. 19-20.

[178] Το πλήρες σκεπτικό του βρετανού υπουργού των Εξωτερικών Γ. Κάνινγκ, βλ. Augustus Granville Stapleton, *The Political Life of Mr. Canning*, τ. 2ος, London 1831², σ. 408-411.

[179] Harold W. V. Temperley, *The Foreign Policy of Canning, 1822-1827: England, the Neo-Holy Alliance and the New World*, London 1925, σ. 326-327.

γος που οδήγησε τη Μ. Βρετανία σε αυτή την απόφαση. Ήταν το οφθαλμοφανές ότι η Ελληνική Επανάσταση πολλαπλασίαζε τις δυνατότητες της Ρωσίας να επέμβει μονομερώς στα Βαλκάνια, και επιπλέον νομιμοποιούσε δυνητικά τις βλέψεις και των άλλων ηπειρωτικών δυνάμεων να δημιουργήσουν νέες κτήσεις στη Μεσόγειο, αποσπώντας τις από την Οθωμανική Αυτοκρατορία.[180] Η Γαλλία ήδη βρισκόταν ατύπως στις χώρες της κεντρικής βόρειας Αφρικής, και επιπλέον είχε ξανά συνάψει συμμαχία με την Αίγυπτο του Μοχάμεντ Άλη. Το κύριο πρόβλημα, ωστόσο, ήταν η Ρωσία καθόσον μάλιστα σε όλες τις ευρωπαϊκές κυβερνήσεις ήταν γνωστό πως στο ανακτοβούλιο του Τσάρου όλοι ήθελαν τη διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και ορισμένοι άμεσα.[181]

Τον επόμενο χρόνο, τον Ιανουάριο του 1824, η Ρωσία παρότι είχε αποκαταστήσει τις σχέσεις της με την Υψηλή Πύλη και είχε καθησυχάσει τα ευρωπαϊκά ανακτοβούλια, ανταπάντησε στη Βρετανία με το Σχέδιο των Τριών Τμημάτων. Πρότεινε ως λύση του ελληνικού ζητήματος τη δημιουργία τριών ελληνικών προτεκτοράτων κατά τα πρότυπα της Σερβίας, αν και με ευρεία επικράτεια, ωστόσο φόρου υποτελή στον Σουλτάνο, με περιορισμένη εσωτερική αυτονομία και μοναδική εγγυήτρια δύναμη τη Ρωσία. Και για πρώτη φορά γινόταν λόγος για ενδεχόμενη στρατιωτική επέμβαση προκειμένου να επιλυθεί το ελληνικό ζήτημα, προφανώς με τον ρωσικό στρατό. Η Ρωσία είχε κάνει ένα ακόμα βήμα ώστε να καταστεί έτσι η αποφασιστική δύναμη και μέσω της ελληνικής υπόθεσης να καθορίσει αυτή μόνη τη λύση του Ανατολικού Ζητήματος. Η λύση την οποία πρότεινε ο Τσάρος για τους Έλληνες ήταν προφανές ότι οδηγούσε στον έλεγχο των προτεκτοράτων, εφόσον δημιουργούνταν, τα οποία μάλιστα θα αθροίζονταν με εκείνα της Σερβίας, της Μολδαβίας και της Βλαχίας· εντέλει θα οδηγούσε σε έλεγχο μεγάλου μέρους των Βαλκανίων.[182] Η Υψηλή Πύλη από την πλευρά της αντιλήφθηκε ότι απειλείτο από τη Ρωσία και πάλι. Οι Έλληνες απογοητεύτηκαν στρέφοντας πλέον τις ενέργειές τους κυρίως προς τη Μεγάλη Βρετανία, χωρίς να πάψουν να μοχλεύουν τους ευρωπαϊκούς ανταγωνισμούς, άλλωστε δεν θεωρούσαν τη Μ. Βρετανία δεδομένη σύμμαχο.[183]

Η ελληνική στρατηγική και η οθωμανική απάντηση

Προς επιβεβαίωση της πολιτικής ναυτικού αποκλεισμού την οποία είχε κηρύξει το Εκτελεστικό, εκτός από τις πολλές και συχνές νηοψίες πλοίων που έκαναν τα ελληνικά πολε-

[180] *Ιστορικόν Αρχείον Διονυσίου Ρώμα*, τ. 1ος, σ. 384.

[181] Σπυρίδωνος Τρικούπη, *Ιστορία*, τ. Γ', σ. 12.

[182] A. L. Narotchnitzki, «La diplomatie russe et la préparation de la conférence de Saint-Pétersbourg sur la Grèce en 1824», *Les relations gréco-russes pendant la domination turque et la guerre d'indépendance grecque*, Thessaloniki 1983, σ. 87–97.

[183] Βλ. τις βασικές αναλύσεις για τις αντιθέσεις μεταξύ των ευρωπαϊκών δυνάμεων με αφετηρία την Ελληνική Επανάσταση, τις οποίες συνέταξε η Φιλελληνική Επιτροπή Ζακύνθου, *Ιστορικόν Αρχείον Διονυσίου Ρώμα*, τ. Α', έγγρ. αρ. 188, σ. 382-385, έγγρ. αρ. 370, σ. 782-790.

μικά, ενίοτε κατασχέσεις ή και βύθιση όσων βοηθούσαν τους Οθωμανούς,[184] ο Μανόλης Τομπάζης με μικρό στόλο έφτασε στην Κρήτη τον Μάιο του 1823 προκειμένου να ενισχύσει και να επανασυντονίσει τους επαναστατημένους Κρήτες. Στο νησί η κυριαρχία των Οθωμανών αμφισβητείτο εμπράκτως με στρατιωτικές επιτυχίες. Η Κρητική Επανάσταση δεν είχε επικρατήσει στην έκταση που συνέβαινε στην Πελοπόννησο, αλλά έλεγχε αρκετές επαρχίες του νησιού. Με την αποστολή μέρους του στόλου στην Κρήτη οι Έλληνες καθιστούσαν σαφές διεθνώς ότι ο ναυτικός αποκλεισμός των λιμανιών ήταν το πρώτο βήμα για να προχωρήσουν στον πλήρη έλεγχο ολόκληρου του Αιγαίου. Υποθέτω ότι για τους Οθωμανούς θα ήταν προφανές πως εάν έχαναν έστω και μόνο την Κρήτη, πόσο μάλλον όλο το Αιγαίο, ήταν βέβαιο ότι θα έχαναν τον έλεγχο της ανατολικής Μεσογείου πρώτα από τους Έλληνες. Και ακολούθως τα ευρωπαϊκά κράτη, όπως πάντα, θα επενέβαιναν με τους στόλους τους ώστε το καθένα να αποσπάσει τμήματα επιρροής.

Από το 1823, λοιπόν, η γεωπολιτική ανισορροπία που είχε μοχλεύσει η Επανάσταση αποτελούσε γεγονός χάρη στις στρατιωτικές και πολιτικές επιτυχίες των Ελλήνων, αλλά και εξαιτίας της προβολής αυτών των επιτυχιών στην ευρωπαϊκή εξωτερική τους πολιτική. Το ελληνικό πολεμικό ναυτικό κυριαρχούσε ήδη στα περισσότερα αιγαιοπελαγίτικα νησιά. Αν περνούσε και η Κρήτη οριστικά στον έλεγχο των Ελλήνων, τότε αυτό θα συνιστούσε μια μείζονος κλίμακας γεωπολιτική ανατροπή. Πόσο μάλλον που οι Έλληνες κέρδιζαν διαρκώς στο ευρωπαϊκό επίπεδο επιτυχίες, μικρές αλλά σταθερές. Τον Νοέμβριο του 1823 η ελληνική αντιπροσωπεία στο Σίτυ του Λονδίνου είχε κατορθώσει να συμφωνήσει το πρώτο δάνειο από ιδιώτες, αλλά επίσης να διερευνήσει το ενδεχόμενο για ένα δεύτερο. Η Μ. Βρετανία είχε αποσύρει από την άνοιξη του 1823 την αρχική αντίθεσή της εναντίον των Ελλήνων, ενώ τον Ιανουάριο του 1824 η επίφοβη Ρωσία παρενέβη, όπως είδαμε, πιο συστηματικά με το Σχέδιο των Τριών Τμημάτων. Η Γαλλία είχε πάρει αποστάσεις από την υποστήριξη της οθωμανικής Πύλης στρεφόμενη ιδίως υπέρ του Μοχάμεντ Άλη, ακόμη τότε ανταγωνιστή του Σουλτάνου, ενώ, όπως είδαμε, από τον Ιούνιο του 1822 σύστηνε στα γαλλικά εμπορικά πλοία να τηρούν τον ναυτικό αποκλεισμό που είχαν κηρύξει οι Έλληνες. Κάτω από την πίεση των επιτυχιών των Ελλήνων, όλες οι ευρωπαϊκές δυνάμεις εγκατέλειπαν αργά την αρχική επιθετική απόρριψη της Ελληνικής Επανάστασης ως εχθρικής προς την ευρωπαϊκή τάξη πραγμάτων, εκτός από την Αυστρία. Από το 1823 η Επανάσταση αναγνωριζόταν, σιωπηρά, όχι επισήμως, αλλά ως τετελεσμένο γεγονός το οποίο τα ευρωπαϊκά ανακτοβούλια ήταν αναγκασμένα να αντιμετωπίσουν.

Το στρατηγικό σχέδιο των ελληνικών επαναστατικών ηγεσιών γινόταν διαρκώς σαφέστερο προς κάθε κατεύθυνση. Στόχευαν στη θραύση της οθωμανικής κυριαρχίας την οποία δημιουργούσε η προοπτική ενός νέου ανεξάρτητου κράτους στο γεωμετρικό κέ-

---

[184] Ενδεικτικά βλ. Σίμου Μποζίκη, «Τα καράβια ἐστάθησαν γεννητικά», ό.π., και Ειρήνη Ν. Παρδάλη, «Δύο ναυτικά ημερολόγια του αγώνος», *Μνήμων* 2/1972, σ. 169-186.

ντρο της θαλάσσιας οθωμανικής κυριαρχίας στην ανατολική Μεσόγειο. Αυτό το γεγονός θα δημιουργούσε μια καινούργια πολιτική αξία η οποία θα μόχλευε περαιτέρω τους γεωπολιτικούς ανταγωνισμούς μεταξύ των ευρωπαϊκών κρατών για την περιοχή της ανατολικής Μεσογείου και των Βαλκανίων. Όλοι γνώριζαν, όπως και η Υψηλή Πύλη, ότι οι ενδοευρωπαϊκοί ανταγωνισμοί για το Ανατολικό Ζήτημα πάντοτε στρέφονταν εναντίον της ακεραιότητας του οθωμανικού κράτους – άλλωστε αυτό αποτελούσε το επίδικο του Ανατολικού Ζητήματος. Συνεπώς, το διακύβευμα που παρόξυνε η Ελληνική Επανάσταση ήταν διαρκές και στρατηγικής σημασίας για όλα τα ισχυρά ευρωπαϊκά κράτη, και φυσικά για το οθωμανικό.

Μέχρι τον Ιανουάριο του 1822 ο Σουλτάνος, όπως αναφέραμε, ήταν απασχολημένος με τους πολέμους εναντίον του Αλή Πασά και του Ιράν. Ωστόσο, ακόμα και μετά την ήττα του Πασά της Ηπείρου εκείνο τον μήνα, η Πύλη αντιμετώπιζε τους Έλληνες με μια τακτική συγκρούσεων στη στεριά και στη θάλασσα κατά περίπτωση, χωρίς συνολικό σχέδιο. Η αντίδραση του οθωμανικού κράτους, τουλάχιστον τα δύο πρώτα χρόνια της Επανάστασης, ξεκίνησε με μια ασύντακτη στρατολόγηση.[185] Και ακολούθησε μια ρουτίνα με αλλεπάλληλες αποστολές πολυάριθμων στρατευμάτων εναντίον των Ελλήνων δεδομένου ότι τα υφιστάμενα πριν από το '21 οθωμανικά σώματα στις ελληνικές περιοχές είχαν σχεδόν καταστραφεί από τους Έλληνες. Σαν να επρόκειτο να αντιμετωπίσει μια ακόμα τοπική εξέγερση για την οποία θα αρκούσε να πνίξει στο αίμα τούς *στασιαστές άπιστους και καταραμένους Ρωμιούς* για να τους επαναφέρει στη θέση τους ως ραγιάδες.[186] Αυτή η τυποποιημένη αντίδραση της Υψηλής Πύλης απέρρεε από το γεγονός ότι εξηγούσε την Ελληνική Επανάσταση εντελώς άστοχα, ως υποκινούμενη από τους Ρώσους με κεντρικό πρόσωπο τον Α. Υψηλάντη ή τον Ι. Καποδίστρια.[187] Και η οθωμανική Πύλη επέμενε σε αυτή την εξήγηση σχεδόν εμμονικά, παρότι ο Τσάρος διά του Ι. Καποδίστρια είχε καταγγείλει δριμύτατα την εξέγερση του Α. Υψηλάντη, τον είχε αποβάλει από τη ρωσική αυλή, ενώ οι μεγάλες ευρωπαϊκές δυνάμεις είχαν καταγγείλει εν χορώ την Ελληνική Επανάσταση στο Συνέδριο του Λάιμπαχ από τους πρώτους μήνες.

Η αδυναμία των οθωμανών ιθυνόντων να αντιληφθούν τι συνέβαινε με τους Έλληνες οφειλόταν σε ένα πολιτισμικό υπόβαθρο το οποίο θα συζητήσουμε αργότερα στα ζητή-

---

[185] H. Şükrü Ilıcak, «Η οθωμανική πολιτική φιλοσοφία και η αντίδραση στην ελληνική "αταξία"», στο *1821. Η γέννηση ενός έθνους-κράτους*, Αθήνα 2010.

[186] *Απομνημονεύματα πολιτικά του Βαχίτ Πασά, πρέσβεως εν Παρισίοις τω 1802, Ρεΐζ Εφέντη τω 1808, και Τοποτηρητού της Χίου τω 1822*. Εξ ανεκδότου Τουρκικού ιδιοχειρογράφου ελευθέρως μεταφρασθέντα και σημειώσεσι συνοδευθέντα υπό Δ. Ε. Δ., Εν Ερμουπόλει Σύρου 1861, σ. 49-104. Επίσης βλ. Σοφία Λαΐου, «Η Ελληνική Επανάσταση στην Πελοπόννησο σύμφωνα με την περιγραφή ενός ντόπιου Οθωμανού λογίου», στο Πέτρος Πιζάνιας (εισ., επιμ.), *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821*, σ. 307-319.

[187] Σοφία Λαΐου – Μαρίνος Σαρηγιάννης, *Οθωμανικές αφηγήσεις για την Ελληνική Επανάσταση. Από τον Γιουσούφ Μπέη στον Αχμέτ Τζεβντέτ Πασά*, Αθήνα 2019, σ. 33, 36, 40.

ματα για την επαναστατική ιδεολογία. Εντωμεταξύ, τα πρώτα χρόνια, αυτή η αδυναμία αποτελούσε μια από τις παραμέτρους που διευκόλυνε τους Έλληνες να επικρατούν στον πόλεμο παρά τον ιδιαιτέρως αρνητικό συσχετισμό δυνάμεων τον οποίο είχαν να αντιμετωπίσουν.

Σε αυτό το εντεινόμενο αρνητικό πλαίσιο για την Υψηλή Πύλη, ο Σουλτάνος αναζήτησε εντατικότερα συμμαχίες εκτός Ευρώπης, προφανώς σε ομόθρησκους. Τον Μάρτιο του 1824 οριστικοποίησε τη συμφωνία με τον Μοχάμεντ Άλη της Αιγύπτου να αναλάβει εν μέρει την καταστολή του ελληνικού Αγώνα στην Κρήτη και την Πελοπόννησο. Ο αιγυπτιακός στόλος και στρατός ενισχύθηκαν περαιτέρω με επιπλέον γάλλους αξιωματικούς με τη συναίνεση της γαλλικής Μοναρχίας. Από τις κινήσεις των Οθωμανών και των Αιγυπτίων, μπορούμε ευλόγως να συμπεράνουμε ότι είχε εκπονηθεί κάποιο συνολικό σχέδιο ως απάντηση στον σοβαρό κίνδυνο που συνιστούσαν πλέον οι Έλληνες για την κυριαρχία των Οθωμανών στην ανατολική Μεσόγειο και στα νότια Βαλκάνια.

Ο αιγυπτιακός στόλος ξεκίνησε από την Αλεξάνδρεια, και μαζί με τον οθωμανικό ανέλαβαν αρχικά την εκκαθάριση του Αιγαίου. Αυτός ο στόχος αποτελούσε την αρχική φάση του σχεδίου. Από το τέλος του 1823 ο αιγυπτιακός στόλος υπό τον Χουσεΐν μπέη και ξανά το 1824 με τον Ιμπραήμ ξεκίνησε την καταστολή της Κρητικής Επανάστασης. Παράλληλα έως το τέλος Ιουνίου της ίδιας χρονιάς ο στόλος του Ιμπραήμ κατέστρεψε την Κάσο και ο οθωμανικός τα Ψαρά, δύο κρίσιμα ναυτικά κέντρα των Ελλήνων. Ήταν η εποχή που οι συγκρούσεις μεταξύ των αντιμαχόμενων ελληνικών παρατάξεων τελείωναν. Αλλά ανεξάρτητα από αυτή την περιορισμένης σημασίας σύγκρουση, τα τρία ναυτικά νησιά βρίσκονταν σε διαμάχη μεταξύ τους επειδή η Ύδρα επιδίωκε να ελέγξει τα εισοδήματα των νησιών του Αιγαίου, και έτσι ο στόλος πρακτικά αδρανούσε ελλείψει πόρων.[188] Η απώλεια των δύο νησιών ήταν σοβαρή επειδή η Κάσος κρατούσε το νοτιοανατολικό Αιγαίο και εν μέρει την Κρήτη με τα πλοία της· και τα Ψαρά, εκτός από τον σημαντικό γενικό ρόλο τους στον ναυτικό πόλεμο, κρατούσαν επιπλέον τον έλεγχο του βόρειου Αιγαίου και έλεγχαν την έξοδο του οθωμανικού στόλου από τα Στενά.

Μόλις πληροφορήθηκαν την καταστροφή των δύο ναυτικών νησιών, πρώτοι οι προεστοί των Σπετσών αντέδρασαν γράφοντας στις 24 Ιουνίου προς τους ομολόγους τους Υδραίους: *Τι κάμνομεν αδελφοί; Να αμηχανώμεν; Τούτο είναι προ της απωλείας απώλεια. Αληθές είναι, ότι εάν και εις δεύτερον πόλεμον ορθοποδήση ο εχθρός, και την θαλάσσιον δύναμίν του με άλλην θαλάσσιον δύναμιν δεν αντικρούσωμεν, χάνεται το παν. Όθεν χρειάζεται ανδρεία μετά φρονήσεως* [...] *Αδελφοί! Ομού συνεζήσαμεν και συζώμεν. Ομού τελευταίον ας αποθάνωμεν. Ας αποθάνωμεν όμως και ως άνδρες*

[188] Βλ. τις επιστολές μεταξύ των προκρίτων των τριών ναυτικών νησιών, Διονυσίου Α. Κόκκινου, *Η Ελληνική Επανάστασις*, τ. 7ος, σ. 295-296, 301-305, 343-347.

και ως φρόνιμοι, διά να μην έχωμεν τας αράς των επερχόμενων γενεών και την αιώνιον κατάκρισιν του κόσμου.[189]

Η Ύδρα και οι Σπέτσες, μαζί με τα ψαριανά πλοία τα οποία είχαν απομείνει μετά την καταστροφή του νησιού, ανταπάντησαν με αλλεπάλληλες νικηφόρες ναυτικές εμπλοκές και ναυμαχίες, με κορύφωση τη σημαντική νίκη τους στον κόλπο του Γέροντα στη Μικρά Ασία.[190] Ακολούθως, μαζί με τους Σαμιώτες, απέτρεψαν την προσπάθεια των οθωμανικών στρατευμάτων να αποβιβάσουν δυνάμεις στο νησί.

Ωστόσο, παρά τη δεκάμηνη καθυστέρηση των σχεδίων του Ιμπραήμ την οποία προκάλεσαν τα ελληνικά πλοία, ο αιγυπτιακός στόλος κατόρθωσε τελικά τον Φεβρουάριο του 1825 να αποβιβάσει μια μικρή δύναμη στη νοτιοδυτική Πελοπόννησο με μικρές συμπλοκές.[191] Οι Έλληνες αντέδρασαν πιο δυναμικά στη δεύτερη και σημαντικότερη απόβαση στις 5 με 9 Μαρτίου με μάχες επάνω στον βράχο της Σφακτηρίας και τις γύρω περιοχές.[192] Παράλληλα, από τον Μάρτιο, οθωμανικά στρατεύματα πέρασαν στη Στερεά ταυτόχρονα από το Μακρυνόρος και το Καρπενήσι, και στις αρχές Απριλίου ξεκίνησε η πολιορκία του Μεσολογγίου από το στράτευμα του Κιουταχή. Τον Δεκέμβριο του ίδιου χρόνου τα στρατεύματα του Ιμπραήμ έφτασαν στο Μεσολόγγι, και μετά την πτώση του Μεσολογγίου στις 11 Απριλίου του 1826 ο Κιουταχής προώθησε τα δικά του στην Αθήνα, όπου ξεκίνησε την πολιορκία της πόλης και ακολούθως της Ακρόπολης.

Η εκστρατεία του Ιμπραήμ στο Αιγαίο και την Πελοπόννησο, όπως και του Κιουταχή στην Στερεά, αντιμετωπίστηκαν στη στεριά και στη θάλασσα από τους Έλληνες με πολλές συγκρούσεις, από τις οποίες ορισμένες επιτυχημένες. Σε αρκετά ορεινά σημεία και των δύο αυτών περιοχών παρέμεναν θύλακες ελληνικών στρατιωτικών σωμάτων, πολεμώντας με τη μέθοδο του ανταρτοπολέμου. Ωστόσο, οι Έλληνες έχαναν σταθερά έδαφος και συνεπώς πληθυσμό. Τον Μάιο του 1826 σχεδόν ολόκληρη η Στερεά είχε κατακτηθεί από τους Οθωμανούς, και η Πελοπόννησος πιο περιορισμένα από τους Αιγύπτιους. Η οριστική ήττα ήταν προ των πυλών. Και καθώς εκτυλισσόταν ο πόλεμος με τους συνασπισμένους Αιγυπτίους και Οθωμανούς, το σχέδιό τους γινόταν εμφανέστερο. Ο στόχος τους δεν ήταν η ήττα των Ελλήνων, αλλά η συντριβή και ο εξανδραποδισμός για όσους θα απέμεναν.

Οι συνεχείς ναυτικές επιτυχίες των Ελλήνων, τα τέσσερα πρώτα χρόνια της Επανάστασης, είχαν δημιουργήσει νέους όρους θαλάσσιας κυριαρχίας που εκτεινόταν από το

---

189 *Στο ίδιο*, τ. 7ος, σ. 390.

190 Αναφορά του σπετσιώτη ναυάρχου για τη ναυμαχία στον κόλπο του Γέροντα, βλ. Ανάργυρος Ανδρέου Χατζηαναργύρου, *Τα σπετσιώτικα*, τ. 2ος, σ. 256-261.

191 *Ο Φίλος του Νόμου. Εφημερίς της Διοικήσεως και της νήσου Ύδρας*, αρ. 99 / 23η Φεβρουαρίου 1825.

192 *Στο ίδιο*, αρ. 113 / 1η Μαΐου 1825, αρ. 114 / 4η Μαΐου 1825, και τη διακήρυξη του προέδρου του Εκτελεστικού όπως και πολεμικές ειδήσεις, *στο ίδιο*, αρ. 115 / 8η Μαΐου 1825.

βόρειο έως το νότιο Αιγαίο, από το ανατολικό έως το δυτικό και την Κρήτη. Αυτή η ελληνική επέκταση στη θάλασσα, συνεπικουρούμενη από τις χερσαίες απελευθερωμένες περιοχές και αντίστροφα, προκαλούσε την αμηχανία των ευρωπαϊκών ανακτοβουλίων επειδή έδειχνε χωρίς καμία αμφιβολία τις στρατηγικές επιδιώξεις των ελλήνων επαναστατών. Σε μια θαλάσσια περιοχή η οποία, παρά τις αλλεπάλληλες ήττες από τους Ρώσους, παρέμενε αδιαμφισβήτητα οθωμανική, οι Έλληνες είχαν θέσει ζήτημα ριζικής αναδιάταξης της θαλάσσιας κυριαρχίας και σε σημαντικό βαθμό την είχαν κατοχυρώσει με τις νίκες τους, αλλά όχι τελεσίδικα.

Αν σκεφτούμε τη γεωγραφία ως πολιτικό ζήτημα, θα διαπιστώσουμε ότι από τα ανατολικά όρια της σημερινής Αιγύπτου έως δυτικά του Μεσολογγίου σχηματίζεται ένας νοερός άξονας, ανατολικά του οποίου περικλείεται το τόξο της ανατολικής Μεσογείου. Οι στόλοι και τα στρατεύματα των συνασπισμένων Οθωμανών και Αιγυπτίων επιδίωκαν να αποκόψουν το σύνολο της ανατολικής Μεσογείου από τη δυτική της πλευρά, και ταυτόχρονα να αποσπάσουν τις χερσαίες απελευθερωμένες περιοχές από τους Έλληνες. Ανατολικά, λοιπόν, αυτού του άξονα κινούνταν με στόχο να εκκαθαρίσουν οτιδήποτε είχε σχέση με τους Έλληνες, προκειμένου να θέσουν τον θαλάσσιο και τον χερσαίο χώρο υπό τον απόλυτο έλεγχό τους. Προϋπόθεση για την εδραίωση του ελέγχου όλου του θαλάσσιου και χερσαίου χώρου της ανατολικής Μεσογείου ήταν η απόλυτη συντριβή της Ελληνικής Επανάστασης με τον τρόπο που είχαν εφαρμόσει οι Οθωμανοί, ιδίως στη Χίο, αλλά και στα Ψαρά και στην Κάσο. Εάν πετύχαιναν, τότε οι ευρωπαϊκές δυνάμεις θα ήταν αναγκασμένες να διαπραγματευτούν αποκλειστικά με τον Σουλτάνο.

Η τελευταία φάση του στρατηγικού σχεδίου των Οθωμανών και των Αιγυπτίων κρινόταν στο Μεσολόγγι, στο αττικό λεκανοπέδιο και στην ανατολική Πελοπόννησο ως προς την κυριαρχία στις χερσαίες ελληνικές περιοχές, αλλά με διάσπαρτους θύλακες στρατιωτικών σωμάτων ελλήνων πολεμιστών. Ως προς τη θάλασσα, οι μόνες σταθερές βάσεις που είχαν απομείνει στον ελληνικό στόλο περικλείονταν στο τρίγωνο Ναύπλιο-Ύδρα-Σπέτσες. Η απελευθερωμένη ελληνική επικράτεια είχε συρρικνωθεί πολύ επικίνδυνα. Η Επανάσταση είχε αρχίσει να αγγίζει την ήττα και απείχε λίγο από τη συντριβή.

Τα κλειδιά του Μεσολογγιού είναι στις μπούκες των κανονιών μας κρεμασμένα

Είκοσι τέσσερις ώρες μετά την έξοδο του Μεσολογγίου. Αποσπάσματα επιστολής των διοικητών της φρουράς της πόλης, όσων επέζησαν.[193]

Σεβαστή Διοίκησις

Με την ελπίδα να μας καταφθάσουν τα καράβια και να μας μπάσουν ζαερέν [προμήθειες], *εφθάσαμεν εις την αθλιωτάτην κατάστασιν. Εφάγαμεν όλα τα άλογα, μολάρια, γομάρια, σκύλους και γάτες, τα οποία ετελείωσαν και αυτά.* [...] *Και επεριμέναμεν οκτώ ημέρας τρώγοντες θαλάσσια χόρτα* [...]. *Έφθασε να πεθαίνουν και από εκατόν και εκατόν πενήντα την ημέραν, ώσπου οπού έμειναν και ανάθαφτοι, διότι οι άλλοι δεν είχον δύναμιν να τους θάφτουν. Διά να μην χαθή όμως με την ολότητα το στρατιωτικόν, απεφασίσαμεν να εβγούμεν με έξοδον με τα σπαθιά εις τας χείρας, να εβγάλωμεν και όλον το αδύνατον μέρος και όποιος γλυτώση· πράγμα, οπού δεν έγινε ποτέ εις τον κόσμον! Λοιπόν, εις τας 10 του παρόντος, το βράδυ τας τρεις ώρας της νυκτός, εκάμαμεν την έξοδον μέσον τα γεφύρια και επέσαμεν εις τα εχθρικά περιχαρακώματα. Ο εχθρός είχε την είδησιν και τα είχε καλά ενδυναμωμένα· είχε βάλει την καβαλλαρίαν λίνιαν* [σε παράταξη], *ομοίως και την φανταρίαν. Ημείς εζαπώσαμεν* [κυριεύσαμε] *τα περιχαρακώματα, εσχίσαμεν τες κολώνες εις την μέσην και επεράσαμεν.* [...] *Οι λαβωμένοι και άρρωστοι οπού είχομεν μέσα, άλλοι μεν εμβήκαν εις τον τζεπχανέν* [πυριτιδαποθήκη] *και βάνοντες φωτιά εκάηκαν με πολλούς εχθρούς, άλλοι δε εκλείσθησαν εις τα σπίτια και επολέμησαν έως εσώθησαν, χωρίς κανείς να παραδώση τον εαυτόν του εις τους εχθρούς* [...] *Αλλά, μη φοβείσθε! Εκείνοι οπού εβαστούσαν το Μισολόγγι, οι περισσότεροι, εγλύτωσαν με το σπαθί εις το χέρι. Διό, παρακαλούμεν να μας καταφθάσουν αι αναγκαίαι διαταγαί, τι έχομεν να κάμωμεν, και κάθε καλή κυβέρνησις από τροφάς, πολεμοφόδια και λοιπά. Ημείς, με το να είμεθα αδύνατοι από την πείναν και τον κόπον, και με το να μην ευρίσκεται εις τούτα τα μέρη τίποτε, απερνούμεν εις τα Σάλωνα* [Άμφισσα], *όπου και περιμένομεν τας ανωτέρω διαταγάς.*

Μένομεν με το ανήκον σέβας

Δερβέκιστα την 12 Απριλίου 1826

Οι πατριώται

Μήτσος Κοντογιάννης, Δημήτρης Μαχρής, Γεώργης Βαλτινός, Βασίλης Χασάπης, Νότης Μπότζιαρης, Κίτζος Τζαβέλλας, Γιώργης Κίτζος, Χρήστος Φωτομάρας, Γεωργάκης Βάγιας.

[193] Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτη (εισ.), *Αλληλογραφία Φρουράς Μεσολογγίου 1825-1826*, Εν Αθήναις 1963, σ. 14-15.

Η αντιστροφή της ήττας

Πώς θα μπορούσε να ανατραπεί ο τόσο άνισος για τους Έλληνες συσχετισμός δυνάμεων, η σταθερή και ταχεία πορεία προς τη συντριβή; Οι Έλληνες, αν και στρατιωτικά επαρκέστεροι σε σχέση με το παρελθόν, απείχαν μακράν από τις στρατιωτικές δυνάμεις και τα μέσα που είχαν κινητοποιήσει ο Σουλτάνος μαζί με τον αιγύπτιο Πασά. Πόσο μάλλον που οι ήττες από τον Ιμπραήμ και τον Κιουταχή είχαν εξασθενήσει σημαντικά τις ελληνικές δυνάμεις. Τα μόνα μέσα πολέμου τα οποία διέθεταν οι Έλληνες ήταν ό,τι είχε απομείνει από τα διάσπαρτα στρατιωτικά σώματα και τις ναυτικές δυνάμεις, συγκεντρωμένες κυρίως στην Ύδρα και τις Σπέτσες.

Από το Ιανουάριο του 1824 η Ελληνική Επανάσταση είχε διεθνοποιηθεί ανεπιστρεπτί, είχε καταστεί μια σοβαρή, επικίνδυνη υπόθεση για τις ισορροπίες ισχύος μεταξύ των μεγάλων ευρωπαϊκών κρατών. Έως την οριστική αναγνώριση της ελληνικής ανεξαρτησίας, εφτά χρόνια αργότερα, η κάθε μεγάλη ευρωπαϊκή δύναμη ήταν αναγκασμένη να εμπλέκεται στο ελληνικό ζήτημα, και μάλιστα διαρκώς, κυρίως για να διασφαλίσει τα συμφέροντά της και για να διασφαλιστεί από έναν ενδεχόμενο γενικευμένο ευρωπαϊκό πόλεμο. Η Βρετανία κυρίως, και η Γαλλία ακολούθως, γνώριζαν ότι η Ρωσία διατηρούσε ισχυρές βλέψεις ελέγχου της Ελληνικής Επανάστασης σε συνδυασμό με πόλεμο εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η Ρωσία από την πλευρά της, ενάντια στην αγωνιώδη προσπάθεια της Αυστρίας να βάλει τέλος στην ελληνική υπόθεση και μαζί την πάντοτε δεδομένη Πρωσία, φοβόταν κυρίως τη Βρετανία και λιγότερο τη Γαλλία για τον έλεγχο των Ελλήνων. Σε αυτό το πλαίσιο η ελληνική επαναστατική ηγεσία είχε αντιληφθεί πως έπρεπε να μετατρέψει τη διεθνοποίηση της ελληνικής υπόθεσης σε εδραίες διεθνείς συμμαχίες. Όμως τα ευρωπαϊκά πολιτικά δεδομένα της εποχής ήταν και αυτά άκρως αντινομικά. Η μόνη μεγάλη δύναμη που είχε διαφοροποιηθεί από τους κανόνες τήρησης του status quo στην Ευρώπη και είχε ήδη αναγνωρίσει τους Έλληνες ως εμπόλεμο έθνος ήταν, όπως είπαμε, η Μεγάλη Βρετανία. Η Ρωσία ήταν διαρκώς απειλητική προς την Υψηλή Πύλη, χρησιμοποιώντας την Ελληνική Επανάσταση, αλλά παρέμενε απέναντί της αρνητική. Η Γαλλία στεκόταν διαρκώς αμφίρροπη, λόγω του ανταγωνισμού με τη Μ. Βρετανία για τη Μεσόγειο, ενώ η Αυστρία, εχθρική για τους Έλληνες, είχε, ωστόσο, χάσει εν μέρει την ευρωπαϊκή επιρροή της.

* * *

Η ελληνική αντιπροσωπεία στο Λονδίνο για τη σύναψη των δανείων, κατά την πρώτη μετάβαση το 1823 και ξανά ενάμιση χρόνο αργότερα, είχε εντολές από τον Α. Μαυροκορδάτο να διερευνήσει τις προθέσεις της βρετανικής κυβέρνησης σχετικά με την υπόθεση των Ελλήνων, προθέσεις τις οποίες δεν θεωρούσε επ' ουδενί δεδομένα θετικές.

Απόσπασμα επιστολής Α. Μαυροκορδάτου προς τον Ανδρέα Ορλάνδο στο Λονδίνο, Ιούλιος 1824

Να παρατηρήσετε ποίος είναι ο αληθινός των Άγγλων σκοπός περί της Ελλάδος, αν επιθυμώσιν ή αν καταδολιεύωνται την ανεξαρτησίαν της [...] *Τέλος να πληροφορηθήτε περί των σχέσεων Αγγλίας και Ρωσίας και περί των όσα μέτρα λαμβάνει εκείνη διά να εμποδίση τους σκοπούς ταύτης ως προς την Τουρκίαν και ν' αποδείξητε ότι το μόνον μέτρον είναι να γίνη η Ελλάς ισχυρά και ανεξάρτητος, διά να χρησιμεύση εις τε την Αγγλίαν και εις την Ευρώπην όλην.*[194]

Στο τέλος Ιουλίου του 1825 ο Διονύσιος Δε Ρώμα, Φιλικός, επικεφαλής του Φιλελληνικού Κομιτάτου της Ζακύνθου και στενός συνεργάτης του Α. Μαυροκορδάτου, προώθησε τη γνωστή επιστολή υπογεγραμμένη από τον Α. Μαυροκορδάτο, τον Α. Μιαούλη, τον Θ. Κολοκοτρώνη και σχεδόν το σύνολο των στρατιωτικών, των πολιτικών και των κληρικών. Επρόκειτο για εκατοντάδες υπογραφές όλων των προεστών και των στελεχών της Επανάστασης, από τους μικρότερους έως τους μεγαλύτερους, με εξαίρεση τους Δ. Υψηλάντη, Ι. Κωλλέττη, τον Ι. Γκούρα και τον Δ. Χρηστίδη, στους οποίους απάντησε δημόσια επικριτικά ο Σ. Τρικούπης.[195] Την επιστολή αυτή έστειλαν στο τέλος του ίδιου μήνα στον Γεώργιο Κάνινγκ υπό τον τίτλο «Αίτημα προστασίας». Σύμφωνα με το κείμενο του αιτήματος, *το ελληνικόν έθνος* [...] *θέτει εκουσίως την ιεράν παρακαταθήκην της ελευθερίας του, της εθνικής ανεξαρτησίας του και της πολιτικής του υπάρξεως κάτω από τη μοναδικήν υπεράσπισιν της Μεγάλης Βρεττανίας.*[196] Παράλληλα με το «Αίτημα προστασίας», ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος είχε στείλει μια ξεχωριστή επιστολή στον πρωθυπουργό της Βρετανίας, στην οποία μετά την ανάπτυξη των ελληνικών θέσεων διατύπωνε σχεδόν ρητά μια δήλωση προθέσεων αλλαγής συμμάχου χώρας εάν η Βρετανία αρνιόταν να στηρίξει τους Έλληνες: *Η ανεξαρτησία και η ελευθερία* [...] *απαιτούν τη συγκρότηση ενός ισχυρού ελληνικού κράτους* [...] *οποιαδήποτε δύναμη θελήσει θα μας στηρίξει* [αλλά] *γιατί να μην ελπίζουμε* [...] *τη βοήθεια του μεγάλου σας έθνους;*[197] Προσωπική επιστολή, στο ίδιο πολιτικό πνεύμα με εκείνη του Α. Μαυ-

[194] Δημοσιευμένη από τον Γιάνη Κορδάτο, *Η κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επαναστάσεως του 1821*, Αθήνα 1973, σ. 237-238.

[195] Σπυρίδων Τρικούπης, «Περί της υψηλής υπερασπίσεως την οποίαν επεκαλέσθησαν οι Έλληνες», *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος*, 10, 14/10-1825.

[196] Για όλες τις παραλλαγές του εγγράφου μαζί και την τελική εκδοχή του, όπως επίσης τις συνοδευτικές επιστολές και όλες τις υπογραφές με τους τίτλους κάθε υπογράφοντος, βλ. *Ιστορικόν Αρχείον Διονυσίου Ρώμα*, τόμ. Α', εγγρ. αρ. 263-264, σ. 592-607. Έχει δημοσιευτεί επίσης ως «Ψήφισμα της 24ης Ιουλίου του 1825», στο Σπυρίδων Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, τόμ. Γ', σ. 376-378.

[197] Ε. Γ. Πρωτοψάλτης (επιμ.), *Ιστορικόν Αρχείον Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου, Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας*, τ. Ε', τχ. V', έγγραφα του 1825, Εν Αθήναις 1968, σ. 263-265.

ροκορδάτου, έστειλε προς τον βρετανό υπουργό των Εξωτερικών και ο Θ. Κολοκοτρώνης, στην οποία η βασική πολιτική του τοποθέτηση συνοψιζόταν στη φράση: *Όποιος βοηθήση την πατρίδα μου να απελευθερωθή με αυτόν πάντα θα είμαι.*[198] Φαίνεται πως ανάλογη προσωπική επιστολή είχε στείλει και ο Α. Μιαούλης. Ο υπουργός Εξωτερικών της Μ. Βρετανίας απάντησε προσωπικά σε όλους, εξηγώντας εκτενώς τους λόγους για τους οποίους ήταν αδύνατο να δεχτεί το «Αίτημα προστασίας» των Ελλήνων.[199]

Αν και επισήμως η Μ. Βρετανία απέρριψε το αίτημα των Ελλήνων, ωστόσο αμέσως μετά ο υπουργός Εξωτερικών της άρχισε να πιέζει επανειλημμένα την Υψηλή Πύλη με το φόβητρο των Ρώσων, ώστε να δεχτεί κάποιο συμβιβασμό με τους Έλληνες. Αλλά ο Σουλτάνος ευλόγως αρνιόταν. Τα μικτά τουρκοαιγυπτιακά στρατεύματα νικούσαν, μάλιστα συντριπτικά, οπότε προτιμούσε τη συντριβή των Ελλήνων από τον οποιοδήποτε συμβιβασμό.

Η συνέχεια των ελληνικών ενεργειών ήταν η συνάντηση στην Ύδρα, στις 28 Δεκεμβρίου του 1825, μιας ελληνικής επιτροπής υπό τον Α. Μαυροκορδάτο και τον γιατρό Κωνσταντίνο Ζωγράφο με τον βρετανό πρεσβευτή στην Υψηλή Πύλη Στράντφορντ Κάνινγκ. Σε αυτήν τη συνάντηση η ελληνική αντιπροσωπεία είχε τονίσει ότι ήταν υπέρ της κατάπαυσης των εχθροπραξιών με τους Οθωμανούς, αλλά η μόνη βάση νόμιμης διαπραγμάτευσης θα ήταν η ελληνική ανεξαρτησία. Ανεξαρτησία προέβλεπε το ελληνικό Σύνταγμα και μόνο αυτόν τον στόχο θα ακολουθούσαν.[200]

Στις 4 Απριλίου του 1826 η Ρωσία και η Βρετανία από κοινού υπέγραψαν το μυστικό Πρωτόκολλο της Αγίας Πετρούπολης, του οποίου το γενικό περιεχόμενο ήταν ήδη γνωστό στην ελληνική ηγεσία από τον πρέσβη της Μ. Βρετανίας στην Κωνσταντινούπολη.[201] Το Πρωτόκολλο αυτό προέβλεπε ειρήνευση, και ειδικά για τους Έλληνες τίποτε διαφορετικό από την παλαιότερη πρόταση της Ρωσίας. Η πολιτική ουσία ήταν η δημιουργία μικρότερων ελληνικών προτεκτοράτων, σε σύγκριση με την προηγούμενη πρόταση της Ρωσίας, υποτελών στον Σουλτάνο υπό την εγγύηση των δύο ευρωπαϊκών δυνάμεων οι οποίες υπέγραφαν το Πρωτόκολλο.[202] Υποθέτω ότι οι δύο ευρωπαϊκές δυνάμεις υπολόγιζαν στη συντριβή των Ελλήνων για την αποδοχή των προβλέψεων του Πρωτοκόλλου, η οποία μετά την απόβαση των Αιγυπτίων στην Πελοπόννησο και ακολούθως την πτώση του Μεσολογγίου, εθεωρείτο στην Ευρώπη δεδομένη, αν όχι εμπράκτως ήδη συντελεσμένη. Όμως η ειρήνευση μεταξύ Ελλήνων και Οθωμανών, την οποία επιδίωκαν οι δύο ευρωπαϊκές δυνάμεις, προβλέποντας ως αντάλλαγμα για τους

---

198 *Ιστορικόν Αρχείον Διονυσίου Ρώμα*, εισαγωγή, σ. πα'.

199 Ιωάννου Θ. Κολοκοτρώνη, *Ελληνικά υπομνήματα*, σ. 601-603.

200 «Έκθεσις συνομιλίας Stratford Canning μετά των Α. Μαυροκορδάτου και Κ. Ζωγράφου», Ε. Γ. Πρωτοψάλτης (επιμ.), *Ιστορικόν Αρχείον*, τ. Ε', τχ. V', σ. 515-520. Βλ. επίσης *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, τ. 3ος, σ. 177.

201 Ιωάννου Θ. Κολοκοτρώνη, *Ελληνικά υπομνήματα*, σ. 608-609.

202 Αλέξανδρος Ι. Σούτσος, *Συλλογή των εις το εξωτερικόν δημόσιον δίκαιον της Ελλάδος αναγομένων επισήμων εγγράφων*, Αθήναι 1858, σ. 4-7.

Έλληνες ένα καθεστώς προτεκτοράτου, προσέκρουε σε ανυπέρβλητες αντιθέσεις. Αυτές εκδηλώνονταν ως απύθμενο χάσμα μεταξύ Ελλήνων και Οθωμανών, ενώ υπήρχε και μια διαρκής καχυποψία των ευρωπαϊκών ανακτοβουλίων για τη Ρωσία.

Είναι προφανές πως οι λύσεις τις οποίες πρότειναν οι ευρωπαϊκές δυνάμεις έως το 1826 αλλά και αργότερα, αποτελούσαν στην πραγματικότητα τον χαμηλότερο κοινό παρονομαστή στον οποίο μπορούσαν να ισορροπήσουν οι ανταγωνιστικές σχέσεις ισχύος και τα γεωπολιτικά συμφέροντα μεταξύ τους. Και αυτός ο κοινός παρονομαστής εκφραζόταν με την πολιτική τής μη επέμβασης στον ελληνοτουρκικό πόλεμο, η οποία εξασφάλιζε στις σχέσεις μεταξύ των ευρωπαϊκών δυνάμεων ότι καμία δεν θα παρενέβαινε στο ελληνικό ζήτημα σε βάρος της άλλης. Ωστόσο, να καταστούν προτεκτοράτο του Σουλτάνου, μετά από τα πέντε χρόνια επαναστατικών πολέμων, δεν αποτελούσε για τους Έλληνες λύση, παρότι ορισμένοι τη συζητούσαν. Ταυτόχρονα, ακόμα και η λύση του προτεκτοράτου ήταν αδιανόητη για την Υψηλή Πύλη. Έτσι ο Σουλτάνος απέρριψε το Πρωτόκολλο της Αγίας Πετρούπολης και συνέχισε να εφαρμόζει τη στρατηγική του για τη συντριβή των Ελλήνων.

Το Μεσολόγγι είχε πέσει. Η Στερεά είχε εν πολλοίς ανακαταληφθεί από τους Οθωμανούς του Κιουταχή, ο οποίος τώρα πολιορκούσε την Αθήνα. Και ο Ιμπραήμ επεκτεινόταν στην Πελοπόννησο αν και χωρίς μεγάλες επιτυχίες, ενώ ο ελληνικός στόλος χτυπούσε τα πλοία τροφοδοσίας του Ιμπραήμ. Ηττημένοι οι Έλληνες, πολύ κοντά στη συντριβή, δεν μπορούσαν να αγνοήσουν το Πρωτόκολλο της Αγίας Πετρούπολης, ακριβώς επειδή εμπλεκόταν η Μ. Βρετανία, από την οποία είχαν επισήμως ζητήσει το καλοκαίρι του 1825 υποστήριξη. Έχοντας ως δεδομένη την απόρριψη του Πρωτοκόλλου από την Υψηλή Πύλη, στις 12 Απριλίου του 1826 η πρώτη σύνοδος της Γ΄ Εθνοσυνέλευσης (μία ημέρα μετά την πτώση του Μεσολογγίου, οπότε διέκοψε τις εργασίες της) όρισε μια επιτροπή η οποία συνέταξε επιστολή προς τον βρετανό υπουργό των Εξωτερικών Γ. Κάνινγκ και τον βρετανό πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη, ζητώντας να διαπραγματευτούν για λογαριασμό των Ελλήνων την ειρήνευση με την Υψηλή Πύλη.[203] Παρά τις διαμαρτυρίες του Δ. Υψηλάντη, ήταν μάλλον προφανές ότι επρόκειτο για διπλωματικό ελιγμό, και πάντως η ελληνική ηγεσία έθετε σαφείς όρους για τη διαπραγμάτευση.[204] Οι όροι τους οποίους έθετε η ελληνική πλευρά για την ειρήνευση δεν έκαναν ρητή αναφορά, αλλά ανέτρεπαν πλήρως την πολιτική ουσία του καθεστώτος προτεκτοράτου. Απαιτούσαν, μεταξύ άλλων, το κράτος τους να έχει στρατό, στόλο, σημαία, άμεση διεθνή διπλωματική και πολιτική εκπροσώπηση, να εκδίδει νόμισμα, η επικράτεια να εκταθεί σε όσα ελληνικά μέρη *έλαβαν τα όπλα*, αντί του ετήσιου φόρου υποτέλειας να καταβάλλουν στην Πύλη ένα εφάπαξ ποσό, και κανείς Οθωμανός να μην κατοικεί στην ελληνική

---

[203] *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, τ. 3ος, σ. 163, 166-167. Για την επιστολή προς τον βρετανό πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη, βλ. *στο ίδιο*, σ. 199-200. Για τις επιστολές για το ίδιο θέμα προς την Επιτροπή Ζακύνθου, βλ. *Ιστορικόν Αρχείον Διονυσίου Ρώμα*, τ. Β', σ. 158-160, 176.

[204] *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, τ. 3ος, σ. 165-166.

επικράτεια.[205] Εμπράκτως ζητούσαν ανεξαρτησία, απλώς δεν την ονόμαζαν. Το πνεύμα των ελληνικών όρων για την ειρήνευση αποτυπώνεται και στη συνοδευτική επιστολή στην οποία η επιτροπή εξυμνούσε τη σημασία της ειρήνευσης, ανέπτυσσε τα ελληνικά επιχειρήματα, και προς το τέλος πρόσθετε: *Αφού οι Έλληνες πεθαίνουν αλλά δεν παραδίδονται, όπως είναι αποδεδειγμένο από τόσα παραδείγματα,* [οι Οθωμανοί] *θα χρειαστούν ατελείωτο χρόνο, ποτάμια αίματος, πόνο και αμέτρητα έξοδα για να κατακτήσουν την Ελλάδα και τελικά δεν θα την κατακτήσουν ποτέ* [...] *τα βουνά, τα σπήλαια, τα σκιερά δάση της Ελλάδας θα αποτελούν καταφύγια γενναίων και απελπισμένων* [Ελλήνων] *που δεν θα επιδιώκουν παρά την εκδίκηση, και θα την επιτύχουν· αυτοί οι γενναίοι και όχι οι Τούρκοι θα γίνουν τελικά οι κύριοι της Ελλάδας. Διότι είναι τόσο αληθινό ότι ένας στρατός μπορεί να καταστραφεί αλλά ποτέ ένας λαός ολόκληρος.*[206]

Παρά το αίτημα μεσολάβησης προς τον βρετανό υπουργό των Εξωτερικών, οι ελληνικές ηγεσίες δεν περίμεναν ότι οι διαπραγματεύσεις με την Πύλη θα μπορούσαν να έχουν κάποιο θετικό αποτέλεσμα, οπότε συνέχιζαν την αντεπίθεση. Ο Θ. Κολοκοτρώνης σε επιστολή του, επτά ημέρες μετά την απόφαση της Γ΄ Εθνοσυνέλευσης για το αίτημα διαμεσολάβησης των Βρετανών, έγραψε στους έλληνες μαχητές που κρατούσαν απομονωμένοι τη Βόνιτσα τα σχετικά με την απόφαση της Εθνοσυνέλευσης για διαπραγμάτευση και πρόσθετε: *Πατριώται, βλέπετε, ότι η σωτηρία μας στέκει εις τα όπλα μας. Με τα όπλα μας θα γλυτώσωμεν εαυτούς, γυναίκας, παιδιά και την Πατρίδα μας. Και όσον μεν διά τον λαόν ηξεύρω ότι όταν τον κινήσωμεν κινείται διά την σωτηρίαν του* [...] *Μη νομίσετε ότι είμεθα παντελώς εγκαταλελειμμένοι. Ελπίζομεν να βοηθηθώμεν από τον χριστιανικόν κόσμον πολύ, πλην όχι ως ημείς το θέλομεν αλλ' ως εκείνοι ηξεύρουν και τα πράγματα συγχωρούν. Περισσότερα δεν σας λέγω ειμή μόνον επιμεληθείτε να κινήστε τα άρματα.*[207]

Φωτιά και τσεκούρι στους προσκυνημένους

Ο σχεδιασμός της αντεπίθεσης των Ελλήνων, εκτός από την αναδιοργάνωση των χερσαίων στρατιωτικών δυνάμεων, οι οποίες είχαν ήδη ξεκινήσει την άνοιξη του 1825, πρέπει επιπλέον να χωριζόταν σε κινητοποίηση του πληθυσμού, στις ελάχιστες πόλεις που είχαν απομείνει ελεύθερες, και σε επανέλεγχο του αγροτικού πληθυσμού, πολύ κρίσιμου για την τροφοδοσία και τη στρατολόγηση. Για το πρώτο σκέλος γνωρίζουμε ελάχιστα, όπως ότι πραγματοποιήθηκε ένα συλλαλητήριο που είχε καλέσει η κυβέρνηση στην πλατεία του

[205] *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, τ. 3ος, σ. 177-179. Αναδημοσιευμένα στο Αλέξανδρος Ι. Σούτσος, *Συλλογή*, σ. 6-10.

[206] Ε. Γ. Πρωτοψάλτης (επιμ.), *Μνημεία της ελληνικής ιστορίας - Ιστορικόν Αρχείον Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου*, τόμ. 5ος, τχ. VI, σ. 154-156, το απόσπασμα σ. 155, (επιστολή μεταφρασμένη από τα γαλλικά).

[207] *Ιστορικόν Αρχείον Διονυσίου Ρώμα*, τ. Β΄, σ. 161.

Ναυπλίου στις 7 Ιουλίου του 1826, στο οποίο συμμετείχε, και διέσωσε τη μνήμη του στα ημερολόγιά του, ο αμερικανός γιατρός Φιλέλληνας και μαχητής Σάμουελ Χάου (Samuel Gridley Howe): *Οι Έλληνες ήρχισαν ν' αναλαμβάνωσιν εκ του ληθάργου εις τον οποίον είχον βυθισθή από της πτώσεως του Μεσολογγίου. Χθες* [...] *εις την δημόσιαν πλατείαν* [...] *συνήλθον πολυάριθμοι κάτοικοι ους προσεφώνησεν είς ρήτωρ.* [Ο Γεώργιος Γεννάδιος, δάσκαλος, διανοούμενος διαφωτιστής] *Απεικόνισε διά ζωηροτάτων χρωμάτων την κρίσιμον κατάστασιν των πραγμάτων και προσεκάλεσε τον λαόν εν ονόματι παντός ό,τι είχεν πολυτιμότερον* [...] *να συνασπισθή εναντίον του εχθρού και να συνεισφέρη πάντα οβολόν ον ηδύνατο να εξοικονομίση προς διατροφήν του λιμώττοντος στρατού. «Και διά να βεβαιωθήτε, αγαπητοί μου συμπατριώται», είπεν, «ιδού το βαλάντιόν μου. Είναι ό,τι παν έχω* [...] *αλλά το δίδω εις την πατρίδαν μου και ορκίζομαι ν' αφιερώσω υπέρ αυτής την υπηρεσίαν μου και το αίμα μου».* [...] *Το πλήθος έκλαιεν, όσοι δε ωρμήθησαν υπό του ιδίου συναισθήματος, έσπευσαν να συνεισφέρωσιν ό,τι είχεν έκαστος* [...] *και αυτοί ακόμη πτωχοί στρατιώται, οι μη έχοντες χρήματα, και έδιδον ό,τι είχον* [...]*Άλλοι προσέφερον τους ίππους των και άλλοι τα διαμαντικά των.*[208]

Το δεύτερο σκέλος της αντεπίθεσης αφορούσε τον επανέλεγχο του αγροτικού πληθυσμού και του χώρου. Αλλά ας πάρουμε τη δυναμική των πραγμάτων της αντεπίθεσης από την αρχή.

Η ελληνική ηγεσία, μέσω των παλαιών θαλάσσιων εμπορικών δικτύων των Υδραίων, ήταν εγκαίρως ενήμερη για τις προετοιμασίες του Πασά της Αιγύπτου να επιτεθεί εναντίον των Ελλήνων.[209] Η ηγεσία, οικονομικά εξασθενημένη και με αποδιοργανωμένα τα σώματα της Πελοποννήσου λόγω του εμφυλίου, γνώριζε ασφαλώς αυτά τα στρατηγικά διλήμματα. Συντριβή και εξανδραποδισμό επιδίωκαν οι Οθωμανοί και οι Αιγύπτιοι με υψηλές πιθανότητες επιτυχίας. Ελευθερία ή Θάνατο επιδίωκαν οι Έλληνες αλλά από εξαιρετικά αδύναμη θέση. Με καθυστέρηση δύο μηνών μετά την πρώτη απόβαση του Ιμπραήμ στην Πελοπόννησο, η ελληνική επαναστατική ηγεσία είχε ξεκινήσει από τον Απρίλιο του 1825 τη στρατιωτική αναδιοργάνωση, αν και αποσπασματικά. Στις 18 Μαΐου του 1825 η κυβέρνηση χορήγησε αμνηστία στον Θ. Κολοκοτρώνη και σε όλους τους πελοποννήσιους προύχοντες, τους αποφυλάκισε και ανέθεσε την αρχηγία των σωμάτων της Πελοποννήσου στον Γέρο του Μοριά και τυπικά στον Π. Μαυρομιχάλη.[210] Το καλοκαίρι της ίδιας χρονιάς το Εκτελεστικό αναδιοργάνωσε το μικρό Τακτικό σώμα, το αντίστοιχο Ιππικό και το εξίσου μικρό σώμα Πυροβολικού με επικεφαλής έλληνες και Φιλέλληνες αξιωματικούς.[211] Στο μεταξύ ο ναύαρχος του ελληνικού στόλου Α. Μιαού-

---

208 Σάμουελ Χάου, *Ημερολόγιο από τον Αγώνα 1825-1829*, Αθήνα 1971, σ. 116-118.

209 Αντωνίου Λιγνού (εκδ.), *Αρχείον Κοινότητας Ύδρας*, τ. Γ', Πειραιεύς 1929, σ. 123-124, 136, 189-191, 201-202, 216-218.

210 Κανέλλος Δεληγιάννης, *Απομνημονεύματα*, τ. 3ος, σ. 7.

211 Χρήστου Σ. Βυζάντιου, *Ιστορία του τακτικού στρατού της Ελλάδος από της πρώτης συστάσεώς του κατά το 1821 μέχρι το 1832*, Εν Αθήναις 1837.

λης, με μια μοίρα Υδραίων είχε προκαλέσει στο τέλος Απριλίου σοβαρές αλλά όχι ανεπανόρθωτες καταστροφές στον στόλο του Ιμπραήμ στη Μεθώνη.[212] Στο τέλος Μαΐου, μια μικτή μοίρα υπό τον ναύαρχο της Ύδρας Γεώργιο Σαχτούρη, τον ναύαρχο των Ψαρών Νικόλα Αποστόλη και τον ναύαρχο των Σπετσών Γεώργιο Ανδρούτσο κατέστρεψε πολεμικά πλοία του οθωμανικού στόλου στη ναυμαχία του Καφηρέα και αιχμαλώτισε περίπου τριάντα φορτηγά με τροφές και πολεμοφόδια τα οποία προορίζονταν για το στράτευμα του Κιουταχή.[213] Στις 13 Ιουνίου του 1825, στον δρόμο προς το Ναύπλιο, στο χωριό Μύλοι έξω από το Άργος, με επικεφαλής τον Δ. Υψηλάντη και υπασπιστή τον γάλλο Φιλέλληνα λοχαγό François Graillard, σε τακτική παράταξη, και τον Μακρυγιάννη με τον Κυριακούλη Μαυρομιχάλη σε αντάρτικα πλαγιοκοπήματα, εντέλει όλοι κι όλοι 800 μαχητές, νικούν 5.000 τακτικούς του Ιμπραήμ σώζοντας το Ναύπλιο. Τον Ιούλιο της ίδιας χρονιάς ο υδραίος μεγιστάνας Λάζαρος Κουντουριώτης συλλαμβάνει ένα σχέδιο και τελικά μετά από έγκριση της κυβέρνησης το χρηματοδοτεί ο ίδιος: ελληνικά πλοία να κάψουν τον αιγυπτιακό στόλο, ιδίως τα φορτηγά που τροφοδοτούσαν τον Ιμπραήμ, μέσα στο λιμάνι της Αλεξάνδρειας. Η επιχείρηση πραγματοποιείται υπό τον Μανόλη Τομπάζη με τη συμμετοχή του αμερικανού συνταγματάρχη Φιλέλληνα George Jarvis, αλλά αποτυγχάνει.[214]

Γνωρίζουμε από τη μελέτη του ιστορικού Σίμου Μποζίκη για τα δημόσια οικονομικά της Επανάστασης ότι από την απόβαση του Ιμπραήμ τον Φεβρουάριο έως τον Απρίλιο του 1825, η ελληνική πολιτική ηγεσία έδωσε εντολές σε 35.000 μαχητές στη Στερεά και την Πελοπόννησο να εκστρατεύσουν.[215] Ωστόσο, από τα λίγα υπόλοιπα χρήματα του δανείου που απέμεναν, ο πρόεδρος του Εκτελεστικού Γεώργιος Κουντουριώτης, κατώτερος των περιστάσεων, σκόπευε αρχικά να δώσει προτεραιότητα στην πολιορκία της Πάτρας. Σε ό,τι αφορούσε την αντιμετώπιση του Ιμπραήμ, αρχικά περιορίστηκε να στηρίξει μόνο το μικρό σώμα των Παναγιώτη και Νικόλαου Γιατράκου και άλλους μικρούς καπεταναίους του Μυστρά, ολιγάριθμους σε κάθε περίπτωση, αλλά τους προτιμούσε έναντι των εμπειροπόλεμων Ρουμελιωτών αλλά και Πελοποννησίων, επειδή ήταν φιλικοί προς το Εκτελεστικό, αμέτοχοι στον εμφύλιο που είχε προηγηθεί.[216]

---

[212] Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου, *Η απόβαση του Ιμπραήμ στην Πελοπόννησο, καταλύτης για την αποδιοργάνωση της Ελληνικής Επανάστασης. 24 Φεβρουαρίου – 23 Μαΐου 1825*, Ηράκλειο 2016, σ. 208-211.

[213] Δ. Τσαμαδός, *Ανασκευή των παρά του Ν. Κοτζιά ιστορουμένων περί των Ψαριανών πραγμάτων*, Εν Αθήναις 1857, σ. 40-44. Νικόλαος Κοτζιάς, *Ανασκευή της του Δ. Τσαμαδού ανασκευής*, Αθήνησι 1858, σ. 67-71.

[214] Βλ. την περιγραφή της επιχείρησης στα *Ελληνικά χρονικά*, τχ. 80/7 Οκτωβρίου 1825, σ. 105-106, και G. Georgiades-Arnakis – E. Demetracopoulou (eds.), *George Jarvis. His Journal and Related Documents*, Thessaloniki 1965.

[215] Σίμος Α. Μποζίκης, *Ελληνική Επανάσταση και Δημόσια Οικονομία. Η συγκρότηση του ελληνικού κράτους 1821-1832*, Διαγραμμα 3.1, Αθήνα 2020, σ. 179, 180.

[216] Αντώνιος Λιγνός (επιμ.), *Αρχεία Λαζάρου και Γεωργίου Κουντουριώτου*, τ. Δ', σ. 181, 187, και Αντωνίου Λιγνού (έκδ.), *Αρχείον Κοινότητας*, τ. ΙΑ' σ. 37.

Όσο εξαιρετικά αποτελέσματα είχε το Εκτελεστικό από την ίδρυσή του στα ζητήματα της εξωτερικής πολιτικής και της συγκρότησης των θεσμών, τόσο αδύναμο ήταν στα ζητήματα οργάνωσης και τροφοδοσίας των ενόπλων. Οι βαθύτερες αιτίες της αναποτελεσματικότητας ήταν ιδίως δομικές. Δύσκολα μπορούσε να επηρεαστούν οι μαχόμενοι πληθυσμοί, ιδίως στην Πελοπόννησο, επειδή δεν υπήρχε κάποια ιεραρχία τυπικά στρατιωτική ώστε να αποτελέσει τον ιμάντα επιβολής της πολιτικής απόφασης σε όλους. Και επιπλέον τώρα, με την επέμβαση του Ιμπραήμ, οι δομικές αδυναμίες στη στήριξη του πολέμου πολλαπλασιάζονταν.[217] Ενώ αυξάνονταν εκθετικά οι ανάγκες χρηματοδότησης του πολέμου, τα φορολογικά έσοδα που θα κάλυπταν το κόστος του μειώνονταν σταθερά. Αυτή η αντινομία προκαλούνταν από τις καταστροφές των καλλιεργειών, των κοπαδιών και των εργαστηρίων, και γενικότερα από την απώλεια του μεγαλύτερου μέρους της ελληνικής φορολογικής επικράτειας, που έφτασε έως το φθινόπωρο του 1825 να μειωθεί περίπου κατά 70% από το σύνολο των πρώην απελευθερωμένων ελληνικών περιοχών.[218]

Τα χρήματα, αγαπητέ αναγνώστη, είναι αναγκαία και σε μια επανάσταση. Το ελληνικό δημόσιο ταμείο και πολλοί ιδιώτες είχαν εν πολλοίς καταρρεύσει οικονομικά. Τα χρήματα των δύο δανείων, άλλωστε μικρά ποσά, είχαν σχεδόν εξαντληθεί· η συνεχής δράση του Ιμπραήμ στην Πελοπόννησο και η επέλαση του Κιουταχή στη Στερεά στερούσαν από την ελληνική κυβέρνηση όλο και περισσότερες δυνατότητες είσπραξης φόρων, πραγματοποίησης εράνων, στρατολόγησης, ανεφοδιασμού, επειδή συρρικνωνόταν δραστικά η ελεύθερη επικράτεια. Στα νησιά, ακόμα και στην πλούσια Ύδρα, ο πληθυσμός που δεν μπορούσε να έχει ούτε ψωμί αυξανόταν· στα βουνά τα ένοπλα σώματα δυσκολεύονταν να βρουν τροφή και πυρομαχικά επειδή πολλά χωριά είχαν καταστραφεί και εγκαταλειφθεί από τον πληθυσμό τους· κάποιοι Φιλέλληνες αυτομολούσαν στο στράτευμα του Ιμπραήμ, αρκετοί παλαιοί αρματολοί στα ορεινά εγκατέλειπαν τον αγώνα και γύριζαν στη ληστεία για να εξασφαλίσουν απλώς την καθημερινή επιβίωση, ενώ το ίδιο συνέβαινε με καπετάνιους μεμονωμένων πλοίων που υπέστελλαν την ελληνική σημαία και ασκούσαν μικρολεηλασίες σε ακτές για να εξασφαλίσουν τροφή δική τους και των οικογενειών τους. Συχνά δίνονταν μάχες για τον έλεγχο μιας μικρής σοδιάς σε κάποια χωράφια, ή ενός κοπαδιού, αλλά και για τον έλεγχο των προσοδοφόρων καλλιεργειών, όπως της σταφίδας στη βόρεια Πελοπόννησο. Η πείνα, το κρύο και η κούραση που βάραιναν με την απογοήτευση από την ήττα, αυτά κινούσαν τις απεγνωσμένες ενέργειες των μαχητών. Και επανέρχονταν στην Επανάσταση όταν τα πράγματα πήγαιναν λίγο καλύτερα, όταν κάποιοι ηγέτες κατόρθωναν να τους κινητοποιήσουν ή να τους εξαναγκάσουν. Στην Πελοπόννησο όπως και στη Στερεά, χωριά ολόκληρα με επικεφαλής τους δημογέροντές τους παραδίδονταν στον Ιμπραήμ και στον Κιουταχή και προσκυνούσαν. Επρόκειτο για τις πρώτες έκδηλες και ισχυρές τάσεις πολιτικής

[217] *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, τ. 3ος, σ. 215-216.
[218] Σίμος Α. Μποζίκης, *Ελληνική Επανάσταση*, χάρτες 5.6-5.10, σ. 304-308.

και κοινωνικής αποσύνθεσης της Επανάστασης. Όπως το έθεσε πυκνά σε επιστολή του στις 11 Νοεμβρίου 1826 ο επικεφαλής των Σωμάτων της Στερεάς στρατηγός Γεώργιος Καραϊσκάκης προς τον τότε πρωθυπουργό Α. Ζαΐμη, *Η Ελλάς προσκυνεί και πάσχισον διά την κοινήν σωτηρίαν.*[219] Αυτό δεν εμπόδισε τον στρατηγό και τη δύναμή του να επιτύχουν λίγες ημέρες αργότερα μια σειρά σημαντικές νίκες στην κεντρική Στερεά.[220]

Τους τέσσερις πρώτους μήνες της παρουσίας του στρατεύματος του Ιμπραήμ στην Πελοπόννησο, οι μαχητές της χερσονήσου είχαν χάσει δύο ευκαιρίες. Η σχετικά επιτυχημένη δράση του ελληνικού στόλου εναντίον των ναυτικών νηοπομπών του Ιμπραήμ που έρχονταν από την Αίγυπτο είχε στερήσει από το αιγυπτιακό στράτευμα τα πυρομαχικά στο τέλος Μαρτίου του 1825, και τις τροφές προς το τέλος Απριλίου.[221] Ωστόσο, οι πελοποννήσιοι μαχητές αρνούνταν να πολεμήσουν, διαμαρτύρονταν απαιτώντας την αποφυλάκιση του Θ. Κολοκοτρώνη και των υπολοίπων αρχηγών τους.[222] Επιπλέον, με την αμνήστευσή του τον Μάιο του 1825 και την ανάληψη της στρατιωτικής αρχηγίας της Πελοποννήσου, ο Θ. Κολοκοτρώνης ηττήθηκε τον Ιούνιο από τον Ιμπραήμ στη μάχη της Δραμπάλας στη νότια Αρκαδία και στα Τρίκορφα της ίδιας περιοχής. Είχαν προηγηθεί και άλλες ήττες όπως στη μάχη της Σφακτηρίας, των ρουμελιωτών οπλαρχηγών στο Κρεμμύδι στην Πύλο, του Παπαφλέσσα στο Μανιάκι. Αλλά τώρα είχε γίνει φανερό ότι εκτός από την έλλειψη μέσων πολέμου, ο Θ. Κολοκοτρώνης κινούνταν αργά σε σύγκριση με τις αστραπιαίες κινήσεις του Ιμπραήμ.

Οι ήττες των Πελοποννήσιων έδωσαν την ευκαιρία σε πολλούς, μάλιστα και στον φίλο του Α. Π. Μεταξά, να πιέσουν τον Θ. Κολοκοτρώνη να συναινέσει και να πείσει τους υπαρχηγούς του για τη συγκρότηση τακτικού στρατεύματος.[223] Στην πραγματικότητα κανείς δεν έβλεπε να υπάρχουν οι υλικές και κοινωνικές προϋποθέσεις για τη μετατροπή χιλιάδων χωρικών και ποιμένων σε τακτικό στράτευμα. Έτσι η ουσιαστική αναδιοργάνωση άρχισε από τους πρώην φυλακισμένους ή φυγάδες προύχοντες και άλλους, όπως ο Κ. Δεληγιάννης, ο Α. Λόντος, ο Α. Ζαΐμης, ο Γ. Παπατσώνης, ο Ι. Νοταράς, ο Γ. Σισίνης. Όπως κατά την έναρξη της Επανάστασης, ξεκίνησαν τη στρατολογία, κινητοποίησαν δικούς τους χρηματικούς πόρους και εφόδια και πρώτοι αυτοί

---

[219] Νικόλαος Σπηλιάδης, *Απομνημονεύματα.*, τ. Γ', υποσημείωση 1, σ. 11.

[220] Βλ. αναφορά του Γ. Καραϊσκάκη προς τη Διοικητική Επιτροπή για τη μάχη της Αράχωβας, Γεωργίου Θ. Χαρίτου, *Αρχείον στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη*, σ. 415-417, και για τη μάχη της Βελίτσας σ. 427-429, για τη μάχη στο Δίστομο, σ. 475-478, Αθήναι 2009. Για τις μάχες στα Λομποτινά και στο Παλαιοξάρι, βλ. *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος*, αρ. 21/19-1-1827.

[221] Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου, *Η απόβαση*, σ. 277, 305.

[222] Αντωνίου Λιγνού (έκδ.), *Αρχείον Κοινότητας Ύδρας*, τ. ΙΑ', σ. 164, και Νικόλαος Κ. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 2ος, σ. 61.

[223] Ιωάννου Θ. Κολοκοτρώνη, *Ελληνικά υπομνήματα*, σ. 282, Μ. Οικονόμου, *Ιστορικά της Παλιγγενεσίας ή ο Ιερός των Ελλήνων Αγών*, Εν Αθήναις 1873, σ. 553-554, επίσης Κωνσταντίνος Μεταξάς, *Ιστορικά απομνημονεύματα εκ της Ελληνικής Επαναστάσεως*, Εν Αθήναις 1878, σ. 203-205.

οργάνωσαν ένα σώμα το οποίο ανερχόταν στις δέκα χιλιάδες μαχητές.[224] Όμως, μετά τις αλυσιδωτές ήττες των Ελλήνων στο Μανιάκι στο τέλος Μαΐου, στη Δραμπάλα και στα Τρίκορφα τον Ιούνιο, έγινε σαφέστερο σε όλους τους πελοποννήσιους ηγέτες ότι ο Ιμπραήμ δεν ήταν ένας συνήθης αντίπαλος. Χρειάζονταν τους στρατιωτικούς και γι' αυτό είχαν προτείνει τον Θ. Κολοκοτρώνη επικεφαλής. Ο στρατηγός, πλέον, της Πελοποννήσου, μετά τις πρώτες ήττες του, αρχίζει να αντιλαμβάνεται ότι έπρεπε να εφαρμόσει μια διαφορετική στρατηγική. Διαρκής αντάρτικος πόλεμος εναντίον του Ιμπραήμ, ει δυνατόν σε εικοσιτετράωρη βάση και με όλα τα μέσα, και ταυτόχρονα επανενσωμάτωση του προσκυνημένου ελληνικού πληθυσμού, ακόμα και με τη βία.[225]

Μόνο ένας Έλληνας να μείνη, πάντα θα πολεμούμε
και μην ελπίζεις πως την γην μας θα την κάμης δική σου, βγάλτο από το μυαλό σου
(Από επιστολή του Θ. Κολοκοτρώνη προς τον Ιμπραήμ)

Άπλωσα τα στρατεύματα εις τα προσκυνημένα χωριά, και έκαμα διαταγαίς· ότι όγιο χωριό δεν γυρίση πίσω είναι τα σπίτια του καϊμένα, τα αμπέλια τους καϊμένα, θα τους αφανίσω από το πρόσωπο της γης και ότι αν επιστρέψη, το έθνος θα τους συγχωρήση [...] *Εάν στοχασθήτε ότι ο Ιμπραΐμης θα σας δώση από 500 να φυλάτε τα χωριά σας είσθε γελασμένοι* [...] *αλλά από το ένα μέρος θα φεύγουν εκείνοι και από το άλλο θα ερχώμεθα ημείς να καίμε, και να σκοτώνουμε* [...] *Και έτσι εγύρισαν οπίσω τα χωριά οπού ήτον προσκυνημένα, και επαίρναμε οπίσω τα προσκυνοχάρτια και τους δίδαμε του έθνους.*[226]

Έως τον Αύγουστο του 1827, οπότε εξαλείφθηκε και ο τελευταίος πυρήνας των προσκυνημένων,[227] οι δυνάμεις του Γέρου του Μοριά αποδεκάτισαν τον πληθυσμό σε ορισμένα προσκυνημένα ελληνικά χωριά επαναστατικώ δικαίω προς παραδειγματισμό. Δημογέροντες κρεμάστηκαν σε δημόσια θέα με πρόχειρες επιγραφές που έγραφαν «προσκυνημένος» ή «προδότης».[228] Ο πληθυσμός της Πελοποννήσου που είχε προσκυνήσει έπρεπε να φοβηθεί τους Έλληνες περισσότερο από τα στρατεύματα του Ιμπραήμ. Πόσο μάλλον που το προσκύνημα στις ελληνικές περιοχές το προωθούσαν τέσσερις απεσταλμένοι ορθόδοξοι μητροπολίτες του Οικουμενικού Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως συλλέ-

[224] Κανέλλος Δεληγιάννης, *Απομνημονεύματα*, τ. 3ος, σ. 13 κ.ε.

[225] Το σχέδιο αντάρτικου πολέμου διασώζει ο γραμματέας του Θ. Κολοκοτρώνη, Μ. Οικονόμου, *Ιστορικά της Παλιγγενεσίας*, σ. 537-540. Για την επανενσωμάτωση του αγροτικού πληθυσμού, βλ. Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, *Απομνημονεύματα*, τ. 2ος, σ. 26-27.

[226] Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, *Απομνημονεύματα*, ό.π.

[227] Μ. Οικονόμου, *Ιστορικά της Παλιγγενεσίας*, σ. 743-744, 771-772, 777-780.

[228] Βλ. σχετικά την υπεράσπιση του Θ. Κολοκοτρώνη για την εκτέλεση των προσκυνημένων Ελλήνων, Φωτάκος, *Απομνημονεύματα*, τ. 1ος, σ. 294-298, τ. 4ος, σ. 164-165.

γοντας, για λογαριασμό του Σουλτάνου, υπογραφές από Έλληνες ως δήλωση υποταγής στην Πύλη.[229] Και όπως ο Γ. Καραϊσκάκης στην ανατολική Στερεά απέκοπτε μεθοδικά τον Κιουταχή από την τροφοδοσία, έτσι και ο Θ. Κολοκοτρώνης έκαιγε συστηματικά σοδιές, κατέστρεφε τους αλευρόμυλους με τους οποίους ο Ιμπραήμ εξασφάλιζε σημαντικό μέρος της τροφοδοσίας του, δηλητηρίαζε πηγές νερού. Όταν ακουγόταν πως πλησίαζε αιγυπτιακό στράτευμα ο πληθυσμός των πόλεων και των πεδινών χωριών κατέφευγε στα ορεινά, σε «αποκλείστρες» ή σε σπηλιές, χωρίς να αφήνει πίσω του απολύτως τίποτε από τροφή ή οτιδήποτε χρήσιμο στο στράτευμα του Ιμπραήμ.[230] Παράλληλα ο ελληνικός στόλος χτυπούσε συνεχώς τις ναυτικές εφοδιοπομπές του Ιμπραήμ όπως έρχονταν από την Αίγυπτο.

Ο στόχος του στρατιωτικού αρχηγού της Πελοποννήσου μέσα από τον πυκνό πόλεμο φθοράς ήταν να απομονώσει το στράτευμα του Ιμπραήμ σε ορισμένα κάστρα, και το μέγιστο να τον αναγκάσει να περιχαρακωθεί ξανά στην περιοχή της αρχικής του απόβασης, στη δυτική Μεσσηνία, προκειμένου να εξασφαλιστεί. Επίσης, να τον υποχρεώνει όταν έπρεπε να κινηθεί να χρησιμοποιεί μεγάλο μέρος του στρατεύματός του αφήνοντας μικρές μονάδες για φρουρές, τις οποίες οι Έλληνες μπορούσαν να χτυπούν με ευκολία.[231] Έως το τέλος Αυγούστου του 1826 η αντεπίθεση των Πελοποννήσιων είχε αποδώσει τα πρώτα ικανοποιητικά αποτελέσματα. Από μια αναφορά του Παναγιώτη Γιατράκου, τους αριθμούς της οποίας διορθώνει ο πανταχού παρών στις μάχες με τους ενόπλους του Γενναίος Κολοκοτρώνης,[232] το στράτευμα του Ιμπραήμ είχε απώλειες της τάξης των 16.000 ανδρών ή το 45% από τον συνολικό αριθμό μάχιμων και βοηθητικών, τους οποίους είχε κινητοποιήσει στην Πελοπόννησο και στην πολιορκία του Μεσολογγίου από την αρχική του απόβαση έως τότε, και 1.500 άρρωστους.[233] Στο τέλος του 1826 το συνολικό στράτευμα του Ιμπραήμ δεν ξεπερνούσε τις 15.000 άνδρες. Ο Κανέλλος Δεληγιάννης, σε μια μάλλον ακριβέστερη προσέγγιση, εκτιμάει το σύνολο του αιγυπτιακού στρατεύματος σε 47.000 στρατιώτες και βοηθητικούς και 12.000 μισθοφόρους, ιδίως Τουρκαλβανούς, από τους οποίους σκοτώθηκαν στις μάχες ή πέθαναν από αρρώστιες περίπου 44.000.[234] Σε κάθε περίπτωση οι έλληνες ηγέτες γνώριζαν από εσωτερικές πληροφορίες ότι οι απώλειες του Ιμπραήμ ήταν διαρκείς και επιταχυνόμενες.[235]

Το σύνολο των πελοποννησίων μαχητών, οι οποίοι δεν ξεπερνούσαν τις 12.000 άνδρες, πολεμούσαν αναγκαστικά σε διάσπαρτα σώματα στη χερσόνησο, με μέτρια τροφοδοσία. Κάθε μεμονωμένο σώμα λόγω του μικρού αριθμού των ανδρών του δεν

[229] Αμβροσίου Φραντζή, *Επιτομή*, τ. 3ος, σ. 57-64. Φωτάκος, *Απομνημονεύματα*, τ. 1ος, σ. 31.
[230] Ιωάννου Θ. Κολοκοτρώνη, *Ελληνικά υπομνήματα*, σ. 348-349, και Σάμουελ Χάου, *Ημερολόγιο*, σ. 65.
[231] Ιωάννου Θ. Κολοκοτρώνη, *Ελληνικά υπομνήματα*, σ. 322-324.
[232] Φωτάκος, *Βίοι Πελοποννησίων ανδρών*, σ. 183-187.
[233] Ιωάννου Θ. Κολοκοτρώνη, *Ελληνικά υπομνήματα*, σ. 372-373.
[234] Κανέλλος Δεληγιάννης, *Απομνημονεύματα*, τ. 3ος, σ. 179-180.
[235] *Ιστορικόν Αρχείον Διονυσίου Ρώμα*, τ. Β', σ. 559.

μπορούσε να κρατήσει πάντοτε τις περιοχές που απελευθέρωνε. Έτσι ο πόλεμος που εφάρμοζαν οι έλληνες μαχητές είχε μορφή διαρκούς μετακίνησης πολλών και μικρών υπερδραστήριων σωμάτων, όπου εδάφη τα οποία απελευθερώνονταν, χάνονταν εν μέρει και γίνονταν ξανά ελληνικά με άλλες μάχες. Με άλλα λόγια, η στρατηγική του Θ. Κολοκοτρώνη δεν επέτρεπε στον Ιμπραήμ να αναπτυχθεί και να σταθεροποιηθεί στην Πελοπόννησο.

Για να παρακολουθήσει κανείς τα τεκμήρια αυτής της αντάρτικης πολεμικής στρατηγικής των Πελοποννήσιων κατά την αντεπίθεση στο διάστημα μεταξύ της άνοιξης του 1825 και του καλοκαιριού του 1827, θα πρέπει να καταφύγει όχι τόσο στις στρατιωτικές ιστορίες ή στα τυπικά χρονολόγια, αλλά στην εσωτερική αλληλογραφία, εκείνη μεταξύ των στρατιωτικών αρχηγών της Πελοποννήσου.[236] Σε αυτήν διαπιστώνεται ότι σε συνδυασμό με την καταστροφή μέρους της τροφοδοσίας με νηοπομπές που προερχόταν από την Αίγυπτο, την οποία προκαλούσαν οι έλληνες ναυμάχοι, ο Ιμπραήμ κρατούσε τα κάστρα της περιοχής στρατοπέδευσής του (Μεθώνη, Κορώνη και Νεόκαστρο στη δυτική ακτή της Μεσσηνίας) και επιπλέον της Τριπολιτσάς και της Πάτρας, αλλά αναγκαζόταν να μετακινεί το στράτευμα διαρκώς χωρίς να κατορθώνει να κρατήσει σταθερά τις περιοχές που χτυπούσε μακριά από τη βάση του.[237] Είχε επίσης να αντιμετωπίσει πολλές μικρές επιθετικές ενέργειες ομάδων του απλού πληθυσμού, ο οποίος ενίοτε κατέβαινε από τις ορεινές αποκλείστρες για να ξαναπάρει πίσω το κοπάδι του, ή να εμποδίσει μια περίπολο Αιγυπτίων να κάψει το χωριό του, να δηλητηριάσει πηγάδια, να πετροβολήσει μικρές απομονωμένες ομάδες αιγυπτίων στρατιωτών.[238] Ακόμα λίγες δεκάδες χωρικοί οχυρώνονταν στα πετρόκτιστα σπίτια και πολεμούσαν εναντίον κάποιων εκατοντάδων Αιγυπτίων και συχνά τους ανάγκαζαν σε υποχώρηση.[239]

Οι απώλειες των Αιγυπτίων ήταν διαρκείς και ανάγκαζαν τον Ιμπραήμ να συγκεντρώνει το στράτευμά του όλο και συχνότερα στην περιοχή της δυτικής Μεσσηνίας για να το ασφαλίζει από τα πολλά μικρά ή μεγαλύτερα χτυπήματα των Ελλήνων.[240] Και από εκεί εξαπέλυε επιδρομές και ξανά υποχωρούσε στην Τριπολιτσά, ή συχνότερα στα νοτιοδυτικά της χερσονήσου, από όπου παραλάμβανε ό,τι κατόρθωνε να φτάσει από την τροφοδοσία του με πλοία, συνήθως στο λιμάνι του Ναυαρίνου. Αυτή η αργή αλλά σταθερή τάση υποχώρησης του Ιμπραήμ οφειλόταν στον αντάρτικο πόλεμο των

---

[236] Μ. Οικονόμου, *Ιστορικά της Παλιγγενεσίας*, σ. 492 κ.ε. διάσπαρτα, και Ιωάννου Θ. Κολοκοτρώνη, *Ελληνικά υπομνήματα*, σ. 120 κ.ε. διάσπαρτα.

[237] Νικόλαος Δραγούμης, *Ιστορικαί αναμνήσεις*, τ. Α', Αθήνα 1972, σ. 121-122.

[238] Περιστατικά αντίστασης των χωρικών αναφέρονται, Φωτάκος, *Απομνημονεύματα*, τ. 4ος, σ. 80-84, 161-164, επίσης Νικολάου Σπηλιάδου, *Απομνημονεύματα*, τ. 3ος, σ. 21, 61, και *Ο Φίλος του Νόμου*, αρ. 124/8 Ιουνίου 1825, σ. 3.

[239] Κανέλλος Δεληγιάννης, *Απομνημονεύματα*, τ. 3ος, σ. 63-64, 78, και Σάμουελ Χάου, *Ημερολόγιο*, σ. 101.

[240] Νικολάου Σπηλιάδου, *Απομνημονεύματα*, τ. 3ος, σ. 21, και Ιωάννου Θ. Κολοκοτρώνη, *Ελληνικά υπομνήματα*, σ. 372-373.

πελοποννήσιων μαχητών και στη συμμετοχή του πληθυσμού.[241] Οι έλληνες μαχητές υποχωρούσαν αναγκαστικά κάποτε και όταν νικούσαν. Αλλά δεν επέστρεφαν σε ένα σταθερό γεωγραφικό σημείο επειδή δεν μπορούσαν να οργανώσουν μόνιμα στρατόπεδα. Αναδιοργανώνονταν εκ των ενόντων, συγκέντρωναν τις προμήθειες τοπικά, και διασκορπισμένοι γεωγραφικά σε μικρότερα σώματα ξαναχτυπούσαν σε άλλα σημεία τμήματα του αιγυπτιακού στρατεύματος και ούτω καθεξής.[242]

Ας πάρουμε, αγαπητέ αναγνώστη, μια κάποια απόσταση από τη συγκλονιστική αντεπίθεση των Ελλήνων για να δούμε εποπτικά τα αποτελέσματά της, αρχικά στη γεωγραφία της Πελοποννήσου και ακολούθως στη Στερεά. Από τη χερσόνησο προέρχονταν τα μισά και πλέον φορολογικά έσοδα από το σύνολο των εθνικών εσόδων. Και παρά την ήττα, τα κυβερνητικά φορολογικά κατάστιχα τηρούνταν. Έτσι, ο ιστορικός Σίμος Μποζίκης έχει ανασύρει από τα Γενικά Αρχεία του Κράτους προϋπολογισμούς, συνήθως τριμηνιαίους, αλλά και ετήσιους. Συντάσσονταν από το μινιστέριο της Οικονομίας, εγκρίνονταν από το Εκτελεστικό και οριστικά από το Βουλευτικό, τα οποία συνεδρίαζαν λίγο πολύ κανονικά. Ακόμη σώζονται στα Γενικά Αρχεία του Κράτους εκτενείς κατάλογοι είσπραξης φόρων ανά μικρή επαρχία. Σε κάποιες περιπτώσεις οι στρατιωτικοί αρχηγοί εισέπρατταν απευθείας ορισμένους φόρους ενώ οι οικογένειες των μαχητών και των σκοτωμένων απαλλάσσονταν. Όλα αυτά τα έγγραφα αποτελούν τεκμήρια τα οποία μας επιτρέπουν να παρακολουθήσουμε την ελληνική αντεπίθεση στη γεωγραφία της Πελοποννήσου.[243] Πώς θα εισέπρατταν φόρους να χρηματοδοτήσουν τον πόλεμο αν δεν έλεγχαν τις περιοχές και τον πληθυσμό; Και πώς θα έλεγχαν τις περιοχές αν δεν διέθεταν χρηματικά μέσα ώστε να χρηματοδοτούν τον πόλεμο; Αυτό τον φαύλο κύκλο είχαν να σπάσουν οι Έλληνες, μαχητές και πολιτικοί, και εντέλει τον διέρρηξαν.

Τον Ιούνιο του 1826, που ήταν ο μήνας κατά τη διάρκεια του οποίου ξεκινούσε η συλλογή των φόρων της αγροτικής παραγωγής, οι ελληνικές αρχές, με τις τεχνικές της εποχής, κατόρθωσαν να συγκεντρώσουν τους φόρους που περιορίζονταν σε μια λωρίδα της ανατολικής Πελοποννήσου η οποία εκτεινόταν από την αργολική χερσόνησο έως τη Μονεμβασιά και τη Μάνη – στην τελευταία σχετικά εύκολα επειδή δεν την κατέλαβε ποτέ ο Ιμπραήμ. Γεωγραφικά επρόκειτο για μια επιφάνεια της τάξης του 30% του συνολικού εδάφους της Πελοποννήσου. Ένα χρόνο αργότερα, τον Ιούνιο του 1827, σε σημαντικά χαμηλότερα χρηματικά ποσά σε σύγκριση με το 1825 λόγω των εκτεταμένων

---

[241] Για τη γενική πολεμική τακτική των Ελλήνων, βλέπε την ευσύνοπτη ανάλυση του Δημητρίου Αινιάνος, «Ο Έλλην στρατιώτης κατά την Επανάστασιν», Ε. Γ. Πρωτοψάλτης (επιμ.), *Απομνημονεύματα περί της Επαναστάσεως*, σ. 19-23, Αθήναι 1956.

[242] Για τη διαρκή κινητικότητα των ελληνικών δυνάμεων στην Πελοπόννησο, βλ. Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, *Απομνημονεύματα*, διάσπαρτα, επίσης, Νικολάου Σπηλιάδου, *Απομνημονεύματα*, τ. 2ος, σ. 322-409, 481-489, τ. 3ος, σ. 13-20, 46-68, κ.ε.

[243] Σίμος Α. Μποζίκης, *Ελληνική Επανάσταση*, χάρτες 5.8-5.9, σ. 306-307.

καταστροφών, αλλά ας το τονίσω, τρεις μήνες πριν από τη ναυμαχία του Ναυαρίνου, οι ελληνικές αρχές συνέλεξαν φόρους από την πλειονότητα των επαρχιών της χερσονήσου σε μια προσέγγιση της τάξης του 70%.

Ωστόσο, η αδυναμία των ελληνικών αρχών να συλλέξουν φόρους από ορισμένες περιοχές της Πελοποννήσου τον Ιούνιο και Ιούλιο του 1826 δεν οφειλόταν αποκλειστικά στην κατοχή τους από τα στρατεύματα του Ιμπραήμ, αλλά πιθανότατα σε καταστροφές. Να υπενθυμίσω, συνεπώς, μια επιπλέον μαρτυρία την οποία ήδη συζητήσαμε στο κεφάλαιο για τη δημιουργία της Ελληνικής Δημοκρατίας. Πρόκειται για τις επαρχίες στις οποίες διεξήχθηκαν οι εκλογές από τον Νοέμβριο του 1825 έως τις 4 Απριλίου του 1826 με σκοπό την επιλογή των παραστατών ενόψει της Γ' Εθνοσυνέλευσης. Σε αυτή τη διαδικασία, σύμφωνα με τα αναλυτικά πρακτικά των εκλογικών διαδικασιών ανά επαρχία, πήραν μέρος όλες οι επαρχίες της Πελοποννήσου. Είδαμε ότι οι κάτοικοι του Νεοκάστρου ψήφισαν στο Ναύπλιο, όπου είχαν καταφύγει.[244] Το ίδιο και οι κάτοικοι των πόλεων των οποίων ο Ιμπραήμ έλεγχε τα κάστρα.[245] Ωστόσο, οι επαρχίες Μικρομάνης, Ιμλακίων και Αρκαδίας, οι οποίες γειτνίαζαν άμεσα γεωγραφικά με την επαρχία Νεοκάστρου (Ναυαρίνου), όπου στρατοπέδευε ο Ιμπραήμ στη νοτιοδυτική Πελοπόννησο, διοργάνωσαν και πραγματοποίησαν κανονικά τις εκλογικές διαδικασίες στους τόπους τους.[246]

Δεν είχε ηττηθεί το αιγυπτιακό στράτευμα, αλλά σίγουρα δεν είχε εδραιωθεί στην Πελοπόννησο και βαθμιαία υποχωρούσε. Έως το τέλος του 1826, από τις τριάντα πέντε μάχες και εμπλοκές μεταξύ Πελοποννησίων και Αιγυπτίων ο Ιμπραήμ είχε χάσει τις είκοσι και είχε κερδίσει τις επτά.[247] Ταυτόχρονα είχε σοβαρά προβλήματα τροφοδοσίας και ασθενειών ως συνέπεια του αποκλεισμού που του ασκούσαν οι πελοποννήσιοι μαχητές, οι έλληνες ναυμάχοι από τη θάλασσα, αλλά και εξαιτίας άλλων γενικότερων οικονομικών προβλημάτων τα οποία αντιμετώπιζε η Αίγυπτος.[248] Έτσι ο Ιμπραήμ σχεδίαζε να κατακτήσει τις Σπέτσες και την Ύδρα ώστε, τουλάχιστον, να απελευθερώσει τη θαλάσσια τροφοδοσία του.

Όσο ο Γ. Καραϊσκάκης βρισκόταν στο Ναύπλιο, αρχές καλοκαιριού του 1826, όπου του ανέθεσαν τη θέση του γενικού αρχηγού της Στερεάς, σε συνεννόηση με τον Θ. Κολοκοτρώνη συγκάλεσαν σύσκεψη στις αρχές Ιουλίου εκατόν πενήντα περίπου στρατιωτικών της Ρούμελης και της Πελοποννήσου. Ο στόχος ήταν να συμφωνήσουν σε κοινό σχέδιο για την ανάκαμψη του στρατεύματος, τη χρηματοδότησή του και μια κοινή στρατηγική

---

[244] *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, τ. 20ος, σ. 10-13, 147.

[245] *Στο ίδιο*, τ. 20ός, σ. 79-80, 147.

[246] *Στο ίδιο*, τ. 20ός, σ. 3-8, 32-33, 43-45, 147-148.

[247] Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, «Η Επανάσταση κατά το 1826», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΒ', σ. 433.

[248] *Ιστορικόν Αρχείον Διονυσίου Ρώμα*, τ. Β', σ. 559.

που θα ακολουθούσαν στην αντεπίθεση.[249] Στο συμφωνητικό στο οποίο κατέληξαν, προβλεπόταν η αλληλοβοήθεια μεταξύ Ρουμελιωτών και Πελοποννήσιων, η δημοπρασία ειδών που είχαν προσφέρει οι πολίτες του Ναυπλίου στο συλλαλητήριο στην πλατεία του Ναυπλίου το οποίο αναφέραμε. Ταυτόχρονα, με βάση την παλαιότερη απόφαση του Εκτελεστικού για την εθνικοποίηση των οθωμανικών γαιών, και προκειμένου να κινητοποιήσουν περαιτέρω τους μαχητές τους, συμφώνησαν *ότι όλην την εθνικήν γην να την διανείμουν, εξ ίσου και χωρίς διακρισιν, εις όλους τους αγωνιζόμενους, κατοίκους και παροίκους, όταν η πατρίς ελευθερωθή.*[250] Και τέλος οι εκστρατείες αντεπίθεσης στην Πελοπόννησο και στη Στερεά θα έπρεπε να στηρίζονται κατά το δυνατόν στην αλληλοβοήθεια και σε τοπικούς πόρους. Το ακριβές κείμενο της συμφωνίας λανθάνει. Αλλά το επικαλούνται συχνά αμφότεροι οι αρχηγοί της Πελοποννήσου και της Στερεάς σε επιστολές μεταξύ τους.[251] Και σε αυτήν βασίστηκε η αποστολή κυρίως πελοποννήσιων μαχητών προς βοήθεια του Γ. Καραϊσκάκη.

Η χρηματοδότηση της αντεπίθεσης των Ελλήνων προερχόταν από πολλές πηγές. Από τη συλλογή κάποιων φόρων συχνά επιτοπίως σε είδος, τις εισφορές των Φιλελλήνων από την Ευρώπη, αποστολές διαφόρων ειδών (ρουχισμός, τρόφιμα, φάρμακα, βιβλία) προερχόμενων από τις φιλελληνικές επιτροπές των ΗΠΑ. Μαθαίνουμε, ωστόσο, από τη σχετική αλληλογραφία ότι μέρος της χρηματοδότησης σε μετρητά εξασφαλιζόταν επίσης από οριζόντια οργανωμένα αλληλέγγυα δίκτυα, ανεξάρτητα από την κυβέρνηση. Συγκεκριμένα, η εκστρατεία του Γ. Καραϊσκάκη, όπως και τα στρατόπεδά του στην Αττική, χρηματοδοτούνταν συμπληρωματικά με μετρητά, προμήθειες και πολεμοφόδια από την Επιτροπή των Ψαριανών στην Αίγινα.[252] Είχαν εγκατασταθεί στο νησί του Αργοσαρωνικού μετά την καταστροφή των Ψαρών, και είχαν εκλέξει την Επιτροπή η οποία διαχειριζόταν μια Κάσα (ταμείο μετρητών και εμπορευμάτων) και αποθήκες. Αυτές τροφοδοτούνταν από λείες ψαριανών πλοίων, τα οποία όταν δεν πολεμούσαν, ασκούσαν εμπόριο ή και πειρατεία, ιδίως στις περιοχές της Χαλκιδικής – πλέον εκτός των ορίων της Ελληνικής Επανάστασης. Και από τις λείες ή τα κέρδη του εμπορίου έδιναν μερίδιο στην Κάσα τους, η οποία με τη σειρά της χρηματοδοτούσε ελληνικά στρατεύματα.[253]

Στις 20 Σεπτεμβρίου του 1826, ο Γ. Καραϊσκάκης, πλέον ως γενικός στρατιωτικός αρχηγός της Στερεάς, κατέθεσε στην κυβέρνηση μια συνοπτική αναφορά για τις δυνάμεις

---

[249] Νικόλαος Κ. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 2ος, σ. 335. Επίσης, Μ. Οικονόμου, *Ιστορικά της Παλιγγενεσίας*, σ. 654-655.

[250] Νικόλαος Κ. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 2ος, σ. 336.

[251] Ιωάννου Θ. Κολοκοτρώνη, *Ελληνικά υπομνήματα*, σ. 349-350, 352, 358-359.

[252] Κωνσταντίνος Νικόδημος, *Υπόμνημα της νήσου Ψαρών*, τ. Β', Αθήνησι 1862, σ. 161, 177-178, 191-192, 239-243, 246-247, 251-252, 257-258. Επίσης, Γεωργίου. Θ. Χαρίτου, *Αρχείον*, σ. 286-288.

[253] Κωνσταντίνος Νικόδημος, *Υπόμνημα*, τ. Β', σ. 179-183. Βλ. επίσης την επιστολή της Επιτροπής Ψαριανών Αιγίνης προς τον Γ. Καραϊσκάκη, Απ. Χαρίσης (επιμ.), *Αρχείον στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη 1826-1827. 88 επιστολές και έγγραφα*, Αθήνα 1996, σ. 56-58.

που διέθετε, για το πολεμικό σχέδιο που επρόκειτο να ακολουθήσει, καθώς και για τις προμήθειες τις οποίες θα χρειαζόταν.[254] Στόχος του ήταν να συγκεντρώσει και άλλες δυνάμεις, να αποκόψει τον Κιουταχή από την τροφοδοσία, να ανακτήσει τη Στερεά από τα οθωμανικά στρατεύματα, αφήνοντας όμως οργανωμένα στρατόπεδα στην Αττική για να περικυκλώνουν το εχθρικό στράτευμα που πολιορκούσε την Ακρόπολη. Η εφαρμογή του σχεδίου του για την απελευθέρωση της Στερεάς ξεκίνησε τον Οκτώβριο του 1826 μαζί με άλλους σημαίνοντες ρουμελιώτες και σουλιώτες στρατηγούς. Έως το τέλος Φεβρουαρίου του 1827, οπότε ο επί κεφαλής των περιοχών της Στερεάς επέστρεψε στην Αθήνα για να εφαρμόσει το σχέδιό του να μετατρέψει τον Κιουταχή από πολιορκητή της Ακρόπολης σε πολιορκούμενο, είχε κάνει πράξη την πολιτική του θέση ότι το έθνος πρέπει να πολεμάει διαρκώς για να αποδεικνύει την πολιτική του ύπαρξη.[255]

Τα αποτελέσματα της εκστρατείας του Γ. Καραϊσκάκη στη Ρούμελη σε πέντε μήνες υπήρξαν εντυπωσιακά. Ο αρχηγός και το στράτευμά του διήνυσαν πεζοί γύρω στα 1.500 χιλιόμετρα φθινόπωρο και χειμώνα. Έδωσαν περίπου δεκαέξι μάχες, όλες νικηφόρες – τρεις μάχες ανά μήνα κατά μέσο όρο. Και εγκατέστησαν φρουρές σε όλα τα περάσματα τροφοδοσίας του Κιουταχή. Έτσι, ο Καραϊσκάκης απελευθέρωσε το σύνολο της κεντρικής και κεντροανατολικής Στερεάς, επαναφέροντας ταυτόχρονα αρκετούς προσκυνημένους οπλαρχηγούς, δημογέροντες και ελληνικά χωριά στους κόλπους της Επανάστασης ενώ άλλους τους ανάγκασε να αποσυρθούν ως απειλούμενοι ουδέτεροι. Όπως πυκνά διατυπώνει ο καθηγητής Διονύσης Τζάκης για τα αποτελέσματα της εκστρατείας στη Ρούμελη: *Οι νίκες του Καραϊσκάκη επανέφεραν την αισιοδοξία στην ελληνική πλευρά, ενίσχυσαν την επιχειρηματολογία της στις επαφές με τις Μεγάλες Δυνάμεις και ανατροφοδοτούσαν το ενδιαφέρον των Φιλελλήνων για τη σωτηρία της Αθήνας.*[256] Η Στερεά, από περιοχή η οποία εθεωρείτο χαμένη για τη μελλοντική ελληνική επικράτεια, τώρα είχε ενταχθεί ξανά στον χάρτη των διεκδικήσεων του έθνους.

Οι επιτυχίες στη Στερεά και την Πελοπόννησο δεν συνιστούσαν οριστική νίκη των Ελλήνων. Αλλά σίγουρα με την αντεπίθεση είχαν ακυρώσει το ενδεχόμενο της συντριβής και σταθερά αντέστρεφαν τον συσχετισμό υπέρ τους. Ας σκεφτούμε λίγο με αριθμούς, αν και κατά προσέγγιση. Κατά το διάστημα από τον Ιούνιο του 1826 και έως τον ίδιο μήνα του 1827, οι Έλληνες κέρδισαν στην Πελοπόννησο και στη Στερεά το 55% των μαχών, όσες γνωρίζουμε, μάχες μικρές ή μεγαλύτερες. Από αυτές ορισμένες αποτελούσαν συντριπτικές ήττες για τον εχθρό. Περίπου το 20% κατέληξαν σε αμφίρροπο αποτέλεσμα

[254] Γεωργίου. Θ. Χαρίτου, *Αρχείον*, σ. 336-38. Η θετική απάντηση της Διοικητικής Επιτροπής και οι συμπληρωματικές οδηγίες δημοσιεύονται στο Απ. Χαρίσης (επιμ.), *Αρχείον*, σ. 31-33.

[255] Διονύσης Τζάκης, *Γεώργιος Καραϊσκάκης*, Αθήνα 2009, σ. 83. Ευσύνοπτη περιγραφή της εκστρατείας του Γ. Καραϊσκάκη στη Στερεά στο Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, «Τα πολεμικά γεγονότα από τον Ιούλιο έως το τέλος του 1826», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΒ', σ. 425-429.

[256] Διονύσης Τζάκης, *Γεώργιος Καραϊσκάκης*, σ. 95.

ενώ στο 25% οι Έλληνες νικήθηκαν, αλλά σε λίγες από αυτές η ήττα ήταν σοβαρή όπως στη μάχη στον Ανάλατο (Αθήνα).[257] Στη θάλασσα οι περισσότερες εμπλοκές κατέληγαν σε επιτυχία των Ελλήνων.

Η ναυτική δύναμη ενισχύθηκε από το φθινόπωρο του 1826, όταν έφτασαν δύο πολεμικά πλοία ιδιοκτησίας του ελληνικού κράτους, κατασκευασμένα με χρήματα από τα δάνεια: η *Καρτερία*, το δεύτερο στον κόσμο πολεμικό ατμόπλοιο, με πλοίαρχο έναν από τους πλέον αφοσιωμένους Φιλέλληνες και αποτελεσματικούς ναυμάχους, τον βρετανό πλοίαρχο Φραγκίσκο Άστιγξ (Frank Abney Hastings), και η βαριά φρεγάτα *Ελλάς*, την οποία ως ναυαρχίδα του ελληνικού στόλου ανέλαβε ο ναύαρχος Α. Μιαούλης.

Η αντεπίθεση των Ελλήνων υποχρεώνει τις ευρωπαϊκές κυβερνήσεις σε αλλαγή πολιτικής

Οι ελληνικές επαναστατικές δυνάμεις, πολύ λιγότερες και ελαφρύτερα εξοπλισμένες σε σχέση με τους εχθρούς τους, είχαν επιτύχει την ακύρωση της ήττας πρώτα από όλα με τον δικό τους αγώνα. Δευτερευόντως, είχαν εμμέσως ευνοηθεί από τις αρχόμενες διαμάχες μεταξύ του Ιμπραήμ και του Σουλτάνου. Αυτές οι διαμάχες μεταξύ των δύο συμμάχων μάλλον οφείλονταν στο γλίστρημα από τα πρόθυρα του θριάμβου στο ενδεχόμενο αποτυχίας. Επιπλέον ο Σουλτάνος Μαχμούτ ο Β΄ είχε να αναμετρηθεί με τα παλαιά ζητήματα του οθωμανικού κράτους τα οποία είχαν οξυνθεί. Εξαναγκασμένος από τα καλά αποτελέσματα των Ελλήνων διαπίστωνε ότι απαιτούνταν ριζικές λύσεις. Έτσι κατέσφαξε κυριολεκτικά τους Γενιτσάρους της Κωνσταντινούπολης τον Ιούνιο του 1826.[258] Αυτό το σώμα είχε αποτύχει σχεδόν σε όλες τις μάχες με τους Έλληνες, και ταυτόχρονα απειλούσε τον Μαχμούτ Β΄ με εκθρονισμό και σφαγή, όπως τον προκάτοχό του.

Στην Πελοπόννησο ειδικότερα, ο Ιμπραήμ, εκτός από τους Έλληνες, είχε να αντιμετωπίσει τις επιπτώσεις μιας σοβαρής σιτοδείας που χτύπησε την Αίγυπτο το 1825 και το 1826, στερώντας κρίσιμους πόρους από το θησαυροφυλάκιο του Μοχάμεντ Άλη ο οποίος χρηματοδοτούσε την εκστρατεία του στρατηγού του στις ελληνικές περιοχές. Επίσης, τα αυστριακά εμπορικά πλοία τροφοδοσίας του Ιμπραήμ, τα οποία οι Έλληνες χτυπούσαν, είχαν σχεδόν διακόψει την τροφοδοσία του αιγυπτιακού στρατεύματος επειδή δεν πληρώνονταν από τον αιγύπτιο Πασά παλαιότερους ναύλους.[259] Το πεζικό των Αιγυπτίων στην Πελοπόννησο, αρχικά με εξαιρετικά καλό εξοπλισμό, άρτια εκπαι-

[257] Γ. Κόκκινος – Β. Δρακόπουλος (επιμ.), *Χρονολόγιο*, και Γεωργίου Π. Κρέμου, *Χρονολόγια*, τμήμα Γ΄, σ. 21-30.

[258] H. Şükrü Ilıcak, «The Greek War of Independence and the Demise of the Janissary Complex: A New Interpretation of the "Auspicious Incident"», στο Μ. Σαρηγιάννης (επιμ.), *Political Thought and Practice in the Ottoman Empire*, Ρέθυμνο 2015.

[259] *Ιστορικόν Αρχείον Διονυσίου Ρώμα*, ό.π.

δευμένο και στελεχωμένο με γάλλους μισθοφόρους αξιωματικούς, κατέληξε σε κάποιο βαθμό να πολεμά ξυπόλυτο, ενίοτε πεινασμένο και χτυπημένο από επιδημίες που προκαλούσαν η κακή διατροφή, πηγές νερού και κοπάδια δηλητηριασμένα από τους Έλληνες. Για όλα τούτα ο κύριος όγκος των Αιγυπτίων είχε, όπως είπαμε, αναγκαστεί να οπισθοχωρήσει στην περιοχή του Ναυαρίνου. Και ως αντίδραση ο Ιμπραήμ εκστράτευε στις γύρω περιοχές της Μεσσηνίας και έκαιγε οπωροφόρα δέντρα.

Η στρατηγική του Γέρου του Μοριά να πολιορκήσει με την πείνα, τη δίψα και τις ασθένειες το στράτευμα του Ιμπραήμ, να το χτυπάει διαρκώς σε πολλά σημεία και να το απομονώσει γεωγραφικά, είχε αποδώσει αποτελέσματα. Έτσι καταλαβαίνουμε πως ο σταθερός πόλεμος φθοράς, ο ανταρτοπόλεμος, αλλά με αυξανόμενες τις μετωπικές συγκρούσεις που εφάρμοζαν οι Έλληνες στη στεριά, συνιστούσε εύστοχη στρατιωτική επιλογή. Επιλογή επιπλέον στα μέτρα των περιορισμένων δυνάμεων, των ανεπαρκών οικονομικών και στρατιωτικών μέσων. Η ακύρωση της συντριβής, και επιπλέον η αντιστροφή της ήττας την οποία είχαν επιτύχει οι ελληνικές δυνάμεις, εκδηλωνόταν γεωγραφικά με την ανάκτηση διαρκώς μεγαλύτερων τμημάτων της επικράτειας, και πολιτικά με τον επανέλεγχο του πληθυσμού. Οπότε, αργά αλλά σταθερά, αύξαναν τις πιθανότητες νίκης. Και παρότι δεν την είχαν κατοχυρώσει οριστικά, οι Έλληνες έδειχναν με τις επιτυχίες τους ότι ο επαναστατικός πόλεμος θα συνεχιζόταν όσα χρόνια θα ήταν αναγκαίο έως ότου νικήσουν. Οι επιτυχίες των Ελλήνων, λοιπόν, ασκούσαν σημαντική πολιτική πίεση στα ευρωπαϊκά ανακτοβούλια επειδή το Ανατολικό Ζήτημα αναζωπυρωνόταν και πάλι, και μαζί οι σχετικοί ενδοευρωπαϊκοί ανταγωνισμοί. Ας ξεκινήσουμε από την αρχή.

Από το Σχέδιο των Τριών Τμημάτων το οποίο είχε προτείνει η Ρωσία στις αρχές του 1824, περνώντας στο Πρωτόκολλο της Αγίας Πετρούπολης στις 4 Απριλίου του 1826, το οποίο είχαν προτείνει μαζί με τη Μ. Βρετανία, και φτάνοντας στη Συνθήκη του Λονδίνου της 6ης Ιουλίου του 1827, Συνθήκη στην οποία είχε προσχωρήσει και η Γαλλία, οι μόνες αλλαγές ήταν η προσαρμογή της γεωγραφίας των προτεκτοράτων που προωθούσαν οι ευρωπαϊκές δυνάμεις ως λύση για τους Έλληνες.[260] Με βάση την αρχή της *διεθνούς τάξης* την οποία οι μεγάλες δυνάμεις στο Συνέδριο του Τροππάου είχαν συνδέσει με τον ορισμό της *εσωτερικής αρχής της νομιμότητας*, θεώρησαν από τις αρχές του καλοκαιριού του 1827 πως ο πόλεμος των Ελλήνων με τους Οθωμανούς και τους Αιγυπτίους αποτελούσε ζήτημα διεθνούς τάξης το οποίο απειλούσε τη δική τους ασφάλεια. Αυτό ήταν το νομικό επιχείρημα με βάση το οποίο αποφάσισαν σε πρόσθετο άρθρο της Συνθήκης του Λονδίνου να συγκροτήσουν τον μικτό ευρωπαϊκό πολεμικό στόλο με σκοπό να επιβάλει στους εμπόλεμους την ειρήνευση με στρατιωτικά

[260] Το κείμενο της Συνθήκης του Λονδίνου της 6ης Ιουλίου του 1827 στο πρωτότυπο γαλλικό και στα ελληνικά, Αλέξανδρος Ι. Σούτσος, *Συλλογή*, σ. 14-21.

μέσα.[261] Ποιος ήταν ο πραγματικός λόγος που ώθησε τις τρεις ευρωπαϊκές δυνάμεις από την πολιτική της πραγματικής ή ψευδούς ουδετερότητας στο ελληνικό ζήτημα, να περάσουν στην ένοπλη διπλωματία;

Από το 1826 οι μεγάλες ευρωπαϊκές δυνάμεις είχαν διαμορφώσει μεταξύ τους τις ισορροπίες για το ελληνικό ζήτημα με τη στάση της μη επέμβασης ή ουδετερότητας. Αυτή η επιλογή περιέστειλε τις δυνατότητες του Τσάρου να παρεμβαίνει μόνος του αυτοβούλως, αλλιώς θα έπρεπε να διακινδυνέψει μια ρήξη η οποία θα μπορούσε να εξελιχθεί σε σύγκρουση με τη Μ. Βρετανία, και ενδεχομένως με τη Γαλλία και την Αυστρία. Η εκτίμηση των τριών ευρωπαϊκών δυνάμεων, αλλά και των υπολοίπων, ήταν πως η σύγκρουση Ελλήνων και Οθωμανών θα λυνόταν, το πιθανότερο, αν όχι βέβαιο, με την ήττα των Ελλήνων λόγω του συντριπτικά αρνητικού συσχετισμού των δυνάμεων σε βάρος τους. Αυτή η εκτίμηση, όπως είπαμε, πλησίασε στη βεβαιότητα με την επέμβαση του Ιμπραήμ στην Πελοπόννησο και ακολούθως με την πτώση του Μεσολογγίου και της Στερεάς. Πράγματι, από τις 11 Απριλίου του 1826, η πτώση του Μεσολογγίου και η εκστρατεία του Κιουταχή στην Αττική έδειχναν ότι η δυναμική ξεπερνούσε γρήγορα την ήττα και οδηγούσε τους Έλληνες σε συντριβή. Οι δύο ηγεμόνες της Μ. Βρετανίας και της Ρωσίας, οι οποίοι είχαν υπογράψει το Πρωτόκολλο της Αγίας Πετρούπολης μόλις επτά ημέρες πριν από την πτώση του Μεσολογγίου και έναν και πλέον χρόνο μετά την επέμβαση του Ιμπραήμ στην Πελοπόννησο, θα πρέπει να θεωρούσαν την αποδοχή των όρων ειρήνευσης από τους Έλληνες δεδομένη. Θα υπολόγιζαν επίσης ότι με πιέσεις και εκβιασμούς οι όροι του Πρωτοκόλλου θα γίνονταν δεκτοί και από την Υψηλή Πύλη.

Ωστόσο, από την πτώση του Μεσολογγίου τον Απρίλιο του 1826 έως τον Ιούνιο του 1827, τα πράγματα στη σύγκρουση των Ελλήνων με τους Οθωμανούς και τους Αιγυπτίους άλλαξαν σε σημαντικό βαθμό. Οι Έλληνες είχαν ακυρώσει την πιθανή συντριβή τους, και επιπλέον είχαν διαμορφώσει μια αργή αλλά σταθερή τάση αντιστροφής του συσχετισμού δυνάμεων υπέρ τους. Και επίσης, επικαιροποίησαν παλαιότερη απόφαση για ένα τρίτο δάνειο, καθαρού ποσού πέντε εκατομμυρίων ασημένιων ισπανικών δίστηλων, για τη χρηματοδότηση της περαιτέρω αντεπίθεσης.[262] Τέλος, στην τρίτη σύνοδό της η Γ΄ Εθνοσυνέλευση στις 3 Μαΐου του 1827 ψήφισε ομόφωνα και έστειλε προς όλες τις ευρωπαϊκές αυλές και άλλους σημαίνοντες παραλήπτες μια διακήρυξη της οποίας όλες σχεδόν οι προτάσεις ξεκινούσαν με το ρήμα «Πολεμούμε».[263] Εντέλει οι Έλληνες είχαν κατορθώσει να ανατρέψουν τα δεδομένα και δήλωναν προς όλους τις πολιτικές τους στοχεύσεις ρητά. Τον Ιούνιο του 1827 οι μαχόμενοι Έλληνες είχαν επιτύχει αυτό που περιέγραφαν οι πολιτικοί ηγέτες τους στην επιστολή τους προς τον βρετανό υπουργό των Εξωτερικών, έναν και πλέον χρόνο νωρίτερα: *Αφού οι Έλληνες πεθαίνουν αλλά δεν*

---

[261] Αλέξανδρος Ι. Σούτσος, *Συλλογή*, σ. 21-33.

[262] *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, τ. 3ος, σ. 468-469. Τα 5 εκατομμύρια ισπανικά δίστηλα των πέντε (ασημένια τάλιρα) αντιστοιχούσαν τότε σε κάτι περισσότερο από 1 εκατομμύριο λίρες στερλίνες.

[263] Ανδρέου Ζ. Μάμουκα, *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος*, τ. 9ος, σ. 59-65.

παραδίδονται, όπως είναι αποδεδειγμένο από τόσα παραδείγματα, [οι Οθωμανοί] *θα χρειαστούν ατελείωτο χρόνο, ποτάμια αίματος, πόνο και αμέτρητα έξοδα για να κατακτήσουν την Ελλάδα και τελικά δεν θα την κατακτήσουν ποτέ* [...] *Διότι είναι τόσο αληθινό ότι ένας στρατός μπορεί να καταστραφεί αλλά ποτέ ένας λαός ολόκληρος.*

Αυτά τα δεδομένα, και η μεγάλη πολιτική σημασία τους, ασφαλώς δεν διέφευγαν από τα πολιτικά επιτελεία των ευρωπαίων μοναρχών. Και οι υπολογισμοί τους, όπως διαπιστώσαμε με το απόσπασμα του λόγου του γάλλου υπουργού των Εξωτερικών, σταθμίζονταν όχι μόνο με βάση την ανατροπή που είχαν προκαλέσει οι Έλληνες κατά την πρώτη περίοδο της Επανάστασης και ξανά τώρα, αλλά ως γενικότερη, και συχνά σοβαρή απειλή για την ισορροπία δυνάμεων στην Ευρώπη. Υποθέτουμε πως το ερώτημα που ανέκυπτε ήταν προφανές: αν οι Έλληνες κατόρθωναν να αυξήσουν τις στρατιωτικές δυνάμεις τους και τα μέσα πολέμου, δηλαδή αν, όπως ήταν σχεδόν βέβαιο, έβρισκαν επιπλέον χρήματα ώστε να περάσουν από τον πόλεμο εκτεταμένης φθοράς των αντιπάλων στη μετωπική σύγκρουση, τότε οι δυνατότητες να νικήσουν θα αυξάνονταν ακόμα περισσότερο. Οπότε θα έκαναν τον πόλεμο να διαρκέσει περαιτέρω προκειμένου να επιτύχουν μια οριστική νίκη. Και αυτό θα προκαλούσε σοβαρότερη επιδείνωση της απειλής για την ισορροπία δυνάμεων μεταξύ των ευρωπαϊκών κρατών από όση ήδη είχε σωρευτεί κατά τα χρόνια της Επανάστασης. Η απειλή, όπως είπαμε, προερχόταν κυρίως από τη Ρωσία επειδή τόσο με την υπογραφή του Πρωτοκόλλου της Αγίας Πετρούπολης το 1826, όσο και με τη Συνθήκη του Άκκερμαν, την οποία είχε αναγκάσει την Υψηλή Πύλη να υπογράψει τον Μάρτιο του ίδιου χρόνου, ο Τσάρος είχε αποκτήσει ισχυρή διεθνή νομιμότητα για ενδεχόμενη στρατιωτική επέμβαση εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με αφορμή την ελληνική υπόθεση. Αυτές οι διεθνείς δυνατότητες που είχε αναπτύξει η Ρωσία επιβεβαίωναν τους φόβους της γαλλικής κυβέρνησης και τους εντονότερους της βρετανικής αλλά και της αυστριακής, ότι ο Τσάρος επιδίωκε να καταστεί ο μόνος και αποκλειστικός ρυθμιστής του ελληνικού ζητήματος ειδικότερα, και του Ανατολικού Ζητήματος γενικότερα. Από την άλλη η Ρωσία, αν έκανε μονομερείς κινήσεις, διακινδύνευε τη συγκρότηση ενός μετώπου των υπόλοιπων ευρωπαϊκών δυνάμεων εναντίον της.

Εντέλει όλες οι ευρωπαϊκές δυνάμεις, και πρωτίστως οι τρεις ισχυρότερες, προκειμένου να διατηρήσουν μια κάποια ισορροπία μεταξύ τους, είχαν ανάγκη να επιβάλουν την ειρήνευση μεταξύ Ελλήνων και Οθωμανών με κάθε μέσο και μάλιστα άμεσα. Ο μόνος τρόπος που απέμενε ήταν να εγκαταλειφθεί η πολιτική της διπλωματικής επέμβασης, της ουδετερότητας ιδίως από την πλευρά της Μ. Βρετανίας. Έτσι στη Συνθήκη του Λονδίνου τον Ιούλιο του 1827 έσπευσαν μετά την υπογραφή της να καταστήσουν πιθανή και νόμιμη την επέμβαση με τη χρήση στρατιωτικής ισχύος, εν προκειμένω τη συγκρότηση μικτού ευρωπαϊκού τριεθνικού στόλου.[264] Βρετανία, Γαλλία και Ρωσία

[264] Βλ. Τις οδηγίες των τριών ευρωπαϊκών δυνάμεων προς τους πρεσβευτές τους στην Πύλη σχετικά με

ορίστηκαν μόνες τους ένοπλοι διαμεσολαβητές στον πόλεμο μεταξύ Ελλήνων και Τουρκοαιγυπτίων με στόχο την ειρήνευση, αλλά και την αποκατάσταση των δυνάμεων, όπως ίσχυαν πριν από τη σύμπηξη της συμμαχίας μεταξύ Οθωμανών και Αιγυπτίων.[265] Ο Σουλτάνος απέρριψε κατηγορηματικά τη Συνθήκη του Ιουλίου του 1827, όπως είχε πράξει και με τις προηγούμενες. Οι Έλληνες δέχτηκαν την ειρήνευση με την προϋπόθεση ότι θα μάχονταν εφόσον οι Οθωμανοί και οι Αιγύπτιοι θα συνέχιζαν τον πόλεμο. Όσο για τη λύση του προτεκτοράτου, απλώς δεν τοποθετήθηκαν επισήμως αφήνοντας το κρίσιμο αυτό ζήτημα για αργότερα, όταν θα είχε νόημα να συζητηθεί.

Στις 20 Οκτωβρίου του 1827, σε μια ναυμαχία διαρκείας περίπου έξι ωρών, ο σχεδόν τριπλάσιος αλλά τεχνικά και στελεχιακά αδύναμος τουρκοαιγυπτιακός στόλος βυθίστηκε κατά το μεγαλύτερο μέρος του αύτανδρος από τον μικρότερο αλλά πολύ βαρύ μικτό στόλο των τριών δυνάμεων. Σήμερα ακόμη μπορούμε να διακρίνουμε στον βυθό τα κουφάρια των πλοίων και να θαυμάσουμε το όνομα της ελευθερίας που χάραξαν ρώσοι ναύτες και αξιωματικοί Δεκεμβριστές στον βράχο της Σφακτηρίας. Στην Αυλή της Αγίας Πετρούπολης γιόρτασαν πανηγυρικά και άρχισαν να σχεδιάζουν τον επόμενο πόλεμο εναντίον των Οθωμανών, οι οποίοι, πλέον, είχαν απομείνει χωρίς στόλο, αυτοί και οι σύμμαχοί τους, Αιγύπτιοι, Τυνήσιοι και Αλγερίνοι. Στο Παρίσι οι εκδηλώσεις του Τύπου ήταν ενθουσιώδεις, και η κυβέρνηση θα πρέπει να είδε ανοιχτό τον δρόμο προς την κυριαρχία στις ακτές της νότιας Μεσογείου ως αντάλλαγμα για τη συναίνεσή της στο ελληνικό ζήτημα. Στο Λονδίνο ο θρόνος και η κυβέρνηση εκδήλωσαν έντονα και δημόσια την αμηχανία τους αρχικά, και τον θυμό τους στη συνέχεια εναντίον του επικεφαλής ναυάρχου της ναυμαχίας του Ναυαρίνου Εδουάρδου Κόδριγκτον (Sir Edward Codrington).[266] Οι Έλληνες δόξασαν σε επίσημη τελετή τους ευρωπαίους ναυάρχους και τα πληρώματα, αλλά το βασικό ήταν ότι συνέχισαν να πολεμάνε.[267]

Είναι εντελώς παράλογο να πιστέψει κανείς πως λίγες ώρες ναυμαχίας χάρισαν στους Έλληνες την οριστική νίκη.[268] Οι τρεις ευρωπαϊκές δυνάμεις είχαν αποφύγει να επανδρώσουν με στρατό ξηράς τον στόλο τους. Όμως η αργή διαδικασία ανατροπής του συσχετισμού δυνάμεων την οποία οι Έλληνες είχαν επιβάλει στο διάστημα ενός και πλέον χρόνου με τον αγώνα τους, επιταχύνθηκε σημαντικά.

Τρεις ημέρες μετά τη ναυμαχία ο ευρωπαϊκός στόλος αποχώρησε προς διαφορετικές

τη Συνθήκη του 1827 και τις ενέργειες των τελευταίων, βλ. *Papers Relative to the Affairs of Greece 1826-1832*, London 1835, σ. 1-12.

[265] Οι οδηγίες εφαρμογής της Συνθήκης του Λονδίνου προς τους πρεσβευτές των τριών ευρωπαϊκών δυνάμεων δημοσιεύονται στο Αλέξανδρος Ι. Σούτσος, *Συλλογή*, σ. 22-28.

[266] Τις αντιδράσεις εναντίον του Κόδριγκτον στη Βουλή των Κοινοτήτων, βλ. House of Lords, hansard.parliament.uk, *HL Deb 29 January 1828, vol. 18, cc.4-35*, και House of Commons, hansard.parliament.uk, *HC Deb 17 June 1834, vol. 24, cc.496-513.*

[267] *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος*, 69/19-10-1827.

[268] Steven Schwartzberg, «The Lion and the Phoenix – II», *Middle Eastern Studies*, 24-3/Jul., 1988, σ. 294-295.

κατευθύνσεις για επισκευές. Οι Έλληνες συνέχισαν να αντιμετωπίζουν τον Ιμπραήμ στην Πελοπόννησο και τον Κιουταχή στην Αττική με αρκετές επιτυχίες.

Από τα τέλη του χρόνου, τρεις χιλιάδες Αλβανοί που περιλάμβανε το στράτευμα του Ιμπραήμ ως μισθοφόρους, διαβλέποντας την ήττα του αιγυπτίου στρατηγού, πιθανόν και με παρακίνηση των Πελοποννήσιων, θέλησαν να αποχωρήσουν. Λίγους μήνες αργότερα η προσπάθεια των Αλβανών κατέληξε σε ένοπλη σύγκρουση εναντίον των Αιγυπτίων, ενώ οι Έλληνες στήριξαν τους Αλβανούς.[269] Στη συνέχεια, το στράτευμα του Ιμπραήμ χτυπήθηκε από επιδημία πανούκλας, οπότε οι Έλληνες, επιφυλακτικοί λόγω της επιδημίας και των περιορισμένων δυνάμεών τους, δεν κινήθηκαν έτσι ώστε να αποτελειώσουν με μετωπική σύγκρουση τους Αιγυπτίους.[270] Στο τέλος Αυγούστου του 1828, μετά από συμφωνία του Κυβερνήτη Ι. Καποδίστρια με τις τρεις ευρωπαϊκές δυνάμεις, έφτασε στο Ναυαρίνο η γαλλική στρατιωτική αποστολή. Επρόκειτο για ένα στρατιωτικό σώμα περίπου 12.000 ανδρών με επικεφαλής τον στρατηγό Νικόλαο-Ιωσήφ Μαιζών (Nicolas Joseph Maison) συνοδευόμενο από επιστημονική αποστολή. Το σώμα εκπροσωπούσε στην Πελοπόννησο τις τρεις μεγάλες δυνάμεις και είχε ως αποστολή να αναγκάσει τον Ιμπραήμ να εφαρμόσει τους όρους της Συνθήκης του Λονδίνου. Το γαλλικό εκστρατευτικό σώμα βρήκε το στράτευμα του Ιμπραήμ σε πολύ κακή κατάσταση, έναν στρατό ουσιαστικά ηττημένο που ήταν αδύνατο να πολεμήσει. Οπότε, έξι ημέρες μετά την άφιξη των Γάλλων ο αιγύπτιος στρατηγός ξεκίνησε την αποχώρησή του από την Πελοπόννησο χωρίς καμία μάχη. Ακολούθως το γαλλικό στράτευμα εκκένωσε τα μεσσηνιακά κάστρα, και της Πάτρας, χωρίς συγκρούσεις και τα παρέδωσε στην ελληνική ηγεσία.[271] Στη συνέχεια η επιστημονική ομάδα που συνόδευε το γαλλικό στράτευμα πραγματοποίησε μια πλήρη καταγραφή όλων των δημογραφικών, οικιστικών, φυσικών, γεωγραφικών και αρχαιολογικών δεδομένων της χερσονήσου, και μαζί της χλωρίδας και της πανίδας.[272]

---

[269] Αμβροσίου Φραντζή, *Επιτομή*, τ. 3ος, σ. 56-57, Κανέλλος Δεληγιάννης, *Απομνημονεύματα*, τ. 3ος, σ. 175-176, και Ε. Α. Βέτα (έκδ.), *Επιστολαί Ι. Α. Καποδίστρια*, τ. 2ος, σ. 122-123, 161-163.

[270] Ε. Α. Βέτα (έκδ.), *Επιστολαί Ι. Α. Καποδίστρια*, τ. 2ος, σ. 102-105.

[271] Jacques Mangeart, *Souvenirs de la Morée: Recueillis pendant le séjour des Français dans le Péloponèse*, σ. 393-406, Paris 1830.

[272] J. B. G. M. Bory de Saint-Vincent, *Relation du voyage de la commission scientifique de Morée dans le Péloponnèse, les Cyclades et l'Attique*, trois volumes, Paris - Strasbourg 1836.

4

Ο ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΩΝ ΔΥΝΑΜΕΩΝ ΤΟΥ ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ ΚΑΙ ΟΙ ΠΗΓΕΣ ΤΗΣ ΙΣΧΥΟΣ

Στη μνήμη του Γιάνη Κορδάτου

Η συνείδηση του ιστορικού καθήκοντος

Η έκρηξη μιας επανάστασης, οποιασδήποτε, σχηματίζει ένα νέο πολιτικό πεδίο πολυσχιδών και πολυεπίπεδων συγκρούσεων υψηλής και κατά στιγμές τεράστιας έντασης. Σε αυτό το πεδίο όλα παίζονται με όρους ισχύος, αλλά ισχύος κάθε μορφής: οικονομικών διαθεσιμοτήτων, οπλικών μέσων, στρατιωτικών δυνάμεων, κοινωνικής επιρροής, διπλωματικής δράσης, διεθνούς απήχησης, ιδεολογικής νομιμοποίησης, φρονήματος και εντέλει πολιτικής η οποία συμπυκνώνει κατά το δυνατόν όλα τα μέσα προκειμένου να τα κατευθύνει στον επαναστατικό σκοπό. Ποιο μέσο ήταν το κρισιμότερο σε κάθε στιγμή, και ιδίως ποιος συνδυασμός μέσων εξυπηρετούσε καλύτερα την ικανοποίηση του κοινού σκοπού των Ελλήνων στην κάθε συγκυρία; Η απάντηση σε αυτά τα ερωτήματα ήταν πάντοτε πολιτική· ακριβέστερα, από αυτό το ερώτημα ξεκινάει η πολιτική.

Τα δεδομένα της σχέσης των μέσων προς τους σκοπούς παρουσίαζαν μια ιδιοτυπία κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης. Οι δυνάμεις του πολέμου, τα πολεμικά σώματα και εν πολλοίς τα εργαλεία του πολέμου δεν ανήκαν προηγουμένως σε κάποιο κράτος, δεν αποσπάστηκαν από έναν προϋφιστάμενο δημόσιο πόλο ισχύος για να ενσωματωθούν σε έναν νέο, εξίσου δημόσιου χαρακτήρα, όπως συνέβη εν πολλοίς στη γαλλική και την αγγλική περίπτωση. Το ερώτημα το οποίο εγείρεται για την ελληνική περίπτωση δεν είναι ο προορισμός των μέσων ισχύος, καθόλα προφανής άλλωστε, αλλά η προέλευση και ο χαρακτήρας αυτών των μέσων τα οποία επέτρεψαν στους Έλληνες να ξεκινήσουν, ακολούθως να διατηρήσουν και τελικά να επιβάλουν την Επανάσταση. Για να προσπαθήσουμε να αντιληφθούμε εμείς σήμερα, σε έναν κόσμο πολιτικά κουρνιασμένο, τις ιστορικές πηγές της ισχύος η οποία προβλήθηκε με την έκρηξη της Επανάστασης, είναι απαραίτητο να γυρίσουμε πίσω στην αφετηριακή απόφαση, στην ίδρυση και την εξέλιξη της Φιλικής Εταιρείας. Πρόκειται για μια πράξη ελάχιστων ανθρώπων αρχικά, η οποία, όπως είπαμε στο εισαγωγικό υποκεφάλαιο για τη συγκρότηση της Φιλικής Εταιρείας, απέκτησε πολιτικό εκτόπισμα μόνο αφότου άρχισαν να οργανώνονται

μαζικά πολλά μέλη, και μεταξύ αυτών κυρίως οι ισχυροί των ελληνικών ηγετικών ομάδων από το 1818.

Το γεγονός ότι ελάχιστοι Έλληνες αποφάσισαν το 1814 να συστήσουν τη Φιλική Εταιρεία, μια συνωμοτική επαναστατική οργάνωση, δεν αποτελούσε τότε κάποια ελληνική ιδιαιτερότητα. Είχε προηγηθεί η οργάνωση του Ρήγα Φεραίου. Αλλά και ευρύτερα, στις ευρωπαϊκές κοινωνίες, πολλές παρόμοιες οργανώσεις συγκροτούνταν από την εποχή της Γαλλικής Επανάστασης και είχαν πολλαπλασιαστεί κατά τη διάρκεια των ναπολεόντειων πολέμων, δεδομένου ότι οι γαλλικές εκστρατείες είχαν εν πολλοίς απελευθερωτικό χαρακτήρα.[273] Ούτε οι επαναστατικοί στόχοι της Φιλικής αποτελούσαν κάποια ελληνική πρωτοτυπία. Η ελληνική ιδιαιτερότητα η οποία εκδηλώθηκε στα ενδότερα των ελλήνων διανοουμένων επαναστατών ήταν ότι από τη μικρή βαλκανική πολυεθνική αυτοκρατορία την οποία στόχευε ο Ρήγας, διατυπώθηκε στο πλαίσιο της Φιλικής ένα εθνικό σχέδιο. Δηλαδή, η ελευθερία των Ελλήνων στηριγμένων στις δικές τους δυνάμεις, ακολουθώντας, προφανώς, την πολιτική στρατηγική την οποία είχε συλλάβει ο Ανώνυμος συντάκτης της *Ελληνικής Νομαρχίας*. Η αναμφίλεκτη ιδιαιτερότητα της Φιλικής, σε αντίθεση με οργανώσεις οι οποίες κατόρθωσαν να ξεκινήσουν μια επανάσταση αλλά ηττήθηκαν εξαρχής, όπως στο Πεδεμόντιο, στη νότια Ιταλία και αλλού, ήταν ότι οι έλληνες συνωμότες κατόρθωσαν όχι μόνο να ξεκινήσουν αλλά και να διατηρήσουν το επαναστατικό τους εγχείρημα τα πρώτα χρόνια, και τελικά αυτή η Επανάσταση να επιβληθεί νικηφόρα. Και αυτό επιτεύχθηκε παρά το γεγονός ότι η Φιλική Εταιρεία συγκροτήθηκε και ακολούθως η Ελληνική Επανάσταση ξεκίνησε σε μια περίοδο κατά την οποία σε όλη την ευρωπαϊκή ήπειρο κυριαρχούσε, όπως είδαμε, ο σιδηρούς συντηρητισμός της Ιερής Συμμαχίας.

Αναλύοντας τα χαρακτηριστικά της Φιλικής Εταιρείας διαπιστώσαμε ότι με βάση το δείγμα των 1.112 μελών για τα οποία γνωρίζουμε με βεβαιότητα την κοινωνική τους ιδιότητα έως το 1821, το 98% ανήκε σε ηγετικές ελίτ, και η κλίμακα ισχύος στο εσωτερικό της κάθε ομάδας ήταν κατανεμημένη από τους μικρότερους στους ισχυρότερους.[274] Η γεωγραφική διασπορά των μελών δεν έχει νόημα να συζητηθεί εδώ επειδή με το ξέσπασμα της Επανάστασης πολλοί, κάποιες χιλιάδες Έλληνες των παροικιών και μέλη της οργάνωσης, όπως και από άλλες οθωμανικές περιοχές, αρκετοί Βαλκάνιοι επίσης, μετακινήθηκαν στις περιοχές όπου ο Αγώνας συνεχιζόταν.[275]

Παρότι διαθέτουμε ανεπαρκείς πληροφορίες, εκτιμώ ότι ένα δεύτερο επίπεδο προ-

[273] Michel Vovelle, *Les Jacobins de Robespierre à Chevènement*, La Découverte, Paris 2001, και Λάμπρος Φλιτούρης, «Για μια διεθνή των επαναστατών: η περίπτωση των Καρμπονάρων στην Ιταλία και στη Γαλλία και το δίκτυο των ευρωπαίων επαναστατών στις αρχές του 19ου αιώνα», στο Α. Μανδυλαρά - Γ. Νικολάου, *Η Φιλική Εταιρεία*, σ. 67-82.

[274] Όπως προκύπτει από τις κοινωνικο-επαγγελματικές κατηγορίες, βλ. Πέτρος Θ. Πιζάνιας (δ/ντής), *Ο Ερμής των Νέων Ελλήνων*, ό.π.

[275] Απόστολος. Ε. Βακαλόπουλος, *Έλληνες πρόσφυγες στην επαναστατημένη Ελλάδα και κατά την περίοδο Καποδίστρια – Όθωνα (1821-1850)*, Θεσσαλονίκη 2016, σ. 7-98.

σέγγισης είναι χρήσιμο. Πόσοι από το σύνολο της κάθε ελληνικής ηγετικής ομάδας οργανώθηκαν στη Φιλική; Για παράδειγμα, οι 455 έμποροι σε τι ποσοστό αναλογούσαν στο σύνολο των ελλήνων εμπόρων; Άγνωστο. Αλλά γνωρίζουμε ότι ήταν η πλέον πολυάριθμη ομάδα στην οργάνωση. Για τους 189 διανοούμενους, σημαντικοί και αυτοί σε αριθμό στην οργάνωση, δεν νομίζω ότι ίσχυε κάτι διαφορετικό από ό,τι ισχύει γενικώς για τη στάση των ριζοσπαστών διανοουμένων σε επαναστατικές συνθήκες. Ωστόσο, τα δεδομένα ξεφεύγουν από το αυτονόητο όσον αφορά τις υπόλοιπες ελληνικές ηγετικές ομάδες. Στις ενενήντα περίπου οικογένειες προεστών της Πελοποννήσου[276] αναλογούσαν τουλάχιστον 1,2 μέλη οργανωμένα στη Φιλική ανά οικογένεια κατά μέσο όρο, και οπωσδήποτε μέλη προερχόμενα από τις δέκα οικογένειες των ισχυρότερων προυχόντων της χερσονήσου.[277] Για τους αρματολούς τα πράγματα είναι πιο προφανή. Στα περίπου είκοσι πέντε αρματολίκια που υφίσταντο τις παραμονές της Επανάστασης, αναλογούν 134 οργανωμένοι ισχυροί και δευτερεύοντες αρματολοί.[278] Για τους Μανιάτες, όπως και τους Σουλιώτες, το απόλυτο μέτρο δεν ήταν ο αριθμός των μελών, αλλά η ένταξη στη Φιλική των ισχυρών πατριαρχών, οπότε η πατριά ακολουθούσε, όπως για παράδειγμα διαπιστώνουμε από το Σύμφωνο των Κιτριών μεταξύ των τριών ισχυρότερων πρωτοκαπετάνιων της Μάνης.[279] Τέλος, παρά τον πολύ μικρό αριθμό των αξιωματούχων του κλήρου στις περιοχές των αρχικών εξεγέρσεων, αλλά και συγκριτικά με οποιαδήποτε άλλη κοινωνική ομάδα,[280] είναι ενδεικτικό ότι στη Φιλική είχαν οργανωθεί έστω ελάχιστοι κληρικοί αξιωματούχοι. Μάλιστα από τους 34 αξιωματούχους του κλήρου (καταφανώς ετερόδοξοι σε σχέση με το Ορθόδοξο Πατριαρχείο) τα δύο τρίτα ήταν κυρίως αξιωματούχοι προερχόμενοι εν πολλοίς από τη Στερεά και την Πελοπόννησο.[281] Σε αυτή τη μαζική ένταξη στη Φιλική προσώπων τα οποία ανήκαν σε όλες τις ελληνικές ηγετικές ομάδες, θα πρέπει να συνεκτιμήσουμε το γνωστό γεγονός ότι στην Πελοπόννησο, στη Μάνη, στην Αθήνα, στα ναυτικά νησιά και αλλού, οι ισχυροί του κάθε τόπου αποτέλεσαν κατά κανόνα τις τοπικές Εφορίες της οργάνωσης, δηλαδή τους ηγετικούς πυρήνες. Και αυτή η πράξη επιβάλλει να δεχτούμε ότι είχαν ενταχθεί στη Φιλική δυναμικά, αποφασισμένα.

Ο σχηματισμός μιας επαναστατικής πρωτοπορίας δεν είναι πρωτοφανές φαινόμενο στην ιστορία ασφαλώς, ούτε ελληνική ιδιαιτερότητα. Η Αγγλική Επανάσταση είχε πριν από το ξέσπασμά της τους πουριτανούς αγκιτάτορες οργανωμένους σε λέσχες,

---

[276] Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος*, Αθήνα 2012, σ. 95, 139-140.

[277] Πέτρος Θ. Πιζάνιας (δ/ντής), *Ο Ερμής των Νέων Ελλήνων*, ό.π.

[278] Βλ. διαγραμμα μελών της Φιλικής Εταιρείας, αυτόθι, σ. 28.

[279] Ιωάννου Φιλήμωνος, *Δοκίμιον ιστορικόν*, τ. Α', ό.π., σ. 158-161.

[280] Δημήτρης Αποστολόπουλος – Μάχη Παΐζη-Αποστολοπούλου, «Η ορθόδοξη εκκλησία στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, 1700-1821», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (δ/νση), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 2ος, Αθήνα 2003, σ. 288-289.

[281] Λεωνίδας Καλλιβρετάκης και συνεργάτες, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών/ΕΙΕ, http://representatives1821.gr/search/

και τους πρεσβυτεριανούς στις τοπικές κοινότητες. Κάτι ανάλογο ίσχυε για τη Γαλλική Επανάσταση. Η σχετική διαφοροποίηση της Φιλικής από τις άλλες περιπτώσεις αρχίζει να διαφαίνεται από το γεγονός ότι η ελληνική πρωτοπορία σχηματίστηκε με την πρωτοβουλία και την απόφαση τμημάτων των ελληνικών ηγετικών ομάδων σχεδόν αποκλειστικά. Απουσιάζει το ανάλογο των πουριτανών τεχνιτών και μικροβιοτεχνών του Λονδίνου, όπως και των λαϊκών λεσχών στα προάστια του Παρισιού. Ίσως, μόνο, εξαιρούνται ο Στέφανος Στεφανόπουλος, ωρολογοτεχνίτης στην Τρίπολη, και ορισμένοι βιοτέχνες ενοικιαστές μπαρουτόμυλων στη Δημητσάνα Γορτυνίας και στο Μαυρίλο έξω από τη Λαμία.

Σε ό,τι αφορά πάντα τους ισχυρούς, το ιστορικά σημαίνον της ένταξής τους στη Φιλική είναι ότι με την πράξη αυτή εμφανίζονται προδήλως αποφασισμένοι να εγκαταλείψουν όλα τα οφέλη της υποτέλειας που είχαν, κυρίως οι προεστοί, οι αρματολοί και οι αξιωματούχοι του κλήρου. Και ταυτόχρονα ετοιμάζονται να στραφούν εναντίον του οθωμανικού καθεστώτος – και τούτο όχι ως αυτοσκοπός, αλλά ως προϋπόθεση για την ελευθερία. Συνεπώς στράφηκαν σε σημαντικό βαθμό και εναντίον του παλαιού κοινωνικού τους εαυτού και των προνομίων που απολάμβαναν.

Ανεξάρτητα από τον βαθμό πολιτικών και ιδεολογικών συμπτώσεων και αποκλίσεων μεταξύ αυτών των ηγετικών ομάδων, αλλά και μεταξύ των πολλών ατομικών φιλοδοξιών, όλες και η κάθε μία ηγετική κοινωνική ομάδα ξεχωριστά, όπως και το κάθε άτομο, αποτελούσαν φορείς ισχύος η οποία εκφραζόταν με ποικίλα μέσα, διαφορετικά για την κάθε ελίτ. Συνοπτικά, η ισχύς εκφραζόταν ως κεφάλαιο για τους εμπόρους, αποτελούσε κοινωνική επιρροή για τις πόλεις τους, αλλά και σήμαινε διεθνή δίκτυα και επιπλέον εμπορικά πλοία για τους καραβοκυραίους· στις ένοπλες αριστοκρατίες, τις εδραίες, όπως οι αρματολοί, οι Μανιάτες και οι Σουλιώτες, η ισχύς εκφραζόταν με όρους ένοπλων σωμάτων και πολεμικής πείρας, κτηνοτροφικό όσο και χρηματικό πλούτο, ενώ για τους προεστούς και τους λίγους αξιωματούχους του κλήρου προείχαν ο πλούτος και η κοινωνική επιρροή και φυσικά το κύρος. Τέλος, οι διανοούμενοι διέθεταν τη μορφωτική και ιδεολογική τους δράση, ειδικές γνώσεις και κύρος. Αυτά τα μέσα άμεσης ή δυνητικής ισχύος και επιρροής συνιστούσαν δυνατότητες υλικές και μη, που είχαν δημιουργηθεί σε διάστημα αιώνων ανεξάρτητα από την προοπτική της ανεξαρτησίας. Και τώρα, οι ηγετικές ομάδες και τα πρόσωπα που κατείχαν αυτά τα μέσα τα χρησιμοποιούσαν για τους επαναστατικούς σκοπούς τους.

Με την έκρηξη της Επανάστασης η αρχική προβολή ισχύος πραγματοποιήθηκε με τα μέσα και τις δυνατότητες που διέθεταν τα τμήματα εκείνα των ελληνικών ηγετικών ομάδων τα οποία είχαν οργανωθεί και με τη σειρά τους είχαν αναπτύξει οργανωτικά τη Φιλική Εταιρεία. Συνεπώς, έχουμε έναν μετασχηματισμό των μέσων ισχύος από προσωπικά σε συλλογικά, από πολιτικά αδρανή σε πολιτικοποιημένα, από επωφελή για τους Οθωμανούς σε ελληνικά, και από ειρηνικά σε πολεμικά – όλοι αυτοί οι μετασχηματισμοί πραγματοποιήθηκαν ταυτόχρονα.

Για να κατανοήσουμε τα χαρακτηριστικά αυτών των κοινωνικών δυνάμεων θα προσπαθήσουμε να αναλύσουμε το βάρος και την επιρροή της παλαιάς ιστορίας τής κάθε μιας από αυτές τις ομάδες. Να διαπιστώσουμε τη σημασία που είχαν κατά την Επανάσταση οι μεγάλες ιστορικές διάρκειες που αποτελούσαν την ενσωματωμένη ιστορία, και εντέλει τα βασικά κοινωνικά χαρακτηριστικά της κάθε ένοπλης ομάδας ξεχωριστά. Τα κοινωνικά χαρακτηριστικά και οι συνακόλουθες αντινομίες έρχονταν όλα από την ιδιαίτερη ιστορία τής κάθε ομάδας μαχητών (των αρματολών, των ναυτικών, των πελοποννήσιων προεστών, των χωρικών, των Σουλιωτών κ.ά.). Στις επαναστατικές συνθήκες η ενσωματωμένη ιστορία λειτουργούσε ως δύναμη πολέμου για την προώθηση των επαναστατικών στόχων. Ταυτόχρονα, λειτουργούσε και ως ανασχετικός παράγοντας προς τη γενική στρατηγική για την ελευθερία και την ανεξάρτητη πολιτική ύπαρξη των Ελλήνων, αξίες για τις οποίες, ωστόσο, αυτές οι δυνάμεις μάχονταν συνειδητά, διακινδυνεύοντας και συχνά χάνοντας τη ζωή τους.[282]

Καράβια, καπετάνιοι και συντροφοναύτες

Σε ποιο αριθμό ανέρχονταν τα ελληνόκτητα εμπορικά πλοία στις παραμονές του 1821; Σύμφωνα με μια εκτίμηση έφταναν τα 1.400 χωρίς να υπολογίσουμε τα πάμπολλα μικρά, 5 με 20 τόνους, ούτε τα πολύ περισσότερα μικρότερα καΐκια του ενός ιστίου, βάρκες κτλ.[283] Οι Έλληνες δεν διέθεταν μεγάλα πλοία, άνω των 500, 600 τόνων, και είναι βέβαιο ότι τα ιστιοφόρα, ακόμα και αυτού του μεγέθους, θα πρέπει να ήταν τα λιγότερα. Πάντως, ο γενικός αριθμός των πλοίων αποτελεί έναν ικανοποιητικό δείκτη ο οποίος δηλώνει τη συγκέντρωση μεγάλου εμπορικού κεφαλαίου στα χέρια ελλήνων καραβοκυραίων. Ταυτόχρονα αποτελεί απόδειξη της υψηλής οικονομικής και κοινωνικής ισχύος των ελληνικών εμποροναυτικών κοινωνιών ως συνόλων, ενώ η κλιμάκωση των μεγεθών στο εσωτερικό της κάθε ναυτικής κοινωνίας μάς επιτρέπει να αντιληφθούμε τη σχετικά εκτεταμένη κοινωνική διάχυση αυτής της οικονομίας. Ας τονιστεί, λοιπόν, εξαρχής ότι τα ελληνικά καράβια τα οποία πολέμησαν σε όλη τη διάρκεια της Επανάστασης δεν ήταν πολεμικά αλλά εμπορικά, και δεν αποτελούσαν δημόσιο κτήμα αλλά πολλές αλληλο-ενσφηνωμένες ιδιωτικές περιουσίες, κατά κανόνα με πολλά δικαιώματα ιδιοκτησίας σε κάθε πλοίο ξεχωριστά. Με αυτά τα δεδομένα, ας δούμε πώς διαμορφωνόταν ο συσχετισμός δυνάμεων μεταξύ Ελλήνων και Οθωμανών σε αναφορά προς τις πολεμικές δυνατότητές τους στη θάλασσα.

[282] Παρουσιάζει, πιστεύω, ενδιαφέρον για μια κάποια σημειολογική ανάλυση ο τρόπος με τον οποίο ο σουλιώτης μαχητής παρουσιάζει τις ελληνικές κοινωνικές δυνάμεις τις παραμονές της Επανάστασης, Λάμπρου Κουτσονίκα, Ταγματάρχου, *Γενική ιστορία*, τ. 2, προλεγόμενα, σ. η'-κε'.

[283] Gelina Harlaftis – Sophia Laiou, "Ottoman State Policy in Mediterranean Trade and Shipping, c.1780-1820: The Rise of the Greek Owned Ottoman Merchant Fleet", in Mark Mazower (ed.), *Networks of Power in Modern Greece. Essays in Honour of John Campell*, πίνακες αρ. 5, 6, London 2008, σ. 27-28.

Οι δυνατότητες ναυτικού πολέμου Ελλήνων και Οθωμανών. Προσέγγιση μέσων όρων.

+/-	Ελληνικά	Οθωμανικά
Υψηλότερο μέγεθος	450-550 τόνοι/πλοίο (συνήθως μεγάλες σκούνες ή μπρίκια. εξαιρουμένης της φρεγάτας *Ελλάς*)	1.500 + τόνοι/πλοίο (πλοία ναυμαχιών κατά παράταξη – δίκροτα, τρίκροτα)
Χαμηλότερο μέγεθος	30-40 τόνοι/πλοίο	80 τόνοι/πλοίο
Υψηλότερος μέσος αριθμός πληρώματος	120-140	600 - 800
Χαμηλότερος μέσος αριθμός πληρώματος	10-25	60-90
Μέγιστος/ελάχιστος αριθμός πυροβόλων/πλοίο	8-30	12-80

Πηγή: Αντώνιος Λιγνός, *Ιστορία της νήσου Ύδρας*, τ. Α΄, Αθήνα 1946, σ. 102-115, 137. Ανάργυρος Ανδρέου Χατζηαναργύρου, *Τα σπετσιώτικα*, τ. 3ος, σ. 466. Κ. Α. Αλεξανδρή, *Η αναβίωσις της θαλασσίας μας δυνάμεως κατά Τουρκοκρατίαν*, Αθήναι 1960, σ. 348-70. E. M. L. Economou, N. Kyriazis, Annita Prassa, "The Greek Merchant Fleet as a National Navy During the War of Independence 1800-1830", σ. 8 κ.ε., 12 February 2016, https://mpra.ub.uni-muenchen.de/76414/, Τρύφωνος Π. Κωνσταντινίδου, *Καράβια*, σ. 230-251. 289-294, 296.

Με την έναρξη της Επανάστασης, οι καραβοκυραίοι πλοιοκτήτες αποδεσμεύτηκαν από τη διαρκή απειλή κατασχέσεων τις οποίες μπορούσε να ασκήσει νομίμως και οποτεδήποτε επί της περιουσίας του οποιουδήποτε, Οθωμανού ή ραγιά, ο εκάστοτε Σουλτάνος. Με αυτό το καθεστώς, περίπου 180 ελληνικά εμπορικά ιστιοφόρα πλοία μέσου και μικρού εκτοπίσματος της εποχής αποσύρθηκαν από τις εμποροναυτικές δραστηριότητες για να συγκροτήσουν τον πολεμικό στόλο των Ελλήνων.[284] Ο εκάστοτε ενεργός ελληνικός πολεμικός στόλος θα πρέπει να ανερχόταν κατά το μέγιστο συνήθως σε ογδόντα καράβια.

Όπως είναι εύλογο, εισερχόμενοι οι καραβοκυραίοι όλων των ναυτικών νησιών στην Επανάσταση, και όχι μόνο των τριών γνωστών ισχυρών, δεν εισήλθαν απλώς με τα πλοία τους, αλλά και με την κοινωνική οργάνωση της εργασίας η οποία τα κινούσε, εν προκειμένω το σύστημα της σερμαγιάς.[285] Ας θυμίσω συνοπτικά ότι στο σύστημα

[284] Τα ονόματα των καπετάνιων όπως επίσης των περισσότερων πλοίων και κατά προσέγγιση οι τύποι των πλοίων δημοσιεύονται στο Ι. Λαζαρόπουλου (Πλοιάρχου Β. Ν.), *Το πολεμικόν ναυτικόν της Ελλάδος από Ανεξαρτησίας μέχρι βασιλείας Όθωνος*, Πειραιάς 1936, σ. 14-18.

[285] Αναστασίου Κ. Ορλάνδου, *Περί της Νήσου Πέτσας*, σ. 49-56. Και συστηματικότερα, Γιώργιος Ε. Ροδολάκης, «Καράβια "εις ναύλον" και καράβια "σερμαγελίδικα" στο Αιγαίο (μέσα 17ου – πρώτο τέταρτο 19ου αιώνα)», *Επετηρίς του Κέντρου Ερευνής της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου*, 41/2008.

της σερμαγιάς, ένας απλός ναυτικός που ανήκε έως το 1820 στη χαμηλότερη, την τρίτη νομοκατεστημένη κοινωνική τάξη, ήταν συχνά κάτοχος ορισμένων πόντων (ποσοστού) ιδιοκτησίας σε ένα καράβι, καθώς επίσης και μικρός συνεταίρος σε κάθε εμπορικό ταξίδι στο οποίο συμμετείχε είτε με χρηματικό ποσό είτε με την εργασία του ή και με τα δύο. Επρόκειτο για ένα συμμετοχικό σύστημα το οποίο συγκροτούσε την ιδιοκτησία των πλοίων, την οργάνωση της εργασίας σε αυτά, και ταυτόχρονα ένα συνεταιριστικό εμπορικό σύστημα, όλα ως μια ενιαία δομή κοινωνικών σχέσεων άσκησης της εμποροναυτικής δραστηριότητας. Από αυτές τις σχέσεις προκύπτει το γνωστό γεγονός ότι κάθε μέλος του πληρώματος είχε λόγο για όλα, χωρίς για τούτο να ανατρέπεται η κλασική, αλλά πολύ απλή εσωτερική ιεραρχία του πλοίου. Συνεπώς, το κάθε πλοίο στην Επανάσταση συνιστούσε ταυτόχρονα μια μονάδα συνιδιοκτητών, συνεταίρων, πληρώματος, εντέλει συντροφοναυτών, συντοπιτών και εν μέρει συγγενών, οι οποίοι τώρα πολεμούσαν οργανωμένοι ακριβώς με τις ίδιες σχέσεις μέσω των οποίων προεπαναστατικά ασκούσαν το θαλάσσιο εμπόριο.[286] Παρά, λοιπόν, τις συμπράξεις πλοίων ώστε να συγκροτούνται μικροί πολεμικοί στόλοι, και όταν χρειαζόταν ο μεγαλύτερος δυνατός, στην πραγματικότητα κάθε πλοίο αποτελούσε μια σχεδόν αυτόνομη μονάδα απόφασης, μάλιστα λίγο πολύ με συλλογικές διαδικασίες, σχετικά ανεξάρτητη από την κεντρική πολιτική ηγεσία της Επανάστασης, αλλά και από τον ναύαρχο του νησιού στο οποίο εντασσόταν, όπως επίσης και από τον ναύαρχο του ελληνικού στόλου, τον Αντρέα Μιαούλη. Επρόκειτο, όπως τόνισα, για έναν πολεμικό στόλο στον οποίο το κάθε πλοίο δεν αποτελούσε δημόσιο κτήμα αλλά η δράση αναπτυσσόταν για το κοινό καλό των Ελλήνων, την Επανάσταση. Συνεπώς, σε αντίθεση με οποιονδήποτε πολεμικό στόλο οποιουδήποτε τακτικού πολεμικού ναυτικού, διατηρούσε ως προς την ανάπτυξη της δράσης του πολλές αναιρετικές προϋποθέσεις έναντι της επαναστατικής πολιτικής ηγεσίας και της ναυτικής. Ή, για να το θέσω μέσω άλλης οπτικής, τίποτε εκτός από την επαναστατική πατριωτική ιδεολογία, το φιλότιμο και τις προσωπικές και συγγενικές σχέσεις δεν υποχρέωνε τους ναυτικούς να υπακούουν σε εντολές είτε της κυβέρνησης είτε του ναυάρχου τους. Και η ανυπακοή δεν είχε πρακτικές πειθαρχικές συνέπειες, ακριβώς επειδή επρόκειτο για ναυμάχους λίγο πολύ κατόχους των πλοίων με τα οποία πολεμούσαν. Αυτή η «ευελιξία» δεν ίσχυε μόνο σε επίπεδο μεμονωμένων πλοίων, αλλά και για τους επιμέρους στόλους των νησιών ως υποσύνολα, για τούτο κάθε ναυτικό νησί, ακόμα και τα μικρότερα όπως η Κάσος, είχε τον δικό του ναύαρχο.

Το κόστος του ναυτικού πολέμου ήταν πάντοτε σημαντικά υψηλότερο, περίπου εφτά φορές, σε σύγκριση με το κόστος του πολέμου στη στεριά. Ένα μέσο πλοίο με 16 κανόνια, εκατό άνδρες πλήρωμα, τροφές και πυρομαχικά απαιτούσε για ένα μήνα 20.000 γρόσια (400 περίπου λίρες στερλίνες).[287] Για τα 50 έως 90 πλοία τα οποία βρίσκονταν

[286] Τρύφωνος Π. Κωνσταντινίδου, *Καράβια, καπετάνιοι και συντροφοναύται 1800-1830. Εισαγωγή εις την ιστορίαν των ναυτικών επιχειρήσεων του αγώνος*, σ. 76 κ.ε., Αθήναι 1954.

[287] Σίμου Μποζίκη, «Τά καράβια ἐστάθησαν», *ό.π.*

εν πλω κάθε χρόνο και έως το καλοκαίρι του 1827 (τα υπόλοιπα επισκευάζονταν ή συντηρούνταν), απαιτούνταν για κάθε οκτώ μήνες δράσης από 8 έως 14,5 εκατομμύρια γρόσια ετησίως. Σε αυτά δεν περιλαμβάνονταν τα πυρπολικά κόστους 30.000 έως 45.000 γρόσια το ένα.[288] Αντίθετα, περιλαμβάνονταν οι μισθοδοσίες των πληρωμάτων, κατά μέσο όρο 50-60 γρόσια κατά άτομο τον μήνα, ποσό το οποίο ήταν σημαντικά χαμηλότερο από όσα θα κέρδιζαν οι ίδιοι αν ασκούσαν το ναυτικό εμπόριο όπως πριν από την Επανάσταση.[289] Τώρα που το εμπόριο είχε διακοπεί εν πολλοίς, η μισθοδοσία αποτελούσε την κύρια πηγή για την επιβίωση των οικογενειών των μελών των πληρωμάτων. Αυτή η εξάρτηση αφορούσε την πλειονότητα των κατοίκων των νησιών, οι οποίοι είχαν εξαντλήσει τους λίγους αποταμιευμένους χρηματικούς πόρους που διέθεταν. Αλλά, επιπλέον, δεν μπορούσαν να αναπληρώσουν τα εισοδήματά τους από άλλη πηγή επειδή ζούσαν σε νησιά τα οποία είτε δεν διέθεταν καθόλου αγροτική και κτηνοτροφική παραγωγή, όπως η Ύδρα και οι Σπέτσες, είτε αυτή ήταν εντελώς ασήμαντη όπως των Ψαρών και της Κάσου. Από την άλλη, αυτά τα τέσσερα νησιά συγκέντρωναν τον μεγάλο όγκο του ελληνικού πολεμικού στόλου, κατά προσέγγιση το 80%.

Τον πρώτο χρόνο της Επανάστασης, τα έξοδα του ναυτικού πολέμου τα κάλυπταν εν πολλοίς οι ίδιοι οι καραβοκυραίοι, μικροί και μεγάλοι, τόσο από το γεγονός ότι είχαν μετατρέψει τα εμπορικά πλοία τους σε πολεμικά όσο και επειδή προσέφεραν απευθείας μετρητά για την κίνηση του στόλου. Από τον δεύτερο χρόνο, μόλις συγκροτήθηκαν τα εθνικά πολιτικά όργανα, εξουσιοδότησαν τα τρία ισχυρά ναυτικά νησιά να συγκεντρώνουν τους εθνικούς φόρους από τα υπόλοιπα νησιά του Αιγαίου, εκτός της Κρήτης, ώστε να χρηματοδοτούν μερικώς τη δράση τους. Παρά ταύτα τα χρήματα ήταν πάντοτε λιγότερα από τις ανάγκες. Έτσι, σε κάποιες περιπτώσεις οι οικονομικά ισχυροί των ναυτικών νησιών διέθεταν χρηματικά ποσά για την πραγματοποίηση ορισμένων μεγάλων εκστρατειών. Τα κενά χρηματοδότησης του ναυτικού πολέμου, όπως σε όλους τους ναυτικούς πολέμους επί αιώνες, καλύπτονταν εν μέρει από τις λείες οι οποίες αποτελούσαν ταυτοχρόνως κίνητρο και ανάγκη.[290] Πώς, όμως, κατόρθωναν να ζουν οι ναυτικοί και οι οικογένειές τους στα διαστήματα που δεν διέθεταν κανένα έσοδο;

Αρκετοί μικροί καπετάνιοι είχαν αρχίσει να αποσπώνται περιοδικά από τον στόλο προκειμένου είτε να εμπορευτούν μονομερώς τις λείες τους είτε απλώς να ασκήσουν εμπόριο όπου ήταν δυνατόν.[291] Όταν τα πράγματα δυσκόλευαν πολύ περισσότερο,

---

[288] Τρύφωνος Π. Κωνσταντινίδου, *Καράβια*, σ. 76-82.

[289] *Στο ίδιο*, σ. 175-177, και Σίμου Μποζίκη, «Τά καράβια ἐστάθησαν», *ό.π.*

[290] *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, τ. 13ος, σ. 232-235, και Κωνσταντίνου Νικοδήμου, *Απομνημονεύματα εκστρατειών και ναυμαχιών του ελληνικού στόλου*, σ. 45, 110, κ. εξ, Εν Αθήναις 1862. Για μια συνολική αποτίμηση των εσόδων από τις λείες, βλ. Σίμος Μποζίκης, *Ελληνική Επανάσταση και Δημόσια Οικονομία*, σ. 330-363.

[291] Αντώνιος Λιγνός (επιμ.), *Αρχεία Λαζάρου*, τ. Α', σ. 105.

ορισμένοι ασκούσαν επιβιωτική μικροπειρατεία για την εξασφάλιση τροφής των ίδιων και των οικογενειών τους, κάνοντας κατάχρηση των αδειών καταδρομής που διέθεταν για την εφαρμογή του ναυτικού αποκλεισμού. Αυτές τις ενέργειες τις κατέστειλε κατά το δυνατόν το Εκτελεστικό.[292] Γενικά, κρίνοντας από τη σχετική αλληλογραφία, το εύρος των παρεκκλίσεων ήταν αρκετά περιορισμένο. Και πάντως οι αιτίες συνοψίζονταν στην απάντηση που έδωσαν οι πρόκριτοι των Σπετσών σε μια αυστηρή επιστολή του μινιστέριου των Εσωτερικών για δύο πλοία του νησιού τα οποία έκαναν καταδρομή σε άλλο πλοίο με ξένη σημαία: *Άρτον ζητούσιν ή τρόπον να ζήσωσι και ευθύς παύουσιν από τας κακοπραγίας.*[293]

Ας υπενθυμίσω εκείνη την αρχική θεμελιώδη αντινομία που διέτρεχε τον ελληνικό επαναστατικό στόλο: ιδιωτικά εμπορικά πλοία που πολεμούσαν για το έθνος και την ελευθερία όλων. Μάλιστα, οι λείες, έτσι όπως είχε κανονιστεί να διανέμονται μεταξύ πληρώματος, ναυτικής κοινότητας και κυβέρνησης, μπορεί να ωθήσουν τον νου του αναγνώστη στην υπόθεση πως τα ελληνικά πλοία περιέπιπταν περιστασιακά σε καθεστώς ημικρατικών κουρσάρων (και όχι πειρατών όπως είναι η συχνή σύγχυση). Τόσους και τόσους διέθεταν για τις άτυπες δουλειές τους όλα τα ευρωπαϊκά κράτη, γιατί όχι το αναδυόμενο ελληνικό;

Πρώτα, δεν θα πρέπει να συγχέεται η πειρατεία με τις άδειες καταδρομής τις οποίες εξέδιδε η κυβέρνηση για ορισμένους έλληνες πλοιάρχους προκειμένου να έχουν δικαίωμα άσκησης του ναυτικού αποκλεισμού. Ακόμα, οι καταγγελίες των ευρωπαϊκών πολεμικών στόλων για τους έλληνες πειρατές που κάπως πυκνώνουν από το 1825 (τις οποίες μέρος της ελληνικής ιστοριογραφίας έχει πάρει άκριτα τοις μετρητοίς), αποδεικνύεται από την έρευνα ότι ήταν λίγες· και αρκετές σε περιοχές εκτός της Ελλάδας, όπως στη Συρία, στην Τυνησία, στη Μάλτα. Συχνά οι ευρωπαίοι ναύαρχοι στις καταγγελίες τους περιλάμβαναν στον ορισμό της πειρατείας τις πολλές νηοψίες που έκαναν ελληνικά πλοία στο πλαίσιο της εφαρμογής του ναυτικού αποκλεισμού, και εντέλει με τη διαφαινόμενη ήττα των Ελλήνων οι Ευρωπαίοι επιδίωκαν να ελέγξουν ιδίως το Αιγαίο, το οποίο εκτιμούσαν ότι οι Έλληνες θα έχαναν.[294]

Τα πρωτεύοντα χαρακτηριστικά των ελλήνων ναυμάχων, αν μη τι άλλο εκ του αποτελέσματος, ξεκινούσαν από τον επαναστατικό πατριωτισμό τους, εκδηλώνονταν με τη μερική αυτοχρηματοδότηση του ναυτικού αγώνα και κατέληγαν στην υψηλότατη διακινδύνευση την οποία κάθε ναυτικός ξεχωριστά είχε αναλάβει για τη ζωή και την περιουσία του χωρίς κανένα αντίκρισμα πιθανού πλουτισμού. Άλλωστε, στο τέλος πλέον της Επανάστασης, χωρίς να υπολογιστούν οι οικονομικές απώλειες από την παύση του εμπορίου, ούτε φυσικά οι νεκροί ναυτικοί του Αγώνα, τα ισχυρά ναυτικά

---

[292] *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, τ. 7ος, σ. 370-371, 480.
[293] *Στο ίδιο*, τ. 13ος, σ. 173-174.
[294] Βασίλης Κρεμμυδάς, «Πειρατεία και καταδρομή», σ. 37-42.

νησιά είχαν συμβάλει από ίδιους πόρους για τον πόλεμο στη θάλασσα με επιπλέον ποσό ανάλογο προς εκείνο το οποίο είχαν εισπράξει από την κυβέρνηση.[295]

Εντέλει η πολεμική δράση του ελληνικού στόλου δεν ήταν αποτέλεσμα μιας πολιτικής εντολής, όπως θα συνέβαινε σε ένα οποιοδήποτε τακτικό ευρωπαϊκό πολεμικό ναυτικό. Δεν ήταν αποτέλεσμα εφαρμογής μιας απόφασης μέσα από την ισχύ της στρατιωτικής ιεραρχίας και των πειθαρχικών συνεπειών σε περίπτωση ανυπακοής. Αυτή η φορμαλιστική προσέγγιση για το τι οφείλει να είναι πάντοτε ένας πολεμικός στόλος συσκοτίζει την ιστορική πραγματικότητα. Κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης ο ναυτικός πόλεμος διεξαγόταν ως επαναλαμβανόμενο αποτέλεσμα μιας διαρκούς διαπραγμάτευσης της πολιτικής ηγεσίας με τις τοπικές ηγεσίες των νησιών, και αυτών με τους πλοιάρχους, και των τελευταίων κατόπιν με τα πληρώματα. Αλλά και οριζόντια, του ναυάρχου προς τους ισχυρούς των νησιών, οι οποίοι απειλούσαν ή δελέαζαν τους καπετάνιους και τα πληρώματα και ούτω καθεξής. Αυτές μόνο οι αλυσιδωτές, λίγο πολύ συλλογικές διαδικασίες, οι οποίες πλέκονταν ως διαπραγμάτευση/απειλή/αισχύνη απέναντι στην ενδεχόμενη κοινωνική ντροπή, την προσβολή του αυτοσεβασμού, αυτές οι διαδικασίες ταίριαζαν στις ιστορικά διαμορφωμένες κοινωνικές σχέσεις, και μόνο αυτές μπορούσαν να λειτουργήσουν. Συνεπώς, θεμέλιο του ναυτικού πολέμου αποτελούσε η συναίνεση του πληρώματος κάθε πλοίου, και σε ένα ευρύτερο επίπεδο η συναίνεση μεταξύ των ναυτικών νησιών. Και αυτές οι σχέσεις συνιστούσαν μέρος της διαδικασίας ενσωμάτωσης του παλαιού στη νεωτερική Επανάσταση, της παλαιάς αλλά ζώσας ελληνικής ναυτικής ιστορίας στον τρόπο οργάνωσης του επαναστατικού ναυτικού πολέμου.

Ας μη λησμονούμε ότι παρά τα θρυλούμενα, οι έλληνες ναυμάχοι το '21 δεν υπήρξαν από πριν γνώστες του ναυτικού πολέμου παρά μόνο περιορισμένα. Θαλασσινοί έμποροι ήταν. Με αυτή την τεχνογνωσία εισήλθαν στον ναυτικό πόλεμο. Ωστόσο, όλες οι ασυνέχειες που προκαλούσαν σταθερά οι υλικές ανάγκες, άλλοτε οι εσωτερικοί ανταγωνισμοί ή οποιαδήποτε άλλη αιτία, εκδηλώνονταν ως οπισθοδρόμηση στις παλαιές πρακτικές και συνήθειες. Αντινομίες, έντονες ή ελάσσονες, οι οποίες ωστόσο δεν τους εμπόδισαν να πολεμούν αποτελεσματικά, συνήθως να νικούν, μάλιστα εντυπωσιακά. Από τις 3 Απριλίου του 1821 έως το τέλος του 1827, εξαιρουμένων των απωλειών των Τουρκοαιγυπτίων στη ναυμαχία του Ναυαρίνου, γνωρίζουμε με σχετική βεβαιότητα τις απώλειες του οθωμανικού και αιγυπτιακού στόλου και αντιστοίχως του ελληνικού.

---

[295] Σίμου Μποζίκη, «Τά καράβια ἐστάθησαν», *ό.π.*

Απώλειες και αιχμαλωσίες πλοίων Ελλήνων και Τουρκοαιγυπτίων 1821-1827. Προσέγγιση μέσων όρων (εκτός της ναυμαχίας του Ναυαρίνου)

	Ελληνικά	Τουρκοαιγυπτιακά
Μεγάλα	Δεν ήταν διαθέσιμα έως τον Δεκέμβριο του 1826	10 (1500+ τόνοι/πλοίο- δίκροτα)
Μέσου μεγέθους	5 (250 τόνοι/πλοίο)	25 (400 τόνοι/πλοίο)
Μικρά	2 (60 τόνοι/πλοίο)	24 (60 τόνοι/ πλοίο)
Φορτηγά	0	63 (Τα περισσότερα αιχμαλωτίστηκαν με τα φορτία και τα πληρώματα)

Πηγή: E. M. L. Economou, N. Kyriazis, Annita Prassa, "The Greek Merchant Fleet as a National Navy During the War of Independence 1800-1830", πίνακας 5, σ. 13-4. Ο υπολογισμός του μέσου τονάζ εκτιμήθηκε με βάση τους τύπους των πλοίων της εποχής.

Οι πολλές και εντυπωσιακές επιτυχίες σε αντιδιαστολή με τις ελάχιστες ήττες των ελλήνων ναυμάχων πρέπει να ήταν προϊόν της μακράς, ιστορικά διαμορφωμένης εξαιρετικής γνώσης των πλοίων και των θαλασσών. Επίσης, ο συνδυασμός συλλογικότητας και ιεραρχημένης πειθαρχίας στις σχέσεις όλων των μελών κάθε πληρώματος τους καθιστούσε αποτελεσματικούς. Η οικονομική ισχύς την οποία είχαν συσσωρεύσει επί σχεδόν δύο αιώνες, η αυτοπεποίθηση της δικής τους αυτοαναγνώρισης, της δικής τους ιστορίας, η περιφρόνηση προς τους Οθωμανούς συγκεράστηκαν σε ένα υψηλό πατριωτικό φρόνημα, το οποίο εν μέρει διαμόρφωσαν και οι ίδιοι με τη δράση τους. Αλλά φαίνεται, επιπλέον, ότι διέθεταν λαμπρή δημιουργική πρακτική ευφυΐα, καλλιεργημένη πάλι κατά την ιστορία τους. Η τελευταία, εκτός από τις επιτυχίες, εκδηλώθηκε και σε επινοήσεις τακτικών ναυτικού πολέμου. Ως πολύ ικανοί κατασκευαστές πλοίων, οι τεχνίτες τους μετασκεύασαν και μετεξέλιξαν το πυρπολικό σε τακτικό όπλο, *τα θεία ηφαίστεια*, όπως τα αποκαλούσαν.[296] Τα πυρπολικά αντιστάθμιζαν τη σημαντική διαφορά ισχύος μεταξύ ελληνικών και εχθρικών πλοίων. Επειδή έσπερναν τον πανικό, διασπούσαν τη συνοχή του εχθρικού στόλου, ενίοτε κέρδιζαν ακόμα και στις περιπτώσεις εκείνες όπου δεν καιγόταν το εχθρικό πλοίο, αλλά κατά κάποιο τρόπο το πλήρωμά του.[297] Από τον φόβο πυρπόλησης και ανατίναξης του πλοίου, το οθωμανικό πλήρωμα συνήθως βουτούσε στη θάλασσα, όπου μετατρεπόταν σε έρμαιο των ελλήνων ναυτικών.[298] Έτσι βύθισαν εκείνα

---

[296] *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, τ. 1ος, σ. 394.

[297] Για τη ναυτική τακτική των Ελλήνων και αντιστοίχως των Οθωμανών στη θάλασσα, βλ. Τρύφωνος Π. Κωνσταντινίδου, *Καράβια*, σ. 373-387, 410-444.

[298] Βλ. διάσπαρτες αναφορές στο *Εκ των ημερολογίων του ναυμάχου Αν. Τσαμαδού. Ιστορικά ημε-*

τα μεγάλα πλοία που προαναφέραμε, γνωστού όντως πως τα ελαφρά κανόνια των ελληνικών πλοίων δεν μπορούσαν καν να διατρήσουν τα σκαριά των βαριών οθωμανικών πολεμικών πλοίων, ιδίως τα πρώτα χρόνια της Επανάστασης.

Τελικά, παρά τις κάποιες φυγόκεντρες τάσεις, παρά τις ασυνέχειες και τα κενά, τις εσωτερικές συγκρούσεις, η αντινομία μεταξύ του ιδιωτικού χαρακτήρα των ελληνικών πολεμικών πλοίων και της δημόσιας πολεμικής δράσης τους λύθηκε ιδεολογικά από τον επαναστατικό πατριωτισμό των πληρωμάτων, των πλοιάρχων και των προεστών των νησιών. Εντέλει λύθηκε από την περιδίνηση όλων στην επαναστατική δυναμική και την περαιτέρω εξακόντισή της από τη διαρκή και επιτυχημένη πολεμική δράση τους. Στον ελληνικό ναυτικό κόσμο η επαναστατική ιδεολογία, και όχι η βία ή άλλος εξαναγκασμός, ήταν η κύρια δύναμη που αποτέλεσε τον κατεξοχήν μηχανισμό ενσωμάτωσης των πληθυσμών αυτών στην εθνική πολιτική στρατηγική. Μάλιστα το 1828 η Κυβερνητική Επιτροπή την οποία είχε ορίσει η Γ΄ Εθνοσυνέλευση παρέδωσε στον Ι. Καποδίστρια, με την άφιξή του, πολεμικά πλοία τα οποία ανήκαν στο ελληνικό κράτος. Η φρεγάτα *Ελλάς*, το ατμόπλοιο *Καρτερία*, κατασκευασμένα με χρήματα από τα δάνεια, τέσσερις κανονιοφόροι με χρηματοδότηση προερχόμενη από φιλελληνικές επιτροπές και εξοπλισμένες με ελληνικό δημόσιο χρήμα, εννέα πλοία προερχόμενα από κατασχέσεις ή αιχμαλωσίες, και τέλος διάφορα μικρά πλοία και ορισμένα πυρπολικά.[299] Σε μόλις επτά χρόνια οι έλληνες ναυμάχοι πλέον των επιτυχιών τους, είχαν κατορθώσει να συμβάλουν στη δημιουργία ενός μικρού δημόσιου εθνικού πολεμικού στόλου.

Οι πελοποννήσιοι μαχητές πολιτοφύλακες

Η Πελοπόννησος στις παραμονές της Επανάστασης διέθετε 450.000 κατοίκους, από τους οποίους οι εννέα στους δέκα ήταν έλληνες ραγιάδες, κατά 93% αγροτοποιμένες και μόλις το υπόλοιπο 7% κάτοικοι των λίγων μικρών πόλεων.[300] Οι οθωμανοί προεστοί, οι οποίοι μαζί με τους λοιπούς μουσουλμάνους κατοίκους αντιπροσώπευαν το ένα δέκατο του συνολικού πληθυσμού της Πελοποννήσου, έλεγχαν έμμεσα και άμεσα τουλάχιστον το 65% των γαιών, μάλιστα των πλέον εύφορων, ενώ η παραγωγή πραγματοποιούνταν σχεδόν αποκλειστικά από τον ελληνικό πληθυσμό.[301]

ρολόγια των ελληνικών ναυμαχιών του 1821, Αθήνα 1978. Στην ίδια σειρά, βλ. το ναυτικό ημερολόγιο του Γεωργίου Σαχτούρη, Αθήνα 1994. Επίσης, «Ημερολόγιον του Βριχίου ο Αλέξανδρος εκ Πετσών ανήκοντος εις τον κ. Γεώργιον Χατζηανδρέου ... από τας 4 Απριλίου 1821 έως 12 Ιουλίου 1822», στο Ανάργυρος Ανδρέου Χατζηαναργύρου, *Τα σπετσιώτικα*, τ. 3ος, σ. 87-158.

[299] Ε. Α. Βέτα (έκδ.), *Επιστολαί Ι. Α. Καποδίστρια*, τ. 1ος, σ. 385, και Ι. Λαζαρόπουλου (πλοιάρχου Β. Ν), *Το πολεμικόν ναυτικόν*, σ. 126-130.

[300] Βασίλης Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός και οικισμοί στην Πελοπόννησο*, Αθήνα 1987, σ. 118-123, 127, 170-173.

[301] Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος*, σ. 49.

Πώς μπορεί να πολεμήσει ένας πληθυσμός χωρικών, όπως οι Πελοποννήσιοι, στη συντριπτική πλειονότητά του απόλεμος επί αιώνες, και τελικά να νικήσει;

Στην Πελοπόννησο ειδικά, οι έμπειροι σε πόλεμο μαχητές ήταν λίγοι, σχεδόν μόνο οι Μανιάτες και ορισμένοι ντόπιοι οπλαρχηγοί και ακόμα λιγότεροι μαχητές, προερχόμενοι από τον Όλυμπο, τη Μακεδονία και αλλού, οι οποίοι είχαν μετακινηθεί στη χερσόνησο. Και όμως, αρκετές μαρτυρίες της εποχής λένε πως πελοποννήσιοι χωρικοί, θέλοντας να εκδικηθούν τους Αιγύπτιους του Ιμπραήμ για τις καταστροφές των χωριών τους, έπαιρναν όπλα και πιάνοντας απρόσιτα σημεία ή ακόμα και μέσα στα χωριά τους χτυπούσαν τους Αιγύπτιους,[302] ή δηλητηρίαζαν πηγές νερού, όπως και κοπάδια που είχαν υφαρπάξει οι Αιγύπτιοι, όλα με τρόπους τους οποίους μόνο οι χωρικοί γνώριζαν. Και ακόμα, ορισμένοι από εκείνους που προσκυνούσαν τον Ιμπραήμ δεν παρέλειπαν να φυλάνε πακτωμένα σε λάκκους όπλα μαζί με δημητριακά.[303]

Η Επανάσταση είχε ανατρέψει αδράνειες αιώνων, φοβίες, ακόμα και όταν τις αντικαθιστούσαν άλλες. Είχε εξωθήσει ανθρώπους να αναπτύξουν δράσεις που ποτέ δεν είχαν περάσει καν από τον νου τους, είχε απελευθερώσει το υφέρπον μίσος για όσα είχαν προκαλέσει οι Οθωμανοί, και επίσης είχε απελευθερώσει εξαρχής κοινωνικές αντιθέσεις. Ιστορικά διαμορφωμένες κοινωνικές αντινομίες ξεσπούσαν και γεννούσαν νέες συγκρούσεις που προβάλλονταν σε μακρινές αναφορές στα παλιά. Και αυτές έπρεπε να οδηγηθούν στο κανάλι του επαναστατικού πολέμου, οι ηγεσίες να συγκεντρώσουν τις κοινωνικές δυνάμεις στον σκοπό. Ορισμένοι χωρικοί στοιχειωδώς οργανωμένοι με έναν μικρό καπετάνιο ανά χωριό, εξοπλισμένοι στην αρχή πρωτόγονα, στράφηκαν σποραδικά κατά των προεστών με σκοπό να τους σκοτώσουν, όπως μαρτυρεί ο Ιωάννης Φιλήμων.[304] Δεν νομίζω, ωστόσο, ότι οι κοινωνικές συγκρούσεις απέκτησαν αξιοπαρατήρητες διαστάσεις, καθοριστικές για την ιστορική κίνηση. Άλλωστε, οι πελοποννήσιοι χωρικοί σχεδόν ποτέ στο παρελθόν πριν από το '21 δεν είχαν εξεγερθεί σε κάποια αξιοσημείωτη κλίμακα. Αλλά είχαν υποστεί σφαγές και δηώσεις, όπως μετά τα Ορλωφικά, ως αντίποινα σε κινήματα που είχαν προκαλέσει οι προεστοί τους εναντίον των Οθωμανών. Σε κάθε περίπτωση θα πρέπει οι καπετάνιοι να συγκράτησαν τους ευάριθμους ένοπλους χωρικούς που ήθελαν να εκδικηθούν τους προεστούς, με επιχειρήματα τα οποία ο Θ. Κολοκοτρώνης συνόψισε στα απομνημονεύματά του: *Οι άρχοντες είναι χρησιμότατοι διότι αυτοί έχουν κατάστασιν και ημείς δεν έχομεν. Αυτοί θα μας προμηθεύσωσι τροφάς, πολεμοφόδια και τσαρούχια.*[305]

---

[302] Κανέλλος Δεληγιάννης, *Απομνημονεύματα*, τ. 3ος, σ. 63-64, 78. Το ίδιο στο Σάμουελ Χάου, *Ημερολόγιο*, σ. 101.

[303] Διασπαρτες αναφορές στο Σάμουελ Χάου, *Ημερολόγιο*, ό.π.

[304] Ιωάννου Φιλήμωνος, *Δοκίμιον ιστορικόν*, τ. 4ος, σ. 87-93. Μια παραλλαγή της ίδιας ιστορίας, βλ. Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, *Απομνημονεύματα*, μέρος Α', σ. 73-74.

[305] Θεόδωρος Ρηγόπουλος, «Ανέκδοτον ημερολόγιον του Αγώνος», στο *Ιστορικόν Αρχείον Θεοφανίδου*, τ. 1ος, σ. 62, χ.ε., χ.χ.

Πράγματι, στην Πελοπόννησο, οι μόνες ελληνικές ηγετικές ομάδες που υφίσταντο έως και την Επανάσταση ήταν οι προεστοί και οι αξιωματούχοι του κλήρου. Αμφότερες αποτελούσαν μια σχεδόν ενιαία ελίτ με καταμερισμένες λειτουργίες. Αν και υπήρχαν έμποροι πελοποννησιακής καταγωγής σε διάφορους τόπους, επιτοπίως δεν σχηματίστηκε κάποια διακριτή εμπορική ελίτ, ούτε ισχυροί κεφαλαιούχοι καραβοκυραίοι. Πολλά από τα μέλη της πελοποννησιακής κοινωνικής ομάδας ισχύος, μάλιστα οι πρoύχοντες μεταξύ αυτών, είχαν, όπως είπαμε, οργανωθεί στη Φιλική Εταιρεία και αποτελούσαν τις κατά τόπους ηγεσίες της οργάνωσης στη χερσόνησο. Συνεπώς δεν εκπλήσσει ότι η δράση των Πελοποννήσιων, ιδίως των προεστών και συμπληρωματικά των αξιωματούχων του κλήρου, στο ξεκίνημα της Επανάστασης ήταν κρίσιμη, εντυπωσιακή, τόσο για την κινητοποίηση του πληθυσμού όσο και για την παροχή κάθε είδους αναγκαίων για τον πόλεμο και την οργάνωση της επιμελητείας.

Ο πρωτοπόρος ιστορικός της Επανάστασης και αγωνιστής Ιωάννης Φιλήμων, συνοψίζει τη στάση των τόσο αδικημένων από την ιστοριογραφία προεστών της Πελοποννήσου, με τρόπο που, παρά τον λυρισμό του, είναι, πιστεύω, απολύτως ρεαλιστικός: *Καταπεφρονημένοι της τουρκικής εξουσίας υπάλληλοι, καίτοι ανήκοντες εις την δημώδη εκλογήν, οι λεγόμενοι παρά των Τούρκων μεν Κοτσαμπάσαι, παρά των Ελλήνων δε Προεστοί, ή Άρχοντες τιμητικώ τω τίτλω, ούτε καταφιλούσι πλέον κράσπεδα βαρβάρων* [...] *ούτε μετέρχονται τον εισπράκτορα φόρων υπέρ της απληστίας τούτων· ούτε εν φόβω και τρόμω υπονοούσι* [...] *μήτοιγε αποτμηθώσιν αίφνης την κεφαλήν, ή ριφθώσι σιδηροδέσμιοι εν τοις δεσμωτηρίοις. Προκειμένου περί πατρίδος, πέμπουσιν ούτοι ες κόρακας και χαράτσια ραγιά και φερμάνια εξουσίας, σχίζουσι της υποκρίσεως και της ταπεινοφροσύνης το δυσειδές προσωπείον, περιφρονούσι και τας απειλάς συνάμα και τας υποσχέσεις εξουσίας συγκροτούσης την σχολήν της εσχάτης διαφθοράς και απανθρωπίας, και, αντί προσώπων μεσολαβούντων μέχρι του νυν μεταξύ τυραννούντων και τυραννουμένων, γίνονται κατά των πρώτων οι αρχηγοί της σωτηρίας των δευτέρων* [...] *περιζώνυνται την ρομφαίαν επί τον μηρόν εαυτών, και προς καταστροφήν των τυράννων οδηγούσι τα πλήθη.*[306]

Από τους πρώτους μήνες της Επανάστασης διαμορφώθηκαν στην Πελοπόννησο δύο ομάδες ισχύος: η παλαιά, η οποία απαρτιζόταν από τους προεστούς και τους αξιωματούχους του κλήρου, και η μόλις εμφανιζόμενη αλλά ραγδαία ανερχόμενη λόγω του πολέμου, οι οπλαρχηγοί, οι οποίοι γρήγορα εξελίχθηκαν επισήμως σε στρατιωτικούς. Επρόκειτο, συνήθως, για πρώην σωματοφύλακες των προεστών ή ενόπλους ζωοφύλακες, όπως οι αδελφοί Πλαπούτα, κάποιους πρώην ληστές, και άλλους που είχαν διατελέσει μισθοφόροι στο αγγλικό ή και στο γαλλικό στράτευμα στα Επτάνησα, όπως ο Θ. Κολοκοτρώνης, ορισμένα από τα αδέλφια Πετμεζά των Καλαβρύτων, ο Νικηταράς, οι αδελφοί Πλαπούτα ξανά.[307]

---

306 Ιωάννου Φιλήμωνος, *Δοκίμιον ιστορικόν*, τ. 3ος, σ. 29.

307 Βλ. τη βιογραφία του Θ. Κολοκοτρώνη, Δημήτρης Δημητρόπουλος, *Θεόδωρος Κολοκοτρώνης*, Αθήνα 2009. Για τους Πετμεζάδες, βλ. Λεωνίδας Καλλιβρετάκης και συνεργάτες, http://representatives1821.gr/

Μιλώντας πάντοτε από την άποψη της κοινωνικής προέλευσης, αρχηγοί των όπλων υπήρξαν επίσης αρκετοί προεστοί, όπως για παράδειγμα μέλη των οικογενειών Δεληγιάννη της επαρχίας Καρύταινας, Γιατράκου της επαρχίας Μυστρά, της οικογένειας Νοταρά της Κορίνθου, της οικογένειας Παπατσώνη. Και τέλος μια ομάδα αρχηγών των όπλων διαφορετικής κοινωνικής προέλευσης υπήρξαν ορισμένοι πελοποννήσιοι έμποροι οι οποίοι επέστρεψαν στην Πελοπόννησο με την έναρξη της Επανάστασης. Για παράδειγμα, οι έμποροι στην Κωνσταντινούπολη αδελφοί Γιαννάκης και Δημήτρης Γκρίτζαλης με καταγωγή από την Τριφυλία, ο δερματέμπορος στην Ύδρα Στάικος Σταϊκόπουλος, πορθητής του κάστρου του Ναυπλίου, ο Αθανάσιος Σέκερης από την ομώνυμη οικογένεια μεγαλεμπόρων στην Κωνσταντινούπολη.[308]

Οι προσωπικές αλλά και πολιτικές διαμάχες μεταξύ πολλών από τους παραπάνω εκδηλώθηκαν από την αρχή της Επανάστασης και συνεχίστηκαν έως και τη συγγραφή των απομνημονευμάτων τους. Όμως, στην πραγματικότητα, αν διαβάσουμε τα συγκείμενα στα απομνημονεύματα διαπιστώνουμε σχεδόν το αντίθετο. Η κοινωνική σύνθεση των επικεφαλής στα μικρά και στα μεγαλύτερα στρατιωτικά σώματα που συνασπίζονταν στις πολιορκίες και στις διάφορες μάχες δηλώνει ότι υπήρξε, εντέλει, σημαντικός βαθμός ώσμωσης στην πολεμική δράση, ώσμωση που υπερέβαινε σε αρκετό βαθμό τις προϋπάρχουσες κοινωνικές και μορφωτικές διαφορές μεταξύ των αρχηγών των ένοπλων σωμάτων. Η ταχύτητα, λοιπόν, με την οποία ο κύκλος του Θ. Κολοκοτρώνη και ο ίδιος απόκτησαν δύναμη, πρέπει να οφειλόταν, όπως έχει υποστηρίξει ο καθηγητής Διονύσης Τζάκης, στην αδυναμία των προεστών και ιδίως των κληρικών να χειριστούν στρατιωτικά τον πόλεμο σε όλη τη χερσόνησο. Και να ελέγξουν ταυτόχρονα τις διαρκώς αυξανόμενες μάζες των πελοποννήσιων χωρικών τις οποίες, ωστόσο, οι ίδιοι κινητοποιούσαν να στρατευτούν και αυτοί τις προμήθευαν με όλα τα αναγκαία του πολέμου.

Οι νέοι μαχητές πολιτοφύλακες εκδήλωναν πολυσχιδή ανυπακοή, αν και όχι αναγκαστικά από άποψη. Η ανυπακοή τους εκδηλώθηκε έντονα και μαζικά στην πολιορκία της Τριπολιτσάς. Το παράδειγμα της πολιορκίας της πρωτεύουσας της Πελοποννήσου τον Σεπτέμβριο του 1821 αναλύει με εργαστηριακή ακρίβεια ο καθηγητής Γιάννης Κόκκωνας και είναι χαρακτηριστικό για τον βαθμό ελέγχου των μαχόμενων χωρικών.[309] Οι εκατοντάδες πολύ μικροί οπλαρχηγοί του στρατεύματος το οποίο πολιορκούσε την πόλη, παρέκαμψαν τους αρχηγούς τους, προεστούς και στρατιωτικούς, μαζί και τον Θ. Κολοκοτρώνη. Όταν αντιλήφθηκαν ότι οι αρχηγοί τους διαπραγματεύονταν την παράδοση αντί για την κατάληψη της πόλης έναντι οικονομικών ανταλλαγμάτων που

---

ethnosineleuseis/b-ethnosineleusi, για τον Νικηταρά βλ. *στο ίδιο*, και Φωτάκος, *Βίοι Πελοποννησίων ανδρών*, σ. 92-94.

[308] Φωτάκος, *Βίοι Πελοποννησίων ανδρών*, σ. 104, 107, 199-201.

[309] Γιάννης Κόκκωνας, «Πολιορκία και άλωση της Τριπολιτσάς: η μαρτυρία του Παναγιώτη Αναγνωστόπουλου για τις διαπραγματεύσεις και το "ρεσάλτο"», στο Δ. Δημητρόπουλος, Χ. Λούκος, Π. Μιχαηλάρης, *Όψεις*, σ. 21-44.

έδιναν οι τουρκαλβανοί επικεφαλής, οι μικροί έλληνες οπλαρχηγοί με τις ομάδες τους κατέλαβαν με δική τους πρωτοβουλία την Τριπολιτσά, εξασφαλίζοντας έτσι το μερίδιό τους στις λείες.

Όπως σε όλα τα πεδία των μαχών στον κόσμο, μετά την πτώση της Τριπολιτσάς, και παρά τις προσπάθειες πολλών αρχηγών να συγκρατήσουν τους μαχητές, το κάστρο της πόλης και η γύρω περιοχή είχαν γεμίσει με πτώματα Οθωμανών. Τριάντα δύο χιλιάδες σκοτωμένοι, υποστηρίζει ο Θ. Κολοκοτρώνης.[310] Σε κάθε περίπτωση το οθωμανικό στράτευμα και οι χιλιάδες πελοποννήσιοι μουσουλμάνοι που είχαν καταφύγει στην οχυρωμένη πόλη είχαν εξοντωθεί. Και από τα κεφάλια των νεκρών οι έλληνες μαχητές έστησαν πυραμίδα θριάμβου. Έτσι φαίνεται ότι απάντησαν οι χιλιάδες μικροί πορθητές της Τριπολιτσάς στις πυραμίδες από τα κεφάλια των πατεράδων και των παππούδων τους, εκείνες τις οποίες είχαν στήσει πριν από τριάντα χρόνια μετά το τέλος των Ορλωφικών Οθωμανοί και Τουρκαλβανοί κατά την οκταετή σφαγή και λεηλασία του πληθυσμού της Πελοποννήσου. Οδόντα αντί οδόντος. Ίσως μάλιστα, όπως μας μεταφέρει ο Φιλικός Νικόλαος Σπηλιάδης, ο οποίος πολέμησε εκεί, οι χωρικοί πορθητές της Τριπολιτσάς να τραγουδούσαν τους στίχους ενός λαϊκού βάρδου της Επανάστασης, του Τζοπανάκου: *Τούρκος μη μείνη στον Μοριά μηδέ στον κόσμον όλον.*[311]

Η μεγάλη επιτυχία της κυριάρχησης της Τριπολιτσάς δεν βελτίωσε σημαντικά την ενοποίηση των πελοποννησιακών δυνάμεων. Έτσι, ένα χρόνο αργότερα, η Πελοποννησιακή Γερουσία, εξαναγκασμένη από τα πράγματα και ελπίζοντας ότι θα επιτύχει ενιαία δράση και υψηλότερη στρατιωτική αποτελεσματικότητα σε όλη την Πελοπόννησο ταυτόχρονα, επιπροσθέτως εκβιασμένη από ποικίλες μικροπλεκτάνες του Θ. Κολοκοτρώνη, τον διόρισε αρχιστράτηγο της Πελοποννήσου τον Οκτώβριο του 1822.[312] Αρχιστράτηγος σήμαινε εκ των πραγμάτων στρατιωτικός και πολιτικός αρχηγός της χερσονήσου ολόκληρης, όπως είχε επιδιώξει ο Δ. Υψηλάντης από τον Ιούλιο του 1821, υποστηρίζοντας, μαζί με τον Γέρο του Μοριά και άλλους, τη σύσταση μιας στρατιωτικής κυβέρνησης προκειμένου να απομακρυνθούν οι πολιτικοί και μαζί οι προεστοί. Φυσικά, το Βουλευτικό και το Εκτελεστικό, τα οποία είχαν εισαγάγει και εφαρμόσει τη λαϊκή κυριαρχία και τα πολιτικά δικαιώματα, δεν αναγνώρισαν ποτέ τον τίτλο του αρχιστρατήγου, και εντέλει όπως είδαμε, τον κατήργησαν στη Β΄ Εθνοσυνέλευση του Άστρους την Άνοιξη του 1823.

Ωστόσο, ακόμα και αυτή η συγκέντρωση της εξουσίας στο πρόσωπο του Θ. Κολοκοτρώνη δεν εξασφάλισε τη σταθερή υπακοή των πελοποννήσιων χωρικών πολιτοφυλάκων, όλων των μικρών και μεσαίων αρχηγών των όπλων. Πέραν των αυθόρμητων και περιστασιακών αντιδράσεων των πελοποννήσιων χωρικών εναντίον των Οθωμανών, οι

[310] Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, *Απομνημονεύματα*, μέρος Α΄, σ. 80.
[311] Νικόλαος Σπηλιάδης, *Απομνημονεύματα*, τ. 1ος, σ. 81.
[312] *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, τ. 1ος, σ. 460-462.

οποίες ήταν γεωγραφικά διάσπαρτες, εδώ και εκεί, τα πράγματα στα σώματα που πολεμούσαν συστηματικότερα τα πρώτα χρόνια ήταν απλώς λίγο καλύτερα. Ο Θ. Κολοκοτρώνης έχει περιγράψει την κατάσταση των μαχητών της Πελοποννήσου με ρεαλισμό: *Η αρχηγία ενός στρατεύματος ελληνικού ήτον μία τυραννία, διατί έκαμνε και τον αρχηγό, και τον κριτή, και τον φροντιστή, και να του φεύγουν κάθε ημέρα και πάλιν να έρχωνται· να βαστάη ένα στρατόπεδον με ψέμματα, με κολακείαις, με παραμύθια· να του λείπουν και ζωοτροφίαις και πολεμοφόδια, και να μην ακούν και να φωνάζη ο αρχηγός.*[313]

Οι χωρικοί και οι κάτοικοι των λίγων κωμοπόλεων προσέρχονταν στα πρόχειρα και συχνά εκ των ενόντων δημιουργημένα στρατόπεδα, στις πολιορκίες κάστρων, και σε αυτά συσπειρώνονταν με τους συγχωριανούς και εν πολλοίς συγγενείς από την ευρύτερη οικογένεια. Όριζαν έναν ή και περισσότερους καπετάνιους, και δεν άκουγαν ούτε ακολουθούσαν άλλον παρά μόνο αυτόν που είχε ορίσει το κάθε χωριό, ή κάποια ευρεία οικογένεια.[314] Ο αρχικός αυτός πολυκερματισμός των δυνάμεων προερχόταν από την ιστορική κοινωνική οικιστική δομή της Πελοποννήσου. Από το σύνολο των περίπου 1.500 χωριών, διάσπαρτων οικισμών και μεμονωμένων οικογενειακών κατοικήσεων του ελληνικού χωρικού πληθυσμού της Πελοποννήσου, πάνω από το 70% το αποτελούσαν μικρά χωριά ελάχιστης έως μικρής κλίμακας, από πέντε έως εκατόν εξήντα κατοίκους το καθένα.[315] Ο κοινωνικός και οικιστικός κατακερματισμός του πληθυσμού, όπως είχε διαμορφωθεί ιστορικά στη χερσόνησο, βρισκόταν συνεπώς στους αντίποδες της ανάγκης πλήρους συγκέντρωσης των δυνάμεων όπως απαιτούσε ο επαναστατικός πόλεμος.

Αυτές τις μικροσκοπικές κοινωνικές δομές, οι οποίες ήταν στο τότε παρόν η εκδήλωση αιώνων ιστορίας, επιδίωκαν να υπερβούν με τη συγκρότηση σωμάτων τακτικού στρατού ο Α. Μαυροκορδάτος και άλλοι.[316] Ο σκοπός ήταν να διαρραγούν εντός του στρατεύματος οι κοινωνικοί δεσμοί μεταξύ συγχωριανών και συγγενών, να γίνει κατά το δυνατόν ένα τυπικό απρόσωπο στράτευμα, πειθαρχημένο στους επικεφαλής του.[317] Ωστόσο, επρόκειτο για επιδίωξη με ελάχιστες κοινωνικές και τεχνικές προϋποθέσεις ώστε να επιτύχει σε κάποια έκταση άξια λόγου. Οι πολιτοφύλακες παρέμεναν μακράν ο κύριος όγκος των μαχητών. Σε αντίθεση, λοιπόν, με ό,τι σήμαινε στρατιωτική οργάνωση και πειθαρχία, οι στρατιωτικές και πολιτικές κορυφές της Πελοποννήσου έπρεπε να χτίζουν κάθε φορά την αναγκαία συγκεντρωτική δομή ενός σώματος χωρικών πολεμιστών πολιτοφυλάκων, να επιβάλλουν μια στοιχειώδη πειθαρχία ώστε η οποιαδήποτε μάχη να έχει πιθανότητες επιτυχίας.

---

313 Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, *Απομνημονεύματα*, μέρος Β΄, σ. 14.
314 Αναγνώστη Κοντάκη, *Απομνημονεύματα*, σ. 36-37.
315 Βασίλης Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός*, σ. 190-194, 329-334.
316 *Ιστορικόν Αρχείον Διονυσίου Ρώμα*, τ. Β΄, σ. 32-34.
317 Π. Μ. Κοντογιάννη, *Ιστορικά έγγραφα αναφερόμενα εις την Ελληνικήν Επανάστασιν*, Αθήναι 1927, σ. 141.

Έτσι, οι μεγαλύτεροι οπλαρχηγοί, οι δεκαέξι στρατιωτικοί αρχηγοί των επαρχιών τους οποίους είχαν ορίσει οι προεστοί, και ευρύτερα αυτός ο πυρήνας των διακοσίων σχετικά εμπειροπόλεμων πιστών που κατόρθωσε ο Θ. Κολοκοτρώνης να συγκροτήσει, έπρεπε να διεξάγουν διαπραγματεύσεις με δύο τρόπους: είτε με τους εκατοντάδες μικρούς καπετάνιους οι οποίοι αντιπροσώπευαν είκοσι, τριάντα ένοπλους χωρικούς ο καθένας, για να κατορθώσουν να συγκροτήσουν ένα μεγαλύτερο σώμα,[318] είτε, το συνηθέστερο, με αρχηγούς ενόπλων που έλεγχαν μεγαλύτερα σώματα των λίγων εκατοντάδων. Σε κάθε περίπτωση επρόκειτο για διαπραγματεύσεις στη βάση ενός πληθυσμού πολυκερματισμένου σε ελάχιστη κλίμακα από την ιστορία του επί αιώνες.

Διατείνομαι πως αυτές οι διαπραγματεύσεις για τους όρους με τους οποίους θα διέθεταν οι ίδιοι οι χωρικοί τις δυνάμεις τους στον πόλεμο, όσο υποτυπώδεις και αν ήταν, αποτέλεσαν τις πρώτες πολιτικές αποφάσεις τις οποίες έπαιρναν οι χωρικοί για τον εαυτό τους μετά από αιώνες. Έτσι, πατώντας σε αυτή την ελάχιστη διαδικασία αυτοδιάθεσης, θα άρχιζαν οι χωρικοί να αντιλαμβάνονται εμπράκτως στη δική τους κλίμακα τι μπορούσε να σημαίνει ελευθερία. Όταν ξεκίνησαν να πειθαρχούν, και αρκετοί από τους χωρικούς και τους τεχνίτες εκπαιδεύονταν κάπως συστηματικά σε στρατόπεδα, έτεινε να αναδυθεί μια νέα αντινομία. Όσο ο πόλεμος στη χερσόνησο επεκτεινόταν και σαν συνέπεια πολλαπλασιάζονταν οι καταστροφές στην αγροτική παραγωγή και την κτηνοτροφία, οι χωρικοί, ελλείψει πόρων επιβίωσης, αλλά και επειδή είχαν ξεθαρρέψει, προσχωρούσαν ευκολότερα στα στρατιωτικά σώματα. Προσχωρούσαν τόσο για να προστατευτούν όσο και για να αποκτήσουν κάποιους πόρους επιβίωσης, οι ίδιοι και οι οικογένειές τους, από τους μισθούς που κατέβαλλε η κυβέρνηση στους μαχητές αλλά και από τις λείες πολέμου. Όμως, εξαιτίας των καταστροφών της παραγωγής και της περιοδικής χρηματικής αδυναμίας της κυβέρνησης, τα σώματα έπασχαν από ελλείψεις τροφών, πυρομαχικών, ρούχων, τσαρουχιών που η πολιτική ηγεσία, το Εκτελεστικό, δεν μπορούσε πάντα να καλύψει. Έτσι ανακυκλωνόταν η συνθήκη σχετικών ελλείψεων που περιγράφει με χιούμορ ο Γέρος του Μοριά.

Θεόδωρος Κολοκοτρώνης

Έγραψα ένα γράμμα εις την Κυβέρνησιν και της έλεγα: «Να με στείλουν στρατεύματα, πολεμοφόδια, διατί η πατρίς κινδυνεύει [...] και αν ειξεύρετε καμμία μηχανή να τρέφωνται με τον αέρα τα στρατεύματα, σας παρακαλώ να μου την στείλετε».[319]

[318] Φωτάκος, *Απομνημονεύματα*, τ. 1ος, σ. 122-123, και François Charles Hugues Laurent Pouqueville, *Histoire*, τ. 2ος, σ. 348.

[319] Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, *Απομνημονεύματα*, μέρος Β', σ. 22-23.

Οι συντριπτικά περισσότεροι μαχητές στην Πελοπόννησο, με εξαίρεση κάποιους εμπειροπόλεμους πρόσφυγες, τους Φιλέλληνες και τους Μανιάτες, δεν έπαυαν να είναι χωρικοί, με δικό τους οικογενειακό κλήρο, το μικρό τους κοπάδι, αν είχε περισωθεί, την οικογένεια, και συνεπώς χρειαζόταν να επιστρέφουν στα χωράφια τους, στα ζώα τους, στις καλλιέργειές τους και μετά ενδεχομένως ξανά πίσω στο στράτευμα. Ή ακόμα επιβαλλόταν να αναζητήσουν τροφή για τους ίδιους και τις οικογένειές τους όταν οι προμήθειες εξαντλούνταν και η μισθοδοσία καθυστερούσε, όπως συχνά συνέβαινε – ή απλώς έπρεπε να φύγουν από φόβο. Αυτή η διαρκής κινητικότητα ένταξης/απένταξης στο πελοποννησιακό στράτευμα, μάλιστα με ατομική πρωτοβουλία του καθενός, ώθησε την Πελοποννησιακή Γερουσία να αντιδράσει επανειλημμένα με επαναστατική βία σε αυτή την αναπαραγόμενη κατάσταση οργάνωσης/αποδιοργάνωσης προκειμένου να επιτύχει μια σταθερή στρατιωτική ενσωμάτωση του πληθυσμού της χερσονήσου. Για παράδειγμα, τον Ιούλιο του 1822, και επειδή μετά από κάθε μάχη, ακόμα και νικηφόρα, οι ένοπλοι χωρικοί και τεχνίτες έφευγαν από τα στρατόπεδα, κοινοποίησε προς τους τοπικούς Εφόρους, και με τελάληδες σε χωριά, την ακόλουθη απόφαση: *Το Γενικόν Στρατόπεδον της Κορίνθου διά τας πολλάς λιποταξίας απέμεινε με πολλά ολίγους στρατιώτας* [...] *να εξέλθουν όλοι από τα χωρία μικροί και μεγάλοι ένοπλοι. Μεταχειριζόμενοι την πειθώ και την βίαν να καίετε οσπίτια των ανθισταμένων, να δέρητε και να τυραννήτε απανθρώπως· χωρίς καμμίαν εξαίρεσιν, όλους να τους ξεκινήσετε μη δίνοντας ακρόασιν εις τον ένα και τον άλλον λέγοντα ότι εγώ ήμουν εις τον πόλεμον τον παρελθόντα μήνα, ας υπάγη άλλος και τα παρόμοια.*[320]

Ένας τυπικός χωρικός θα αδυνατούσε να αντιληφθεί τι εννοούσαν οι μεγάλοι αρχηγοί όταν τον κατηγορούσαν για λιποτάκτη· τα ζώα του, το χωράφι του είχε πάει να φροντίσει ο άνθρωπος, την οικογένειά του να δει. Η αυστηρότητα στη στρατιωτική πειθαρχία που εφάρμοσαν κυρίως οι βασικοί πελοποννήσιοι οπλαρχηγοί, οι προεστοί αλλά και κληρικοί ιεράρχες, με διαβαθμισμένες ποινές για τους απείθαρχους, ξεκινούσαν από τη δημόσια προσβολή, περνούσαν από μαστίγωση και έφταναν πολύ σπάνια στην εκτέλεση.[321] Οι Μανιάτες διά ζώσης με το παράδειγμά τους όντας πανταχού παρόντες σε μάχες και πολιορκίες στη χερσόνησο, βελτίωναν τα πράγματα. Τους έλεγαν πως οι επίφοβοι για όλους Μανιάτες πολεμούσαν όπως οι αρχαίοι Σπαρτιάτες, ότι ήταν απόγονοί τους. Αλλά ποιοι ήταν αυτοί οι Σπαρτιάτες για έναν απλό χωρικό του οποίου ο ορίζοντας περιοριζόταν σχεδόν στο χωριό του και στο παζάρι του διπλανού χωριού επί αιώνες; Έτσι όμως μάθαινε.

Στην Πελοπόννησο, ας το επαναλάβω, οι χωρικές κοινωνίες ήταν συγκροτημένες όχι σε τοπικό επίπεδο, αλλά σε μικρότερο, εκείνο των ενός-δύο χωριών, συνήθως μικρών,

---

[320] (Ιωάννης Θεοφανίδης), «Αρχείον Θεοδώρου Κολοκοτρώνη (1822-1825) μετά ιστορικών σχολίων και υποσημειώσεων Ι. Θεοφανίδου», στο *Ιστορικόν Αρχείον Θεοφανίδου*, τ. Β΄, σ. 17.

[321] Σάμουελ Χάου, *Ημερολόγιο*, σ. 18.

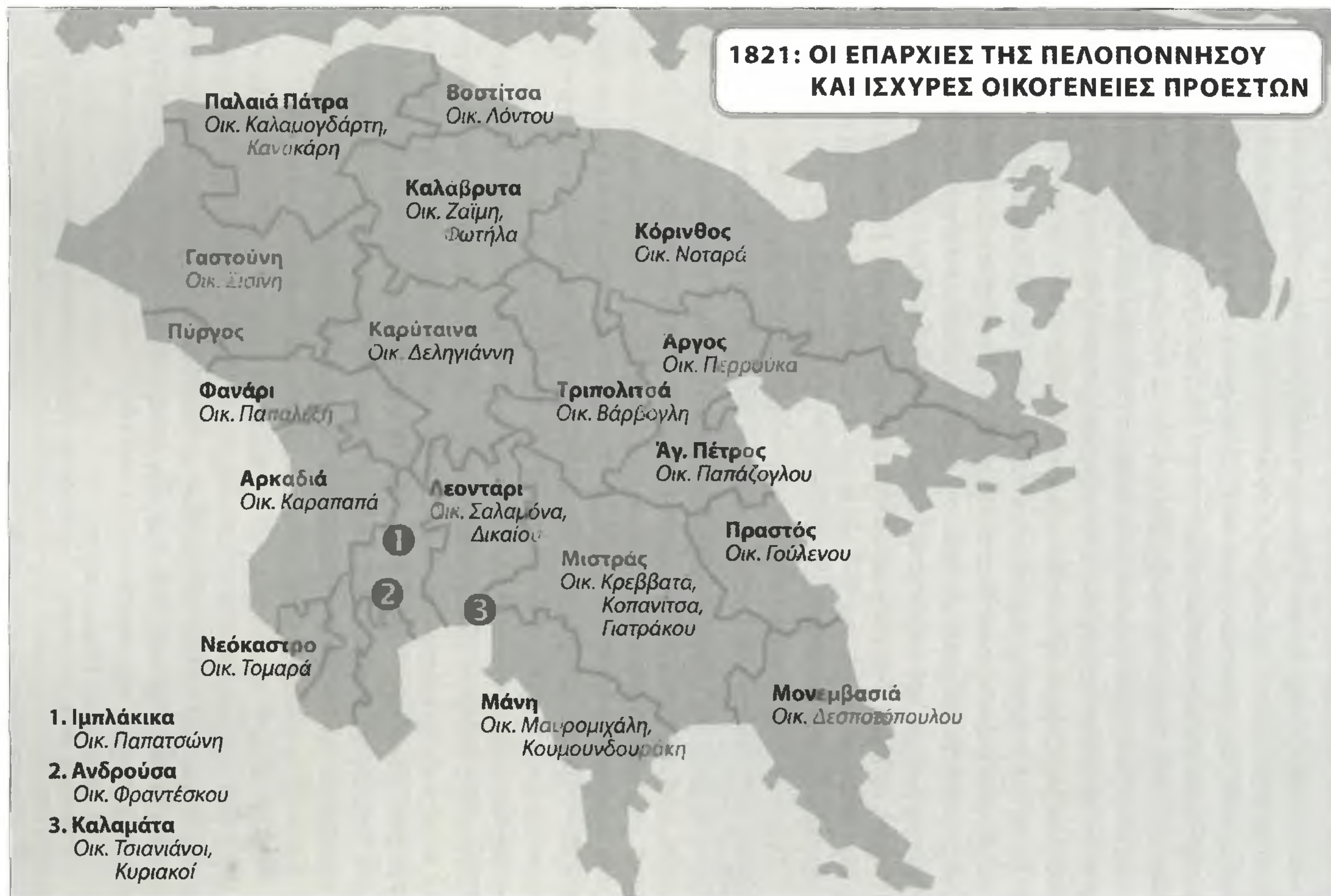
αλλά φυσικά η πολιτισμική ομοιογένεια του πληθυσμού της χερσονήσου ήταν υψηλή. Τις συνέπειες του γεωγραφικού κατακερματισμού επιδείνωνε, όπως τόνισα, η πλήρης άγνοια των πελοποννήσιων χωρικών και κτηνοτρόφων για τα όπλα και τον πόλεμο, οι εύλογες ανεπάρκειες της επιμελητείας, την οποία κάλυπταν σε κάποιο βαθμό οι προεστοί με δικά τους μέσα. Εδώ είναι απαραίτητη η επανάληψη μιας διευκρίνισης. Η στάση των χωρικών δεν συνεπάγεται ένα γενικό φαινόμενο όπου διαπιστώνουμε να αντιπαρατίθεται το τοπικό με το εθνικό, και όπου το πρώτο απορρίπτει το δεύτερο – κάθε άλλο. Είπα ήδη ότι, παρά τις παλινδρομήσεις που γεννούσαν καταστάσεις οι οποίες λίγο απείχαν από τον επαναλαμβανόμενο δεσμό σχετικού χάους / σχετικής ανασυγκρότησης, κανείς (με μεμονωμένες ατομικές εξαιρέσεις) δεν ήταν αντίθετος με την Επανάσταση και τους στόχους της, πόσο μάλλον στο όνομα κάποιου τόπου ή ενός χωριού. Απλώς μετά από τόσους αιώνες ήταν αδύνατο να μετατραπούν σε πειθαρχημένους επαγγελματίες στρατιώτες, κάτι το οποίο, άλλωστε, δεν γνώριζαν καν τι ήταν και τι σήμαινε. Οι Δραγόνοι, όπως και το γαλλικό Πεζικό, σώματα διάσημα κατά τους ναπολεόντειους πολέμους για την πειθαρχία και την πολεμική αποτελεσματικότητά τους, είχαν τότε πίσω τους μακρά ιστορία, ανάλογη πολεμική πείρα, εκπαίδευση και καλό οπλισμό.

Μιλήσαμε πριν για την επαναστατική βία που χρησιμοποιούσε η Πελοποννησιακή Γερουσία για να συγκεντρώσει το στράτευμα των χωρικών. Ωστόσο, όπως θα δούμε μιλώντας για το αγροτικό ζήτημα, οι καλλιεργητές απολάμβαναν και ισχυρά κίνητρα από τη στιγμή που διατήρησαν τους οικογενειακούς αγροτικούς κλήρους, τους οποίους χρησιμοποιούσαν από αιώνες στο πλαίσιο του οθωμανικού συστήματος γαιοκτησίας. Και σε αυτά προστέθηκαν επιπλέον κίνητρα για γη εφόσον υπηρετούσαν σταθερά στα όπλα για ένα διάστημα. Αυτό το υλικό κίνητρο συμμετοχής στον επαναστατικό πόλεμο εντεινόταν σημαντικά από το ξεθάρρεμα των ίδιων των χωρικών, από την επιτυχία της αδιανόητης για αιώνες πράξης να σκοτώνουν Οθωμανούς, να πολεμούν τα μέχρι εχθές φόβητρα, αλλά και από τις διαρκείς ηθικές και ιδεολογικές ενθαρρύνσεις. Οι ενθαρρύνσεις αποτελούν μια όψη της επαναστατικής πρακτικής σχεδόν άγνωστη και αναφέρονται στους λόγους που εκφωνούνταν πριν και μετά τις μάχες, αλλά και στις πλατείες ή και με άλλες ευκαιρίες, στις εφημερίδες που διαβάζονταν δυνατά τα βράδια στα στρατόπεδα από εγγράμματους, στην ενσωμάτωση ακόμα και προλήψεων στην κινητοποίηση. Σε μια γνωστή περίπτωση, ο Θ. Κολοκοτρώνης εκφώνησε λόγο σε νεοσύλλεκτους χωρικούς επικαλούμενος οιωνούς που έφεραν τα πουλιά και διαβεβαίωναν ότι η νίκη ήταν βέβαιη.[322] Ο ίδιος, όμως, απευθυνόμενος προς κάποιους Μανιάτες που είχαν κλειστεί σε «αποκλείστρες» στον Ταΰγετο, τους καλούσε στο όνομα των αρχαίων Σπαρτιατών να βγουν να πολεμήσουν για να μην τους πετροβολήσουν οι γυναίκες τους όπως έκαναν οι αρχαίες Σπαρτιάτισσες με τους δειλούς.[323] Άλλοτε, άλλοι, όπως ο γνωστός

---

[322] Alexandre Soutsos, *Histoire*, σ. 226-227.

[323] Ιωάννου Θ. Κολοκοτρώνη, *Ελληνικά υπομνήματα*, σ. 251-253.

1821: ΟΙ ΕΠΑΡΧΙΕΣ ΤΗΣ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΚΑΙ ΙΣΧΥΡΕΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΕΣ ΠΡΟΕΣΤΩΝ
Παλαιά Πάτρα
Οικ. Καλαμογδάρτη, Κανακάρη
Βοστίτσα
Οικ. Λόντου
Καλάβρυτα
Οικ. Ζαΐμη, Φωτήλα
Κόρινθος
Οικ. Νοταρά
Γαστούνη
Οικ. Σισίνη
Πύργος
Καρύταινα
Οικ. Δεληγιάννη
Άργος
Οικ. Περρούκα
Φανάρι
Οικ. Παπαλέξη
Τριπολιτσά
Οικ. Βάρβογλη
Άγ. Πέτρος
Οικ. Παπάζογλου
Αρκαδιά
Οικ. Καραπαπά
Λεοντάρι
Οικ. Σαλαμόνα, Δικαίου
Πραστός
Οικ. Γούλενου
Μιστράς
Οικ. Κρεββατα, Κοπανιτσα, Γιατράκου
Νεόκαστρο
Οικ. Τομαρά
Μονεμβασιά
Οικ. Δεσποτόπουλου
Μάνη
Οικ. Μαυρομιχάλη, Κουμουνδουράκη
1. Ιμπλάκικα
Οικ. Παπατσώνη
2. Ανδρούσα
Οικ. Φραντέσκου
3. Καλαμάτα
Οικ. Τσιανιάνοι, Κυριακοί

μας ήδη δάσκαλος και Φιλικός Γεώργιος Γεννάδιος, δημηγορούσαν σε πλατείες εκφωνώντας πατριωτικούς φλογερούς λόγους, προτρέποντας τους πολίτες να ενισχύσουν την Επανάσταση, παίρνοντας από τους πλούσιους αν αρνούνταν να δώσουν.[324] Ακόμα, οι ομιλίες προς τους επίστρατους και εθελοντές χωρικούς, όπως και κάποια υποτυπώδης εκγύμναση στα όπλα, γίνονταν μάλλον συχνά.[325] Τους εξηγούσαν τη σημασία της επικείμενης μάχης ή της νίκης, τους εμψύχωναν και τους επιβράβευαν με δημόσια συγχαρητήρια, ενίοτε και με χρήματα, όταν υπήρχαν. Μετά από αιώνες εικόνας του εαυτού η οποία ταυτιζόταν με το ραγιαδιλίκι, τους αποκαλούσαν Έλληνες, τους μιλούσαν για τους λαμπρούς αρχαίους προγόνους, για την ελευθερία. Με πολύ απλά λόγια έχτιζαν στον νοητικό κόσμο των χωρικών ένα νέο παρελθόν, λαμπρό, και ένα καλύτερο μέλλον, ελπιδοφόρο: *Έως πότε θα υποφέρωμεν όπου μια χούφτα δειλών Αιγυπτίων θα καταστρέφη τα μέρη μας; Δεν θέλω την ζωήν με τοιούτον όνειδος.* [...] *Τι, ένας λαός που η ιστορία δεν τον καταδέχεται* [...] *θα αλυσωδέση ένα έθνος ηρώων; Έλληνες.*[326] Ο πρώην έμπορος στην Κωνσταντινούπολη και νυν χιλίαρχος Γιαννάκης Γκρίτζαλης, μιλάει στους άνδρες του στις 25 Ιουλίου του 1825 έξω από την Καλαμάτα πριν από τη μάχη εναντίον του Ιμπραήμ.

Προσπαθώντας να εισαγάγουν το πνεύμα της Επανάστασης με αυτούς τους απλούς λόγους, έσπαγαν την αναπαραγωγή του ιδίου που χαρακτήριζε επί γενεές τη ζωή των χωρικών. Δυστυχώς διαθέτουμε ελάχιστα τεκμήρια γι' αυτή την τόσο σημαντική παράμετρο. Αλλά ευλόγως μπορούμε να υποθέσουμε πως θα πρέπει να εμψύχωναν έτσι τους μέχρι πρότινος ραγιάδες, να ανόρθωναν τον αυτοσεβασμό και την αξιοπρέπειά τους, να τους διαμόρφωναν μια νέα αναφορά για την προέλευσή τους, η οποία νομιμοποιούσε τον σκοπό για τον οποίο μάχονταν. Και αυτό ασφαλώς τους καθιστούσε καλύτερους και προθυμότερους μαχητές, πιθανότατα υπερήφανους για τον εαυτό τους.

Αν και διαρκώς φθίνουσα, η επαναλαμβανόμενη διαδικασία σχετικού χάους και ανασύνταξης παρέμεινε χαρακτηριστικό των πελοποννησιακών στρατευμάτων. Άρχισαν να συγκροτούνται καλύτερα μετά τον δεύτερο εμφύλιο πόλεμο με την ήττα των Πελοποννησίων, και ακολούθως με την ουσιαστικότερη ενσωμάτωση στους εθνικούς πολιτικούς θεσμούς των ηγετικών ελίτ της χερσονήσου. Και η αντεπίθεση των Ελλήνων που περιλάμβανε την καταστολή του προσκυνήματος, περιόρισε σημαντικά το φαινόμενο της περιοδικής αποδιοργάνωσης των πελοποννησιακών δυνάμεων.

Με την απαρχή της ήττας από την απόβαση του Ιμπραήμ, οι μετακινήσεις στρατευμάτων από τη μια περιοχή στην άλλη πύκνωσαν εντονότερα από πριν, έγιναν κοινός τόπος. Οπότε μαζί με τους μαχητές από τη Θεσσαλία, τη Μακεδονία, τη Μικρά Ασία και αλλού, καθώς και τους πολυάριθμους πρόσφυγες, οι τοπικοί ελληνικοί πληθυσμοί

---

[324] Alexandre Soutsos, *Histoire*, σ. 421-424.

[325] Φωτάκος, *Απομνημονεύματα*, τ. 1ος, σ. 184, 223-225, και Κανέλλου Δεληγιάννη, *Απομνημονεύματα*, τ. 2ος, σ. 100.

[326] Alexandre Soutsos, *Histoire*, σ. 368-370.

αναμίχθηκαν μαζικά στην Πελοπόννησο. Οι Πελοποννήσιοι μάθαιναν να μάχονται όχι μόνο από τους Μανιάτες πλέον, αλλά και από τους πολύπειρους Ρουμελιώτες, τους Θεσσαλούς πρώην αρματολούς, τους Μακεδόνες, τους δεινούς Σουλιώτες και άλλους. Και ταυτόχρονα έσπαγαν οι παλαιές τοπικότητες, ο κόσμος γινόταν για όλους μεγαλύτερος, το όνομα «Έλληνες» αποκτούσε για τους χωρικούς σάρκα και οστά. Αυτοί οι μέχρι πρότινος ξενομερίτες άρχισαν να γίνονται κάπως οικείοι, ήταν και αυτοί Έλληνες. Επρόκειτο για μια κοινωνική διαδικασία ενσωμάτωσης στο αναδυόμενο έθνος, ή, όπως το έθεσε ο Θ. Κολοκοτρώνης, *εις τον καιρόν μου* [...] *η κοινωνία των ανθρώπων ήτον μικρή, δεν είναι παρά η επανάστασίς μας οπού εσχέτισε όλους τους Έλληνας. Ευρίσκοντο άνθρωποι οπού δεν εγνώριζαν άλλο χωριό μακρυά μίαν ώρα από το εδικό τους. Την Ζάκυνθο την ενόμιζαν ως νομίζομεν τώρα το μακρύτερο μέρος του κόσμου. Η Αμερική μάς φαίνεται ως πώς τους εφαίνετο αυτών η Ζάκυνθος· έλεγαν «εις την Φραγκιά».*[327]

Οι μαχητές της θάλασσας των βουνών

> *Κατά καιρό που κατέβηκε η αρμάδα στα νησιά* [ο στόλος της Βενετίας το 1684], *ούλη η Ρούμελη εδούλεψε σπαθί, και εκλαδέψαν πάσα ψυχή αλλόπιστων αγαρηνών* [...] *ο καπετάν Κούρμας, και με πεντακόσιους αρματωλούς επήρε Σάλονα, Λοιδορίκι και Έπαχτο* [Ναύπακτο], *και περίττο από δυο χιλιάδαις Τουρκών εσφάξαν* [...] *και* [να] *ελευθερωθή το δυστυχισμένο γένος μας από τον τρομερό, και απάνθρωπο, και αντίχριστο και ανελεήμονον Αγαρηνόν.*
>
> Από τη διαθήκη του Δημήτρη Χαριτόπουλου,
> πρωτοπαλίκαρου του καπετάν Κούρμα, Λευκάδα 1708[328]

Η Ελληνική Επανάσταση στη στεριά κερδήθηκε με αντάρτικο πόλεμο, παντού. Και στο επίκεντρο βρίσκονταν τα παλαιά αρματολικά σώματα της Ρούμελης και του Ολύμπου, οι Σουλιώτες, οι Μανιάτες, και ακολούθησαν, καθώς μάθαιναν, οι πελοποννήσιοι χωρικοί.

Στη χώρα των αρματολών και των ποιμένων, στην κεντρική και δυτική Στερεά Ελλάδα, τον πυρήνα της Ρούμελης, στις παραμονές της Επανάστασης σε κάθε δέκα εννέα Έλληνες αντιστοιχούσαν ένας μουσουλμάνος και δύο αλβανόφωνοι. Ο θεσμός του αρματολικιού εκτεινόταν στη νότια Πίνδο και στον Όλυμπο. Από την ορεινή Λιβαδειά έως τα Ακαρνανικά Όρη, και από τη νότια Πίνδο έως τη νότια Στερεά στον βόρειο Κορινθιακό

---

[327] Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, *Απομνημονεύματα*, τ. Α΄, σ. 49.

[328] Κωνσταντίνου Σάθα, *Η κατά τον ΙΖ΄ αιώνα Επανάστασις της ελληνικής φυλής 1684-1715*, Αθήνησι 1865, σ. 34-36.

κόλπο, όπως και στον Όλυμπο, ο πληθυσμός αποτελείτο σχεδόν αμιγώς από ορεσίβιους κτηνοτρόφους μεγάλων οικογενειακών κοπαδιών, με παραγωγικές οικοτεχνίες σε κάθε σπίτι. Αρκετοί από αυτούς ήταν πλούσιοι, και κάποιοι ισχυροί αρματολοί ήταν αναμεμιγμένοι με το εμπόριο και τις επενδύσεις σε ποικίλες οικονομικές δραστηριότητες. Εδώ η ελίτ που κυριαρχούσε ήταν οι αρματολοί ενώ στην ανατολική πλευρά της Στερεάς οι κλασικοί προεστοί ήταν ισχυροί κυρίως στη Λιβαδειά, στη Θήβα και στην Αθήνα.

Σε αντίθεση με την Πελοπόννησο, η στρατιωτική κινητοποίηση στον κόσμο των αρματολών αποτελούσε εύκολη υπόθεση. Βαθύτατοι γνώστες του πολέμου στα βουνά, όπως υπαγόρευαν η γεωμορφολογία των τόπων τους και η μακρά ιστορία ανταρσίας, ευφυείς οργανωτές του αντάρτικου πολέμου, που άφησε πολλούς στρατιωτικούς Φιλέλληνες άφωνους από θαυμασμό και άλλους σκεπτικούς ή και αντίθετους.[329] Επρόκειτο για τεχνική πολέμου ορεσίβιων πληθυσμών με ιστορία πολλών αιώνων η οποία εξασφάλιζε κατά κανόνα τη νίκη λίγων και ελαφρά οπλισμένων ενάντια σε πολλούς με βαριά πολεμικά μέσα. Ας δούμε σύντομα με ποιο ιστορικό φορτίο εισήλθαν στην Επανάσταση.

Τα αρματολίκια, σχεδόν είκοσι πέντε τον αριθμό στα κεντρικά και νότια Βαλκάνια της παραμονές της Επανάστασης, αποτελούσαν θεσμό του οθωμανικού κράτους ο οποίος εφαρμόστηκε αρχικά στα Άγραφα το 1525 και επεκτάθηκε γρήγορα στις ορεινές περιοχές της Στερεάς, του Ολύμπου και σε ένα τμήμα της βορειοδυτικής του προέκτασης, τα νότια Πιέρια Όρη. Σε κάθε διοικητική περιφέρεια (καζά), και μαζί τοπική κοινωνία αυτών των περιοχών, αντιστοιχούσε ένα αρματολίκι, κανόνας ο οποίος σχετικοποιήθηκε από τους ανταγωνισμούς μεταξύ των αρματολών και αυτών με το οθωμανικό κράτος, αλλά και των τοπικών οθωμανών αξιωματούχων μεταξύ τους. Επρόκειτο για περιοχές στις οποίες κατοικούσαν, όπως είπαμε, σχεδόν αμιγώς ένοπλοι ορεσίβιοι ποιμενικοί οικοτεχνικοί πληθυσμοί, εξαιρετικά εμπειροπόλεμοι από αιώνες. Οι πληθυσμοί αυτών των περιοχών παρέμεναν υποτελείς, όπως όλοι οι κατακτημένοι. Αλλά, σε αντίθεση με τους υπόλοιπους, διέθεταν το δικαίωμα άσκησης της εσωτερικής τους ασφάλειας, με δικό τους ένοπλο σώμα, το αρματολικό, είδος πολιτοφυλακής, τα μέλη της οποίας ήταν απαλλαγμένα από ορισμένους φόρους. Ο πληθυσμός αναλάμβανε το χρηματικό κόστος του αρματολικού σώματος, αλλά απολάμβανε το ότι η παρουσία οθωμανικών στρατευμάτων και μουσουλμανικών πληθυσμών στο αρματολίκι ήταν περιορισμένη και σε καθορισμένες περιοχές. Κάθε αρματολικό σώμα υπαγόταν στους κατά τόπους οθωμανούς δερβεναγάδες, αλλά επρόκειτο για έλεγχο απόμακρο ο οποίος εμπράκτως υπάκουε πάντοτε στους όρους του τοπικού συσχετισμού δύναμης. Σε αντίθεση, λοιπόν, με όλα τα υπόλοιπα Βαλκάνια, οι πληθυσμοί των αρματολικιών είχαν κρατήσει στη δικαιοδοσία τους ορισμένες κρατικές αρμοδιότητες για τους τόπους

[329] Auguste Fabre, *Histoire du siège de Missolonghi: Suivie de pièces justificatives*, Paris 1827, σ. 92-99, ο οποίος περιλαμβάνεται στους θαυμαστές των αρματολών και των Σουλιωτών.

τους, αρμοδιότητες κρίσιμες επειδή η άσκησή τους απαιτούσε συγκρότηση αυτοτελών ένοπλων σωμάτων ραγιάδων με χρηματοδότηση ανεξάρτητη από το οθωμανικό κράτος. Επρόκειτο για το αποτέλεσμα της αρχικής τους αντίστασης στην οθωμανική κατάκτηση, πριν από αιώνες, με την οποία είχαν επιβάλει μια ατελή, ανολοκλήρωτη, οθωμανική επικυριαρχία επί των περιοχών τους.

Οι αρματολοί και οι κλέφτες (και όχι οι ληστές) αποτελούσαν μια ενιαία κοινωνική ομάδα αλλά υποδιαιρούμενη σε ανταγωνιστικούς εναλλασσόμενους ρόλους. Ένας κλέφτης σε ένα δοσμένο αρματολίκι, με δικό του ένοπλο σώμα και δική του χρηματοδότηση, τρομοκρατούσε και προκαλούσε ζημιές σε μουσουλμάνους ιδίως, αλλά και σε χριστιανούς προεστούς. Η επιδίωξή του ήταν να αποδείξει ότι ο εν ενεργεία αρματολός ήταν ανίκανος να κατοχυρώσει την ασφάλεια στο αρματολίκι. Οι κλεφταρματολοί, οι οποίοι είχαν αντιγράψει αυτή την τακτική από τους ανταγωνισμούς μεταξύ οθωμανών πασάδων των περιφερειακών διοικήσεων της αυτοκρατορίας, την ασκούσαν προκειμένου να περνούν από το καθεστώς του κλέφτη σε εκείνο του αρματολού και να απολαμβάνουν τα αντίστοιχα πλεονεκτήματα.

Προϊόντος του 18ου αιώνα αυτή η τακτική, η οποία αποτελούσε απόρροια σε μικρή κλίμακα του επεκτατικού λεηλατικού χαρακτήρα του οθωμανικού κράτους, παροξυνόταν μεταξύ των πασάδων με κορύφωση την επέκταση του Αλή Πασά από την Ήπειρο προς τις πλησίον βαλκανικές επαρχίες περιμετρικά του πασαλικιού του. Αντίθετα, την ίδια περίοδο η ίδια τακτική αμβλυνόταν μεταξύ των πρωτοκαπετάνιων των αρματολικιών. Ο λόγος ήταν πως το αξίωμα του πρωτοκαπετάνιου (ή έξαρχου) μετεξελίχθηκε σε κληρονομικό, οπωσδήποτε στα ισχυρότερα αρματολίκια, όπως των Αγράφων, του Ξηρόμερου (κεντρική Ακαρνανία), του Ασπροποτάμου (Αχελώου), του Βάλτου, σε ορισμένα του Ολύμπου. Στο μεταξύ, οι πρωτοκαπετάνιοι των μικρότερων αρματολικιών υπάγονταν στην προστασία ισχυρότερων. Οι τοπικές αρματολικές εξουσίες είχαν σταθεροποιηθεί κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα. Επρόκειτο για αποτέλεσμα διαδικασίας σχηματισμού μιας ορεσίβιας χριστιανικής ένοπλης αριστοκρατίας υποτελών, κυρίως ελλήνων και δευτερευόντως βλάχων και σαρακατσάνων πρωτοκαπετάνιων. Αυτή η ελίτ, όπως μας επισημαίνει ο καθηγητής Νίκος Κοτταρίδης, οικονομικά ισχυρή, ήταν επιπλέον εξαιρετικά δικτυωμένη με ποικίλα κέντρα ισχύος, αλλά και εσωτερικά με συγγενικές όπως και αμιγώς πολιτικές σχέσεις, συγκαλούσε περιοδικές συσκέψεις, ώστε ανεξάρτητα από τους εσωτερικούς ανταγωνισμούς να αντιμετωπίζουν συλλογικά και προσχεδιασμένα τα σοβαρά κοινά προβλήματα.[330] Επρόκειτο, λοιπόν, για μια εδραία ηγετική ομάδα με συνείδηση της κοινωνικής της θέσης, της ισχύος που κατείχε, και ιδίως της σχετικής αυτεξουσιότητας που διέθετε θεσμικά και υπερασπιζόταν ένοπλα.

Οι αρματολοί, λόγω της μακράς πολεμικής παράδοσης, ανέδειξαν τρεις από τους πέντε μείζονες στρατηγούς του Αγώνα και πολλές δεκάδες άλλους ιδιαιτέρως σημαντι-

[330] Νίκος Γ. Κοταρίδης, *Παραδοσιακή Επανάσταση και Εικοσιένα*, Αθήνα 1993, σ. 21-90.

κούς. Οι τρεις αποτελούν κάτι σαν θρύλους, όπως ο Βαρνακιώτης (Γεωργάκης Νικολού), πρωτοκαπετάνιος στο Ξηρόμερο Ακαρνανίας, ο Οδυσσέας Ανδρούτσος, πρωτοκαπετάνιος στην ορεινή Λιβαδειά, και λίγο αργότερα ο τόσο σημαντικός και κρίσιμος Γεώργιος Καραϊσκάκης των Αγράφων.

Οι περισσότεροι αρματολοί είχαν ενταχθεί στη Φιλική Εταιρεία τον τελευταίο χρόνο πριν από την έκρηξη της Επανάστασης. Τον Ιανουάριο του 1821 τα στελέχη της Φιλικής οργάνωσαν εν όψει της Επανάστασης πολεμικό συμβούλιο στην Αγία Μαύρα (Λευκάδα) όπου συμμετείχαν οι ισχυρότεροι αρματολοί της Στερεάς και αρκετοί δευτερεύοντες. Εκεί η αρχηγία των δυνάμεων της δυτικής Στερεάς ανατέθηκε στον Βαρνακιώτη και της ανατολικής στον Ο. Ανδρούτσο. Οι υπόλοιποι όφειλαν να τεθούν υπό τις διαταγές τους.

Το γεγονός ότι σχεδόν όλοι οι πρωτοκαπετάνιοι, αν και πολλοί από αυτούς πλούσιοι και με εδραία εξουσία, οργανώθηκαν στη Φιλική Εταιρεία αποδεχόμενοι τους επαναστατικούς στόχους της οργάνωσης, δηλώνει με προφανή τρόπο ότι ήθελαν να απαλλαγούν από τους Οθωμανούς, τουλάχιστον αυτό. Άλλωστε αυτή ήταν η επιδίωξή τους και την είχαν δηλώσει κατ' επανάληψη εμπράκτως, για παράδειγμα την τελευταία δεκαετία του 17ου αιώνα με τη μεγάλη τότε εξέγερση των αρματολών της δυτικής Στερεάς. Και ακολούθως είχαν πράξει το ίδιο, με άλλες ευκαιρίες, μέχρι και τις αρχές του 19ου αιώνα, με τις εξεγέρσεις των καπεταναίων Νικοτσάρα και Θύμιου Βλαχάβα. Η ένταξή τους, λοιπόν, στη Φιλική αποτελούσε απόρροια μιας πτυχής της ιστορίας τους. Η άλλη όμως πτυχή, εκείνη που με καταστροφές ο κλέφτης μετατρεπόταν σε φύλακα και αντιστρόφως, παρέμενε ιστορία εξίσου ζωντανή. Όχι, όμως, τόσο στους ισχυρούς πρωτοκαπεταναίους. Αυτοί ως εδραίοι ένοπλοι άρχοντες, και με κληρονομική διαδοχή στην εξουσία, προτιμούσαν τη σταθερότητα, τη διατήρηση του ελέγχου στο αρματολίκι τους. Αντίθετα, οι μικρότεροι, όσοι δεν διέθεταν αρματολίκι, θα προτιμούσαν τις παλαιές πρακτικές στην πρώτη ευκαιρία.

Ο χάρτης με τα αρματολίκια δείχνει με αρκετή σαφήνεια πως για την επιτυχία της Επανάστασης οι αρματολοί είχαν στρατηγική σημασία. Τόσο για τον χώρο που έλεγχαν, αλλά επίσης επειδή ήταν ένοπλες εμπειροπόλεμες κοινωνικές ομάδες με μεγάλη επιρροή στον πληθυσμό. Ακόμα, διέθεταν τη δυνατότητα να στρατολογήσουν έως τριπλάσιους εμπειροπόλεμους ένοπλους από όσους διέθετε παγίως κάθε αρματολικό σώμα. Αυτοί θα πρέπει να ήταν οι λόγοι της ειδικής σύσκεψης των στελεχών της Φιλικής Εταιρείας με τους πρωτοκαπετάνιους στη Λευκάδα. Ωστόσο, παρότι οι άνθρωποι με τη λογική, τη γνώση και τη βούληση δρουν για να αλλάξουν την πραγματικότητα, η τελευταία εκδηλώνει πάντοτε τις αντιστάσεις της, ενίοτε με αρκετή αυθάδεια.

Με την ένταξή τους στη Φιλική, οι πρωτοκαπετάνιοι, ειδικά οι ισχυρότεροι, καλούνταν ουσιαστικά να εγκαταλείψουν τις πατροπαράδοτες εξουσίες στα αρματολίκια τους και τα σημαντικά εισοδήματα που τους απέφερε αυτή η θέση ισχύος. Καλούνταν να εγκαταλείψουν το μικρό τους «βασίλειο», όπως αποκαλούσαν το αρματολίκι τους

αρκετοί. Η διοίκηση της δυτικής Ελλάδας υπό τον Α. Μαυροκορδάτο κατάργησε από το φθινόπωρο του 1821 όλους τους αριστοκρατικούς τίτλους και τα αξιώματα, και η απόφαση επικυρώθηκε στην Α΄ Εθνοσυνέλευση τον Ιανουάριο του 1822. Οι μόνοι αναγνωρισμένοι τίτλοι στο εξής θα ήταν εκείνοι που απένειμε το έθνος. Φυσικά, καμία διάταξη, ακόμα και επαναστατική, δεν μπορεί αμέσως να καταργήσει εξουσίες αιώνων. Πόσο μάλλον που ήδη από το ξεκίνημα της Επανάστασης όλα σχεδόν τα αρματολικά σώματα μάχονταν, και μάλιστα με πολλές επιτυχίες, εναντίον των Οθωμανών. Αυτό δεν αναιρούσε την έγνοια τους να διατηρήσουν το αρματολίκι το οποίο κατείχαν ως τότε, ή μόλις είχαν κερδίσει, όπως ο Γ. Καραϊσκάκης τα ισχυρά Άγραφα. Όταν, όμως, τα οθωμανικά στρατεύματα άρχισαν να απειλούν κάπως πιο αποτελεσματικά τη δυτική Στερεά και ακολούθως την ανατολική, ο ισχυρός και πλούσιος Βαρνακιώτης, μήνες μετά την ήττα των Ελλήνων στη μάχη του Πέτα τον Ιούλιο του 1822, έκανε συμφωνία με τον παλαιό του γνώριμο οθωμανό Πασά Ομέρ Βρυώνη και αποχώρησε από τις τάξεις της Επανάστασης, διατηρώντας έτσι το αρματολίκι του στο Ξηρόμερο Ακαρνανίας έως την ανεξαρτησία.[331] Τότε μόνο, το παλιό πατρογονικό του *βασίλειο* έγινε τμήμα της ελληνικής εθνικής επικράτειας. Στην πραγματικότητα ο Βαρνακιώτης τήρησε λίγο πολύ ουδέτερη στάση κατά τη διάρκεια της Επανάστασης.

Διαφορετική υπήρξε η περίπτωση του εξίσου πλούσιου αρματολού Οδυσσέα Ανδρούτσου. Το 1818 διορίστηκε δερβέναγας (φύλακας περασμάτων και δρόμων) της ανατολικής Στερεάς από τον Αλή Πασά, και από το 1820 ονομάστηκε από τον ίδιο αρματολός της Λιβαδειάς. Μέλος της Φιλικής και μαχητής της Επανάστασης, άρχισε να εγκαταλείπει το ελληνικό στρατόπεδο βαθμιαία από τις πρώτες ήττες των Ελλήνων στη Στερεά. Κατηγορήθηκε δικαίως για τη δολοφονία δύο προεστών υψηλών απεσταλμένων της κυβέρνησης, αλλά αμνηστεύτηκε. Κατηγορήθηκε επίσης από την ελληνική κυβέρνηση ότι οι διαπραγματεύσεις του με οθωμανούς πασάδες των γύρω περιοχών απέβλεπαν στην εξασφάλιση στηριγμάτων ώστε να διατηρήσει το πατρογονικό *βασίλειό* του. Είχε χάσει το αρματολίκι του πριν από την Επανάσταση, το ξανακέρδισε λίγο πριν από το 1821 και το επέκτεινε με τις πρώτες μάχες μέχρι τη Βοιωτία, με την επιρροή του να φτάνει μέχρι την Αττική ως αποτέλεσμα των ιδιαίτερα επιτυχημένων μαχών εναντίον οθωμανικών στρατευμάτων.[332] Η συνέχεια του Οδ. Ανδρούτσου είναι γνωστή. Με βάση μια αρχέγονη ή έστω πρωτόλεια αντίληψη για την πολιτική, συνεργάστηκε με τον Θ. Κολοκοτρώνη στις ενέργειες ορισμένων στρατιωτικών το 1823 να ρίξουν από την κυβέρνηση τους πολιτικούς και να παραγκωνίσουν, αν όχι να σκοτώσουν, τους προεστούς ώστε να καθιερώσουν κυβέρνηση στρατιωτικών, δηλαδή των ίδιων. Ακολούθως, κατηγορήθηκε από τον υπουργό Πολέμου Ιωάννη Κωλέττη για προδοσία, με ισχυρά πειστή-

---

[331] Βλ. την αντίδραση του Βαρνακιώτη στις κατηγορίες εναντίον του, *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, τ. 9ος, σ. 198-200. Επίσης, Κάρπου Παππαδόπουλου, *Τα κατά Γ. Βαρνακιώτην*, ό.π.

[332] Για τον Οδυσσέα Ανδρούτσο, βλ. Νίκος Γ. Κοταρίδης, *Παραδοσιακή Επανάσταση*, σ. 91-170.

ρια τις επιστολές με προτάσεις συνθηκολόγησης προς οθωμανούς πασάδες, οι οποίες ξεπερνούσαν κατά πολύ τις συνήθεις μικρο-συμφωνίες (καπάκια), αλλά και διάφορες σοβαρές παραλείψεις του, και αντί να εκτελεστεί δολοφονήθηκε, ίσως ως ανταπόδοση για τη δολοφονία των δύο κυβερνητικών απεσταλμένων.[333]

Ο Ανδρούτσος όπως και ο Βαρνακιώτης ήταν πλούσιοι, γόνοι αρματολών και μέλη της αριστοκρατίας των πρωτοκαπετάνιων. Ως κληρονόμοι αρματολικιών, προφανώς δεν διανοούνταν ότι θα έχαναν τα οικογενειακά δικαιώματα τίτλου, κυριαρχίας και εισοδημάτων στα πατρογονικά αρματολίκια. Επιπλέον ήταν οικονομικά ισχυροί, ιδιαιτέρως ικανοί πολεμιστές, ηγέτες στους τόπους τους και αυτά τα δικαιώματα μπορούσαν να τα επιβάλουν. Σε αυτούς ίσως πρέπει να προσθέσουμε και τον ιδιαιτέρως ικανό ηγέτη πρωτοκαπετάνιο των Τζουμέρκων Γώγο Μπακόλα.[334]

Αντίθετα, ο Γ. Καραϊσκάκης, ταπεινής καταγωγής, τάχθηκε εξαρχής με τις επαναστατικές δυνάμεις και ταυτόχρονα κατέκτησε τη θέση του πρωτοκαπετάνιου του ισχυρότατου αρματολικιού των Αγράφων με ευφυείς συμμαχίες και επιδεικνύοντας ιδιοφυείς στρατιωτικές ικανότητες.[335] Έτσι, από τους πρώτους μήνες του 1822, ο Γ. Καραϊσκάκης είχε να λύσει μια αντίφαση η οποία διαρκώς παροξυνόταν: πρωτοκαπετάνιος στο αρματολίκι των Αγράφων, αναγνωρισμένος από τους Οθωμανούς και ως εκ τούτου στην υπηρεσία τους, και ταυτόχρονα αξιωματικός (χιλίαρχος) στην υπηρεσία της ελληνικής επαναστατικής διοίκησης. Σε αυτήν την επικίνδυνη ισορροπία χάνει και ξανακερδίζει το αρματολίκι, και καταλήγει την άνοιξη του 1824 να διώκεται από τους Έλληνες και ταυτόχρονα από τους Οθωμανούς. Η ισορροπιστική τακτική του Γ. Καραϊσκάκη είχε φτάσει σε αδιέξοδο επειδή οι παλαιές ισορροπίες είχαν ανατραπεί με την Επανάσταση. Τότε, τον Απρίλιο του 1824, ο διοικητής της δυτικής Στερεάς Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος τον κατηγόρησε για προδοσία και τον παρέπεμψε σε δικαστήριο. Σε αυτό δικάστηκε και καταδικάστηκε, μέσα από πολλά αριστοφανικά λεκτικά επεισόδια στα οποία ο Γ. Καραϊσκάκης ήταν τόσο μοναδικός όσο και ως στρατηγός. Σοφά, τελικά, αμνηστεύτηκε. Πιθανότατα η παραπομπή σε δίκη ήταν ένας τρόπος εξαναγκασμού ώστε ο Γ. Καραϊσκάκης να ενσωματωθεί πλήρως στο ελληνικό στρατόπεδο, όπως και τελικά έπραξε, δηλώνοντας μετά την αμνήστευσή του προς τον Ανδρέα Ζαΐμη: *Όταν θέλω γίνομαι άγγελος και όταν θέλω διάβολος. Εις το εξής έχω απόφασιν να γένω άγγελος.*[336]

Διφορούμενη τακτική ακολούθησαν και άλλοι ισχυροί και μικρότεροι αρματολοί με αποκορύφωμα την περίοδο της ήττας το 1826. Όμως αυτή την ήττα, όπως είδαμε, την

[333] Νίκος Γ. Κοταρίδης, *Παραδοσιακή Επανάσταση*, ό.π.

[334] Ελευθέριος Παπακώστας, «Γώγος Μπακόλας: Υπό το πρίσμα των πηγών της Ιστορίας. Μέρος Α΄», *Τζουμερκιώτικα Χρονικά. Δελτίο της Ιστορικής και Λαογραφικής Εταιρείας Τζουμέρκων*, 12/Ιούνιος 2011, σ. 134-143, και 13/Ιούνιος 2012, σ. 146-159.

[335] Βλ. τη βιογραφία του Γ. Καραϊσκάκη, Διονύσης Τζάκης, *Γεώργιος Καραϊσκάκης*, ό.π.

[336] *Στο ίδιο*, σ. 142.

αντέστρεψε ακριβώς ο Γ. Καραϊσκάκης, με πολλούς παλαιούς αρματολούς και Σουλιώτες και ορισμένους πελοποννήσιους μαχητές, και επανέφερε στις τάξεις της Επανάστασης ή περιθωριοποίησε και απογύμνωσε ή και εκτέλεσε ακόμα προσκυνημένους.

Υπάρχουν ενέργειες ορισμένων παλαιών αρματολών, ιδίως σε περιόδους ήττας, που δείχνουν ως εάν αυτοί οι σπουδαίοι πολεμιστές να περιέρχονταν σε αντινομικές επιλογές τόσο οξείες ώστε η μια να ακυρώνει την άλλη. Πέρα από την εντυπωσιακή μαχητικότητά τους, η οποία ήταν προϊόν πείρας αιώνων, τον ηρωισμό τους, που τους κάνει να φαντάζουν ολίγον υπεράνθρωποι, ας προσπαθήσουμε να διαπιστώσουμε τις αντικειμενικές αντινομίες τους.[337] Έτσι θα τους ερμηνεύσουμε πληρέστερα.

Νυκτομαχία, μια μορφή καταδρομικού αντάρτικου στη Ρούμελη

Διαλεχθέντες [...] *δύο χιλιάδες* [...] *εκινήσαμεν από Κράβαρι* [ορεινά της Ναυπάκτου] *με τον ντουρβάν στην πλάτην. Ο εχθρός όμως με το να είχε τας αναγκαίας τοποθεσίας πιασμένας εις τους δρόμους όλους, χαραούλια και κατασκόπους πολλούς, διά να μη φωραθώμεν, μας ηνάγκασε να τρέχωμεν την νύκτα από μονοπάτια κλέφτικα, την δε ημέραν πάλι να λημεριάζομεν* [...] *εις λημέρια κλέφτικα* [σε δάση]. *Και ούτω με τοιαύτας μηχανάς και σκληραγωγίας* [...] *δεν μας εκατάλαβαν, ημείς δε φθάσαντες εις τέσσαρα ημερόνυχτα όπισθεν εις τες πλάτες του εχθρικού στρατοπέδου, δύο ώρας μακράν, εκρύφθημεν εις τα δάση του Ζυγού καθήμενοι δι' όλης της ημέρας χωρίς να βήξωμεν, αλλ' ούτε να ανασάνωμεν σχεδόν* [...] *Προς δε το εσπέρας* [...] *μοιρασθέντες κατ' αναλογίαν των θέσεων και δυνάμεων του εχθρού* [...] *εκινήσαμεν εν τω σκότει με άκραν σιωπήν και ευταξίαν* [...] *έως το πρώτο τζαντίρι* [αντίσκηνο] [...] *Και τότε ο Άρης άναψε το πυρ πανταχόθεν και τα σπαθιά και αϊταγάνια έλαμπαν, τα βόλια ως χάλαζα έπιπταν και ο αλαλαγμός έως τον ουρανόν ανέβαινεν* [...] *Πολλοί των Τούρκων εσφάζοντο κοιμούμενοι, πολλοί ούρλιαζαν ως λύκοι από την τρομάρα τους και πολλοί έφευγαν εδώ και εκεί χωρίς να ηξεύρουν πού πηγαίνουν!* [...] *Τι σκοτωμός έγινεν!* [...] *Η νυκτομαχία διήρκεσε δύο ώρας* [...] *και επειδή το φεγγάρι μάς έβλαπτεν, η ημέρα ήγγιζε και ο κάμπος εις ημάς δεν εσύμφερε* [...] *ετραβήχθημεν πλέον εις τα υψηλώματα...*

Την 28 Ιουλίου 1825, Από Δερβέκιστα

Οι ευπειθείς πατριώται

Γ. Βαλτινός, Κ. Γιολντάσης, Ε. Κοντογιάννης, Κ. Σιαδήμας, Κ. Τζαβέλας, Γ. Καραϊσκάκης, Α. Σαφάκας, Χ. Φωτομάρας.[338]

[337] Νίκος Γ. Κοταρίδης, *Παραδοσιακή Επανάσταση*, σ. 171-240. Πρόκειται για την καλύτερη μελέτη την οποία γνωρίζω σχετικά με τις αντικειμενικές αντινομίες ορισμένων αρματολών.

[338] Γεωργίου Θ. Χαρίτου, *Αρχείον*, σ. 151-155.

Οι αρματολοί, όπως είπαμε, είχαν τα πρώτα χρόνια πολλές και εντυπωσιακές πολεμικές επιτυχίες. Όμως, ακριβώς λόγω του αντάρτικου πολέμου, του μόνου που μπορούσαν να εφαρμόσουν, ήταν συχνά αδύνατο μετά τη νίκη να κρατήσουν και να σταθεροποιήσουν την απελευθερωμένη περιοχή. Ο λόγος ήταν πως κανένα αρματολικό σώμα δεν διέθετε ανεξάντλητο αριθμό μαχητών, ούτε σταθερή ροή στην τροφοδοσία σε τρόφιμα, πυρομαχικά, ρούχα, ούτε απεριόριστες κοινωνικές πηγές στρατολογίας νέων πολεμιστών, όπως τα οθωμανικά στρατεύματα. Και η επαναστατική κυβέρνηση δεν είχε πάντοτε τις δυνατότητες να τους παρέχει όλα τα μέσα πολέμου, και όταν τα διέθετε, δεν αρκούσαν για όλους. Αυτές οι αδυναμίες αποτέλεσαν ορισμένες από τις αιτίες για τις αντινομικές επιλογές τους. Ωστόσο, ποικίλες απτές καταναγκαστικές πραγματικότητες βρίσκονται στη βάση αυτών των αντινομικών επιλογών ορισμένων αρματολών. Αναφέρομαι σε υλικές συνθήκες οι οποίες συχνά αγνοούνται στην ιστορική έρευνα, όπως το βαρύ κρύο, η έλλειψη τροφής, οι απώλειες πολλών ανδρών, η έλλειψη πυρομαχικών, τα κατεστραμμένα ρούχα και τσαρούχια. Αυτά αποτελούσαν συχνά αιτίες οι οποίες τους ωθούσαν πίσω στα παλαιά αρματολίκια τους, στην τοπική κοινωνία τους, στον μόνο τόπο όπου ήταν δυνατόν να αναπληρώσουν σε κάποιο βαθμό αυτά τα απολύτως χρειώδη. Μπορούμε βασίμως να υποθέσουμε ότι οι ίδιοι ήταν σε θέση να έχουν αντιληφθεί πλήρως ότι ο θεσμός του αρματολικιού όπως λειτουργούσε πριν από το '21 είχε ουσιαστικά εκπέσει. Και ο λόγος ήταν ότι πλέον ο χώρος και ο πληθυσμός αποτελούσαν το επίδικο αντικείμενο μεταξύ Οθωμανών και Ελλήνων. Το μόνο που απέμενε από το παλαιό αρματολίκι ήταν μια κάποια επιρροή του παλαιού πρωτοκαπετάνιου, τώρα πλέον στρατηγού, στον τοπικό πληθυσμό του παλαιού αρματολικιού του. Έτσι, κρίσιμες όσο και θεμελιώδεις ελλείψεις ωθούσαν το κάθε αρματολικό σώμα ξεχωριστά πίσω στο παλαιό αρματολίκι του για να εξασφαλίσει όλα ή μέρος από αυτά τα απολύτως αναγκαία για τους ίδιους και τις οικογένειές τους, αλλιώς το σώμα θα σκόρπιζε. Ο Σάμουελ Χάου, αμερικανός γιατρός Φιλέλληνας, μαχητής στην Ελλάδα, έλεγε χρόνια αργότερα σε δικούς του σαν να απευθυνόταν σε εμάς σήμερα: *Είμαι βέβαιος ότι ποτέ δεν εδοκιμάσατε το πραγματικόν συναίσθημα της διαβρωτικής πείνης. Σεις γνωρίζετε μόνον τι θα πει καλή όρεξις. Επέρασα ολόκληρους μήνας με σαλιγκάρια του βουνού μόνον και με ψημένα έντομα, εβδομάδες χωρίς ψωμί και ημέρας χωρίς μπουκιά εις το στόμα.*[339]

Όταν, λοιπόν, διαφαινόταν η ήττα της Επανάστασης και το πρώην αρματολίκι τους το κατείχαν ξανά Οθωμανοί, ή η επανακατάληψη της περιοχής από τους εχθρούς ήταν βέβαιη, τότε συνθηκολογούσαν, συμφωνούσαν κάποιο «καπάκι» και σε κάποιες περιπτώσεις πολεμούσαν σε κάποια μάχη μαζί με τους Οθωμανούς.[340] Αλλά όλοι γνώριζαν, Οθωμανοί και Έλληνες, ότι αυτή η συμφωνία ήταν περιστασιακή, και η ελληνική

---

[339] Σάμουελ Χάου, *Ημερολόγιο*, σ. 12.

[340] Νίκος Γ. Κοταρίδης, *Παραδοσιακή Επανάσταση*, σ. 226-229, και για τους αρματολούς που πολέμησαν στις τάξεις των Οθωμανών στην πρώτη πολιορκία του Μεσολογγίου, βλ. Κανέλλος Δεληγιάννης, *Απομνημονεύματα*, τ. 3ος, σ. 94-95.

διοίκηση την αντιμετώπιζε στις περισσότερες περιπτώσεις ως τέτοια. Με δυο λόγια, αν κάτι επέλεγαν πρωτίστως δεν ήταν η παράδοση αλλά η επιβίωση και η διατήρηση του αρματολικού σώματος. Και αυτοί, όπως οι παράσπονδοι σπετσιώτες ναυτικοί που συναντήσαμε προηγουμένως, άρτον ζητούσαν.

Θα μπορούσαμε να ερμηνεύσουμε αυτή την άτεγκτη πραγματικότητα ως εξ αντικειμένου παλινδρόμηση μεταξύ του παλαιού και του καινούργιου, του τοπικού και του εθνικού. Αλλά αυτή η γενίκευση δεν θα μας έκανε ιστορικά σοφότερους. Διότι, τελικά, ανεξάρτητα από τις ποικίλες περιστασιακές παλινδρομήσεις ορισμένων αρματολών μεταξύ Ελλήνων και Οθωμανών, εκείνοι οι οποίοι αποσκίρτησαν οριστικά, τελεσίδικα, από την Επανάσταση ήταν ελάχιστοι στο σύνολο· δύο, τρεις. Αντίθετα, ο ευρύς κανόνας που αφορά τόσο τους Σουλιώτες, όπως θα δούμε, όσο και τους αρματολούς είναι ο εξής: η δυναμική του Αγώνα μετάπλασε το πνεύμα των αρματολών, το φρόνημα και την πολεμική τους γνώση που συμπυκνωνόταν στην ανταρσία, σε επαναστατικό πόλεμο. Και ο ρόλος της επαναστατικής διοίκησης, των πολιτικών, σε αυτή τη μεταστροφή, δηλαδή στην ενσωμάτωσή τους στην εθνική στρατηγική, ήταν εντέλει πολύ σημαντικός, παρά τις δικές της αντιφάσεις και αδυναμίες.

Ας σκεφτούμε ξανά τους αρματολούς. Οι φτωχότεροι, τα απλά παλικάρια που παλαιότερα ανήκαν στη χαμηλότερη, την τρίτη νομοκατεστημένη τάξη του αρματολικού σώματος, εντάσσονταν ως απλοί στρατιώτες στα σώματα για να επιβιώσουν αυτοί και οι οικογένειές τους. Όπως είχε γράψει τον Σεπτέμβριο του 1825 στον τότε πρωθυπουργό Γ. Κουντουριώτη ο παλαιός αρματολός της κεντρικής Στερεάς Στάθης Κατζικογιάννης, τώρα χιλίαρχος, *αρκεί εις εμέ δι' αμοιβήν η δούλευσις της πατρίδος και η προς εμέ αγάπη σας, εις τους στρατιώτας όμως ενθουσιασμός προς την δούλευσιν της πατρίδος και αμοιβή είναι το να λαμβάνουν τους μισθούς και τα σιτηρέσια.*[341] Όμως μισθοί και σιτηρέσια δεν έφταναν πάντοτε, ή καθυστερούσαν. Οπότε, συχνά, οι αρχηγοί των σωμάτων υπολόγιζαν για την καταβολή της μισθοδοσίας διπλούς και τριπλούς αριθμούς ανδρών από όσους πράγματι διέθεταν. Ασφαλώς υπήρξαν και λαθροχειρίες, όπως παντού και πάντοτε, αλλά δεν ήταν αυτές οι πράξεις οι οποίες καθόριζαν τον ρου της Επανάστασης.[342] Ο κανόνας τον οποίο επέβαλλαν οι πραγματικές συνθήκες ήταν διαφορετικός. Οι αρχηγοί των σωμάτων που εισέπρατταν τη μισθοδοσία των ανδρών από τους επιτετραμμένους της κυβέρνησης, και γνωρίζοντας από πείρα πως η τελευταία θα καθυστερούσε λόγω οικονομικής αδυναμίας να καταβάλει τους μισθούς του επόμενου διαστήματος, δημιουργούσαν απόθεμα ώστε να πληρώνουν, προκειμένου να μη διαλύεται το σώμα προς αναζήτηση πόρων επιβίωσης.[343]

---

[341] Αντώνιος Λιγνός (επιμ.), *Αρχεία Λαζάρου και Γεωργίου Κουντουριώτου*, τ. Α', σ. 220.

[342] Σπυρομίλιου, *Απομνημονεύματα της δευτέρας πολιορκίας του Μεσολογγίου 1825-1826*, Αθήναι 1926, σ. 120-122.

[343] *Στο ίδιο*, σ. 123-125, και Auguste Fabre, *Histoire*, σ. 46-48.

Από επιστημονική έποψη είναι προφανές ότι πρέπει να τοποθετήσουμε αυτούς τους μαχητές στο ιστορικό γίγνεσθαι με βάση τις μείζονες επιλογές τους και τις αντίστοιχες πράξεις τους, επειδή αυτές ήταν οι αποφασιστικοί παράγοντες για την ιστορία. Τι είχαν πριν από το 1821 και ενώπιον ποιας επιλογής τούς έθεσε η δυναμική της Επανάστασης; Τι επιφύλασσε η αβέβαιη νίκη της Επανάστασης σε πρωτοκαπετάνιους, *τοπικούς βασιλείς*, με δύναμη και πλούτο, οι οποίοι ήταν μέλη μιας ισχυρής διατοπικής αριστοκρατίας; Στην πραγματικότητα, λοιπόν, ηθελημένα, κάποτε και βιασμένοι από τους πολιτικούς και τα πράγματα, οι αρματολοί, ιδίως οι ισχυροί, εγκατέλειψαν όλα τα προνόμιά τους για έναν στρατιωτικό τίτλο και κάποιο αβέβαιο μισθό. Αλλά επίσης και για τον πιθανό πρόωρο θάνατο σε κάποια μάχη, όπως συνέβη σε τόσες χιλιάδες που έπεσαν πολεμώντας. Αν λοιπόν, μικροί και μεγάλοι αρματολοί ήταν ήρωες, τούτο δεν οφειλόταν τόσο στην πολεμική τους γενναιότητα, αλλά καταρχάς στο γεγονός ότι εγκατέλειψαν σημαντικά υλικά και κοινωνικά οφέλη για να ταχθούν με ό,τι θεώρησαν ορθό, ηθικό και δίκαιο: την Επανάσταση. Αυτή η επιλογή τούς ενέταξε στο πάνθεο του ελληνικού έθνους. Αυτό το τελευταίο, υπό τη μορφή της επαναστατικής ιδεολογίας, θα πρέπει να ενσφηνώθηκε στο ανεξάρτητο πνεύμα που τους χαρακτήριζε, και οι ένοπλοι της ανταρσίας μετεξελίχθηκαν μέσα από παλινδρομήσεις και αντιφάσεις σε μαχητές της ελευθερίας των Ελλήνων.

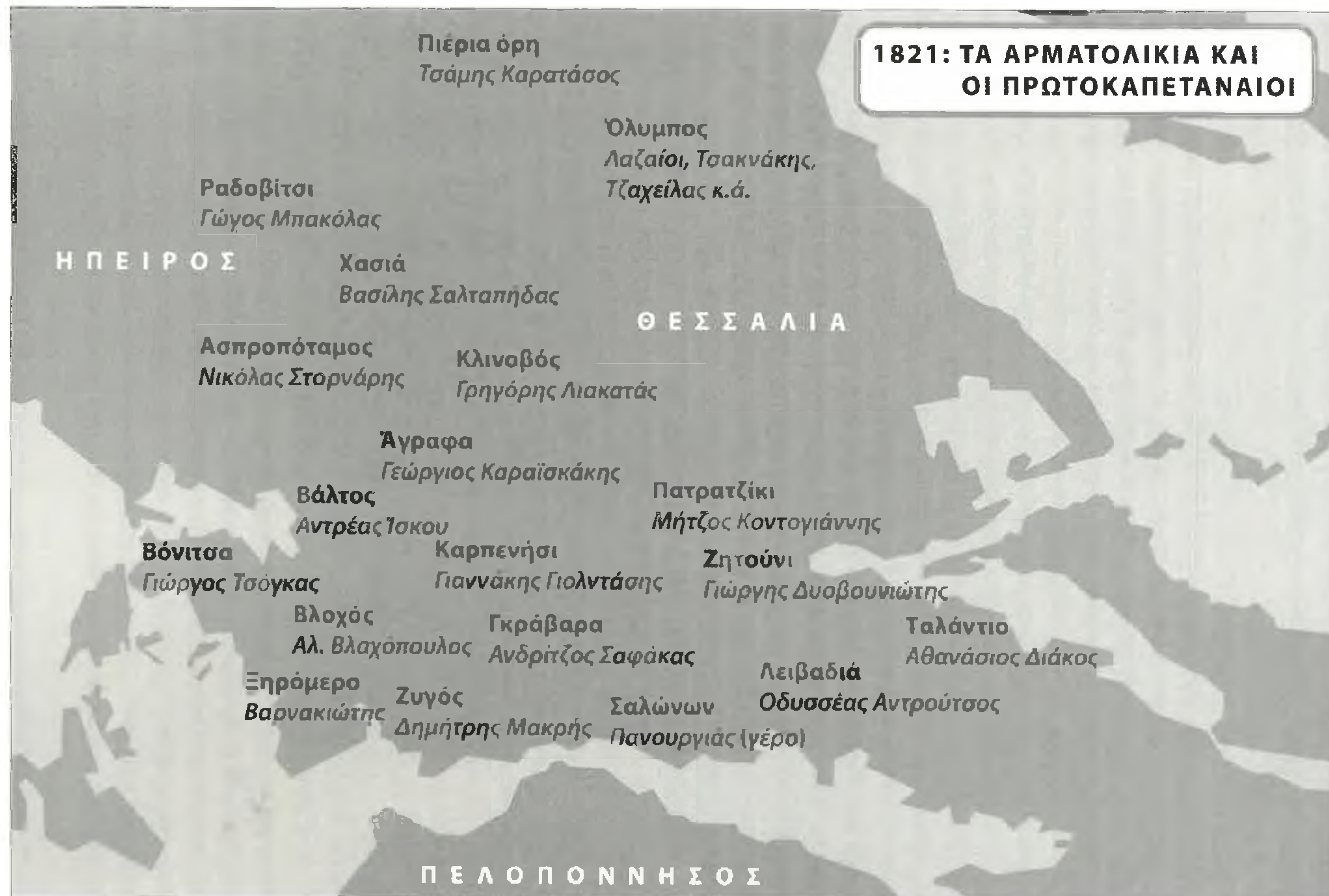
Απόσπασμα από τον λόγο του Γ. Καραϊσκάκη στο στρατόπεδο της Ελευσίνας. 3 Μαρτίου 1826

Αξιωματικοί μου, τιμήν και Σταυρούς από εκείνους όπου δίδουν οι άλλοι δεν έχει το έθνος να σας δώση. Το βραβείον εκάστου θέλει είναι η αναμεταξύ της συντροφιάς μας ανωτέρα υπόληψις. Τούτο μάς φθάνει διά τώρα, και [αν πρόκειται] *να πεθάνωμεν ακόμη.*[344]

Τα παιδιά τους στο τέλος της Επανάστασης, εικοσάρηδες Ρουμελιώτες και Σουλιώτες ενταγμένοι στα πρώτα σώματα του ελληνικού τακτικού στρατού το 1830, αρνούνταν τις μέχρι πρότινος τιμητικές ονομασίες των πατεράδων τους, κλέφτης και παλικάρι, και απαιτούσαν να τους αποκαλούν Έλληνες.[345] Στο τέλος του δρόμου, την ώρα της ανεξαρτησίας, ο αρματολισμός και οι φορείς του, μικροί και μεγάλοι, όσοι δεν είχαν σκοτωθεί σε μάχες με παραδειγματική τόλμη, υψηλή πολεμική γνώση και αφοσίωση, είχαν σε λίγα χρόνια αποτελέσει ηρωικό παρελθόν. Τελικά, ενσωματώθηκαν ως το πιο δύσκολο, όμως μακράν σημαντικότερο πρόπλασμα του τακτικού στρατού του ελληνικού κράτους. Στη διάρκεια της Επανάστασης οι αρματολοί είχαν αναλώσει και συνεπώς

[344] Νικόλαος Κ. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 3ος, σ. 628.

[345] David Urquhart, *The Spirit of the East: Illustrated in a Journal of Travels Through Roumeli During an Eventful Period*, London 1838, τ. 1ος, σ. 140-141.

1821: ΤΑ ΑΡΜΑΤΟΛΙΚΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΠΡΩΤΟΚΑΠΕΤΑΝΑΙΟΙ
Πιέρια όρη
Τσάμης Καρατάσος
Όλυμπος
Λαζαίοι, Τσακνάκης,
Τζαχείλας κ.ά.
Ραδοβίτσι
Γώγος Μπακόλας
ΗΠΕΙΡΟΣ
Χασιά
Βασίλης Σαλταπήδας
ΘΕΣΣΑΛΙΑ
Ασπροπόταμος
Νικόλας Στορνάρης
Κλινοβός
Γρηγόρης Λιακατάς
Άγραφα
Γεώργιος Καραϊσκάκης
Βάλτος
Αντρέας Ίσκου
Πατρατζίκι
Μήτζος Κοντογιάννης
Βόνιτσα
Γιώργος Τσόγκας
Καρπενήσι
Γιαννάκης Γιολντάσης
Ζητούνι
Γιώργης Δυοβουνιώτης
Βλοχός
Αλ. Βλαχόπουλος
Γκράβαρα
Ανδρίτζος Σαφάκας
Ταλάντιο
Αθανάσιος Διάκος
Ξηρόμερο
Βαρνακιώτης
Ζυγός
Δημήτρης Μακρής
Σαλώνων
Πανουργιάς (γέρο)
Λειβαδιά
Οδυσσέας Αντρούτσος
ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ

ξεπεράσει τον παλαιό ιστορικό εαυτό τους. Αναδείχθηκαν αρχικά σε ένοπλη απελευθερωτική δύναμη των Ελλήνων, και κατέληξαν στρατός του εθνικού κράτους.

Οι Μανιάτες

Στη Μάνη δεν κατοίκησαν ποτέ Οθωμανοί, αν και η περιοχή ασφαλώς δεν ήταν αυτόνομη, όπως λέγεται. Απλώς αποτελούσε ξεχωριστή διοικητική περιφέρεια από την Πελοπόννησο με ορισμένα ειδικά προνόμια, μεταξύ των οποίων η ελεύθερη οπλοφορία – όσων ήταν σε θέση να αγοράσουν πυροβόλο όπλο. Τις παραμονές της Επανάστασης η Μάνη υπαγόταν στον οθωμανό στόλαρχο και τη διοικούσε στο όνομα του Σουλτάνου ένας μανιάτης προεστός ο οποίος έφερε τον τίτλο του χαμηλόβαθμου Μπέη. Μαζί και οι επικεφαλής των ισχυρότερων προεστών από τις επτά κύριες καπετανίες, όλοι με δικαίωμα διατήρησης μιας ένοπλης φρουράς.

Οι εξεγέρσεις στη Μάνη συναγωνίζονταν ιστορικά τις λεηλατικές μικροεπιδρομές προς τα γύρω πλουσιότερα μέρη, με ιδιαίτερη προτίμηση την Καλαμάτα, όταν η ένδεια το επέβαλλε. Αυτές με τη σειρά τους τις ξεπερνούσαν οι εσωτερικές συγκρούσεις μεταξύ των πατριών που συγκροτούσαν τις πολλές μικροσκοπικές κοινωνίες αυτού του μικρού, ξερού και φτωχού τόπου.

Οι τοπικοί προεστοί της Μάνης αποτέλεσαν προτεραιότητα για τη Φιλική Εταιρεία, και δικαίως. Ήταν αποδεδειγμένα ανυπάκουοι και εμπειροπόλεμοι. Από το 1818, το στέλεχος της Φιλικής Χριστόφορος Περραιβός, περιοδικά και άλλοι, επιδίωξαν και τελικά επέτυχαν να στρατολογήσουν τον επόμενο χρόνο όλους τους ισχυρούς πατριάρχες της περιοχής, με πρώτο τον τότε Μπέη της Μάνης Πέτρο Μαυρομιχάλη. Ο Χ. Περραιβός, γνωρίζοντας προφανώς τις ατελείωτες διαμάχες μεταξύ των μανιάτικων πατριών, τους ζήτησε και υπέγραψαν τον Οκτώβριο του 1819 ένα συνυποσχετικό κείμενο το οποίο γνωρίζουμε ως *Σύμφωνο των Κιτριών*.[346] Με αυτό δεσμεύονταν να ειρηνεύσουν τις μεταξύ τους διαμάχες και να εμποδίσουν τις συγκρούσεις των μικρότερων πατριών. Εγγυητής της εφαρμογής του συμφώνου ήταν ο γηραιότερος πατριάρχης όλου του τόπου, πρώην Μπέης, με υψηλό κύρος και συγγενής των συμβαλλόμενων καπετάνιων.

Στη Μάνη δεν χρειάστηκε να συγκροτηθεί κάποια νέου τύπου ειδική πολιτική οργάνωση για την έναρξη της Επανάστασης, όπως στη Σάμο και αλλού. Και παραδόξως, σε αντίθεση με την Κρήτη, σταμάτησαν αμέσως όλες οι σφοδρές και παμπάλαιες εσωτερικές συγκρούσεις μεταξύ των μανιάτικων πατριών. Αρχικά στη Φιλική, και στη συνέχεια στην Επανάσταση, οι τοπικές κοινωνικές ηγεσίες της Μάνης μαζί με όλο σχεδόν τον πληθυσμό ξεκίνησαν την επαναστατική δράση στο όνομα του έθνους χωρίς να αλλάξουν την παλαιά τοπική διοικητική ιεραρχία τους και τις κοινωνικές δομές. Ακόμα και αρ-

---

[346] Το Σύμφωνο δημοσιεύεται στο Ιωάννου Φιλήμωνος, *Δοκίμιον ιστορικόν*, τ. Α', σ. 158-161.

Προειδοποίησις εις τας Ευρωπαϊκάς Αυλάς, εκ μέρους του φιλογενούς αρχιστρατήγου των Σπαρτιατικών στρατευμάτων Πέτρου Μαυρομιχάλη και της Μεσσηνιακής Συγκλήτου

Ο ανυπόφορος ζυγός της Οθωμανικής τυραννίας εις το διάστημα ενός και επέκεινα αιώνος, κατήντησεν εις μίαν ακμήν, ώστε να μην μείνη άλλο εις τους δυστυχείς Πελοποννησίους Γραικούς, ει μη μόνον πνοή και αυτή διά να ωθή κυρίως τους εγκαρδίους των αναστεναγμούς. Εις τοιαύτην όντες κατάστασιν στερημένοι από όλα τα δίκαιά μας, με μίαν γνώμην ομοφώνως απεφασίσαμεν να λάβωμεν τα άρματα, και να ορμήσωμεν κατά των τυράννων. Πάσα προς αλλήλους μας φατρία και διχόνοια, ως καρποί της τυραννίας απερρίφθησαν εις τον βυθόν της λήθης, και άπαντες πνέομεν πνοήν ελευθερίας. Αι χείρες ημών αι δεδεμέναι μέχρι του νυν από τας σιδηράς αλύσσους της βαρβαρικής τυραννίας, ελύθησαν ήδη, και υψώθηκαν μεγαλοψύχως και έλαβον τα όπλα προς μηδενισμόν της βδελυράς τυραννίας. Οι πόδες ημών οι περιπατούντες εν νυκτί και ημέρα εις τας εναγκαρεύσεις τας ασπλάχνους τρέχουν εις απόκτησιν των δικαιωμάτων μας. Η κεφαλή μας η κλίνουσα τον αυχένα υπό τον ζυγόν τον απετίναξε και άλλο δεν φρονεί, ει μη την Ελευθερίαν. Η γλώσσα μας η αδυνατούσα εις το να προφέρη λόγον, εκτός των ανωφελών παρακλήσεων, προς εξιλέωσιν των βαρβάρων τυράννων, τώρα μεγαλοφώνως φωνάζει και κάμνει να αντηχή ο αήρ το γλυκύτατον όνομα της Ελευθερίας. Εν ενί λόγω απεφασίσαμεν, ή να ελευθερωθώμεν, ή να αποθάνωμεν. Τούτου ένεκεν προσκαλούμεν επιπόνως την συνδρομήν και βοήθειαν όλων των εξευγενισμένων ευρωπαϊκών γενών, ώστε να δυνηθώμεν να φθάσωμεν ταχύτερον εις τον Ιερόν και δίκαιον σκοπόν μας και να λάβωμεν τα δίκαιά μας. Να αναστήσωμεν το τεταλαιπωρημένον Ελληνικόν γένος μας. Δικαίω τω λόγω η μήτηρ μας Ελλάς, εκ της οποίας και υμείς εφωτίσθητε, απαιτεί ως εν τάχει την φιλάνθρωπον συνδρομήν σας, και ευέλπιδες, ότι θέλει αξιωθώμεν, και ημείς θέλομεν σας ομολογή άκραν υποχρέωσιν, και εν καιρώ θέλομεν δείξη πραγματικώς την υπέρ της συνδρομής σας ευγνωμοσύνην μας.

1821 Μαρτίου 23, εν Καλαμάτα.

Εκ του Σπαρτιατικού Στρατοπέδου
Πέτρος Μαυρομιχάλης, αρχιστράτηγος του Σπαρτιατικού και Μεσσηνιακού Στρατού.

χέγονες δεσμεύσεις τις οποίες εφάρμοζαν στην πρακτική της αντεκδίκησης (βεντέτα), τώρα ενσωματώνονταν στην εθνική υπόθεση. Άσημοι όσο και διαπρεπείς μανιάτες μαχητές, ξεκινώντας την Επανάσταση, ορκίζονταν ότι δεν θα κόψουν τα γένια τους, ούτε θα γυρίσουν στο σπίτι τους αν δεν απελευθερωθούν οι Έλληνες.[347] Όλα παρέμειναν αυτούσια, αλλά το πλαίσιο εντός του οποίου δρούσαν είχε αλλάξει ριζικά. Η πολιτική δομή των Μανιατών κατά την ένταξή τους στην Επανάσταση ταυτιζόταν απολύτως με

[347] Auguste Fabre, *Histoire*, σ. 40-42.

την κοινωνική. Η αδιαμφισβήτητη τοπικότητά τους δεν εμπόδισε σε τίποτε απολύτως την συμβολή τους στον Αγώνα για την εθνική συγκρότηση και την ανεξαρτησία όλων των Ελλήνων.

Οι Μανιάτες ως σπαρτιατικές δυνάμεις, ξεκίνησαν όπως και οι Καλαβρυτινοί, πρώτοι στις 17 Μαρτίου του '21 στην (παλαιά) πλατεία της Αρεόπολης. Στην εναρκτήρια επαναστατική ενέργεια, που ήταν η απελευθέρωση της Καλαμάτας, επιτηρούνταν από τον Γρηγόριο Δικαίο (Παπαφλέσσα) ως μέλος της κεντρικής ηγεσίας της Φιλικής Εταιρείας. Αυτός είχε διαρκώς δίπλα του έναν άλλο Φιλικό, φουστανελά, κοντά πενηντάρη, άγνωστο στον πολύ κόσμο αλλά καταζητούμενο από τους Οθωμανούς, που άκουγε στο όνομα Θοδωρής Κολοκοτρώνης. Εκεί, στην Καλαμάτα, συγκροτήθηκε η Μεσσηνιακή Γερουσία, ένα κάπως ευρύτερο τοπικό επαναστατικό συμβούλιο. Επίσης συντάχθηκε και αναγνώστηκε δημόσια η πρώτη προκήρυξη της Ελληνικής Επανάστασης, αυτή η οποία αποτελεί έξοχο μνημείο νεωτερικού επαναστατικού πολιτικού λόγου.

Οι Σουλιώτες

Για να ζήσωμε την μαύρη ζωή μας, τι άλλο μας έμενε, παρά να γίνουμε κλέφτες, ληστάδες. Πικρή αλήθεια αλλά αλήθεια μεγάλη. Έτζι λοιπόν, έφυγαν οι δέκα άντρες και μαζί τους επήγε μια γυναίκα, στείρα για να τους κάμη ψωμί. Ήσαν όλοι αδελφοποιητοί, δυστυχισμένοι, χαμένοι, δεν ηθέλαμε να προσκυνήσουμε· ηθέλαμε την ελευθερία μας. Εκινήσανε οι δέκα κατά το Σούλι για να σκοτώσουν Τούρκους, ν' αρπάξουν τροφές, είτε από Τούρκους είτε από χριστιανούς, άλογα, βόδια, αγελάδες, γίδες, πρόβατα, ό,τι ήθελε τύχη στα χέρια τους.[348]

Φτωχοί αλβανοί ορθόδοξοι χριστιανοί, κτηνοτρόφοι, οργανωμένοι σε αρχέγονες πατριές, οι Σουλιώτες εγκαταστάθηκαν και ίδρυσαν κατά τον 14ο-15ο αιώνα τα τέσσερα ορεινά χωριά στη Θεσπρωτία γνωστά ως Τετραχώρι. Ολιγάριθμοι, δεν ξεπέρασαν ποτέ σε αυτά τα τέσσερα χωριά τις 4.500 κατοίκους συνολικά. Δεινοί πολεμιστές των βουνών, και, όπως πολλές φτωχές κτηνοτροφικές κοινότητες, συμπλήρωναν την επιβίωσή τους με μια υποτυπώδη ορεινή γεωργία και κυρίως με τις επιβιωτικές επιδρομές αρπαγής μικροαγαθών από τα γύρω χωριά. Η πρακτική της επιβιωτικής λεηλασίας τούς έφερε στο προσκήνιο της ιστορίας από τα μέσα του 18ου αιώνα ως επικυρίαρχους σε περίπου ογδόντα χωριά σε μια περιοχή η οποία εκτεινόταν νοτιοδυτικά της πόλης των Ιωαννίνων και ανατολικά της Πάργας και δυτικά μέχρι το όρος Θεσπρωτικό. Χωρίς ποτέ να διαταράξουν τις σχέσεις τους με την κεντρική οθωμανική εξουσία, στην οποία κατέβαλλαν κανονικά όλους τους προβλεπόμενους φόρους, στρέφονταν συνήθως ενα-

[348] Από απομνημονεύματα σουλιώτη αγωνιστή, παρατίθεται στο Βάσω Δ. Ψιμούλη, *Σούλι και Σουλιώτες*, υποσημείωση 280, Αθήνα 1998, σ. 287.

ντίον τοπικών οθωμανών αξιωματούχων, προεστών αλβανών Τσάμηδων και Ελλήνων, κυρίως για να αποσπάσουν έναντι προστασίας μέρος των εισοδημάτων που κατέβαλλαν στους προεστούς οι καλλιεργητές, κυρίως Έλληνες.[349]

Οι πλουσιότεροι μεταξύ των Σουλιωτών άρχισαν να δανείζουν εντόκως και να αποσπούν τσιφλικικά δικαιώματα. Η πρακτική ένοπλου εκβιασμού/προστασίας που ασκούσαν οι Σουλιώτες έναντι των χωρικών αποτελούσε εν πολλοίς τοπικής κλίμακας αντιγραφή της ανομικής πρακτικής των οθωμανών και τουρκαλβανών αξιωματούχων. Αυτή η πρακτική προσπόρισε πλούτο και προκάλεσε στο εσωτερικό της σουλιώτικης κοινωνίας διαφοροποιήσεις, αναδεικνύοντας δύο ισχυρές πατριές, των Μποτσαραίων και των Τζαβελαίων. Επρόκειτο για μια οιονεί ένοπλη αριστοκρατία, χωρίς τίτλο, όπως οι αρματολοί, αλλά εμπεδωμένη από τις πράξεις της με τις οποίες οι ισχυρότεροι είχαν διαμορφώσει πάγια εισοδήματα, και είχαν περάσει από την αρπαγή στην οικονομική διαχείριση και τις πολιτικές συμμαχίες. Αντίθετα, οι φτωχές σουλιώτικες πατριές συνέχιζαν τις επιδρομές από ανάγκη, αλλά και με την ελπίδα να ανέλθουν οικονομικά.

Σύμφωνα με όλες τις πηγές, αποτελούσαν μια κοινωνία αμιγούς προφορικού πολιτισμού με μητρική γλώσσα τα αρβανίτικα, εμπράκτως απόμακρη από τις ιδέες του Διαφωτισμού, αλλά όχι από την αίσθηση της πολιτικής όπως και της γνώσης των συσχετισμών μεταξύ των ευρύτερων τοπικών και ευρωπαϊκών δυνάμεων που αντιμάχονταν στα δυτικά Βαλκάνια. Οι ισχυροί Σουλιώτες, ιδίως, είχαν αναπτύξει σχέσεις τόσο με τις βενετικές αρχές όσο και με την τσαρική αυλή, ειδικότερα με τις αρχές των Επτανήσων, αλλά και συμμαχίες όπως και ανταγωνισμούς με τοπικούς οθωμανούς αξιωματούχους. Από τα μέσα του 18ου αιώνα αποτελούσαν πλέον δύναμη υπολογίσιμη για εχθρούς και φίλους, όχι τόσο λόγω του αριθμού τους όσο λόγω των ευρύτερων πολιτικών σχέσεων που διατηρούσαν, και φυσικά λόγω της υψηλής πολεμικής τους δεινότητας.

Συμπολίτα Κοραή, ημείς συμβούλιον ποιήσαντες, οι του Σουλίου παίδες μετά και άλλων θερμών της Ελλάδος πατριωτών περί της του γένους ημών ελευθερίας, και ιδόντες τον καιρόν, ως ουδέποτε δεξιώτερον περί του θείου τούτου έργου, κοινή (αλλά μυστικωτάτη) βουλή εκρίναμεν γενέσθαι ούτω. Πρώτον, πολεμείν ημάς αδιακόπως τον Αλή Πασσά τη των Πασάδων πλαστή συμμαχία· ωσαύτως και οι κατά την Ελλάδα καπιτανέοι [...]

1802 Ιουλίου 1, Σούλλι.

Δημοδράχος, Φώτος Τζαβέλλας, Τούσας Ζέρβας, Κολιοδημήτρης, Τζήμας Ζέρβας, Γιαννάκης Σέχος, Διαμάντης Μάρχου, Δαγκλής, Περιβόλης, Γιαννοφώτος, Κατζιμπάλης.[350]

---

[349] Νομίζω πως η κατεξοχήν μελέτη για την ιστορία των Σουλιωτών είναι της Βάσως Δ. Ψιμούλη, ό.π.

[350] Δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Ελπίς* στις 9/12/1858 και αναδημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Ο Φιλόπατρις*, φύλλο 202, 20/12/1858.

Τον Δεκέμβριο του 1803 ηττήθηκαν από τον Αλή Πασά. Όλοι έχασαν τους τόπους τους, την επικυριαρχία και τα εισοδήματα από την προστασία, και πολλοί μετανάστευσαν στην Κέρκυρα και λίγοι στους Παξούς.

Τι ώθησε αρκετούς διαπρεπείς Σουλιώτες να ενταχθούν στη Φιλική Εταιρεία; Κανένα από τα γενικά πολιτισμικά χαρακτηριστικά τους δεν οδηγούσε σε αυτή τη δέσμευση υπέρ της ελευθερίας και του έθνους.

Οι Σουλιώτες διαρκώς συμμαχούσαν ή αντιμάχονταν τοπικές και περιφερειακές εξουσίες, αλλά και άλλες δυνάμεις, όπως είπαμε, με μοναδικό κριτήριο τη στήριξη της de facto τοπικής επικυριαρχίας τους, όπως την είχαν εμπεδώσει με την πολεμική τους δεινότητα, αλλά και με τις πολιτικές τους συμμαχίες. Έτσι, για τα δυτικά Βαλκάνια, οι Σουλιώτες είχαν εξελιχθεί σε απαραίτητους συμμάχους ή επικίνδυνους εχθρούς. Το ίδιο ισχύει και για τους έλληνες επαναστάτες. Ήδη από την εποχή του Ρήγα Φεραίου, οι πόλεμοι αυτών των ορεσίβιων πατριών με τον Αλή Πασά ερμηνεύτηκαν ως μέρος των εξεγέρσεων στα κεντρικά δυτικά Βαλκάνια. Ο σύντροφος του Ρήγα, ο δάσκαλος Χριστόφορος Περραιβός, μετέπειτα Φιλικός, ανέπτυξε από νωρίς σχέσεις μαζί τους και συνέταξε την επιστολή των Σουλιωτών προς τον Αδαμάντιο Κοραή και μια αναφορά προς τον Ναπολέοντα για την ελευθερία των Ελλήνων. Ο Ανώνυμος συγγραφέας της *Ελληνικής Νομαρχίας* τούς συνυπολόγιζε, ήδη από το 1806, στις πλέον κρίσιμες δυνάμεις ένοπλων μαχητών για την ελευθερία. Φαίνεται, λοιπόν, πως το άστρο των Σουλιωτών άρχισε να συνδέεται με την υπόθεση της ελευθερίας και της Επανάστασης ανεξάρτητα από αυτούς τους ίδιους, αρχικά μάλλον από τον Ρήγα Φεραίο. Ο Χ. Περραιβός, ο Α. Κοραής με επιστολές, ο Ανώνυμος, προφανώς και άλλοι, συνέχισαν, και αυτό το ενδιαφέρον κατέληξε στην οργάνωση διαπρεπών Σουλιωτών στη Φιλική Εταιρεία το 1820, απόφαση των πατριαρχών που συμπαρέσυρε και τα μέλη της πατριάς.[351]

Ειδικά για τους Σουλιώτες, ανθρώπους του προφορικού πολιτισμού και της επιδρομής, η ελευθερία των Ελλήνων που αποτελούσε τον στόχο της Φιλικής, θα πρέπει να ενσφηνώθηκε ιδεολογικά στην επιδίωξη να διατηρήσουν την αυτονομία των περιοχών τους, και στην επανάκτησή τους μετά την ήττα τους. Αλλά η δυναμική της Επανάστασης περιδίνησε ιδεολογικά και τους Σουλιώτες, και από την ετερογονία των σκοπών τους ωθήθηκαν πέρα από τις αρχικές επιδιώξεις τους. Ας δούμε συνοπτικά πώς.

Στη σύγκρουση μεταξύ Αλή Πασά και Υψηλής Πύλης, η οποία ξεκίνησε το καλοκαίρι του 1820, οι Σουλιώτες κατέληξαν με το μέρος του Πασά των Ιωαννίνων με την υπόσχεση ότι θα πάρουν πίσω τους τόπους τους και τα προνόμιά τους. Εκεί, στις παλιές τους περιοχές, στη σημερινή Θεσπρωτία, συγκεντρώθηκαν και πολεμούσαν εναντίον των Οθωμανών. Με το ξέσπασμα της Ελληνικής Επανάστασης, επτά μήνες αργότερα, οι Σουλιώτες βρέθηκαν στο βορειότερο σημείο συγκρούσεων να αποτελούν τις πιο προωθημένες δυνάμεις του πολέμου. Αλλά ο Αλή Πασάς ηττήθηκε τον Ιανουάριο του

351 Λάμπρου Κουτσονίκα, Ταγματάρχου, *Γενική ιστορία*, τ. 2ος, σ. 133-144.

1822 και, λίγο αργότερα, το καλοκαίρι της ίδιας χρονιάς, οι Έλληνες, όπως είπαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, βρέθηκαν καθηλωμένοι νοτίως του άξονα Άρτας-Λαμίας. Οι Σουλιώτες αποκόπηκαν, και τον Αύγουστο ηττήθηκαν από τις δυνάμεις των Οθωμανών. Ξαναγύρισαν στα Επτάνησα για να αρχίσουν γρήγορα να επιστρέφουν και να εντάσσονται στην Επανάσταση.[352] Σύσσωμη η ελληνική ηγεσία, το Βουλευτικό, το Εκτελεστικό και προσωπικά ο Α. Μαυροκορδάτος αντιλήφθηκαν ότι οι Σουλιώτες έπρεπε να ενσωματωθούν στην Επανάσταση με ειδικούς όρους, όχι τόσο για τον αριθμό τους όσο για την πολεμική τους δεινότητα.[353] Αλλά και κάτι ακόμα το οποίο συνιστούσε μια σοβαρή διαφορά με τους αρματολούς. Επειδή οι Σουλιώτες είχαν χάσει τις παλαιές περιοχές τους, τις εστίες ισχύος τις οποίες διέθεταν ιστορικά και συνεπώς τις πηγές των εισοδημάτων τους, κατέληξαν να στηρίζονται αποκλειστικά στη μισθοδοσία της επαναστατικής κυβέρνησης. Έτσι, πολύ σύντομα εξελίχθηκαν στους πλέον νομοταγείς και ανυποχώρητους μαχητές της Επανάστασης, όπως άλλωστε ταίριαζε στο κοινωνικό ήθος τους, και παρά τον μικρό γενικό αριθμό τους ανέδειξαν πολλούς μεγάλους στρατηγούς, της εμβέλειας του Μάρκου Μπότσαρη και του Κίτζου Τζαβέλα, και πολλούς άλλους σημαντικούς, όπως ο Λάμπρος Βέικος, ο Γιώργης Δράκος, ο Νότης Μπότσαρης.

Ενδεχομένως η ελπίδα τους να παρέμενε η επιστροφή στους τόπους τους, η επανάκτηση της παλαιάς τους ισχύος. Ωστόσο, στην Επανάσταση βρέθηκαν σε ένα πολιτικό και ιδεολογικό περιβάλλον το οποίο ήταν τελείως καινούργιο. Οι παλαιοί διαχωρισμοί σε πατριές σχετικοποιήθηκαν από τις ανάγκες τόσο του πολέμου όσο και τις δικές τους. Έως ότου στο τέλος της Επανάστασης ενσωματώθηκαν άλλοι ως διακεκριμένα άτομα στο ελληνικό κράτος, όπως ο Κίτζος Τζαβέλας, και άλλοι ως αξιωματικοί και οπλίτες στα σώματα του τακτικού στρατού. Όπως οι αρματολοί έτσι και οι Σουλιώτες, στην περιδίνηση της Επανάστασης εξάντλησαν τον παλαιό ιστορικό τους εαυτό και μετασχηματίστηκαν σε στοιχεία του εθνικού κράτους για το οποίο είχαν πολεμήσει.

* * *

Παρατηρώντας την αρχική γεωγραφική διάταξη των ελληνικών επαναστατικών δυνάμεων στις αναλύσεις που προηγήθηκαν, διαπιστώνουμε ότι αναπτύσσονταν σε περιφέρειες, όχι διοικητικές, τυπικές, αλλά πρωτίστως ιστορικές, οι οποίες οργανώθηκαν πολιτικά από τους πρώτους μήνες της Επανάστασης με τα Τοπικά Πολιτεύματα. Ανεξάρτητα από τις τοπικότητες και ακόμα τις υποτοπικότητες τις οποίες περιλάμβανε η κάθε περιφέρεια, ή επίσης πέρα από τις αντιθέσεις στο εσωτερικό της κάθε μίας, τελικά τα Τοπικά Πολι-

---

[352] Λάμπρου Κουτσονίκα, Ταγματάρχου, *Γενική ιστορία*, τ. 2ος, σ. 156-162, 179-182.

[353] Βλ. τους τρόπους με τους οποίους συμμετείχε όλη η σουλιώτικη κοινωνία στις μάχες, Χριστόφορος Περραιβός, *Απομνημονεύματα πολεμικά: διαφόρων μαχών συγκροτηθεισών μεταξύ Ελλήνων και Οθωμανών κατά τε το Σούλιον και Ανατολικήν Ελλάδα από του 1820 μέχρι του 1829 έτους*, τ. 1ος, Εν Αθήναις 1836, σ. 147-154.

τεύματα, τα περιφερειακά επαναστατικά συμβούλια δηλαδή, υπήρξαν πολιτικά όργανα που το καθένα συμπύκνωνε βαθύτερες ιστορικές και κοινωνικές ομοιογένειες στο εσωτερικό της γεωγραφικής ενότητας την οποία διοικούσε. Η δυτική Στερεά Ελλάδα και η ανατολική ξεχωριστά, η Πελοπόννησος, τα νησιά του Αιγαίου αλλά και η Κρήτη ως μια αυτοτελής περιφέρεια, συνιστούσαν, τότε, την ευρύτερη δυνατή γεωγραφική ενότητα – όπου στα όρια της κάθε μιας είχε διαμορφωθεί ιστορικά κοινωνική και πολιτισμική ομοιογένεια. Ακόμα και οι Σουλιώτες, όπως και οι Μανιάτες, κινήθηκαν κυρίως με τους συγγενέστερους πολιτισμικά μαχητές: με τον κόσμο των παλαιών αρματολών οι Σουλιώτες, και κυρίως με τους Πελοποννήσιους οι Μανιάτες. Τα γεωγραφικά όρια με τα οποία χαράχθηκαν από τις αρχικές επαναστατικές ηγεσίες τα Τοπικά Πολιτεύματα εκτιμώ πως υποδηλώνουν μια στέρεη γνώση των ελληνικών κοινωνιών. Μπορεί, όπως μάθαμε από τον Θ. Κολοκοτρώνη, κάποιος πελοποννήσιος χωρικός να μη γνώριζε τι γινόταν λίγα χωριά παραπέρα από το δικό του, αλλά οι ιστορικές και πολιτισμικές ομοιότητες μεταξύ των πελοποννήσιων χωρικών ήταν, ασφαλώς, πολύ στενές. Το ίδιο και μεταξύ των κτηνοτρόφων της κεντρικής και δυτικής Στερεάς, μεταξύ των Κρητών και ούτω καθεξής.

Αν κάποιοι ξέφευγαν από αυτόν τον κανόνα ήταν οι ναυτικοί, ιδίως των ισχυρών νησιών, επειδή ήταν εκπαιδευμένοι σε έναν εμπορικό κοσμοπολιτισμό από παλαιά, χάρη στην υψηλή κινητικότητα που απαιτούσε η οικονομική δραστηριότητά τους. Το ίδιο και οι αστοί των πόλεων, ιδίως οι έμποροι, και φυσικά οι διανοούμενοι.

Επειδή η Ελληνική Επανάσταση με τα χρόνια αντί μιας κάποιας ορθολογικής γνώσης έχει σήμερα πλέον αποκτήσει στον κοινό νου κάτι το παιδικά παραμυθώδες, γίνεται δύσκολο να αντιληφθεί κανείς ότι κάτω από την ομπρέλα της κοινής αυτοαναφοράς «Έλληνας» συναντήθηκαν κατά τη διάρκεια της Επανάστασης πληθυσμοί με κοινά εθνοπολιτισμικά χαρακτηριστικά ασφαλώς, αλλά ταυτόχρονα άγνωστοι μεταξύ τους. Αυτό δεν αποτέλεσε, βέβαια, μια ελληνική πρωτοτυπία, κάθε άλλο. Ανάλογα φαινόμενα γνωρίζουμε για όλες τις επαναστάσεις που είχαν προηγηθεί, και για τη γαλλική. Οι Παριζιάνοι είχαν υποδεχτεί τους μαρσεγιέζους πολιτοφύλακες πολύ καχύποπτα έως ότου πολέμησαν μαζί εναντίον των Πρώσων. Οι Έλληνες, εντέλει, γνωρίστηκαν μεταξύ τους κατά τη διάρκεια του Αγώνα από τη συνεχώς πυκνότερη και εντεινόμενη γεωγραφική κινητικότητα των ενόπλων για τις ανάγκες του πολέμου, και των προσφύγων από τις συνέπειές του. Αν για τους πρόσφυγες κάτι γνωρίζουμε,[354] η άλλη ιδιαιτέρως κρίσιμη παράμετρος, η κινητικότητα των ενόπλων, διαφεύγει εν πολλοίς από την ιστορική έρευνα.[355] Θα ισχυριστώ ότι οι κοινές πολιτισμικές βάσεις των τοπικών κοινωνιών στο γεωγραφικό πλαίσιο του κάθε Τοπικού Πολιτεύματος προσέδωσαν τα πρώτα χρόνια σημαντικό πλεονέκτημα στους έλληνες μαχητές. Όμως, αυτή η πολιτισμική κοινότητα,

---

[354] Απόστολος. Ε. Βακαλόπουλος, *Έλληνες πρόσφυγες*, ό.π.

[355] Παράδειγμα καλής ιστορικής χαρτογραφίας αποτελούν οι χάρτες που σχεδιάστηκαν από τους χαρτογράφους Γ. Φερεντίνο, Ε. Αλαμανή, Ι. Μπουκουβάλα-Διαμαντούρου, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΒ, σ. 104-105, 248, 254, 339, 343, 433, 451, 517.

περισσότερο ενύπαρκτη και λιγότερο κοινωνικά ενεργή, εκτιμώ ότι αφυπνίστηκε στις επαναστατικές συνθήκες χάρη στη διαρκώς εντεινόμενη και κατά περιόδους ακατάπαυστη γεωγραφική κινητικότητα των χερσαίων ένοπλων σωμάτων (για τον στόλο η κινητικότητα ήταν αυτονόητη). Και διευκόλυνε ένα είδος πολέμου ο οποίος σχετικοποιούσε τον εξαιρετικά άνισο για τους Έλληνες συσχετισμό δύναμης.

Οι συσχετισμοί δύναμης και η στρατηγική της ανατροπής τους

Για να αντιληφθούμε κατά το δυνατόν πληρέστερα τη δυναμική της Ελληνικής Επανάστασης, είναι απαραίτητο, εκτιμώ, να αναφερθούμε στα μεγέθη των συσχετισμών ισχύος, παρά τη στατικότητα που τα χαρακτηρίζει. Οι συσχετισμοί της δύναμης και οι ανατροπές που επέτυχαν οι ελληνικές δυνάμεις σκεπάζονται από μια ηρωϊκότροπη ρητορεία, πνίγονται σε λόγια για τα οποία οι πραγματικότητες της Επανάστασης αποτελούν πρόσχημα. Δεν πολέμησαν ήρωες ούτε πολιτεύτηκαν γίγαντες. Πολέμησαν πολλές χιλιάδες άνθρωποι, μικροί και ταπεινοί Έλληνες και Ελληνίδες, παιδιά και ηλικιωμένοι, στην πρώτη γραμμή και στα μετόπισθεν, όπως και πολιτικοί ηγέτες, και άλλοι οι οποίοι αναδείχθηκαν σε πολιτικούς και στρατιωτικούς αρχηγούς.

Ο ελληνικός πληθυσμός, κατά την εγκυρότερη εκτίμηση που διαθέτουμε, ανερχόταν στις 875.000 άτομα κατά την έναρξη της Επανάστασης στις μετέπειτα απελευθερωμένες περιοχές.[356] Και δεν ξεπέρασε τις 900.000 μαζί με όσους Έλληνες ήρθαν από άλλους τόπους να πολεμήσουν. Όλοι αντιμετώπισαν την Οθωμανική Αυτοκρατορία, η οποία διέθετε έναν πληθυσμό της τάξης των 25 εκατομμυρίων κατοίκων.[357] Από την άποψη, συνεπώς, του πληθυσμιακού αποθέματος το οποίο μπορούσε να κινητοποιήσει η κάθε πλευρά για τις πολεμικές αλλά και τις οικονομικές ανάγκες της σύγκρουσης, ο συσχετισμός σε βάρος των Ελλήνων ήταν συντριπτικός σε όλη τη διάρκεια της Επανάστασης.

Πιο συγκεκριμένα μπορούμε με τις πληροφορίες προσωπογραφικών δεδομένων από τη βάση *Ο Ερμής των Νέων Ελλήνων*, στην οποία έχουν καταγραφεί 37.210 ένοπλοι μαχητές της Επανάστασης, να διαπιστώσουμε ορισμένα χαρακτηριστικά. Αρχικά η μέση ηλικία των μαχητών ήταν 21,5 ετών. Το 82% απαρτιζόταν από χωρικούς και κτηνοτρόφους κυρίως, ακολούθως από μικρεμπόρους, συντροφοναύτες των νησιών, τεχνίτες, αγωγιάτες, εν ολίγοις από ανθρώπους στην πλειονότητά τους άσχετους με τον πόλεμο. Οι εμπειροπόλεμοι πριν από το '21 ήταν οι αρματολοί, οι Σουλιώτες, οι Μανιάτες, λιγότερο οι πελοποννήσιοι κάποι, όπως και οι έμπειροι στη θάλασσα ναυτικοί, αλλά όχι τόσο

---

[356] *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, τ. 4ος, σ. 244-248, και Αλέξανδρος Μανσόλας, *Πολιτειογραφικαί*, σ. 2. Οι αριθμοί του πληθυσμού τους οποίους παρουσιάζει ο Σ. Α. Σπηλιωτάκης, πρέπει να είναι αρκετά υποεκτιμημένοι, *Στατιστικαί πληροφορίαι περί Ελλάδος. Μέρος Α΄ περί πληθυσμού*, Εν Αθήναις 1859, σ. 11-13.

[357] Donald Quataert, *The Ottoman Empire, 1700–1922*, Cambridge University Press 2005, σ. 110-111.

στον ναυτικό πόλεμο. Όλοι αυτοί ανέρχονταν περίπου στις 18.000 στην αρχή του Αγώνα. Το μέγιστο του στρατεύματος που μπορούσε να συγκεντρώσει σε μια μάχη η ελληνική επαναστατική κυβέρνηση ανερχόταν γύρω στις έντεκα με δώδεκα χιλιάδες άνδρες, και αυτό επιτεύχθηκε μία φορά στην πολιορκία της Τριπολιτσάς για λίγους μήνες, και άλλη μία αργότερα με το στράτευμα του Γ. Καραϊσκάκη γύρω από την Αθήνα, την άνοιξη του 1827, επιδιώκοντας να περικυκλώσει τον Κιουταχή. Αντίθετα, μία μόνο οθωμανική στρατιά μπορούσε εύκολα να φτάσει τις 30.000 χωρίς τους βοηθητικούς, και το οθωμανικό κράτος μπορούσε να κινητοποιήσει ταυτόχρονα περισσότερες. Συνολικά, το οθωμανικό κράτος διέθετε ένα στράτευμα της τάξης των 300.000 όλων των σωμάτων.[358] Όμως ο Σουλτάνος δεν μπορούσε να στρέψει το σύνολο αυτού του στρατεύματος αποκλειστικά εναντίον των Ελλήνων, λόγω αφενός της γεωμορφολογίας των ελληνικών περιοχών όπου διεξαγόταν ο πόλεμος, αλλά επίσης επειδή το στράτευμα φρουρούσε και άλλα σημεία των οθωμανικών συνόρων. Μπορούσε, ασφαλώς, να αυξήσει τον αριθμό του στρατού του με επιστράτευση στηριζόμενη σε θρησκευτικά κίνητρα, όπως άρμοζε στην οθωμανική θεοκρατία, αλλά το αποτέλεσμα ήταν στρατιωτικά ασύντακτο, οπότε και η σημασία του περιορισμένη.[359] Στο πλαίσιο της εκτίμησης του γενικού συσχετισμού δυνάμεων, δεν θα πρέπει να παραλείψουμε τις ποιοτικές διαφορές του οπλισμού: ελαφρύς προς μέσο για τους Έλληνες, και ελαφρύς έως πολύ βαρύς για τους Οθωμανούς. Έχουμε, συνεπώς, πολλά επίπεδα συντριπτικών διαφορών των δυνατοτήτων οι οποίες διαμόρφωναν καταρχάς τον συσχετισμό δύναμης σε βάρος των Ελλήνων με χροιά καταθλιπτική. Παρ' όλα αυτά, σε όλα σχεδόν τα απομνημονεύματα των ελλήνων αγωνιστών, περιγράφονται μάχες στις οποίες οι νεκροί Οθωμανοί είναι πολλαπλάσιοι των Ελλήνων. Σε ορισμένες, η διαφορά σε βάρος των πρώτων υπήρξε άκρως συντριπτική. Όπως στην πολιορκία της Τριπολιτσάς, την καταστροφή του Δράμαλη στα Δερβενάκια, την εντυπωσιακή μάχη της Κλείσοβας υπό τον Κίτζο Τζαβέλα, τις αλυσιδωτές μάχες εκκαθάρισης της κεντρικής και δυτικής Στερεάς από το στράτευμα του Γ. Καραϊσκάκη, σε άλλες μάχες υπό τον Μάρκο Μπότσαρη και σε πολλές ακόμα. Κάπως πιο συγκεκριμένα, όπως θα δούμε παρακάτω, σύμφωνα με την εκτίμηση του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου προς τα μέσα του 1827, πριν από τη ναυμαχία του Ναυαρίνου, είχαν σκοτωθεί περίπου 200.000 Έλληνες και Ελληνίδες και υπερδιπλάσιοι Οθωμανοί. Πρόκειται για ένα αποτέλεσμα το οποίο είναι αντιστρόφως ανάλογο προς τον γενικό συσχετισμό δυνάμεων και γεννάει απορίες. Οι Έλληνες νίκησαν τελικά, αλλά γιατί και πώς;

Δεν γνωρίζουμε τον ακριβή συνολικό αριθμό των ελλήνων μαχητών σε όλη τη διάρκεια της Επανάστασης. Μόνο ορισμένες ικανοποιητικές εκτιμήσεις για το σύνολο των έμμισθων μαχητών, σύμφωνα με τους υπολογισμούς του Εκτελεστικού σε προϋπολογισμούς,

---

[358] Odile Moreau, «Être militaire dans l'Empire ottoman», στο *L'Empire ottoman à l'âge des réformes: Les hommes et les idées du "Nouvel Ordre" militaire, 1826-1914*, Istanbul 2007.

[359] H. Şükrü Ilıcak, «Η οθωμανική», *ό.π.*

όπως το 1823, οπότε εκτιμάται στις 51.000 άντρες.[360] Ωστόσο, αυτός ο αριθμός αποτελεί την αποτίμηση μιας στιγμής και δεν περιλαμβάνει το σύνολο εκείνων οι οποίοι πολέμησαν σε όλη τη διάρκεια της Επανάστασης αλλά περιοδικά. Άλλωστε, το συνολικό μέγεθος των μαχητών δεν μπορεί να εκτιμηθεί με την έννοια ενός τακτικού στρατού του οποίου οι αριθμοί είναι πάντα σαφώς προσδιορισμένοι και γνωστοί, αλλά με τη λογική ενός πληθυσμού ο οποίος πολεμούσε σε μεγάλους αριθμούς και με πολλούς τρόπους, καθώς και με εκτεταμένη γεωγραφική διασπορά και ιδίως περιοδικά.[361] Αυτός ο μαχόμενος πληθυσμός είχε στον πυρήνα του τις 18.000 εμπειροπόλεμους που προαναφέρθηκαν, οι οποίοι και αυτοί πολεμούσαν διάσπαρτα, συνήθως συγκροτημένοι σε σώματα που, με μεγάλη ελαστικότητα και οδηγούμενοι από τις ανάγκες ή τις δυνατότητες, κυμαίνονταν συνήθως από λίγες εκατοντάδες έως λίγες χιλιάδες, εκτός των εξαιρέσεων που προαναφέρθηκαν. Αντίθετα, τα οθωμανικά στρατεύματα υπόκειντων σε άλλο μειονέκτημα. Προκειμένου να πολεμήσουν, έπρεπε να μετακινηθούν από ποικίλες βαλκανικές περιοχές, ενίοτε μακρινές, προς τις περιοχές των Ελλήνων, μεταφέροντας οτιδήποτε ήταν απαραίτητο για τη διεξαγωγή των μαχών. Επίσης, να διαβούν στενά περάσματα επειδή αυτή είναι η γεωμορφολογία. Ακόμα και στις περιπτώσεις που ένα μεγάλο οθωμανικό στράτευμα διαχωριζόταν σε δύο τρία μικρότερα σώματα για να αποκτήσει ευελιξία, τα αντικειμενικά δεδομένα καθιστούσαν τα οθωμανικά σώματα βραδυκίνητα και ευάλωτα σε πολλά μικρά ή μεγάλα χτυπήματα των Ελλήνων. Οι τελευταίοι γνώριζαν τον χώρο άριστα και, όπως τονίσαμε, πολεμούσαν εφαρμόζοντας μια έντονη γεωγραφική κινητικότητα, προφανώς προσαρμοσμένη στον συσχετισμό δυνάμεων όπως τον εκτιμούσαν σε κάθε μάχη. Ταυτόχρονα οι χερσαίες ελληνικές δυνάμεις καλύπτονταν στο σύνολό τους από τον πόλεμο στη θάλασσα, όπου τα οθωμανικά πλοία συχνά δεν κατόρθωναν να πλησιάσουν ελληνικές ακτές και να αποβιβάσουν στρατεύματα και εφόδια. Έτσι, οι χερσαίες και οι θαλάσσιες ελληνικές δυνάμεις εξασφάλιζαν ένα γενικό επίπεδο συμπληρωματικότητας των όπλων, σχεδόν ισάξιο με εκείνο ενός ιδιαιτέρως συντεταγμένου τακτικού στρατού.

Εκτός, λοιπόν, από το υψηλό φρόνημα, την αίσθηση του δικαίου στον αγώνα, τα οποία κατά περιόδους κάμπτονταν, οι Έλληνες, ακόμα και οι Πελοποννήσιοι, καθώς εξελίσσονταν σε έμπειρους μαχητές, πολεμούσαν στη στεριά εφαρμόζοντας μια μέθοδο πολέμου, προσαρμοσμένη αφενός στον χώρο τους και αφετέρου στην αντιμετώπιση των πολλών και ισχυρών από τους λίγους: το αντάρτικο. Αυτό το είδος πολέμου το γνώριζαν άριστα, και σε αυτό ανάγκαζαν τους Οθωμανούς να προσέλθουν να πολεμήσουν. Έτσι, σε κάθε μάχη, οι Έλληνες ένοπλοι περιόριζαν σε σημαντικό βαθμό την αποτελεσματικότητα των βαριών αυτοκρατορικών όπλων, του Πυροβολικού και του Ιππικού, καθώς και τον μεγάλο αριθμό των στρατιωτικών σωμάτων των Οθωμανών.

---

[360] *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, τ. 3ος, σ. 113-114.

[361] Ένα παράδειγμα για τον τρόπο συμμετοχής του πληθυσμού στον επαναστατικό πόλεμο και ιδίως για την περιοδικότητα της δράσης, βλ. Πέτρου Μέγγου, *Από τη Σμύρνη στην Ελλάδα του 1821*, Ιωάννινα 2009.

Οι τεχνικές του αντάρτικου καλλιεργήθηκαν περαιτέρω κατά τη διάρκεια της Επανάστασης. Ο Θ. Κολοκοτρώνης τις εφάρμοσε κατά του Ιμπραήμ ως πόλεμο ασταμάτητης, άτεγκτης άσκησης δολιοφθοράς με όλα τα μέσα σχεδόν σε εικοσιτετράωρη συχνότητα, στην οποία ενσωμάτωσε τον πληθυσμό και με μια ακατάπαυστη κινητικότητα των ενόπλων σε πολλά σώματα που κινούνταν σε ολόκληρη την Πελοπόννησο, ενώ τα τρόφιμα τα προμηθεύονταν τοπικά. Ο Γ. Καραϊσκάκης εφάρμοζε μια τακτική πολλών εισόδων και εξόδων από τη μάχη ώστε ο εχθρός να μη γνωρίζει ποιοι και πόσοι τον χτυπούν και να αποδιοργανώνεται. Ο μείζων σουλιώτης στρατηγός Μάρκος Μπότσαρης εφάρμοζε, μεταξύ άλλων, τις νυκτερινές καταδρομές μέσα σε οθωμανικά στρατόπεδα με στόχο να τα αποδιοργανώσει, και αποδιοργανωμένα στην υποχώρησή τους να τα χτυπούν άλλα σώματα σε άλλα σημεία. Φυσικά υπάρχουν και άλλες τεχνικές τις οποίες δεν γνωρίζουμε. Φαίνεται, μάλιστα, πως ήταν ενήμεροι για το αντάρτικο είδος πολέμου σε άλλους λαούς. Αρματολοί, όπως ο Γρίβας και ο Βαρνακιώτης στη δυτική Στερεά, γνώριζαν συγκεκριμένα τον τρόπο με τον οποίο οι Ισπανοί είχαν πολεμήσει εναντίον των αυτοκρατορικών Γάλλων με αντάρτικο.[362]

Ο Δημήτριος Αινιάν περιγράφει τον τρόπο πολέμου των Ελλήνων

Αλλά [...] ούτε δυνατόν ήτο να συγκεντρωθώσι μεγάλα στρατιωτικά σώματα ελληνικά διά την δυσκολίαν των τροφών, ούτε και αν εσυναθροίζοντο τοιαύτα, ηδύναντο ν' αντιταχθώσιν εις τας πεδιάδας και κατά μέτωπον με οθωμανικά στρατεύματα, τα οποία και πυροβολικόν είχον και ιππικόν, ενώ οι Έλληνες ήσαν εστερημένοι αυτών. Αναγκαίως λοιπόν οι Έλληνες έπρεπε να φυλάττωσι τας στενάς διαβάσεις διά να προσβάλλωσι τον εχθρόν, να καταλαμβάνωσιν οχυράς θέσεις, να κλείωνται εις προχείρους τινάς προμαχώνας απροσβλήτους από το ιππικόν, και εκεί να προκαλώσιν τον εχθρόν [...] Όταν δε η εχθρική δύναμις ήτον τοσούτον μεγάλη, ώστε κατ' ουδένα λόγον δεν ήτο δυνατόν να την προσβάλωσιν [...] απεσύροντο της διαβάσεως, άφηναν το μεγαλύτερο μέρος της στρατιάς να διαβή, και ή προσέβαλον τα οπίσθια, ή κατέτρεχον τα αποσπώμενα [...] σώματα, ή τελευταίον κατελάμβανον [...] τας διόδους όθεν επρόκειτο να μετακομίσωσι τροφάς [...] Τα Οθωμανικά στρατεύματα μη δυνάμενα να εφοδιασθώσι [...] ηναγκάζοντο να αποσυρθώσι [...]

Αλλά το σχέδιον τούτο του πολέμου δεν ήτο δυνατόν να επιτύχη εάν ο εχθρός ηδύνατο να εφοδιάζεται από την θάλασσαν [...] όμως το ελληνικόν ναυτικόν, όχι μόνον εις τα ελληνικά παράλια δεν άφησε τον εχθρόν να πλησιάση, αλλά τον κατεδίωξε και εις την ιδίαν αυτού επικράτειαν.[363]

---

[362] David Urquhart, *The Spirit of the East*, τ. 1ος, σ. 48.
[363] Δημητρίου Αινιάνος, «Ο Έλλην στρατιώτης», σ. 22.

Παρά ταύτα, η αντάρτικη μέθοδος πολέμου δεν θα μπορούσε να έχει ικανοποιητική αποτελεσματικότητα εάν απουσίαζε ο λαϊκός παράγοντας, αν οι ελληνικοί πληθυσμοί παρέμεναν εν πολλοίς ουδέτεροι, αδρανείς. Με βάση τον αριθμό των νεκρών που προαναφέρθηκαν, επίσης τη συμμετοχή στις εκλογές όπως είδαμε, αλλά και άλλες δράσεις όπως θα δούμε αναλύοντας το πολιτικό πεδίο της Επανάστασης, διαπιστώνουμε την ευρύτατη λαϊκή συμμετοχή στον Αγώνα με πολλούς τρόπους. Εξαναγκασμένοι και με δική τους πρωτοβουλία, οι ελληνικοί πληθυσμοί δεν συμμετείχαν μόνο ως ένοπλοι μαχητές, αλλά και με ποικίλους και απρόσμενους τρόπους, γεγονός το οποίο έδινε εντέλει την κοινωνική δύναμη και πολλαπλασίαζε την αποτελεσματικότητα του αντάρτικου πολέμου. Οι Έλληνες, σε αντικειμενική αδυναμία να συγκροτήσουν ένα μεγάλο κλασικό τακτικό στράτευμα, να αποκτήσουν Ιππικό και Πυροβολικό σε αξιοπρόσεκτα μεγέθη, επέλεξαν να ανατρέπουν τον συντριπτικό εις βάρος τους συσχετισμό σε κάθε μάχη ξεχωριστά. Πολεμούσαν όταν εκτιμούσαν ότι θα νικήσουν, ή δεν θα ηττηθούν βαριά. Αλλιώς υποχωρούσαν και παρακολουθούσαν τον εχθρό έως ότου θα βρισκόταν σε αδύνατη θέση ώστε να τον χτυπήσουν, ή και να τον συντρίψουν αν διέθεταν τις δυνάμεις, και οπωσδήποτε να τον βγάλουν εκτός μάχης. Πρόκειται λοιπόν για επιλογή τους είδους εκείνου του πολέμου το οποίο οι έλληνες μαχητές γνώριζαν καλά. Επιπλέον, το είδος αυτό του πολέμου διευκολυνόταν από το γεγονός ότι το σύνολο των μαχών δινόταν σε εδάφη στα οποία οι Έλληνες ζούσαν, και ορισμένοι, όπως οι αρματολοί και οι Σουλιώτες, πολεμούσαν σε αυτά και με την ίδια μέθοδο από αιώνες. Σε αντίθεση, λοιπόν, με τους Οθωμανούς, οι Έλληνες πολεμούσαν στους τόπους τους και στις κοινωνίες τους σαν τα ψάρια στο νερό, όπως έχει πει κάποιος άλλος ηγέτης του λαϊκού πολέμου.

Για τον πόλεμο στη θάλασσα μιλήσαμε ήδη στο κεφάλαιο για τις ελληνικές ναυτικές δυνάμεις. Στη θάλασσα τα μειονεκτήματα των ελλήνων ναυτικών ήταν ανάλογα με εκείνα των χερσαίων δυνάμεων. Μικρότερα πλοία, λιγότερα και πιο αδύναμα κανόνια έως το τέλος του 1826, οπότε έφτασαν η βαριά φρεγάτα *Ελλάς* και το ατμόπλοιο *Καρτερία.* Έως το τέλος του καλοκαιριού του 1827, πριν από τη ναυμαχία του Ναυαρίνου, οι αλλεπάλληλες επιτυχίες των ελλήνων ναυμάχων οφείλονταν αφενός στην εξαιρετική γνώση των θαλασσών και των ακτών του Αιγαίου, του Ιονίου και της νοτιοανατολικής Μεσογείου, και αφετέρου στην υψηλή ναυτική τους δεξιότητα. Και προφανώς στο επαναστατικό τους φρόνημα. Μπορεί τα κανόνια των Ελλήνων να ήταν λιγότερα και αδύναμα ώστε κάποιες φορές να μην μπορούν ούτε καν να διατρήσουν το σκαρί των βαριών οθωμανικών πολεμικών πλοίων, αλλά είχαν το πυρπολικό. *Τα Θεία ηφαίστεια*, αυτό το άκρως επίφοβο όπλο των ελλήνων ναυμάχων, ήταν, όπως είπαμε, αποτελεσματικό ακόμα και στις περιπτώσεις που δεν έκαιγε το μεγάλο, συνήθως, οθωμανικό πλοίο στο οποίο το προσκολλούσαν. Έτσι εξηγείται η τεράστια διαφορά απωλειών ή και αιχμαλωσιών πλοίων μεταξύ Ελλήνων και Οθωμανών. Σε μια γενική προσέγγιση της τάξης

μεγέθους, η αναλογία απωλειών ανερχόταν σε δεκαεφτά βυθισμένα ή αιχμαλωτισμένα οθωμανικά πλοία για κάθε ένα βυθισμένο ή αιχμαλωτισμένο ελληνικό.[364] Ας υπενθυμίσω ότι περίπου τα μισά από τα οθωμανικά και αιγυπτιακά πλοία που είχαν αιχμαλωτίσει οι Έλληνες ήταν φορτηγά πολεμικών νηοπομπών. Σε κάθε περίπτωση πρόκειται για ναυτική συντριβή των Οθωμανών, οι οποίοι ήταν εξαιρετικά κακοί ναυτικοί, και δευτερευόντως των Αιγυπτίων πριν από τη ναυμαχία του Ναυαρίνου.

Αν, λοιπόν, είναι απαραίτητο να οδηγηθούμε σε κάποιο συμπέρασμα, αυτό είναι πως οι Έλληνες πολέμησαν στη στεριά και στη θάλασσα ορθολογικά. Τα εμπειροπόλεμα σώματα διέθεταν εξαιρετική γνώση του χώρου, επίσης κατείχαν άρτια τεχνικές γνώσεις και δεξιότητες αντάρτικου πολέμου, μαζί και εμπειρία, ενώ γενικά εφάρμοσαν μια στρατηγική ώστε να φέρνουν τον πόλεμο κατά το δυνατόν στα μέτρα τους. Και έτσι, σχεδόν σε κάθε μεμονωμένη μάχη, ανέτρεπαν σε ποικίλους βαθμούς τον αρνητικό συσχετισμό δυνάμεων που ίσχυε γενικά. Πέρα, όμως, από τα μετρήσιμα μεγέθη, τον συσχετισμό μεταξύ Ελλήνων και Οθωμανών ρύθμιζαν και τα ιδεολογικά κίνητρα εκατέρωθεν, ίσως, ακόμη, και ορισμένα πολιτισμικά χαρακτηριστικά.

Στοιχεία για την επαναστατική ιδεολογία

Σε όλες τις επαναστάσεις, απέναντι στις ιστορικές αδράνειες, τις αντινομίες και τις φυγόκεντρες τάσεις οι οποίες αναπόφευκτα προκαλούνται, λειτουργούν δύο κύριες κεντρομόλες δυνάμεις: η πολιτική βούληση των εν γένει ηγεσιών, με την οποία εξασφαλίζεται, λίγο πολύ, η συνέχεια της αγωνιστικής δυναμικής, και η επαναστατική ιδεολογία η οποία τείνει σε κάποιο βαθμό να αναστρέφει τις φυγόκεντρες τάσεις και ταυτόχρονα να πολώνει την αντιπαράθεση με τον εχθρό. Στην Ελληνική Επανάσταση οι ηγεσίες δεν υστερούσαν καθόλου σε βούληση. Σε ό,τι αφορά τη συγκεκριμένη επαναστατική ιδεολογία, τα πράγματα πρέπει να τα εξετάσουμε κάπως συστηματικότερα.

Καθώς έχει ορίσει ο Σλαβόι Ζίζεκ, οι άνθρωποι διαθέτουμε ένα ελάχιστο περιθώριο υποκειμενικής ελευθερίας. Μέσω αυτής προσλαμβάνουμε όχι τον κόσμο αλλά τη σχέση μας με αυτόν, ερμηνεύοντάς τον ταυτόχρονα.[365] Το γεγονός ότι αναφερόμαστε σε υποκειμενικότητα και ιδεολογία, δηλαδή στοιχεία που δεν είναι απτά, δεν συνεπάγεται ότι αναφερόμαστε σε κάτι εξωκοινωνικό, εξωιστορικό και εντέλει σε κάτι μεταφυσικό. Αντίθετα, κάθε ιδεολογία (όπως άλλωστε και κάθε υποκειμενικότητα), ακριβέστερα το νοηματικό της φορτίο, έχει βαρύτατη υλικότητα ως προς τις συνέπειες και υπόκειται στον κανόνα της ιστορικότητας, είναι δηλαδή συγκεκριμένη σε κάθε εποχή και κοινωνία. Αν, όπως συνήθως συμβαίνει στην ιστοριογραφία, περιοριστούμε στην καθαρή, την

---

[364] E. M. L. Economou, N. Kyriazis, Annita Prassa, "The Greek Merchant Fleet", σ. 13-14, πίνακας 5.

[365] Δεν ξέρω αν είναι απαραίτητο να θυμίσω ότι αναφέρομαι στον Luis Althusser, «Idéologie et appareils idéologiques d'État», *Positions (1964-1975)*, Paris 1976, σ. 67-125.

ορθολογικά ολοκληρωμένη εκδοχή της ιδεολογίας της Επανάστασης, εκείνη η οποία εκφράζεται από λίγους διανοούμενους και πολιτικούς σε κάποια βιβλία, τότε αυτομάτως περιοριζόμαστε κοινωνικά στους ελάχιστους φορείς της σε σχέση με τον συνολικό πληθυσμό. Και πάντως, για την καθαρότερη δημόσια εκδοχή του συστήματος των επαναστατικών ιδεολογικών αξιών, μπορούμε να ενσκήψουμε στα Συντάγματα, ιδίως σε εκείνο της Τροιζήνας, όπου εμπεριέχονται σχεδόν όλες οι νεωτερικές αξίες, με κάποιους μικρούς συμβιβασμούς.

Κατά την Ελληνική Επανάσταση, λοιπόν, όπως και σε όλες όσες προηγήθηκαν και σε άλλες που ακολούθησαν, η πολιτική ιδεολογία συμπυκνωνόταν στον επαναστατικό πατριωτισμό, καλλιεργημένο στοιχειωδώς κατά την Αμερικανική, αλλά αποθεωμένο και διεθνοποιημένο από τη Γαλλική Επανάσταση και τους ναπολεόντειους πολέμους. Ο Ελληνικός Διαφωτισμός στη ριζοσπαστική εκδοχή του είχε ενστερνιστεί τα πατριωτικά σύμβολα, προεικάζοντας ένα μέλλον ελεύθερο από το παρελθόν της υποτέλειας.[366] Οπότε, επέλεγε από το παρελθόν των Ελλήνων την όντως λαμπρή περίοδο της κλασικής αρχαιότητας για να φωτίσει, εντέλει να θεμελιώσει, το μέλλον με ελευθερία. Το 1817 έγραφε ο Φιλικός και διανοούμενος Νικόλαος Σκούφος: *Θαρσείτε, φίλοι Έλληνες* [...] *ολίγη φιλοτιμία, και η νίκη βεβαία· μικρός σπινθήρ Πατριωτισμού, και η γενική και μερική ευδαιμονία βεβαιοτάτη* [...] *Ναι, ευγενείς απόγονοι προγόνων Ηρωικών! Της υψηλοτάτης του πατριωτισμού αρετής έχετε κατ' εξοχήν χρείαν εις την σημερινήν κατάστασιν της Πατρίδος και του έθνους σας.*[367] Ο πατριωτισμός ως επαναστατική ιδεολογία της εποχής αποτελούσε, ασφαλώς, πιο πολύπλοκο σύστημα ιδεών και αξιών από όσο αφήνει να διαφανεί το σύντομο προτρεπτικό απόσπασμα του συγγραφέα. Αλλά το σημαντικό είναι ότι του αποδίδει μια εξαιρετική δύναμη, τόση ώστε να οδηγήσει στην ευδαιμονία.

Ας αρχίσουμε από τους ισχυρούς μεταξύ των Ελλήνων. Πιστεύω ότι ο πατριωτισμός σε ποικίλες παραλλαγές συμπύκνωνε τις στρατηγικές πολιτικές επιδιώξεις της κάθε ελληνικής ηγετικής ομάδας. Ταυτόχρονα τις νομιμοποιούσε επειδή αναφερόταν στη διακριτή ιστορία των Ελλήνων επί της οποίας θεμελιώνονταν το φυσικό δικαίωμα στην ελευθερία και η πολιτική στόχευση για ανεξάρτητη πολιτική ύπαρξη. Κατ' επέκταση καθιστούσε ηθικά θεμελιωμένη κάθε επαναστατική δράση, ανεξάρτητα από όσα αυτή συνεπαγόταν. Αυτό πιστεύω προκύπτει από την πράξη πολλών μελών των ελληνικών ελίτ να ενταχθούν στη Φιλική. Ασφαλώς, αυτή η πράξη, λόγω της βαρύνουσας σημασίας της, δεν θα μπορούσε να αποτελεί απλώς και μόνο το αποτέλεσμα της αγανάκτησης από τη διάχυτη ανομία των Οθωμανών. Εκτιμώ ότι με την πράξη ένταξης σε μια επαναστατική οργάνωση επικύρωναν αυτό το ισχυρό, από ό,τι φαίνεται, διαλεκτικό πλέγμα

---

[366] (Νικόλαος Σκούφος), *Δοκίμιον περί πατριωτισμού προς τους κατοίκους των Ιονικών επτά νήσων*, Εν Φιλαδελφία 1817.

[367] *Στο ίδιο*, σ. 4.

ιδεολογικών συμβόλων και αξιών τα οποία με τη σειρά τους πρόβαλλαν την ελευθερία και την ανεξαρτησία ως το μόνο δυνατό μέλλον για τους Έλληνες, από όπου και το σύνθημα στην απολυτότητά του: Ελευθερία ή Θάνατος.

Ωστόσο, το κατεξοχήν επιστημονικό ζητούμενο, εκείνο το οποίο παρουσιάζει το μεγαλύτερο ενδιαφέρον, είναι η επαναστατική ιδεολογία στις μάζες. Πόσο βαθιά μπορούμε να σκάψουμε στα αρχεία για να ανασυντάξουμε, με ατελή αποτελέσματα ασφαλώς, τις υποδοχές επί των οποίων αρθρωνόταν η επαναστατική ιδεολογία στις μακραίωνες παραστάσεις των μεγάλων μαζών, στα βιώματα της υποτέλειας όπως είχαν διαμορφωθεί επί αιώνες, στις αξεδιάλυτες θρησκευτικές προλήψεις και παγανιστικές μαγγανείες; Ο βαθμός στον οποίο θα ηγεμόνευε αυτή η ιδεολογία σε ευρύτερα στρώματα των ελληνικών πληθυσμών, δηλαδή θα αποτελούσε την κυρίαρχη ερμηνεία της σχέσης των ραγιάδων με το οθωμανικό πλαίσιο στο οποίο ζούσαν, θα επηρέαζε την κινητοποίηση υπέρ της Επανάστασης. Θα αποτελούσε, δηλαδή, ισχυρή κινητήρια δύναμη δράσης για το χτίσιμο του μέλλοντος.

Από το ξέσπασμα της Επανάστασης, και με τους ποικίλους χειρισμούς των πολιτικών ηγεσιών, αλλά και ανεξάρτητα από αυτές, με την έκδοση αρκετών εφημερίδων, δημόσιων λόγων, φυλλαδίων, λίγων εφημερίδων τοίχου σε πόλεις, το βάρος του κύρους των προσωπικοτήτων που ήταν φορείς της ιδεολογίας αυτής, ο επαναστατικός πατριωτισμός κέρδιζε κοινωνικό χώρο, διαχεόταν στον εν γένει πληθυσμό. Ο γάλλος Φιλέλληνας αξιωματικός Luis Maxime Raybaud είδε απλούς κληρικούς οι οποίοι καλούσαν με φλογερούς πατριωτικούς λόγους τους πιστούς να πάρουν τα όπλα εναντίον των Οθωμανών, και πολλοί από αυτούς ανταποκρίνονταν με ό,τι διέθεταν που θα μπορούσε να θυμίζει όπλο.[368] Ιερείς ενταγμένοι στην επαναστατική δράση έδιναν προτεραιότητα στον κόσμο αυτό, παρακάμπτοντας τις απαιτήσεις τις χριστιανικής πίστης. Προπαγάνδιζαν μια αμιγώς κοσμική ιδεολογία, χρησιμοποιώντας το κύρος τους και τα λόγια της πίστης. Έτσι, με χίλιους τρόπους και πολλά μέσα, διαμορφωνόταν μια μορφή ενοποιητικής ιδεολογικής δύναμης, την οποία ο χειμαριώτης στρατηγός Σπυρομίλιος θεωρούσε και αυτός ακαταμάχητη: *Ούτ' εδύνατο* [ο Κιουταχής] *να πιστεύση το, όπου συναθροισμένοι άνθρωποι έχοντες τον πατριωτισμόν οδηγόν, τίποτις δεν τους δαμάζει.*[369]

Με μια αρχική λεξικογραφική προσέγγιση στα Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας, είκοσι πέντε τόμους εγγράφων αναρτημένων στην ιστοσελίδα της Βουλής των Ελλήνων, διαπιστώνουμε, από τις υπογραφές και μόνο, το κοινωνικό βάθος και το γεωγραφικό εύρος διάχυσης του πατριωτισμού: *Οι ευπειθείς πατριώται, χαιρετούμε πατριωτικά, αδελφέ πατριώτη, οι πατριώται, εις το πατριωτικόν καθήκον αφιερωμένοι, κατά τας*

---

[368] Luis Maxime Raybaud, *Mémoires sur la Grèce pour servir à l'histoire de la guerre de l'Indépendance, accompagnés de plans topographiques*, τ. 1ος, Παρίσι 1824, κεφάλαιο 2ο, σ. 29, και Στεφάνου Ιω. Στεφανοπούλου, *Απομνημονεύματα*, σ. 38.

[369] Σπυρομίλιου, *Απομνημονεύματα*, σ. 62.

πατριωτικάς μας πεποιθήσεις κινούμενοι, ο πατριώτης και αδελφός, κ.ο.κ. Ο αριθμός των εν λόγω αναφορών ξεπερνάει τις 2.000 και είναι διεσπαρμένος γεωγραφικά σε πολλούς ελληνικούς τόπους. Από αυτή την προσωρινή προσέγγιση μπορούμε να υποθέσουμε την κοινωνική δυναμική υιοθέτησης του επαναστατικού πατριωτισμού από ευρέα τμήματα των ελληνικών πληθυσμών.

Υποστηρίζω ότι η ιδεολογία αυτή ήταν η θετική μετάπλαση, η πολιτικοποίηση μιας άλλης ιστορικά μακράς αλλαγής αυτοπροσδιορισμού, όπως είπαμε ξεκινώντας αυτό το βιβλίο. Να υπενθυμίσω ότι οι οθωμανοί κατακτητές, από τον 17ο αιώνα για αστικούς κύκλους (και για μικρές κοινωνικές ομάδες μορφωμένων Ελλήνων ήδη από το τέλος του 15ου αιώνα), άρχισαν σταδιακά, αργά, να γίνονται αντιληπτοί από τους κατακτημένους ως ξένοι, δυνάστες, βάρβαροι κατακτητές. Με αυτές και άλλες ανάλογες λέξεις, αρχικά περιορισμένες σε χρήση από σχετικά λίγους, σχηματίζονταν ιστορικά οι όροι πρόσληψης της σχέσης των κατακτημένων προς τους κατακτητές. Δηλαδή το καθεστώς της κατάκτησης είχε αρχίσει να συνειδητοποιείται από τους κατακτημένους ως απορριπτέα κατάσταση της ζωής τους, και κατά τούτο οι σχέσεις τους με τους κατακτητές να αλλάζουν υποκειμενικά. Ας υπενθυμίσω ότι αυτή η ιστορική πορεία ανερχόμενης συνειδητοποίησης την οποία επισημάναμε στο εισαγωγικό κεφάλαιο, είχε ως υπόβαθρο μια ακόμη παλαιότερη τάση πολιτισμικής διαφοροποίησης από το οθωμανικό δεσποτικό πλαίσιο κυριαρχίας, με κοινωνική αφετηρία τμήματα των ανερχόμενων ελληνικών αστικών ομάδων. Συμπυκνωνόταν και συμβολιζόταν στο όνομα «Έλληνας». Αυτή η αλλαγή της πρόσληψης την οποία διαμόρφωναν οι κατακτημένοι για τον εαυτό τους, και σε αντιδιαστολή με τους κατακτητές τους, καλλιεργούσε και διέχεε σταδιακά στον ελληνικό κοινωνικό χώρο μια ρήξη με τους Οθωμανούς, η οποία εντεινόταν στον βαθμό που αυξανόταν η ισχύς των ελληνικών ηγετικών ομάδων και παροξυνόταν η λεηλατικού τύπου ανομία. Από αυτές τις έντονες τριβές που προκαλούνταν από τις αντίρροπες κοινωνικές και εντέλει ιστορικές τάσεις μεταξύ Ελλήνων και Οθωμανών, αναδυόταν η πολιτικοποίηση των ραγιάδων. Και η αδυναμία να εκφραστούν πολιτικά μεταστρεφόταν σε βαθύτατη συλλογική απέχθεια, μίσος προς τους κυρίαρχους, διάχυτο σε μεγάλο μέρος των Ελλήνων, ισχυρών και ταπεινών, αν και για διαφορετικούς λόγους.[370] Αυτό το κράμα μίσους και περιφρόνησης συναντάμε στην Επανάσταση να γίνεται πράξη. Το ίδιο φαινόμενο γνωρίζουμε ότι εκδηλώθηκε από μεγάλα τμήματα της Τρίτης Τάξης κατά τη Γαλλική Επανάσταση προς τους αριστοκράτες, τον κλήρο και τη Μοναρχία, αλλά και σε κάθε επανάσταση παρατηρούμε το ανάλογο φαινόμενο.

Η δράση που αναπτύχθηκε κατά την Ελληνική Επανάσταση, η πολεμική και γενικότερα η επαναστατική, αποτέλεσε μια διαδικασία η οποία, εκτός των άλλων, αποδέσμευε από τον φόβο, μετέπλαθε τα συναισθήματα σε περιφρόνηση για τον εχθρό, γεννούσε μια

---

[370] Φωτάκος, *Απομνημονεύματα*, τ. 1ος, σ. 292-293.

επιθετική δύναμη, κάποια αυτοπεποίθηση. Ο στρατηγός Σπυρομίλιος, και πάλι, με τη ματιά του επαγγελματία στρατιωτικού, έγραφε: *Το να θυσιάζωμεν Τούρκους μάς έγινεν πλέον έξις. Και αυτοί οι δυστυχείς εγίνοντο θύμα του πυρός μας καθημερινώς, μη δυνάμενοι παρά να υπακούωσι εις την επιμονήν του Ρεσίτ Μεχμέτ πασιά* [Κιουταχή]. *Και οι Τούρκοι οίτινες προ οκτώ μήνας μάς εφαίνοντο θηρία και οπού μας ετρόμαζαν με το πλήθος, και οπού από το πυρ και το σίδερόν τους δεν εσώθησαν ούτε οι λόγγοι, και σχεδόν ούτε αυτοί οι βράχοι, αυτοί οι ίδιοι Τούρκοι τώρα μας φαίνονται άνανδροι και τους περιφρονώμεν.*[371] Αυτή την ίδια περιφρόνηση, αλλά σε παιγνιώδη εκδοχή, διαπίστωνε ο ιδιαιτέρως παρατηρητικός και διεισδυτικός γάλλος Φιλέλληνας τον οποίο προανέφερα, παρακολουθώντας ένα καρναβάλι στην Τήνο το 1823. Σε αυτό οι χωρικοί και οι αστοί του νησιού, προκειμένου να χλευάσουν τους πρώην κατακτητές τους, μεταμφιέζονταν κοροϊδευτικά σε οθωμανούς αξιωματούχους.[372]

Από την απέχθεια και τον φόβο στο μίσος, και από εκεί στην περιφρόνηση και την αυτοπεποίθηση. Αυτή ενδεχομένως ήταν συνοπτικά η διαλεκτική των συναισθημάτων τα οποία σχημάτιζαν την κινητήρια δύναμη που γεννούσε το φρόνημα των μαχόμενων Ελλήνων, ιδίως των απλών ανθρώπων, ασφαλώς με παραλλαγές και παλινδρομήσεις. Αυτά τα συναισθήματα, πιστεύω, μετουσιώνονταν θετικά στα ιδεολογικά σύμβολα του επαναστατικού πατριωτισμού, κωδικοποιημένα ως «Έλληνες», «έθνος», «ελευθερία» «ανεξαρτησία». Σε κάθε περίπτωση, στην αφετηρία αυτής της διαδικασίας μετουσίωσης δεν βρισκόταν παρά η κάθε μορφή επαναστατικής δράσης. Ο Φωτάκος στα απομνημονεύματά του διατυπώνει με ακρίβεια την απαρχή αυτής της διαλεκτικής: *Η μάχη αυτή* [Δολιανά, 18 Μαΐου 1821] *είναι πολύ σημαντική, διότι προτού είχε γίνει η μάχη του Βαλτετσίου και έπειτα από αυτάς τας μάχας έλαβαν οι Έλληνες τόλμην μεγάλην να μη φοβούνται πλέον τους Τούρκους, και άρχισαν να ερωτούν πού είναι οι Τούρκοι, όχι σαν πρώτα ότε έλεγαν, έρχονται οι Τούρκοι και έφευγαν.*[373] Και ο Luis Maxime Raybaud και πάλι, παρατηρώντας έλληνες μαχητές την ώρα της επίθεσης, διαπίστωνε ότι *οι Έλληνες βγάζουν μια λαρυγγική κραυγή όταν πλησιάζουν τον εχθρό. Αλλά αυτή η κραυγή παίρνει μια άλλη απόχρωση όταν υψώνουν το γιαταγάνι* [...] *η πικρή ειρωνεία της νίκης, ο θυμός της εκδίκησης, η απάνθρωπη χαρά του αίματος εκφράζονται ταυτόχρονα στην κραυγή και μαζί ένα σαρδόνιο, άγριο γέλιο όχι λιγότερο τρομερό.*[374] Ο πελοποννήσιος επίσκοπος, ο Έλους Άνθιμος, έχοντας διαπιστώσει ότι οι έλληνες μαχητές, ιδίως οι μικροί, σκότωναν και τους αιχμαλώτους, προσπάθησε, μιλώντας στο στράτευμα πριν από την πολιορκία της Τριπολιτσάς, να εξηγήσει ότι έπρεπε να σκοτώνουν αλύπητα τους εχθρούς κατά τη μάχη, αλλά να προ-

---

[371] Σπυρομίλιου, *Απομνημονεύματα*, σ. 90.
[372] Luis Maxime Raybaud, *Mémoires*, τ. 2ος, σ. 131.
[373] Φωτάκος, *Απομνημονεύματα*, τ. 1ος, σ. 209.
[374] Luis Maxime Raybaud, *Mémoires*, τ. 1ος, σ. 466.

σέχουν τους αιχμαλώτους εφόσον και αυτοί δεν αντενεργούσαν.[375] Δεν γνωρίζουμε την απήχηση των λόγων του επισκόπου, αλλά ξέρουμε τον πολύ μεγάλο αριθμό των νεκρών Οθωμανών και Τουρκαλβανών κατά την πολιορκία της Τριπολιτσάς.

Καμία εχθρότητα δεν έχει τόσο βάθος, τέτοια ένταση και τόσο απόλυτη ιστορική και ηθική νομιμοποίηση όση εκδηλώνεται από έναν πρώην καταπιεσμένο και τώρα επαναστατημένο απέναντι στον καταπιεστή του. Και αυτή η εχθρότητα αποτελεί κινητήρια δύναμη καθαυτή, εφόσον αποδεσμευόμενη από τον φόβο αρχίζει να εκφράζεται ως περιφρόνηση του επαναστατημένου προς τον εχθρό του. Περιφρόνηση γενικά, και ιδιαίτερα περιφρόνηση προς τη ζωή του εχθρού, η οποία, άλλωστε, έχει ως ηθικό αντιστάθμισα ότι και ο επαναστάτης διακινδυνεύει τη δική του ζωή. Πιθανότατα δεν θα μπορέσουμε να το αποδείξουμε ποτέ, αλλά αποτελεί ισχυρό ενδεχόμενο ότι το σύνθημα «Ελευθερία ή Θάνατος», όντας κυριολεκτικό, θα πρέπει να είχε διεισδύσει αρκετά στις ελληνικές κοινωνίες.

Ας σκεφτούμε, λοιπόν, το κατεξοχήν ιδεολογικό σύμβολο της Επανάστασης, την Ελευθερία. Πέραν του γεγονότος ότι η ανθρώπινη ζωή σε εκείνες τις κοινωνίες πολιτισμικά είχε σχετική αξία σε σύγκριση με τις σημερινές δικές μας, ο επιπλέον λόγος που ο θάνατος κατά την Επανάσταση αποτελούσε την εναλλακτική επιλογή στην ελευθερία, ήταν επειδή ο θάνατος για την ελευθερία ήταν συλλογικός και πολιτικός, ενός σώματος κοινωνικού το οποίο πάλευε για ένα αγαθό κοινό για όλους: την πολιτική ύπαρξη και την ανεξαρτησία του, δηλαδή την πολιτική ελευθερία. Αλλά το σύνθημα, μακριά από το να είναι μελοδραματικό και πεισιθάνατο, σηματοδοτούσε και μια στάση: τι νόημα έχει η ζωή χωρίς ελευθερία; Ή, όπως διακήρυξε στις 5 Μαΐου του 1827 ο πρόεδρος της Γ' Εθνοσυνέλευσης, σημαίνων πελοποννήσιος προεστός Γεώργιος Σισίνης, *Έλληνες! Εις μάτην φείδεται της ζωής του όστις είναι καταδικασμένος εις θάνατον· ημείς είμεθα ήδη καταδικασμένοι, ο δε σφαγεύς ημών οθωμανός δεν θα βάλη την μάχαιράν του εις την θήκην αν δεν μας κατασφάξη άπαντας ωσάν πρόβατα. Πού, τάχα, θα καταφύγωμεν; Αλλού δεν ευρίσκομεν ασφάλειαν παρά εις τα όπλα μας και εις το σύνθημά μας «Ή ελευθερία ή θάνατος». Αλλά τι δεν κατορθώσαμεν έχοντες απόφασιν να αποθάνωμεν* [...] *Εξολοθρευταί των τυράννων.*[376]

Σε αυτόν τον έβδομο χρόνο της Επανάστασης που μιλάει ο πρόεδρος Γ. Σισίνης, και στην πραγματικότητα από τα πρώτα μόλις χρόνια, οι έλληνες μαχητές, ιδίως εκείνοι που δεν είχαν πολεμήσει ποτέ, όπως και ο κοινωνικός τους περίγυρος, είχαν πραγματοποιήσει με τη δράση τους ένα τεράστιο άλμα. Είχαν περάσει από τον υποτελή βίο και τον ορίζοντα της οικογένειας, του χωραφιού και του χωριού, στον κόσμο του πολέμου, του κινδύνου, του θανάτου και γενικότερα της ανατροπής. Όλα αυτά τα απολύτως πρωτόγνωρα ήταν νομιμοποιημένα από την πατριωτική ιδεολογία, όπως επίσης και από τις

---

[375] Olivier Voutier, *Mémoires du colonel Voutier sur la guerre actuelle des Grecs*, Paris 1823, σ. 80-82.
[376] *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, τ. 3ος, σ. 561.

πολιτικές επαναστατικές αρχές, τον καπετάνιο, τους κληρικούς, τη Διοίκηση, όλοι του κόσμου ετούτου. Ο κόσμος των παλαιών απόλεμων, ο οποίος χαρακτηριζόταν από την επανάληψη του ιδίου από εποχή σε εποχή για αιώνες, αυτός ο κόσμος τώρα μαχόταν ένοπλα και με πολλούς άλλους τρόπους, πραγματοποιώντας τομές πρώτα από όλα στη δική του ζωή. Οπότε, εκκοσμικευόταν ραγδαία από τη δράση, τις νέες πρακτικές ανάγκες, τους κινδύνους, τον νομιμοποιημένο με επαναστατικά κριτήρια θάνατο. Μήπως, μετά από αιώνες θεοκρατικής δεσποτείας, όπου οι χαρές της ζωής ήταν υποτυπώδεις ενώ η σωτηρία θα ερχόταν στην άλλη ζωή ενδεχομένως, οι ταπεινοί ανακάλυπταν τη σωτηρία στη γη, εντέλει τη σωτηρία εν ζωή, η οποία είχε πάρει τη μορφή της εγκόσμιας ελευθερίας;

Ορισμένες μαρτυρίες δείχνουν ότι εκτός από τη συντεταγμένη ελευθερία θα πρέπει να υπήρξαν και κάποια στοιχεία απελευθέρωσης. Ο λαός *αυθαδίαζε* σε προεστούς, εξεγειρόταν εναντίον τους, ιδίως σε στιγμές ανέχειας, πλέον δεν υπάκουε όπως παλιά, όπως έγραφε ο υδραίος μεγιστάνας Λάζαρος Κουντουριώτης.[377] Όπως, επίσης, υπήρχαν διαμαρτυρίες αξιωματούχων κληρικών προς το Βουλευτικό για ανυπακοή λαϊκών στοιχείων προς αυτούς και προς την πίστη.[378] Βέβαια, τη διαμαρτυρία των κληρικών εξηγεί και προσγειώνει ο Φωτάκος ανεξάρτητα από αυτούς, λέγοντας πως με την Επανάσταση κανείς, πλέον, δεν πρόσφερε τον εαυτό του θύμα θρησκευτικού ζήλου, αλλά μάλλον της ελευθερίας.[379] Ας τονίσω, λοιπόν, ότι οι έλληνες μαχητές, και γενικότερα ο πληθυσμός ο οποίος μαχόταν με ποικίλους τρόπους, δεν ανακάλυψε την ελευθερία αφότου υπογράφηκε η ανεξαρτησία του ελληνικού κράτους το 1830. Οι ταπεινοί, ιδίως αυτοί, δηλαδή η συντριπτική πλειονότητα των Ελλήνων, ανακάλυπταν την ελευθερία από την αρχή της Επανάστασης, διαρκώς. Αναδυόταν από την ελεύθερη έκφραση του μίσους στις μάχες· ξεπηδούσε από την απόλαυση της εκδίκησης· από τον φόβο στις μάχες και τη χαρά στις νίκες, στις εκλογές, στην ελεύθερη συζήτηση, στη δέσμευση σε έναν σκοπό ο οποίος τους εξύψωνε σε αξιοπρεπείς και υπερήφανους ανθρώπους σε σχέση με το καθεστώς του ραγιά· στην αντιλογία ή και την επιθετικότητα προς τους παλαιούς προεστούς, αλλά κυρίως στη δυνατότητα να σκοτώνουν τους παλαιούς καταπιεστές νόμιμα και χωρίς τον φόβο της βαριάς αμαρτίας ή της τιμωρίας. Οπότε, η συντριπτική πλειονότητα των ελληνικών πληθυσμών, η οποία ασφαλώς δεν γνώριζε τον ακριβή αφηρημένο ορισμό της ελευθερίας και του πατριωτισμού όπως ένας διανοούμενος ή κάποιος μορφωμένος πολιτικός, ωθούνταν εξ αντικειμένου να αντιληφθεί θαυμάσια και με ακρίβεια ότι

---

[377] Alexandre Soutsos, *Histoire*, σ. 439-440. Παρόμοιες αντιδράσεις προεστών στο Μεσολόγγι βλ. Ε. Γ. Πρωτοψάλτης (επιμ.), *Μνημεία*, τ. 5ος, σ. 270-271, και για την Ύδρα, βλ. Αντώνιος Λιγνός (επιμ.), *Αρχεία Λαζάρου*, τ. 3ος, σ. 42.

[378] Γράφουν οι κληρικοί στο κείμενο-διαμαρτυρία: *Ο λαός εξώκειλε και εξετράπη του θρησκευτικού, μηδόλως θέλων ειδέναι ούτε θρησκείαν, ούτε εκκλησίαν, ούτε νόμους εκκλησιαστικούς, ούτε ποιμένας του λαού*, Ντίνος Κονόμος, *Πρακτικά μυστικών συνεδριάσεων του βουλευτικού: ανέκδοτα κείμενα της εθνεγερσίας*, σ. 69-70, χ. ε., Αθήνα 1971.

[379] Φωτάκος, *Απομνημονεύματα*, τ. 1ος, σ. 268.

ελευθερία και πατριωτισμός ήταν όλα αυτά τα καινούργια που ζούσε και έκανε. Και μάλιστα, η εδραίωσή τους εξαρτιόταν σε σημαντικό βαθμό από τους ίδιους. Έτσι στην πορεία μάθαινε.

Υπάρχει, επιπλέον, ένα γενικότερο ζήτημα το οποίο θα όριζα ως πολιτισμικό πλεονέκτημα των Ελλήνων έναντι των Οθωμανών. Αυτό εκδηλωνόταν στην άνιση δυνατότητα να αντιληφθούν οι μεν και οι δε την πραγματικότητα των σχέσεών τους με τον αντίπαλο και συνεπώς τον εαυτό τους. Αυτό το πλεονέκτημα αποτυπωνόταν στην ελληνική γλώσσα και το αντίστροφο στην τουρκική. Στην ελληνική προερχόταν από την ανάπτυξη της πολιτικής και κάπως γενικότερα της ιδεολογικής σκέψης που είχε καλλιεργήσει ο Ελληνικός Διαφωτισμός επί δεκαετίες πριν από την Επανάσταση. Αναφέρομαι στα βασικά νοήματα της νεωτερικότητας και στον βαθμό της ορθολογικής ικανότητας που πρόσφεραν ώστε να αναλύονται εύστοχα οι σχέσεις των Ελλήνων με τις πραγματικότητες των Οθωμανών, ακόμα και για τους πολλούς οι οποίοι ήταν περιορισμένης μόρφωσης. Τα ίδια αυτά νοήματα δεν έπαυαν να αποτελούν ταυτόχρονα όπλα ιδεολογικού πολέμου. Ακόμα και με τη στενή, αποκλειστικά γλωσσική οπτική, η πρόσληψη των ιδεολογικών αξιών της Επανάστασης από τους πολλούς ήταν ευχερέστερη για τους Έλληνες. Το πλεονέκτημα αυτό προέκυπτε από την ελληνική γλώσσα (όπως άλλωστε και από τις ευρωπαϊκές). Τα ελληνικά αποτελούσαν προ πολλού φορέα νοημάτων τα οποία εύκολα ανανοηματοδοτούνταν σε νεωτερικά ιδεολογικά σύμβολα, όπως Έλληνας, έθνος, ελευθερία, δημοκρατία, δικαιώματα, ισότητα, νόμος, ισονομία και άλλα. Αυτά τα νοήματα δεν συνδέονταν στα ελληνικά με θρησκευτικές κατηγορίες. Υπήρχαν στη γλώσσα από αιώνες, και ήταν εύκολο να επανέλθουν σε χρήση και να γίνουν λίγο πολύ κατανοητά από τη μεγάλη μάζα των απλών Ελλήνων, αρκεί να τα εκφωνούσε κάποιος με κύρος και έστω λίγο να τα εξηγούσε, όπως στρατιωτικοί και πολιτικοί ηγέτες, διανοούμενοι, κληρικοί, δάσκαλοι, τέλος πάντων κάποιοι κάπως εγγράμματοι. Αυτά τα νοήματα, αντιπαραβαλλόμενα με το καθεστώς του ραγιά εύκολα υπερείχαν, ενώ η σύγκριση γινόταν προφανής για τους πολλούς, σχεδόν όλους. Το σκυμμένο κεφάλι του ραγιά υπό καθεστώς αυθαιρεσίας δεν χρειαζόταν ιδιαιτέρως επεξεργασμένα επιχειρήματα για να απορριφθεί, μάλιστα με απέχθεια, ακόμα και με τίμημα τη συμμετοχή στον πόλεμο, πόσο μάλλον με αντίτιμο τις εκλογές, την ελεύθερη έκφραση, εντέλει την έμπρακτη ελευθερία και τη συνεπαγόμενη αξιοπρέπεια.

Ας τονιστεί ξανά ότι ήδη από την εποχή του Ελληνικού Διαφωτισμού, οι γλωσσικοί όροι με τους οποίους οι Έλληνες ερμήνευαν τις σχέσεις τους με τους Οθωμανούς ήταν ταυτόχρονα ιδεολογικά πολεμικοί και κυριολεκτικοί: Οθωμανοί βάρβαροι, τύραννοι, κατακτητές, δεσπότες, θεοκράτες κ.ο.κ. Διακρίνουμε, δηλαδή, ότι οι προσλήψεις τις οποίες είχαν διαμορφώσει οι Έλληνες για τις σχέσεις τους με τους Οθωμανούς, ήδη πολλές δεκαετίες πριν από την Επανάσταση (και κάποιοι πολύ λιγότεροι ήδη από αιώνες), ήταν ρεαλιστικές επειδή βασίζονταν στα πραγματικά χαρακτηριστικά των κατακτητών τους.

Με αυτά τους πολεμούσαν ιδεολογικά, θέτοντάς τα σε αντιδιαστολή με τη δική τους αυτοαναγνώριση. Αυτή η διαφωτιστική παράδοση προεκτείνεται στα επίσημα κείμενα κατά τη διάρκεια της Επανάστασης, στις επιστολές, όπως και αργότερα στα απομνημονεύματα σε διαφορετικά επίπεδα νοηματικής πυκνότητας, αλλά νοήματα με υψηλό συμβολικό φορτίο και κοινά για όλους.

Αντίθετα, οι Οθωμανοί, μάλιστα οι μορφωμένοι αξιωματούχοι, αντιμετώπιζαν μεγάλη δυσκολία, ήδη από την εποχή της Γαλλικής Επανάστασης, συχνά αδυναμία, να αντιληφθούν τι ήταν όλα αυτά. Τους έλειπαν οι λέξεις, τα νοήματα, η αντίστοιχη ιστορία.[380] Έτσι, μόνη πηγή νοημάτων γι' αυτούς αποτελούσαν οι θρησκευτικοί όροι. Οι Οθωμανοί χρειάστηκαν σχεδόν έναν αιώνα από την Ελληνική Επανάσταση ώστε το όνομα «μιλέτ» από θρησκευτική κοινότητα να νοηματοδοτηθεί ως εθνική· η λέξη «τζουμχουριέτ» από οχλοκρατία σε δημοκρατία· ο «νόμος» από θεϊκή προσταγή σε κοσμικό κανόνα· η ισότητα απέναντι στον θεό ως πολιτική ισότητα κ.ο.κ.[381] Όπως εύστοχα το θέτει η καθηγήτρια Σοφία Λαΐου, σε όλη τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης οι Οθωμανοί, και οι μορφωμένοι μεταξύ αυτών, στο πλαίσιο του ιδεολογικού τους πολέμου εναντίον των Ελλήνων, δεν διέθεταν παρά άσχετα και ασήμαντης ευρετικής αξίας νοήματα. Κατέληγαν εντέλει σε ηθικολογικούς και θρησκευτικούς χαρακτηρισμούς. Οι Έλληνες ήταν για τους Οθωμανούς αχρείοι, ανέντιμοι, προδότες, αλαζόνες, καταραμένοι, και ειδωλολάτρες, εχθροί της πίστης, άπιστοι.[382] Προφανώς η αμφισβήτηση, και μάλιστα ο πόλεμος εναντίον του αυτοκρατορικού κράτους και του Σουλτάνου ήταν αδιανόητα για τους Οθωμανούς, δεδομένου ότι απειλούσαν το βασίλειο του θεού τους στη γη. Είναι, λοιπόν, προφανές ότι οι Οθωμανοί ήταν θύματα της δικής τους θεοκρατίας, έτσι όπως αποτυπωνόταν στη γλωσσική αδυναμία τους να καταλάβουν τον κόσμο έξω από αυτούς.

Έχουμε συνεπώς δύο εχθρούς από τους οποίους οι μεν Έλληνες πολεμούσαν με όρους απολύτως εκκοσμικευμένης πολιτικής και στο όνομα νεωτερικών κοσμικών αξιών λίγο πολύ ορθολογικών, με τη θρησκεία τους ως ισχυρό νομιμοποιητικό συμπλήρωμα στην ιδεολογική σύγκρουση. Αντίθετα, οι Οθωμανοί προσλάμβαναν τις σχέσεις τους με τους Έλληνες μέσω μιας θρησκευτικής και ηθικολογικής κοσμοεικόνας η οποία τους εγκλώβιζε στο διαζευκτικό δίπολο πιστοί μουσουλμάνοι / άπιστοι Ρωμιοί, οι οποίοι από αχαριστία πολεμούσαν εναντίον της υποτέλειας στο οθωμανικό κράτος. Επρόκειτο για εύλογο εγκλωβισμό. Πώς να αντιληφθούν οι Οθωμανοί τη σημασία του κοσμικού και ιστορικού αυτοπροσδιορισμού των επαναστατημένων στο όνομα «Έλληνες» και τις πολιτικές του προεκτάσεις, όταν οι ίδιοι, ανεξάρτητα από το αν ήταν Τούρκοι, Αλβανοί,

[380] Λεωνίδας Μοίρας, *Οι προσλήψεις του ελληνικού εθνικισμού στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Οι αντιδράσεις των Οθωμανών απέναντι στην Ελληνική Επανάσταση και τον ελληνικό αλυτρωτισμό (1821-1870)*, διδακτορική διατριβή, Παν/μιο Θράκης, επόπτης καθηγητής Κωνσταντίνος Ε. Χατζόπουλος, 2019, σ. 33-50.

[381] *Στο ίδιο*, σ. 51 κ.ε.

[382] Σοφία Λαΐου, «Η Ελληνική Επανάσταση», σ. 310-312.

Βούλγαροι, αυτοπροσδιορίζονταν αποκλειστικά και μόνο με τη θρησκεία τους, ως «άνθρωποι του Ισλάμ», μουσουλμάνοι;[383]

Όπως εύστοχα υποστηρίζει ο καθηγητής Yusuf Hakan Erdem, αυτό το οποίο αντιλαμβάνονταν καλά οι Οθωμανοί ήταν τα ζητήματα του στρατού και του πολέμου, και ακριβώς σε αυτά η Ελληνική Επανάσταση τους ανάγκασε να πραγματοποιήσουν σημαντικές αλλαγές στο αυτοκρατορικό τους κράτος.[384] Ξεκίνησαν, όπως είδαμε, με τη σφαγή των Γενιτσάρων προκειμένου να εκσυγχρονίσουν το κράτος, και συνέχισαν να πραγματοποιούν μεταρρυθμίσεις για κάποιες δεκαετίες, αν και συχνά ατελείς, άλλοτε αποτυχημένες, εκτός από την αναδιοργάνωση του Στρατού Ξηράς.

Οι έρευνες ελλήνων και τούρκων οθωμανολόγων, από τις οποίες λίγες παραθέσαμε εδώ, εκτιμώ ότι εντοπίζουν ένα μεγάλο παλαιό πολιτισμικό χάσμα μεταξύ Ελλήνων και Οθωμανών, το οποίο εκδηλώνεται έντονα κατά τη διάρκεια της Επανάστασης. Οι Οθωμανοί αδυνατούσαν να αντιληφθούν τι ήταν όλα αυτά τα οποία υποστήριζαν οι Έλληνες και πολλοί Ευρωπαίοι, και το πλέον ακατανόητο ήταν η ελευθερία. Με αυτό το πολιτισμικό χάσμα να διευρύνεται περαιτέρω από τον πόλεμο, και παρά το βαρύ τίμημα που συνεπαγόταν η ελευθερία, παρά τις παλινδρομήσεις, τις φυγόκεντρες τάσεις και τις συγκρούσεις μεταξύ τους, οι Έλληνες δεν μπορούσαν να γυρίσουν πίσω στο ραγιαδιλίκι επειδή είχαν εξελιχθεί σημαντικά, είχαν να χάσουν πολλά. Σε αυτό συνέβαλαν οι Οθωμανοί ανεπίγνωστα. Καθηλωμένοι στην αρχέγονη λεηλατική δεσποτεία τους, η μόνη σχέση την οποία ήταν σε θέση να προτείνουν στους επαναστατημένους Έλληνες οδηγούσε στο ίδιο ακριβώς μέλλον με εκείνο της περιόδου της κατάκτησης, πριν από τέσσερις, πέντε αιώνες. Δηλαδή, σε μια αβέβαιη συγχώρεση εφόσον προσκυνούσαν και επέστρεφαν στο καθεστώς του ραγιά, αλλιώς σφαγή και εξανδραποδισμό. Οι Οθωμανοί, λοιπόν, υπόσχονταν δουλεία ή θάνατο έναντι της Ελευθερίας ή του Θανάτου των Ελλήνων.

[383] Σοφία Λαΐου, ό.π., σ. 311.

[384] Yusuf Hakan Erdem, «The Greek Revolt and the End of the Old Ottoman Order», στο Πέτρος Πιζάνιας (εισ., επιμ.), *Η Ελληνική Επανάσταση*, σ. 281-288.

5

ΤΟ ΝΕΟ ΠΕΔΙΟ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΑΙ Η ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΕΘΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Δεν έχομεν κράτος μα θα κάμωμεν

Σε κάθε επανάσταση, και με όλες τις μορφές δημόσιας δράσης των μαζών που εισβάλλουν στο ιστορικό προσκήνιο και των ηγεσιών τους, διανοίγεται αναγκαία ένας νέος πολιτικός χώρος ο οποίος χαρακτηρίζεται από τη συγκρότηση νέας εξουσίας, πρώτα από όλα με μέσο τον πόλεμο. Αυτό το νέο πολιτικό πεδίο συνιστά μια ιστορική τομή σε σχέση με το παρελθόν κάθε συγκεκριμένης κοινωνίας, και διευρύνεται διαρκώς, ανάλογα με τον βαθμό συμμετοχής των μαζών σε ποικίλες δράσεις. Ωστόσο, οι περισσότεροι φιλίστορες, ενίοτε και ορισμένοι ιστορικοί, βλέπουν τις επαναστάσεις από την πλευρά της ανατροπής και μόνο. Αυτή είναι η πιο ωραία όψη, αναδεικνύει τη δύναμη της ανθρώπινης βούλησης, το δίκιο του αγώνα, την αφοσίωση στον σκοπό, την εντυπωσιακή πολιτική επινοητικότητα που γεννιέται, τις μάζες σε κίνηση αλλά και μια χροιά θύματος – με το οποίο εύκολα ταυτιζόμαστε εκ του ασφαλούς. Αυτή η θέαση έχει κάτι ρομαντικό επειδή ξεχνά ότι οι επαναστάσεις αποτελούν ιστορικά φαινόμενα ανατρεπτικά και εξουσιαστικά ταυτόχρονα, αδιαχώριστα. Καθώς γκρεμίζεται το παλαιό καθεστώς με τον επαναστατικό πόλεμο, ακριβώς την ίδια στιγμή και χωρίς ίχνος κενού πολιτικού χρόνου, συγκροτείται η νέα εξουσία, το νέο κράτος, ο νέος πόλος ισχύος. Χωρίς αυτή τη στρατηγική, η οποιαδήποτε επανάσταση θα εξέπιπτε σε μια βραχύβια, ή έστω διαρκέστερη, εξέγερση ηρωική, ωραία, παρ' όλα αυτά καταδικασμένη. Κάθε επανάσταση δεν αποτελεί, συνεπώς, μια άρνηση μόνο, δεν περιορίζεται σε μια ανατροπή, αλλά συνιστά μια ολική ιστορική διαδικασία υψηλής πολιτικής δημιουργίας.

Αν εξαιρέσουμε τις σύγχρονες μορφές κοινωνικών κινητοποιήσεων, η ιστορία της ανθρωπότητας, από την κλασική αρχαιότητα, τουλάχιστον, είναι κατάστικτη από πολλές κοινωνικές εξεγέρσεις, συνήθως μικρές, οι οποίες όλες ηττήθηκαν. Την ίδια τύχη είχαν και οι λίγες μεγάλης κλίμακας εξεγέρσεις της μεσαιωνικής και νεότερης περιόδου, όπως για παράδειγμα εκείνη των βαφέων και των νηματουργών στη Φλωρεντία στα μέσα του 14ου αιώνα, των Ζηλωτών στη Θεσσαλονίκη την ίδια περίοδο, ο πόλεμος των γερμανών

χωρικών στις αρχές του 16ου αιώνα, και άλλες εξεργέσεις στην Αγγλία, οι Jacques στη Γαλλία, οι λιμενεργάτες και οι κούληδες της Καντόνας στην Κίνα κατά τον Μεσοπόλεμο. Αντίθετα, από τις απαρχές της πολιτικής νεωτερικότητας, η οποία ξεκίνησε με την Αγγλική Επανάσταση, έχουν πραγματοποιηθεί λίγες επαναστάσεις, με τον επιστημονικό ορισμό και σε όλες το κράτος μαζί με το κοινωνικό ζήτημα αποτέλεσαν τα κατεξοχήν επίδικα ζητήματα. Σε αυτές περιλαμβάνεται και η Ελληνική.

Με τα παραπάνω δεν υποστηρίζω πως η αναγκαιότητα του κράτους σε επαναστατικές συνθήκες απορρέει από κάποιο ιστορικό φαταλισμό. Αναδύεται, όμως, και θεμελιώνεται, μάλιστα με αναμφίλεκτο τρόπο, στα ζητήματα ισχύος. Η ενιαία πολιτική ηγεσία και οι κρατικοί μηχανισμοί αποτελούν το κατεξοχήν μέσο συγκέντρωσης ισχύος για να αντιπαρατεθεί ένας επαναστατημένος λαός στον εχθρό του· να συγκρουστεί ένοπλα και με άλλα πολιτικά μέσα ώστε να διαμορφώνει πιθανότητες επιτυχίας· να οργανώνεται ως κοινωνία, να αναπαράγεται και μαζί να αναπαράγει τον βαθμό πολιτικής ανεξαρτησίας που μπορεί να κατοχυρώσει και, εξίσου σημαντικό, να εντάσσεται στο εκάστοτε υφιστάμενο διακρατικό σύστημα σχέσεων ισχύος. Για να το θέσω συνοπτικά, δεν υπάρχει συγκροτημένη και πολιτικά αυτόνομη νεωτερική κοινωνία χωρίς κράτος, χωρίς το συλλογικό υποκείμενο εκείνο το οποίο συγκροτεί τους κοινωνικούς δεσμούς με θεσμικούς όρους και τους εγγυάται με όρους ισχύος. Φυσικά, όπως έχει υποστηρίξει ο Καρλ Μαρξ, το κράτος δεν είναι φαινόμενο κοινωνικά ουδέτερο, και από την άλλη δεν συνιστά μόνο εκδήλωση της δυτικής ορθολογικότητας όπως έχει υποστηρίξει ο Μαξ Βέμπερ. Επίσης, η συγκρότηση νέου τύπου κράτους συνιστά μια ριζική, καταλυτική αναδιάρθρωση σε μια κοινωνία επειδή εγκαθιστά έναν νέο καταμερισμό εργασίας, όπως τον έχει ορίσει ο Émile D. Durkheim, αλλά επιπλέον αναδιαμορφώνει τις διακρατικές σχέσεις ισορροπίας ισχύος.[385] Όλες αυτές οι κοινωνιολογικές θεωρίες (όπως και η θεωρία του κράτους ως πολιτικού οργάνου της αστικής τάξης, του Λένιν) αποτελούν ιδιαιτέρως κρίσιμη και πολύτιμη επιστημονική παιδεία για τους ιστορικούς. Αλλά παρά το γεγονός ότι στο επίπεδο της θεωρίας είναι μεταξύ τους λίγο πολύ ανταγωνιστικές, στο άλλο επίπεδο, εκείνο της επιστημονικής ιστορικής ανάλυσης, παρουσιάζουν μια συμπληρωματικότητα σε ποικίλους βαθμούς και για όλες τις επαναστάσεις, όπως και για την Ελληνική. Και μάλιστα ισχύουν χωρίς να κινδυνεύει ο ιστορικός να υποπέσει στο αμάρτημα του μεθοδολογικού εκλεκτικισμού.

Έτσι, λοιπόν, ας εγκύψουμε ξανά στις πραγματικότητες, θυμίζοντας ότι οι Έλληνες και οι Ελληνίδες οφείλουμε στους νεότερους εθνικούς προγόνους μας, στους επαναστάτες όλους, μικρούς και μεγάλους, ανώνυμους και ηγέτες, την ιστορική παρακαταθήκη να αποτελούμε έναν λαό ο οποίος συγκροτήθηκε πολιτικά με επανάσταση. Η ελληνική εθνική πολιτική συγκρότηση, όπως άλλωστε η γαλλική και άλλες, ξεκινάει εντός του

---

[385] Bertrand Badie et Pierre Birnbaum, *Sociologie de l'État*, Paris 1979, και Pierre Bourdieu, *Sur l'État. Cours au Collège de France 1989-1992*, Paris 2012.

ευρύτερου πεδίου της πολιτικής το οποίο διάνοιγαν οι ένοπλοι μαχητές και οι πολιτικές ηγεσίες με κύριο μέσο τον επαναστατικό πόλεμο. Εντός αυτού του πεδίου οι έλληνες επαναστάτες έχτιζαν το εθνικό κράτος τους σχεδόν από την πρώτη ημέρα του 1821. Το διαπιστώσαμε με τη συγκρότηση των τοπικών επαναστατικών συμβουλίων και στη συνέχεια με τη συγκρότηση των περιφερειακών, με τις Εθνοσυνελεύσεις, με τη σύνταξη των εθνικών πολιτικών οργάνων, με την προκήρυξη των νεωτερικών κανόνων οργάνωσης του κράτους και της κοινωνίας, με την εισαγωγή της Δημοκρατίας. Αλλά η συγκρότηση του κάθε κράτους πραγματοποιείται κάτω από ειδικούς και συγκεκριμένους ιστορικούς καταναγκασμούς. Ας ξεκινήσουμε, λοιπόν, με ένα ερώτημα. Πώς χτίζει ο κάθε λαός το κράτος του και πώς ενσωματώνεται σε αυτό;

Όταν προσπαθούμε να ερμηνεύσουμε τα ζητήματα του κράτους και συνακόλουθα το κρίσιμο ζήτημα της ενσωμάτωσης των πληθυσμών σε αυτό κατά τη διάρκεια του Αγώνα, προσκρούουμε σε ερωτήματα, από τα οποία πολλά είχαν τεθεί στις προηγούμενες επαναστάσεις έως το 1821. Οι τρεις, λοιπόν, νεωτερικές επαναστάσεις που είχαν προηγηθεί της Ελληνικής συγκροτούν τα μεγάλα ιστορικά γεγονότα με τα οποία συγκρίνεται το '21 και μέσω των οποίων κατά κάποιο τρόπο αποκτά τη γενική και ακριβή ιστορική του σημασία.

Πριν, λοιπόν, από το 1821 είχαν προηγηθεί πολλές επαναστατικές εξεγέρσεις στον κόσμο με αιτούμενο την ελευθερία ή και την ανεξαρτησία. Αλλά οι επαναστάσεις που πραγματοποιήθηκαν ήταν τρεις. Πρόκειται, αρχικά, για την Αγγλική Επανάσταση, από το 1640. Ακολούθησε η Αμερικανική Επανάσταση, η οποία ξεκίνησε ως εξέγερση για ελεύθερο εμπόριο στο οποίο περιλαμβανόταν το λαθρεμπόριο, ιδίως του τσαγιού, και τα ίσα δικαιώματα με τους Άγγλους. Από το 1775 εξελίχθηκε σε Πόλεμο της Ανεξαρτησίας των δεκατριών πολιτειών από την αποικιακή κυριαρχία της Μ. Βρετανίας. Και, τέλος, η μεγάλη Γαλλική Επανάσταση, από το 1789, και η ριζοσπαστικοποίησή της με την καθιέρωση του Λαϊκού πολιτεύματος (République) από τις 10 Αυγούστου του 1792. Και στις τρεις αυτές επαναστάσεις το μείζον επίδικο υπήρξε η εγκαθίδρυση της λαϊκής κυριαρχίας με τα συνεπαγόμενα πολιτικά δικαιώματα ως κύριων εκφράσεων και οργανωτικών πλαισίων της ελευθερίας, θεμέλια της πολιτικής οργάνωσης των επαναστατημένων λαών. Επαναλαμβάνω, αυτά ήταν τα βάθρα οργάνωσης της πολιτικής ελευθερίας των λαών ενώ το ζήτημα της πολιτικής ανεξαρτησίας τέθηκε ειδικότερα από τους αμερικανούς και τους έλληνες επαναστάτες λόγω των συνθηκών της ξένης κυριαρχίας. Τόσο η λαϊκή κυριαρχία όσο και η ανεξαρτησία συμπληρώνονταν οργανικά με τα ατομικά δικαιώματα, τα οποία είχαν ως επίκεντρο την προστασία του ατόμου και της ιδιοκτησίας. Την εγγύηση για όλα αυτά παρείχε η συγκεντρωμένη ισχύς του κάθε εθνικού κράτους.

Το Λαϊκό πολίτευμα, η Δημοκρατία, ιστορικά δεν γεννήθηκε από τη Magna Charta, όπως συνήθως πιστεύεται, αλλά κατά την Αγγλική Επανάσταση και εκφράστηκε από τους Εξισωτές (Levellers), με επίκεντρο τον επαναστατικό στρατό. Ανεξάρτητα από τις

ιστορικές τύχες του Λαϊκού πολιτεύματος, αλλά και του δίδυμου κοινωνικού ζητήματος, το οποίο αναδύθηκε και ταυτόχρονα ηττήθηκε για πρώτη φορά στην ιστορία κατά την Αγγλική Επανάσταση, και στις τρεις επαναστατημένες κοινωνίες προϋπήρχαν πολιτικοί και κρατικοί θεσμοί δημόσιου χαρακτήρα, κάτι σαν πολιτική και διοικητική παρακαταθήκη, αλλά και αντίστοιχες κοινωνικές ομάδες-φορείς θεσμικής και ειδικότερα κρατικής τεχνογνωσίας. Μάλιστα επρόκειτο για εδραίους διοικητικούς και πολιτικούς θεσμούς οι οποίοι εξέφραζαν εν πολλοίς την πολιτισμική ιδιοπροσωπία των πληθυσμών που έλεγχαν, και σε κάποιο βαθμό ενσωμάτωναν αυτούς τους πληθυσμούς. Με αυτούς τους θεσμούς ως αρχικά αλλά όχι αποκλειστικά θεμέλια έχτισε ο κάθε λαός το δικό του νεωτερικό κράτος.

Ας υπενθυμίσω πρώτα τους πολιτικούς θεσμούς οι οποίοι προϋπήρχαν και αποτέλεσαν τα αφετηριακά κέντρα της κάθε επανάστασης. Πρώτα, η αγγλική Βουλή των Κοινοτήτων. Ακολούθως οι συνελεύσεις των δεκατριών αμερικανικών πολιτειών που επαναστάτησαν, όργανα εκλεγμένα, αν και με περιορισμένες πολιτικές αρμοδιότητες, και για τη Γαλλία οι νομαρχιακές συνελεύσεις των Τάξεων και τα δημαρχιακά συμβούλια, αλλά και η μικρότερης σημασίας Γενική Συνέλευση των Τάξεων του γαλλικού έθνους. Σχετικά με τους στρατιωτικούς κρατικούς θεσμούς καθαυτούς, στις αμερικανικές πολιτείες υπήρχε πολιτοφυλακή, είδος αστυνομίας και στρατού. Αλλά η Αμερικανική Επανάσταση στηρίχτηκε σημαντικά από ένα ισχυρό κράτος, το γαλλικό, με όλα τα μέσα. Στην Αγγλία συγκροτήθηκε επαναστατικός τακτικός στρατός (New Model Army) από το υφιστάμενο βασιλικό πεζικό, ιππικό και πυροβολικό μαζί με τους επαναστατημένους πολίτες. Στη Γαλλία, οπωσδήποτε το εντελέστερα οργανωμένο μοναρχικό κράτος στον κόσμο τότε, μεγάλα τμήματα του βασιλικού τακτικού στρατού και του ναυτικού πέρασαν στην Επανάσταση και από το 1793 συστήθηκαν ως ενιαίο στράτευμα με τις λαϊκές πολιτοφυλακές.

Αν επεκταθούμε σε άλλους διοικητικούς κρατικούς θεσμούς, όπως η αστυνομία, τα δικαστήρια, η διοίκηση, ο φορολογικός μηχανισμός, η εκπαίδευση, αντιλαμβανόμαστε ότι οι κοινωνικές δυνάμεις των τριών αυτών επαναστάσεων είχαν να στηριχθούν σε δημόσιους θεσμούς και κρατικά στελέχη, τόσο για να προωθήσουν τον αγώνα τους όσο και για να χτίσουν το νεωτερικό κράτος τους. Ειδικότερα για όσους τόσο ανιστόρητα (και κάπως μικρονοϊκά) πιστεύουν πως η Ελληνική Επανάσταση κερδήθηκε χάρη στη ναυμαχία του Ναυαρίνου και όχι με τον πολυετή αγώνα των Ελλήνων, ας επαναλάβω εμφατικά πως η στήριξη των αμερικανών επαναστατών από το γαλλικό μοναρχικό κράτος με στρατό, ναυτικό, όπλα, χρήματα και διπλωματία ήταν διαρκής και απλόχερη σε όλη τη διάρκεια της Αμερικανικής Επανάστασης. Και απέρρεε από την παλαιά εχθρότητα μεταξύ της γαλλικής μοναρχίας και της αγγλικής. Σε κάθε περίπτωση, κάθε δημόσιος κρατικός θεσμός των παλαιών καθεστώτων, στρατιωτικός, διοικητικός και δικαστικός, ο οποίος ενσωματωνόταν στο νεωτερικό επαναστατικό κράτος, ανεξάρτητα από την αλλαγή στόχευσης, την αναδιοργάνωση και τη νέα λειτουργία του, υπήρξε από

πριν την επανάσταση και παρέμενε θεσμός δημόσιος, τμήμα του νεωτερικού επαναστατικού κράτους. Ταυτόχρονα οι θεσμοί αυτοί συμπαρέσυραν τμήματα του πληθυσμού να ενσωματωθούν στο επαναστατικό κράτος.

Στην ελληνική ιστοριογραφία έχει διατυπωθεί η γνώμη ότι το ελληνικό κράτος ξεκίνησε από το μηδέν, σχεδόν. Νομίζω πως σε αυτή τη διαπίστωση λανθάνει εκείνο το στερεοτυπικά επαναλαμβανόμενο λάθος ότι το ελληνικό κράτος άρχισε να το συγκροτεί ο Ι. Καποδίστριας. Ωστόσο, αν κανείς προσπαθήσει να απαγκιστρώσει τη σκέψη του από τα στερεότυπα, διαπιστώνει ότι δεν υπήρχαν πριν από το 1821 κρατικοί θεσμοί που θα μπορούσαν να ενσωματώσουν οι Έλληνες στο δικό τους υπό συγκρότηση κράτος. Πώς θα μπορούσαν να ενσωματωθούν σε μια νεωτερική στρατηγική οι μουσουλμάνοι ιεροδίκες, η διοίκηση των τοπικών αγάδων και των περιφερειακών Πασάδων, το πεζικό των Γενιτσάρων, οι εισπράκτορες του κεφαλικού φόρου, τα κορανικά ιεροδιδασκαλεία; Είναι γνωστό πως ενώ η Ελληνική Επανάσταση πολιτικά και ιδεολογικά εντάσσεται ακριβώς στο ίδιο γενικό πλαίσιο της πολιτικής νεωτερικότητας μαζί με τις τρεις προηγούμενες, διαφοροποιείται, ωστόσο, από αυτές εφόσον ο εχθρός της ήταν κατακτητής, αλλόφυλος, αλλόθρησκος, αλλόγλωσσος, ενώ και το οθωμανικό αυτοκρατορικό κράτος, η διοίκησή του, όλα ήταν απολύτως ξένα προς κάθε νεωτερική απαίτηση και ανάγκη. Με δυο λόγια, οι Έλληνες δεν είχαν να αντιμετωπίσουν ομοεθνείς εχθρούς, όπως οι γάλλοι και οι άγγλοι επαναστάτες, ή σχεδόν ομοεθνείς όπως οι Αμερικανοί, αλλά έναν εχθρό εντελώς ξένο. Παρά ταύτα, από το μηδέν δεν δημιουργείται παρά μηδέν, και όχι μόνο στην αριθμητική.

Οι Έλληνες ξεκίνησαν να χτίζουν το κράτος τους από λίγα πράγματα αλλά πάντως υπαρκτά. Πρώτα, έναν κεντρικό πολιτικό θεσμό τον οποίο είχαν δημιουργήσει οι ίδιοι, τη Φιλική Εταιρεία. Τα στελέχη, τα οργανωτικά δίκτυα επιρροής, το σχέδιο και οι εναρκτήριες επαναστατικές ενέργειες, τα μέσα ισχύος ενεργοποιήθηκαν από αυτή την οργάνωση. Βέβαια, το κρισιμότερο στοιχείο του κράτους σε μια επανάσταση είναι οι ένοπλοι και ο βαθμός στήριξής τους από τον πληθυσμό. Στο ζήτημα των ενόπλων η Ελληνική Επανάσταση υστερούσε απολύτως σε σύγκριση με τη Γαλλική και την Αγγλική, αλλά όχι τόσο από την Αμερικανική, στην οποία πολεμούσαν αγρότες και τεχνίτες πολιτοφύλακες – και ελάχιστοι επαγγελματίες στρατιωτικοί. Όμως, η αδυναμία των Αμερικανών αντισταθμιζόταν εν μέρει από το γαλλικό εκστρατευτικό σώμα των 6.000 γάλλων στρατιωτών, επίσης από έναν γαλλικό πολεμικό στόλο τριάντα περίπου πλοίων, ακόμα και από τα όπλα και τα χρήματα που διέθετε το γαλλικό κράτος στους αμερικανούς επαναστάτες αφειδώς με βάση μια ειδική συνθήκη που είχαν υπογράψει αμφότερες οι πλευρές. Για τους Έλληνες το μακρινό ανάλογο ήταν η οικονομική στήριξη από το φιλελληνικό κίνημα όπως και οι ένοπλοι Φιλέλληνες. Αυτά, ωστόσο, δεν αναπλήρωναν, ίσως μόνο ελάχιστα, τα στρατιωτικά και οικονομικά κενά των ελλήνων ενόπλων.

Στο επίπεδο των πολιτικών οργάνων, είναι γνωστό ότι οι Έλληνες δεν διέθεταν από

παλιά κανένα είδος βουλευτηρίου, όπως οι Άγγλοι, οι Γάλλοι, και δευτερευόντως οι Αμερικανοί. Αλλά το δημιούργησαν ταχύτατα, ήδη τον δέκατο μήνα της Επανάστασης, έχοντας ξεκινήσει, όπως είδαμε, από τα τοπικά επαναστατικά συμβούλια ως πρώτα πολιτικά όργανα.

Η κρατική διοίκηση, όπως και οι μαχόμενοι, παρέμενε στην αρχή στο επίπεδο της δράσης εκ των ενόντων, στο επίπεδο των πρωτοβουλιών των τοπικών ηγεσιών της Φιλικής να οργανώσουν τον πληθυσμό στον πόλεμο, να εξασφαλίσουν την οργάνωση και την τροφοδοσία των ενόπλων, εντέλει να πολεμήσουν. Οι κάπως συστηματικότερες διαδικασίες συγκρότησης κρατικής διοίκησης ξεκίνησαν από το Εκτελεστικό και το Βουλευτικό μόλις εξελέγησαν, από τον Ιανουάριο του 1822. Και σε αυτό το ζήτημα της κρατικής διοίκησης, πράγματι δεν υπήρχε κάποιος προϋπάρχων θεσμός να ενσωματωθεί σχεδόν αυτούσιος στην αναδυόμενη ελληνική εθνική διοίκηση. Εξαίρεση σε αυτόν τον κανόνα αποτελούσαν τα σχολεία, οι μηχανισμοί επίλυσης διαφορών σε μικρή τοπική κλίμακα, οι μηχανισμοί είσπραξης των φόρων και κάποιες μη υλικές προϋποθέσεις, ας τις ορίσουμε ως ιδεολογικές. Ωστόσο, βρίσκουμε στα ιστορικά αρχεία μια πληθώρα έγγραφων αιτημάτων από τους πολίτες προς τα δύο εθνικά όργανα, ιδιαίτερα προς το Εκτελεστικό, με τα οποία ζητούσαν την επίλυση διαφορών πάσης φύσεως, σαν όργανα επιδιαιτησίας.[386] Επρόκειτο για μια κοινωνική πίεση προς την πολιτική ηγεσία, την οποία η ίδια μετέφραζε σε οργάνωση διοίκησης που, ωστόσο, ήταν απαραίτητη και για ανεξάρτητους λόγους.

Τη διαδικασία συγκρότησης κρατικής διοίκησης κατά την Ελληνική Επανάσταση θα πρέπει, συνεπώς, να τη συλλάβουμε και να την αντιληφθούμε ως αλληλουχία πολιτικών αποφάσεων και ενεργειών της εθνικής πολιτικής ηγεσίας, με τις απαρχές της στον πόλεμο και την επιμελητεία κατά τους πρώτους μήνες αλλά και την κοινωνική διαχείριση. Με αυτές τις αποφάσεις τους τα εθνικά πολιτικά όργανα καταργούσαν κανόνες και δομές εμπεδωμένες από το οθωμανικό καθεστώς, και διαμόρφωναν σταδιακά νεωτερικούς κανόνες και δεσμούς τόσο μεταξύ των Ελλήνων όσο και μεταξύ αυτών και του αναδυόμενου εθνικού κράτους τους. Είναι, νομίζω, φανερό πως στην περίπτωση της συγκρότησης του ελληνικού κράτους, τόσο της διοίκησης όσο και των μαχητών, όπως θα δούμε αμέσως ξεκινώντας με την επίλυση του αγροτικού ζητήματος, ίσχυσε απολύτως ο κανόνας ότι οι ανάγκες αλλά και η επιδίωξη δημιουργούν το διοικητικό όργανο, και οι ενέργειές του το εμπεδώνουν και το αναπαράγουν.

---

[386] Ενδεικτικά βλ. *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, τ. 9ος, σ. 8, 97, 131, 187, 211, 221, 226· τ. 10ος, σ. 5, 7, 14, 16-17, 29-31, 66, 81-82, 120, 144, 121, 160· τ. 11ος, σ. 6, 11, 14, 32, 43, 52, 57, 73, 77, 106, 113, 173· τ. 12ος, σ. 24, 46, 74, 114.

Το αγροτικό ζήτημα

Στην παλαιότερη ελληνική ιστοριογραφία για την Επανάσταση έχει γίνει πολύς λόγος για το αγροτικό ζήτημα κατά τη διάρκεια του Αγώνα και τον ρόλο της επαναστατικής ηγεσίας σε αυτό. Πρόκειται, όντως, για σημαντικό ερώτημα. Όμως, μεταφέρθηκε μηχανιστικά από την Αγγλική και ιδίως από τη μεγάλη Γαλλική Επανάσταση στην Ελληνική.

Οι επαναστάσεις τις οποίες συνοπτικά συζητάμε και οι οποίες προηγήθηκαν της Ελληνικής, ξέσπασαν όλες σε κοινωνίες πρωτίστως αγροτικές, ποιμενικές και οικοτεχνικές· δευτερευόντως βιοτεχνικές ως προς την παραγωγή αγαθών, και εμπορικές και χρηματοπιστωτικές ως προς την κυκλοφορία των προϊόντων της παραγωγής και του χρήματος. Η κατοχή της γης εξακολουθούσε να αποτελεί το μείζον επίδικο κοινωνικό και οικονομικό αντικείμενο, και ο έλεγχός της κατοχύρωνε κοινωνική και πολιτική ισχύ στον κάθε ιδιοκτήτη και τους κληρονόμους του, συνιστούσε την υλική προϋπόθεση για τον σχηματισμό κοινωνικών τάξεων. Στις βορειοευρωπαϊκές κοινωνίες με βάση πρωτίστως την κατοχή ή μη της γης σχηματίζονταν οι κοινωνικές τάξεις. Έτσι, η αυτοτελής ταξική συγκρότηση των ισχυρών χάρη στην κατοχή της γης, εν προκειμένω της αριστοκρατίας και του κλήρου, έκαναν ώστε το αγροτικό ζήτημα στην Αγγλική και στη Γαλλική Επανάσταση να εκδηλωθεί κοινωνικά ως απαίτηση των χωρικών και άλλων επαναστατών να διανεμηθεί η γη των ισχυρών στους αδύναμους.

Αντίθετα με τα ευρωπαϊκά αρχέτυπα, στις ελληνικές κοινωνίες, με εξαίρεση τους εμπόρους, χερσαίους και θαλάσσιους, δεν είχαν διαμορφωθεί κοινωνικές τάξεις με αυτοτελή οικονομική ισχύ ώστε να διεκδικήσουν πολιτικά, η κάθε μία ξεχωριστά, τα ιδιαίτερα συμφέροντά της έναντι μιας άλλης. Ασφαλώς οι αξιωματούχοι του ορθόδοξου κλήρου, όπως και οι Φαναριώτες, αποτελούσαν αριστοκρατίες με προνόμια, αλλά δεν κατείχαν αυτοτελώς δικά τους μέσα παραγωγής, εν προκειμένω γη. Τα συμφέροντά τους απέρρεαν από τις θέσεις τις οποίες κατείχαν στο οθωμανικό κράτος, θέσεις τις οποίες εξαγόραζαν ατομικά, πληρώνοντας κάποια σημαντικά ποσά στον Σουλτάνο και σε άλλους οθωμανούς αξιωματούχους, αλλά παρά ταύτα ήταν ανά πάσα στιγμή ανακλητές. Οι αρμοδιότητές τους στις κρατικές θέσεις τις οποίες κατείχαν, συμπυκνώνονταν στην υποχρέωση να κρατούν τους κατακτημένους χριστιανούς πειθήνιους στο καθεστώς του ραγιά. Το ίδιο, αλλά σε πολύ μικρότερο βαθμό, ίσχυε για τις τοπικές αρχοντίες των χριστιανών προεστών σε όλες τις βαλκανικές επαρχίες, και στις ελληνικές. Επρόκειτο, συνεπώς, για εντεταλμένες υποτελείς ελίτ και όχι για κοινωνικές τάξεις καθαυτές, ελίτ οι οποίες διέθεταν εισοδήματα και ευκαιρίες σχετικού πλουτισμού που απέρρεαν από τις διοικητικές θέσεις τις οποίες κατείχαν στο οθωμανικό κράτος. Με δυο λόγια, τα οικονομικά τους δεδομένα ορίζονται περισσότερο ως εισοδήματα και πλούτος προερχόμενα από μια πολιτική εξάρτηση από το οθωμανικό κράτος, και ελάχιστα ή καθόλου

ως έλεγχος μέσων παραγωγής. Το κατεξοχήν παραγωγικό μέσο, η γη, στα Βαλκάνια ήταν κατά κύριο λόγο ιδιοκτησία του κράτους, κατανεμημένη με βάση το οθωμανικό σύστημα σε οικογενειακούς κλήρους, φυσικά και στους ραγιάδες. Και παρά τις σοβαρές λίγο πολύ επιβαρύνσεις των χωρικών με φόρους, δάνεια και τσιφλικικά δικαιώματα, η γη παρέμενε εν πολλοίς στα χέρια τής κάθε αγροτικής οικογένειας, ανεξάρτητα αν η τελευταία έχανε το μεγαλύτερο μέρος του εισοδήματός της.

Για τους κεφαλαιούχους καραβοκυραίους των νησιών, ο σχηματισμός και η αναπαραγωγή του εμπορικού κεφαλαίου τους εξαρτώνταν σε σημαντικό βαθμό από το σύστημα της σερμαγιάς, τη συμμετοχή πολλών μικρότερων στην ιδιοκτησία των πλοίων και στις εμπορικές δραστηριότητες.

Αυτοί είναι, συνοπτικά, οι λόγοι για τους οποίους οι ελληνικές κοινωνίες δεν εμπεριείχαν τη δυναμική εκείνη των κοινωνικών αντιθέσεων, των ταξικών συγκρούσεων που χαρακτήρισαν εν μέρει την Αγγλική και υπήρξαν απολύτως καθοριστικές για τη Γαλλική Επανάσταση, αλλά ήταν περιθωριακές στην Αμερικανική. Στις ελληνικές περιοχές, όπως είδαμε, οι αντιθέσεις των κοινωνικά αδύναμων προς τους προεστούς της Ύδρας και της Πελοποννήσου και αλλού υπήρξαν χαμηλής έντασης, δεν διέθεταν κοινωνική δυναμική.

Το αγροτικό ζήτημα στην Ελληνική Επανάσταση τέθηκε κοινωνικά ως ζήτημα διανομής των πρώην δημόσιων οθωμανικών γαιών οι οποίες ανήκαν στο αυτοκρατορικό κράτος πριν από το 1821, αλλά τις κατείχαν με δικαίωμα χρήσης επί αιώνες οι οικογένειες χωρικών ραγιάδων καλλιεργητών. Οι πρώην οθωμανικές δημόσιες γαίες αντιπροσώπευαν το 80% των καλλιεργήσιμων γαιών στην Πελοπόννησο, το 71% στη Στερεά, ιδίως την ανατολική, και το 13% στα αγροτικά νησιά τα οποία περιλήφθησαν στην ελληνική επικράτεια.[387] Σε αυτές τις γαίες πρέπει να συμπεριλάβουμε και τα «φθαρτά κτήματα», μύλους, εργαστήρια, διάφορα ακίνητα τα οποία πουλήθηκαν σε μεγάλο βαθμό για τη χρηματοδότηση των αναγκών της Επανάστασης. Το απολύτως κρίσιμο ζήτημα, ωστόσο, ήταν οι γαίες. Αυτές τις καλλιεργούσαν από αιώνες οικογένειες ελλήνων ραγιάδων, και τώρα ο ιδιοκτήτης τους, το οθωμανικό κράτος, είχε ηττηθεί. Συνεπώς, με το ξέσπασμα της Επανάστασης και την κατάλυση της οθωμανικής εξουσίας, ο έλεγχός τους αποτέλεσε επίδικο κοινωνικό ζήτημα. Ορισμένοι προεστοί της Πελοποννήσου μαζί με μανιάτες καπεταναίους (ίσως και άλλους) προσπάθησαν να οικειοποιηθούν τμήματα αυτών των γαιών στις περιοχές τους, προφανώς με σκοπό να αναβαθμιστούν σε μεγάλους γαιοκτήμονες. Αλλά απέτυχαν εξαιτίας των αντιδράσεων χωρικών, χάρη στους πελοποννήσιους στρατιωτικούς, αλλά και στις ενέργειες του Ιωάννη Κωλέττη, τότε μινίστρου των Εσωτερικών, ο οποίος απείλησε, ιδίως τους Μανιάτες, ότι θα *τους παιδεύση ως τολμητίας και εναντίους της κοινής ευνομίας και ευδαιμονίας*.[388]

Η εθνικοποίηση των οθωμανικών γαιών αναφέρεται ήδη στους Οργανισμούς των

[387] *Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια*, τ. Η', σ. 112-114, 261-263, 306, 329, 332, 334, Κέρκυρα 1987, και Frederick Strong, Esq, (Consul at Athens), *Greece as a Kingdom*, σ. 3.

[388] *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, τ. 1ος, σ. 408-409.

Τοπικών Πολιτευμάτων. Στο Πολίτευμα της Επιδαύρου ο όρος «εθνικά κτήματα» είναι πλέον οριστικός και σαφής, ενώ η διαχείρησή τους ανατέθηκε στα νεοεκλεγέντα πολιτικά όργανα. Στις 6 Μαΐου ορίζεται ξανά ότι, *η ελληνική επικράτεια* [...] *μεγάλας έχει χρείας διά τας κατά των ασεβών τυράννων συνεχείς κατεπειγούσας εκστρατείας της. Τας χρείας ταύτας να οικονομήση θέλουσα η υπερτάτη Διοίκησις, προνοήσασα διά θεσπίσματος διετάξετο, καθώς και το δίκαιον απαιτεί, διά του οποίου όλα τα εις την ελευθέραν ελληνικήν γην τουρκικά κτήματα να λογίζωνται εθνικά, και να δουλεύωνται παρ' εκείνων, οίτινες έως τώρα τα εδούλευον· αι δε πρόσοδοι των αυτών να εμβαίνωσιν εις το εθνικόν ταμείον.*[389]

Ας σκεφτούμε ξανά συγκριτικά. Κατά την Αγγλική Επανάσταση, το κοινωνικό ζήτημα, δηλαδή η διανομή της γης στους ακτήμονες και τους μικρούς κληρούχους, τέθηκε ιδίως από τους True Levellers (Diggers) οι οποίοι καταλάμβαναν τα μεγάλα κτήματα των αριστοκρατών και τα μετέτρεπαν σε κοινότητες πουριτανών καλλιεργητών. Στην πραγματικότητα, ωστόσο, η μεγάλη ιδιοκτησία της γης, των αριστοκρατών, του κλήρου και του Στέμματος, δεν αμφισβητήθηκε ποτέ από την αγγλική επαναστατική ηγεσία. Παρότι τα εισοδήματα των γαιοκτημόνων τέθηκαν από το 1643 σε επίταξη υπέρ του κράτους των επαναστατών, ο ιδιοκτήτης της γης μπορούσε να άρει την επίταξη, καταβάλλοντας ένα ποσό το οποίο αυξανόταν ανάλογα με τον βαθμό υποστήριξης που παρείχε στις βασιλικές δυνάμεις, και με την υπόσχεση ότι δεν θα τις στηρίξει στο εξής. Ακόμα, πολλές μεγάλες ιδιοκτησίες πέρασαν σε χέρια αξιωματούχων της Επανάστασης μέσω ενεργοποίησης υποθηκών και κατασχέσεων, αλλά η δομή της γαιοκτησίας παρέμεινε ίδια όπως στο παρελθόν. Και μετά την παλινόρθωση της βασιλείας, το 1660, πολλές μεγάλες ιδιοκτησίες επανακατοχυρώθηκαν από τους παλαιούς αριστοκράτες γαιοκτήμονες και τον κλήρο. Νέοι και παλαιοί ιδιοκτήτες συνέχισαν, όπως πριν από την Επανάσταση, να επεκτείνουν το παλαιό σύστημα των περιφράξεων των κοινόχρηστων γαιών σε βάρος των μικρών καλλιεργητών. Αυτοί, εξαναγκασμένοι από την πτώση της αποδοτικότητας του μικρού τους κλήρου που προκαλούσαν οι περιφράξεις, τον πουλούσαν και κατέληγαν εκ των πραγμάτων άκληροι αγρεργάτες στις μεγάλες ιδιοκτησίες, φτωχοί ημερομίσθιοι στις πόλεις ή έποικοι κυρίως στη βόρεια αμερικανική ήπειρο.

Αντίθετα, στη Γαλλική Επανάσταση εθνικοποιήθηκαν επαναστατικώ δικαίω όλες οι μορφές φεουδαλικής κατοχής της γης, των αριστοκρατών, του κλήρου και του Στέμματος, και καταργήθηκαν τα επαχθέστερα προνόμια και οι σχετικοί φόροι. Η λύση η οποία τελικά επικράτησε για τη γη ήταν να μετατραπεί σε οιονεί ελεύθερο εμπόρευμα, αρχικά για τις ανάγκες χρηματοδότησης των εξωτερικών πολέμων εναντίον των συνασπισμένων ευρωπαϊκών μοναρχικών δυνάμεων. Στη Γαλλία διατηρήθηκαν, και επιπλέον

---

[389] *Στο ίδιο*, τ. 1ος, σ. 408. Για τους Οργανισμούς, Αντρέας Ζ. Μάμουκας, *Τα κατά την αναγέννησιν*, τ. Α', σ. 27, 29, 50, 55, 59, 61, 99, και Αλεξάνδρου Σβώλου, *Τα ελληνικά συντάγματα*, σ. 72-73.

δημιουργήθηκαν κατά τη διάρκεια της Επανάστασης, αρκετές μικρές αγροτικές οικογενειακές ιδιοκτησίες γης, ιδίως στις περιοχές του νότου και διάσπαρτα στο κέντρο, αλλά επίσης και πολλά μικρά οικογενειακά τεχνικά εργαστήρια, μύλοι και άλλα. Οι μεγάλες γαιοκτησίες ανασυστήθηκαν, ιδίως στις βόρειες περιοχές της χώρας, όλες πλέον με όρους εμπορεύσιμης ατομικής ιδιοκτησίας.

Στη Γαλλία και λιγότερο στην Αγγλία, ο λόγος για τον οποίο πολιτικοί εκφραστές των αδύναμων χωρικών, ακτημόνων και μικροκληρούχων απαιτούσαν τη διανομή της γης που κατείχαν οι ευγενείς, ο κλήρος και το Στέμμα, ήταν συνοπτικά η εξασφάλιση της υλικής προϋπόθεσης για την κατοχύρωση των πολιτικών και των ατομικών δικαιωμάτων. Επιδίωκαν να δώσουν υλική κοινωνική υπόσταση στην ισότητα έναντι του νόμου και των δικαιωμάτων, μετατοπίζοντάς τα από την αφηρημένη νομική σφαίρα στην ίδια την κοινωνία των οικονομικά αδύναμων και θέτοντας το ερώτημα: τι ελεύθεροι πολίτες θα ήταν αυτοί και ποια ακριβώς σημασία θα είχαν τα δικαιώματά τους, όπως υποστήριξαν ιδίως οι γάλλοι Ιακωβίνοι, το κίνημα των Αβράκωτων και αργότερα τα μέλη της Συνωμοσίας των Ίσων, αν δεν διέθεταν τα μέσα ώστε να θρέψουν με την εργασία τους τις οικογένειές τους; Ο κληρικός Jacques Roux του κινήματος των *Οργισμένων* και μέλος της λέσχης των *Cordeliers*, στο βήμα της γαλλικής Εθνοσυνέλευσης στις 25 Ιουνίου του 1793 διακήρυττε: *Η ελευθερία δεν είναι παρά ένα άυλο στοιχειό όταν μια τάξη ανθρώπων μπορεί να οδηγεί σε λιμοκτονία μια άλλη ατιμώρητα* [...] *Η ισότητα δεν είναι παρά ένα άυλο στοιχειό όταν ο πλούσιος διά του μονοπωλίου ασκεί δικαίωμα ζωής και θανάτου στον* [φτωχό] *συνάνθρωπό του.*[390]

Στην Ελληνική Επανάσταση το πρόταγμα στον δημόσιο πολιτικό λόγο ήταν η ελευθερία ενώ η ισότητα δεν αναφέρεται ρητά ως προγραμματική επιδίωξη των ελληνικών ηγεσιών. Αλλά τόσο στους οργανισμούς των Τοπικών Πολιτευμάτων, όσο ιδίως στα Συντάγματα, και στα τρία, από το Πολίτευμα της Επιδαύρου έως αυτό της Τροιζήνας, η ισότητα των δικαιωμάτων γενικά και έναντι του νόμου ειδικότερα κατοχυρωνόταν, μάλιστα εμφατικά.

Είναι, πιστεύω, προφανές ότι με την παραμονή των οθωμανικών γαιών στις οικογένειες των καλλιεργητών έχουμε μια στρατηγικής σημασίας πολιτική επιλογή η οποία εμπεριείχε ισχυρά στοιχεία κοινωνικής ισότητας. Γι' αυτό τον λόγο, πιστεύω, χωρίς καν να ειπωθεί ρητά, αλλά με πολιτική οξύνοια, οι πρώην οθωμανικές γαίες έγιναν μεν ιδιοκτησία του ελληνικού δημοσίου, αλλά παρέμειναν στα χέρια των οικογενειών των ελλήνων χωρικών. Ωστόσο, το Εκτελεστικό τον Μάιο του 1822 προχώρησε ένα βήμα παραπέρα. Συνέδεσε τη συμμετοχή χωρικών στον πόλεμο με τη μετατροπή της διά βίου χρήσης του κλήρου σε ατομική ιδιοκτησία. Κάθε χωρικός που θα πολεμούσε για τουλάχιστον έξι μήνες αποκτούσε την ιδιοκτησία ενός στρέμματος αγροτικής γης

---

390 Albert Mathiez, «Le manifeste des Enragés (juin 1793)», *Annales révolutionnaires*, τ. 7/4, juillet-septembre 1914, σ. 547-560.

ανά μήνα, και αν σκοτωνόταν, τη γη των έξι στρεμμάτων κληρονομούσε αυτοδικαίως η οικογένειά του ή αντίστροφα την έχανε αν λιποτακτούσε.[391] Δεν έχουμε αποδείξεις για την έκταση της εφαρμογής των κινήτρων αυτών. Αλλά το πιθανότερο είναι ότι ενσωματώθηκαν αργότερα, το 1835-36, στον νόμο για τη γη υπέρ των Φαλαγγιτών, των απόμαχων αγωνιστών που εντάχθηκαν τιμητικά στα ομώνυμα σώματα. Η ελληνική ηγεσία, συνεπώς, εθνικοποίησε με βάση το επαναστατικό δικαίωμα τις πρώην οθωμανικές γαίες, και ταυτοχρόνως κοινωνικοποίησε τη χρήση τους με βάση το εθιμικό δικαίωμα των ελλήνων χωρικών.

Από το 1823 οι εθνικές γαίες χρησίμεψαν ως υποθήκη για τη σύναψη του πρώτου δανείου της Επανάστασης και στη συνέχεια του δεύτερου, χωρίς για τούτο να πάψουν να καλλιεργούνται από τις οικογένειες χωρικών που τις κατείχαν, χωρίς κανείς να τους τις αφαιρέσει.[392] Με την υπογραφή του Πρωτοκόλλου της Ανεξαρτησίας το 1830, αναγνωρίστηκε διεθνώς η ελληνική πράξη εθνικοποίησης των πρώην οθωμανικών γαιών με βάση το επαναστατικό δικαίωμα.[393] Μπορεί οι εθνικές γαίες να παραχωρήθηκαν ως πλήρεις ιδιοκτησίες με μεγάλη καθυστέρηση το 1871 επειδή αποτελούσαν υποθήκη των δανείων, αλλά εμπράκτως παρέμειναν στους καλλιεργητές οι οποίοι τις διέθεταν με δικαιοπραξίες νόμιμες και αναγνωρισμένες από το κράτος, ως εάν να αποτελούσαν πλήρως κατοχυρωμένες ατομικές ιδιοκτησίες.[394]

Η λύση την οποία έδωσε η ελληνική επαναστατική ηγεσία στο ζήτημα των γαιών, τον Απρίλιο του 1822, εξασφάλιζε ακριβώς τη δυνατότητα των ελλήνων κληρούχων των πρώην οθωμανικών γαιών και των οικογενειών τους στον βίο έναντι ενός μικρού φόρου, 10%. Η εθνικοποίηση των οθωμανικών γαιών και η παραμονή τους στους παλαιούς χρήστες αποτέλεσε απόφαση ιστορικής πολιτικής σημασίας τόσο για το καθεστώς γαιοκτησίας στην Ελλάδα όσο και για τον κοινωνικό χαρακτήρα της Δημοκρατίας. Αντί της διατήρησης των μεγάλων γαιοκτησιών όπως στην Αγγλία, είτε της έμμεσης μερικής ανασύστασής τους μέσω της αγοράς όπως στη Γαλλία, στην ελληνική κοινωνία κατοχυρώθηκαν η μικρή οικογενειακή ιδιοκτησία στη γη και το δικαίωμα στις κοινόχρηστες δημόσιες γαίες ως κίνητρο και συγχρόνως επιβράβευση της συμμετοχής των χωρικών στην Επανάσταση. Αυτή η πολιτική επιλογή αποτέλεσε αρχή (principio) η οποία θα εφαρμοζόταν στο εξής και διαρκώς για έναν αιώνα από το

---

[391] *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, τ. 1ος, σ. 167-168. Αντίστοιχη πρόταση για τους πυρπολητές βλ. *στο ίδιο*, τ. 1ος, σ. 394. Η ίδια απόφαση ανανεώθηκε με ψήφισμα με αναλυτικότερα κριτήρια στη Γ' Εθνοσυνέλευση, βλ. *στο ίδιο*, τ. 3ος, σ. 507-508.

[392] Γεώργιος Δ. Δημακόπουλος, *Ο Κώδιξ των Νόμων της Ελληνικής Επαναστάσεως 1822-1828*, Αθήναι 1966, σ. 112.

[393] Αλέξανδρος Ι. Σούτσος, *Συλλογή*, σ. 132, 212, 216.

[394] Γεωργίου Π. Νάκου, *Το νομικό καθεστώς των τέως δημόσιων οθωμανικών γαιών 1821-1912*, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 103 κ.ε., και γενικότερα για τη διεθνή πολιτική σημασία των εθνικών γαιών, Εύη Καρούζου, *Εθνικές γαίες, εθνικά δάνεια και εθνική κυριαρχία. Βρετανική διπλωματία και γαιοκτησία στο ελληνικό κράτος 1833-1843*, Αθήνα 2018.

ελληνικό κράτος. Με αφετηρία αυτή τη θεμελιώδη επαναστατική μεταρρύθμιση, τόσο κατά τη διάρκεια της Επανάστασης όσο και αργότερα, όταν οι Έλληνες ανέκτησαν τα πολιτικά τους δικαιώματα από το 1844, σχηματίστηκε μια δημοκρατία της οποίας η κοινωνική βάση αποτελείτο εν πολλοίς από μικρούς ανεξάρτητους οικογενειακούς παραγωγούς, κατόχους των μέσων της παραγωγής τους.

Οι πρώτες αποφάσεις προσαρμογής του φορολογικού συστήματος στις νεωτερικές αρχές είχαν ληφθεί αρχικά από τα περιφερειακά επαναστατικά συμβούλια (Τοπικά Πολιτεύματα), και γενικεύτηκαν από τα εθνικά πολιτικά όργανα αμέσως με τη συγκρότησή τους. Πρόκειται για την κατάργηση του κεφαλικού φόρου (την οποία είχε ήδη καταργήσει μερικώς στις 30 Μαΐου του 1821 η Πελοποννησιακή Γερουσία). Επίσης καταργήθηκαν ρητά όλοι οι έκτακτοι φόροι, και άτυπα διά της παραπομπής σε ένα μακρινό μέλλον ακυρώθηκαν τα ατομικά δάνεια των χωρικών καθώς και οι επιβαρύνσεις από τσιφλικικά δικαιώματα και όλα όσα είχαν συναφθεί πριν από το 1821.[395] Ταυτόχρονα, τον Απρίλιο του 1822, ψήφισαν την καθιέρωση της φορολογίας της δεκάτης (1/10 της παραγωγής) για όλες τις γαίες ανεξαρτήτως της νομικής μορφής κατοχής (εκκλησιαστικές, μοναστηριακές, εξαρχιακές του Οικουμενικού Πατριαρχείου, ιερά αφιερώματα, εθνικές κ.ά) οπότε εντάχθηκαν όλες αδιακρίτως σε ένα ενιαίο σύστημα φορολόγησης.[396] Η είσπραξη των φόρων συνέχισε να εκπλειστηριάζεται από το κράτος σε ιδιώτες με δημόσιους πλειοδοτικούς διαγωνισμούς όπως παλιά. Με τη διαφορά πως ο τοπικός πλειοδότης αναλάμβανε κατά κανόνα τον επιπλέον ρόλο του τοπικού ταμία του κράτους, πραγματοποιώντας επί τόπου πληρωμές για τα έξοδα του πολέμου. Ακολούθως αναφερόταν στον έφορο της επαρχίας και τον πολιτάρχη (διοικητή της πόλης), ενώ πριν εξοφληθεί ο δικαιούχος οι λογαριασμοί του ελέγχονταν από τα πρώτα λίγα στελέχη του μινιστερίου της Οικονομίας.[397]

Πρόκειται για μείζονες πολιτικές αποφάσεις. Πρώτα επειδή ενάντια στην οθωμανική βουλησιαρχική αυθαιρεσία καθιέρωναν την αρχή του νόμου γενικά και ταυτόχρονα αφαιρούσαν από τη φορολογία τα χαρακτηριστικά της υποτέλειας που είχε στο οθωμανικό καθεστώς. Και στα κρίσιμα ζητήματα της γαιοκτησίας και της φορολογίας εφάρμοσαν την αρχή της ισότητας όλων έναντι του νόμου, της ισονομίας. Είναι αρκετά σημαντικό να σκεφτούμε ότι η ισονομία δεν παρέμεινε στο τυπικό νομικό επίπεδο αλλά θεμελιωνόταν υλικά μέσω της κατοχύρωσης της παραμονής των οθωμανικών γαιών στις οικογένειες των χωρικών, δηλαδή των πολιτών. Η ελευθερία και η ισότητα, αρχές του φυσικού δικαίου και πεμπτουσία της πολιτικής σκέψης του Διαφωτισμού, είχαν ψηφιστεί και κατοχυρωθεί με το Πολίτευμα της Επιδαύρου στην Α΄ Εθνοσυνέλευση. Και η

[395] Νικόλαος Κ. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 1ος, σ. 321.

[396] *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, τ. 1ος, σ. 274.

[397] Σίμος Α. Μποζίκης, *Ελληνική Επανάσταση*, σ. 230 κ.ε.

εφαρμογή στα επιμέρους ζητήματα αυτών των δύο αρχών αποτέλεσε το θεμέλιο επί του οποίου άρχισε να χτίζεται, μετά από πολλούς αιώνες πολιτικής ανυπαρξίας, η πρώτη στην ιστορία ελληνική κρατική διοίκηση.

Η απαρχή της κρατικής διοίκησης

Σε ποιον ανήκε το εκάστοτε αυτοκρατορικό κράτος επί αιώνες; Ο εκάστοτε αυτοκράτορας και αργότερα αντιστοίχως ο Σουλτάνος ήταν ο κάτοχος του κράτους, το προσωπικό του ταμείο συγκέντρωνε το δημόσιο χρήμα. Μαζί με τις επιρροές που ασκούσαν διάφορες αυτοκρατορικές ελίτ, οι αποφάσεις των αυτοκρατόρων *αυτογνωμόνως λαμβανόμενες*, δηλαδή βουλησιαρχικά και αυθαίρετα, διατυπωμένες σε βυζαντινές αυτοκρατορικές *Νεαρές* ή σε σουλτανικούς *Φετφάδες*, συνιστούσαν τον νόμο που θα εφάρμοζε η αυτοκρατορική διοίκηση. Το μόνο υφιστάμενο δεσμευτικό πλαίσιο συνιστούσαν οι βασικοί κανόνες της θρησκευτικής πίστης. Αλλά αυτοί οι κανόνες ποτέ δεν εμπόδισαν την άσκηση θεοκρατικής δεσποτικής εξουσίας· αντίθετα, η λειτουργία τους συνήθως ήταν να τη νομιμοποιούν.

Αν οι τόσοι πολλοί αιώνες θεοκρατικής δεσποτείας που είχαν προηγηθεί της Επανάστασης αποτελούσαν ένα αντικειμενικό μείζον βάρος, ωστόσο και η μικρή απαρχή συγκρότησης εθνικής κρατικής διοίκησης δεν ήταν απολύτως στερημένη κοσμικών προηγούμενων. Στηρίχτηκε σε μια διάχυτη αλλά ισχυρή εκκοσμίκευση, όπως εμπεδωνόταν με το εμπόριο, σε κάποιο βαθμό στην εκκοσμίκευση του εαυτού και του κόσμου που είχε διαδώσει ο Ελληνικός Διαφωτισμός, ιδίως στα αστικά στρώματα, και επίσης στην εκκοσμίκευση της πολιτικής που είχαν εισαγάγει η Φιλική Εταιρεία και ακολούθως η Επανάσταση. Πρόκειται βέβαια για νέες ιδεολογίες (ας τις ορίσουμε ως μη υλικά προηγούμενα), και όχι για απτούς κρατικούς θεσμούς, όπως στη Γαλλική και την Αγγλική Επανάσταση. Πλην όμως, προηγούμενα τα οποία επέτρεψαν την επιτάχυνση της εκκοσμικευμένης νεωτερικής πολιτικής και διοικητικής οργάνωσης των Ελλήνων κατά τη διάρκεια της Επανάστασης. Τους παρακολουθήσαμε ήδη να κινούνται με εντυπωσιακή ταχύτητα από τα τοπικά επαναστατικά συμβούλια στα περιφερειακά, και από αυτά στα εθνικά πολιτικά όργανα.

Αν, έστω, διατρέξει κανείς στο *Αρχείο του Αγώνα* την ενότητα *Εκτελεστικόν Σώμα* (περίπου 65.000 έγγραφα), αλλά και τα έγγραφα του Βουλευτικού, συναντάει πολλές αποφάσεις που αφορούν ζητήματα συγκρότησης της κρατικής διοίκησης. Παρά ταύτα, φαίνεται, ίσως, παράδοξο εν μέσω επανάστασης να συγκροτούνται κρατικές υπηρεσίες, και μάλιστα λίγο πολύ να λειτουργούν παρά τις δυσκολίες του πολέμου. Και όμως, οι κρατικές υπηρεσίες, η Διοίκηση, αποτέλεσαν τον τρίτο πόλο ισχύος, φυσικά τον πλέον αδύναμο, μετά τα εθνικά πολιτικά όργανα και πρωτίστως τις ένοπλες επαναστατικές δυνάμεις. Ωστόσο, δεν έπαυαν να αποτελούν την πραγματοποιημένη

απαρχή διοικητικής οργάνωσης των Ελλήνων με νεωτερικούς όρους.[398] Την 1η Φεβρουαρίου του 1822 αποφασίστηκε από τα μόλις εκλεγμένα εθνικά πολιτικά όργανα η αναγκαστική απαλλοτρίωση του χρυσού και των ασημικών που κατείχαν ιδιώτες.[399] Αυτά τα αποζημίωνε το Εκτελεστικό με τιμές διατίμησης που όριζε το ίδιο, ενώ αποφασίστηκε ταυτόχρονα η κατάσχεση όλων των περισσευούμενων όπλων, μολύβδου και πυρίτιδας, με απλά κρατικά αποδεικτικά παράδοσης.[400] Δύο μήνες αργότερα διατάχθηκε η κατάσχεση, επαναστατικώ δικαίω, όλων των χρυσών και ασημένιων σκευών που διέθεταν τα μοναστήρια και οι εκκλησίες προς όφελος του εθνικού ταμείου για την κάλυψη των αναγκών του Αγώνα, με υπόσχεση επιστροφής στο μέλλον.[401] Αυτές οι αποφάσεις εφαρμόστηκαν από επιτετραμμένους του Εκτελεστικού συνοδεία ενόπλων εν είδει αστυνομικών. Ακόμα, ενόψει της προσπάθειας να κοπεί εθνικό μεταλλικό νόμισμα, η οποία δεν ευοδώθηκε, το Εκτελεστικό απαγόρευσε την εξαγωγή χρυσού και ασημιού εκτός της απελευθερωμένης επικράτειας, αλλά και την κυκλοφορία τους μεταξύ των ελληνικών επαρχιών.[402]

Αυτές και άλλες πολιτικές αποφάσεις έπρεπε να εφαρμοστούν ανυπερθέτως για την κάλυψη των τρεχουσών αναγκών του Αγώνα. Έτσι, ας τονίσω ότι στις πραγματικότητες της Επανάστασης, η κρατική διοίκηση συγκροτούνταν η ίδια καθώς εφάρμοζε τις πολιτικές αποφάσεις. Και εδώ η πολιτική πράξη δημιουργούσε απευθείας το όργανο, αλλά οι αποφάσεις απέρρεαν από το θεσμικό πλαίσιο όπως οριζόταν στο Πολίτευμα της Επιδαύρου. Αυτό ίσχυε για όλες τις εκφάνσεις της δημόσιας διοίκησης από τις απαρχές της. Για παράδειγμα, οι πολιτάρχες, οι επικεφαλής αστυνόμοι των πόλεων συνιστούσαν κράτος.[403] Οι επιθεωρητές των εφοδίων του πολέμου και οι σιτιστές επίσης.[404] Η οργάνωση των απελευθερωμένων περιοχών σε επαρχίες και ο διορισμός επάρχων ή έκτακτων διοικητών σε αρκετές επαρχίες και αρμοστών σε σύνολα επαρχιών επίσης,[405] όπως και τα πρώτα δικαστήρια (*κριτήρια*), τα ειρηνοδικεία όπως θα τα ορίζαμε σήμερα, αν και ελάχιστα λειτούργησαν. Το ίδιο ισχύει για την καθιέρωση φόρων, τον διορισμό εφόρων ανά επαρχία, τη σύνταξη προϋπολογισμών, τις διοικητικές υπηρεσίες των μινιστερίων (υπουργείων), όλα επανδρωμένα με ελάχιστα, δυο τρία νέα μορφωμένα στελέχη στην αρχή. Στις 16 Ιανουαρίου του 1822, το Εκτελεστικό μόλις είχε εκλεγεί, όρισε τις γενικές διαδικασίες και τους κανόνες άσκησης της κρατι-

---

[398] *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, τ. 14ος, σ. 33-308, όπου δημοσιεύονται οι αποφάσεις όλων των μινιστερίων από τη συγκρότησή τους τον Ιανουάριο του 1822 έως το τέλος της πρώτης περιόδου του Εκτελεστικού.

[399] *Στο ίδιο*, τ. 1ος, σ. 72.

[400] *Στο ίδιο.*

[401] *Στο ίδιο*, τ. 1ος, 157-158, 268. Για τα πολύτιμα σκεύη των μονών του Αγίου Όρους, *στο ίδιο*, τ. 1ος, σ. 78.

[402] Γενικά Αρχεία του Κράτους, *Αρχείο του Αγώνος - Αρχείο Εκτελεστικού* (Σώματος), φάκ. 1, έγγρ. 14.

[403] *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, τ. 14ος, σ. 297 κ.ε.

[404] *Στο ίδιο*, τ. 14ος, σ. 51 κ.ε.

[405] Για τους επάρχους βλ. *στο ίδιο*, τ. 2ος, σ. 436-437, 439-440, 455, 466.

κής διοίκησης, κάτι σαν απαρχές διοικητικού δικαίου.[406] Ασφαλώς πρόκειται για τις μικρές απαρχές συγκρότησης κρατικής διοίκησης, τόσο ώστε στην αρχή οι υπάλληλοι της υπηρεσίας ενός μινιστερίου χωρούσαν σε ένα δωμάτιο ενός σπιτιού στο Ναύπλιο.

Στην πραγματικότητα, από τα πρώτα μόλις βήματα συγκρότησης κρατικής διοίκησης, τον Ιανουάριο του 1822, έως τα πρώτα χρόνια του Όθωνα, η πολιτική συγκρότησης κρατικών υπηρεσιών υπήρξε εν πολλοίς κοινή, ενιαία. Μόνη διαφορά, οι δυνατότητες εφαρμογής που επέτρεπαν οι ειρηνικές ή οι πολεμικές συνθήκες και τα χρηματικά διαθέσιμα, των οποίων ο προσανατολισμός οριζόταν από τις πολεμικές προτεραιότητες. Ενδεικτικά, τα έξοδα των προϋπολογισμών του κράτους, τους οποίους εισήγαγε η ελληνική επαναστατική διοίκηση από το 1822, κατευθύνονταν στη χρηματοδότηση του πολέμου έως το 1827 από 88% έως 94% ενώ τον αμέσως επόμενο χρόνο που οι μάχες περιορίστηκαν, τα έξοδα του πολέμου μειώθηκαν στο μισό περίπου, οπότε αυξήθηκαν τα οικονομικά διαθέσιμα για τη συγκρότηση κρατικών υπηρεσιών.[407]

Όπως προανέφερα, υπήρξαν για το ελληνικό κράτος ορισμένες προϋποθέσεις από το παρελθόν, αν και κατά κανόνα αδύναμες. Μια από αυτές ήταν η εκπαίδευση, όσο περιορισμένη και να ήταν. Γνωρίζουμε πως σε συνθήκες πολέμου και σχεδόν πάγιας ένδειας οικονομικών μέσων, ιδρύθηκαν με πολιτικές αποφάσεις από το 1821 έως το 1827 εξήντα δημόσια κοινά σχολεία στις απελευθερωμένες περιοχές, διορίστηκαν εβδομήντα έξι δάσκαλοι, των οποίων η εκπαιδευτική δράση συμπληρώθηκε από πολλές δωρεές βιβλίων και χορηγίες χρημάτων, τα τελευταία από ιδιώτες.[408] Ποια μπορεί να είναι η σημασία τους;

Ο Παλαιών Πατρών Γερμανός για την εγγραμματοσύνη των χριστιανών ραγιάδων κατά την οθωμανική περίοδο

Έμφοβοι υπό τον ζυγόν του τυράννου οι τότε της Εκκλησίας πατέρες και μη ελπίζοντές ποθεν βοήθειαν, ευχαριστήθηκαν με τα ολίγα προνόμια οπού τους έδωκεν ο [οθωμανός] *κατακτητής, και δεν εφρόντιζον ει μη περί μόνης της υπάρξεως. Των επιστημών η καλλιέργεια εξέλιπε διόλου, και προϊόντος του καιρού κατήντησαν οι χριστιανοί της Ανατολικής Εκκλησίας εις άκραν αμάθειαν. Μόλις η ελληνική γλώσσα εφυλάχθη από την Εκκλησίαν, και τούτο εξ ανάγκης, επειδή είχε τα βιβλία της γεγραμμένα εις αυτήν την γλώσσαν. – Αφού λοιπόν το ιερατείον κατήντησεν εις τόσην αμάθειαν, ομοίως και οι λοιποί Χριστιανοί.*[409]

[406] *Στο ίδιο*, τ. 1ος, σ. 319-322.

[407] Σίμος Α. Μποζίκης, *Ελληνική Επανάσταση*, σ. 212-215.

[408] Δαυίδ Αντωνίου, *Η εκπαίδευση κατά την Ελληνική Επανάσταση 1821-1827. Τεκμηριωτικά κείμενα*, τ. Β΄, Αθήνα 2002, σ. 371-383.

[409] Παλαιών Πατρών Γερμανός, «Εισηγήσεις ή κατηχήσεις προς Αρχιερείς Πνευματικούς, Ιεροκήρυκας, Ιερείς κτλ...», Μιχαήλ Γ. Οικονόμου, *Ιστορικά της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, σ. 876.

Πιστεύω ότι πρόκειται για προϋπάρχουσες ιστορικές τάσεις δημιουργίας ελληνικών σχολείων. Η πρώτη εκδηλώθηκε στα μέσα του 16ου αιώνα από το Πατριαρχείο και στόχος τους ήταν η εκπαίδευση απλών κληρικών. Επρόκειτο για είδος άτυπων ιεροδιδασκαλείων, αλλά το επίπεδο εγγραμματοσύνης που παρείχαν ήταν χαμηλό, στοιχειώδες.

Η δεύτερη τάση, από τις αρχές του 17ου αιώνα, ήταν αποτέλεσμα πρωτοβουλιών και χρηματοδότησης χερσαίων ελλήνων εμπόρων. Έως την Επανάσταση είχαν ιδρυθεί σχεδόν εκατό σχολεία μέσου επιπέδου (στα Ιωάννινα, στην Καστοριά, στην Αθήνα, στη Δημητσάνα, στο Άργος, στις παροικίες, και αλλού) τα οποία παρείχαν περιεκτική και ουσιαστική μόρφωση. Η τάση αυτή διευρύνθηκε από τα μέσα του 18ου αιώνα με τη δημιουργία ελληνικών σχολείων του κοινού εγγραμματισμού με ουσιαστική εκπαίδευση στα κοινά γράμματα.[410] Ωστόσο, με το ξέσπασμα του Αγώνα περίπου το 90% του ελληνικού πληθυσμού παρέμενε στον κόσμο του προφορικού πολιτισμού (και όχι του αναλφαβητισμού όπως λάθος ορίζεται).[411]

Παρότι η Ελληνική Επανάσταση υπήρξε μια διαδικασία παραγωγής γραπτού ελληνικού λόγου, οι ελληνικές επαναστατικές δυνάμεις ενίσχυσαν περιορισμένα την προϋπάρχουσα ιστορική τάση βασικού εγγραμματισμού. Η δημιουργία εξήντα δημόσιων αλληλοδιδακτικών σχολείων, των οποίων η λειτουργία εμμέσως επιβεβαιώνεται από τον διορισμό δασκάλων και τις συνδρομές ιδιωτών, δεν αποτέλεσε, ασφαλώς, κάποια σημαντική εκπαιδευτική πολιτική, όσο και εάν οι αντικειμενικές δυσκολίες ήταν μεγάλες. Και η ίδια περιορισμένη πολιτική συνεχίστηκε κατά την περίοδο του Ι. Καποδίστρια και της Αντιβασιλείας.[412] Επιπλέον, η Επανάσταση, όπως και ο Ι. Καποδίστριας, αγνόησαν τη δημιουργία σχολείων υψηλού επιπέδου, γυμνασίων. Με αυτά τα δεδομένα, ο ελληνικός λαϊκός κόσμος διατηρούσε περίπου μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα το εμπεδωμένο επί αιώνες χαρακτηριστικό του προφορικού πολιτισμού. Και αυτό εμπόδιζε την εισαγωγή νέων τεχνικών γνώσεων και συρρίκνωνε κοινωνικά τη γραπτή παιδεία στα μεσαία και υψηλά αστικά στρώματα. Κατά ορισμένες πληροφορίες, το 1831 για κάθε δέκα έλληνες μαθητές αναλογούσαν 770 κάτοικοι του γενικού ελληνικού πληθυσμού, στην Αγγλία αναλογούσαν 136 κάτοικοι και στην Ισπανία 2.000.[413]

Αντίστοιχα συρρικνωμένη υπήρξε και η εφαρμογή της ανεξιθρησκίας, ζήτημα μεταξύ των κορυφαίων για τον Διαφωτισμό. Σε όλα τα Συντάγματα της Επανάστασης, οι εν γένει ηγεσίες επέλεξαν τη μισή λύση της «επικρατούσας θρησκείας», κυρίως επειδή αποτελούσε ένα από τα ιδεολογικά όπλα της Επανάστασης. Ωστόσο, το κράτος που χτιζόταν κατά την Επανάσταση ήταν απολύτως κοσμικό και τίποτε δεν δείχνει να

---

[410] Πέτρος Θ. Πιζάνιας, *Η ιστορία*, σ. 207 κ.ε.

[411] *Στο ίδιο*, σ. 416.

[412] Γενικά Αρχεία του Κράτους - Αρχείο περιόδου του Κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια. Γενική Γραμματεία (1819-1838), «Écoles d'enseignement mutuel», φάκ. 162/015 @αρχειομνήμων.

[413] *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος*, αρ. 62/14.9.1829· αρ. 13/18.2.1831 και αρ. 14/21.2.1831.

εμπόδιζε την ολοκληρωμένη εφαρμογή της αρχής της ανεξιθρησκίας στη διοίκηση, ούτε οι ιεράρχες που πήραν μέρος στην Επανάσταση ούτε φυσικά οι κακές, σχεδόν εχθρικές σχέσεις με το Ορθόδοξο Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης. Είκοσι χρόνια μετά την ανεξαρτησία, η αυτοκέφαλη πλέον ελληνική εκκλησία ενσωματώθηκε στο κράτος ως υπάλληλος θεσμός της πολιτικής εξουσίας.

Η νέα κοινωνικοποίηση και η ενσωμάτωση των πληθυσμών

Ας ξεκινήσουμε διατυπώνοντας κάπως γενικευτικά ορισμένα πορίσματα. Πρώτα ας τονιστεί εμφατικά, ενάντια σε κάθε εκ των υστέρων ηρωικό οπτιμισμό ο οποίος ενδημεί στον δημόσιο λόγο για την Επανάσταση, ότι οι Έλληνες ξεκίνησαν την εθνική πολιτική τους συγκρότηση από χαμηλό επίπεδο κρατικών και μορφωτικών προηγούμενων. Αυτό σημαίνει πως ο στόχος για *πολιτική ύπαρξη και ανεξαρτησία* ξεκίνησε από υψηλό επίπεδο ιδεολογικών και πολιτικών στοχεύσεων, όμως με πολύ περιορισμένα ιστορικά προηγούμενα στήριξης της πραγματοποίησής του. Επιπλέον, αυτά τα οποία δεν γνώριζαν οι έλληνες ηγέτες, στρατιωτικοί και πολιτικοί, σε αντίθεση με τα στελέχη της Γαλλικής ιδίως, και λιγότερο της Αγγλικής Επανάστασης, συνοψίζονται στην οργάνωση του κράτους και της διοίκησης, στον τακτικό στρατό και την τεχνολογία του, και, το κυριότερο, στο ότι δεν διέθεταν θεσμούς και στελέχη έμπειρα στα ζητήματα του κράτους και της διοίκησης ώστε να ενσωματωθούν στους νεωτερικούς κρατικούς θεσμούς πρόσωπα έτοιμα με κεκτημένη τεχνογνωσία.[414] Οι Έλληνες τα πρώτα χρόνια πορεύτηκαν με τη γενική τους μόρφωση και εμπειρία, ενώ οι μεγάλοι έλληνες στρατηγοί ήταν σχεδόν όλοι ολιγογράμματοι και ταυτόχρονα ιδιοφυείς στρατιωτικοί.

Παρ' όλα αυτά, το ελληνικό εθνικό κράτος έπρεπε να συγκροτείται ως πόλος ισχύος, και ως εκ τούτου να ενσωματώνει τους πληθυσμούς. Και αυτό δεν ήταν τόσο απλό. Διότι και οι ίδιοι οι ελληνικοί πληθυσμοί υπήρξαν επί πολλούς αιώνες διοικητικά αδαείς, αν όχι καθυστερημένοι, επειδή η μόνη πείρα την οποία διέθεταν ως διοικούμενοι ήταν η οθωμανική δεσποτική και η ορθόδοξη εκκλησιαστική εξουσία, ούτως ή άλλως στην υπηρεσία των Οθωμανών και αυτή. Γνώριζαν, δηλαδή, ιστορικά, μόνο εκείνες τις αμιγώς δεσποτικές μορφές εξουσίας οι οποίες, γενικά μιλώντας, έθεταν τον βίο των υποτελών ραγιάδων σε ένα πλαίσιο μεταξύ της αυθαίρετης διάθεσης του αγά ή του γενίτσαρου και του ελέους του ορθόδοξου επισκόπου. Τι άλλο θα γεννούσε αυτό το πλαίσιο στους κατακτημένους πληθυσμούς παρά την καχυποψία, τον φόβο και το μίσος ως επικρατέστερα υποκατάστατα κατανόησης της εξουσίας;

Οι ελληνικές κοινωνίες των ποιμένων, των χωρικών, των τεχνιτών, των κτηνοτρόφων, των μικρών ναυτικών, κοντολογίς η μεγάλη πλειονότητα των ελληνικών πληθυσμών,

---

[414] Βλ. Νικόλαος Δραγούμης, *Ιστορικαί Αναμνήσεις*, τ. Α', σ. 147-163.

υπέφερε όλες τις συνέπειες που συνεπάγονται οι αιώνες προφορικού πολιτισμού, θρησκευτικής δεισιδαιμονίας, πολιτικής και οικονομικής υποτέλειας, διοικητικής αυθαιρεσίας. Έπρεπε, συνεπώς, αποκλειστικά με τις δικές τους δυνάμεις να κάνουν το πρώτο βήμα προς τη νεωτερικότητα, καθοδηγημένες από ηγετικές ομάδες δυναμικές, αφοσιωμένες, συχνά μορφωμένες, αλλά πολιτικά και διοικητικά λιγότερο ή περισσότερο άπειρες, και επιπλέον με περιορισμένα μέσα ισχύος έναντι του εχθρού. Όλοι μαζί, οι ελληνικοί πληθυσμοί και οι ηγετικές τους ομάδες, βέβαια μέσα από ποικίλους βαθμούς ετοιμότητας, αδυναμιών και αντιθέσεων, είχαν να ανακαλύψουν εμπράκτως την ελευθερία και να την οργανώσουν πολιτικά για τους εαυτούς τους. Παρά, λοιπόν, τις επανειλημμένες αναφορές στην πολιτισμένη Ευρώπη, παρά την επίκληση της πίστης, οι Έλληνες, όπως όλοι οι επαναστάτες του κόσμου, εξουσιοδοτούσαν οι ίδιοι τους εαυτούς τους για την επαναστατική τους πράξη και νομιμοποιούνταν σε αναφορά προς τις αξίες τους και τη δράση τους καθαυτή.

Πρόκειται, πιστεύω, για μια διαδικασία πολιτικής αυτοπραγμάτωσης ενός μικρού, ολιγάριθμου λαού, αλλά με το πλεονέκτημα της μεγάλης ιστορικής φήμης. Στην πραγματικότητα η Ελληνική Επανάσταση συγκέντρωνε μεγαλύτερες δυσκολίες σε σύγκριση με τις τρεις που είχαν προηγηθεί. Παρά ταύτα, οι ηγετικές ομάδες επιδίωκαν διαρκώς να επιτυγχάνουν την ιδιαιτέρως κρίσιμη ενσωμάτωση των ελληνικών πληθυσμών στους επαναστατικούς στόχους και στη δράση, κάτι από το οποίο, άλλωστε, εξαρτιόταν απολύτως η επιτυχία της Επανάστασης. Οι κυριότεροι μηχανισμοί ενσωμάτωσης των ελληνικών αγροτικών και ποιμενικών πληθυσμών στο εθνικό πολιτικό και ιδεολογικό πλαίσιο μπορούν στη γενικότητά τους να συνοψιστούν ως ακολούθως:

– Ο επαναστατικός πόλεμος, με την ένταξη είτε στα ένοπλα σώματα είτε στα μετόπισθεν
– Οι εκλογές και η ελευθερία της δημόσιας έκφρασης
– Η καλλιέργεια της επαναστατικής ιδεολογίας που για τον λαϊκό κόσμο εμπεδωνόταν σε σημαντικό βαθμό μέσω της δράσης
– Η κατοχύρωση του οικογενειακού κλήρου μέσω της εθνικοποίησης των οθωμανικών γαιών, και οι μειωμένοι φόροι υπό τους όρους της νομιμότητας και της ισονομίας

Αν παρατηρήσουμε τη γενική ιστορική κίνηση της Ελληνικής Επανάστασης, τη διαλεκτική της, βλέπουμε πολλούς τοπικούς πληθυσμούς χωρικών, ποιμένων και μικρών αστών, τεχνιτών, ναυτικών, τους μικρούς ανθρώπους γενικά, με συγγενικό πολιτισμικό υπόβαθρο μεταξύ τους, να εισβάλλουν από ποικίλες αιτίες στο πολιτικό πεδίο που σχηματιζόταν με την έκρηξη του Αγώνα. Είναι εύλογο ότι με τις ποικίλες δράσεις τους διεύρυναν διαρκώς, και τελικά κατέκλυζαν, αυτό το νέο πολιτικό πεδίο. Ταυτόχρονα, μέσω της δράσης τους, οι ίδιοι από φυσικοί πληθυσμοί επί αιώνες μετεξελίσσονταν με ραγδαία ταχύτητα σε πολιτικούς λαούς, έκαναν τα πρώτα κρίσιμα βήματα μετεξέλιξής τους από ραγιάδες σε πολίτες. Η Επανάσταση γεννούσε έναν νέο κόσμο. Αυτόν μπορούμε να

διακρίνουμε στην ολότητά του μόνο εφόσον περιλάβουμε στην ιστορία τις κοινωνίες τις ίδιες. Ακριβέστερα, ας προσπαθήσουμε να δούμε τις κοινωνίες των μικρών ανθρώπων, δηλαδή τη μεγάλη πλειονότητα, όχι μέσα από το πρίσμα των εν γένει ηγεσιών, αλλά κατά το δυνατόν απευθείας. Δύσκολο, αλλά ας προσπαθήσουμε.

Τον νέο κόσμο, εκείνον ο οποίος γεννιόταν από την Επανάσταση, μπορούμε να τον διαβάσουμε από μικρές διάσπαρτες πληροφορίες. Αυτές ωθούν να σκεφτούμε δύο ταυτόχρονες διαδικασίες ενσωμάτωσης, γενικά στην Επανάσταση και στις ιδέες της. Η μια είναι εκείνη που είχε ως αφετηρία τις αποφάσεις και τις ενέργειες της επαναστατικής πολιτικής και στρατιωτικής ηγεσίας. Δηλαδή, τον οργανωμένο πόλεμο, τις εκλογές, την εφαρμογή του νέου φορολογικού συστήματος και άλλα σχετικά. Η δεύτερη είχε πολλές αφετηρίες, που όλες ξεκινούσαν από τις κατά τόπους κοινωνίες και διέθεταν έναν σημαντικό βαθμό εξ αντικειμένου αυτονομίας από την ηγεσία. Σε αυτή τη δεύτερη διαδικασία, οι δράσεις των ίδιων των ελληνικών πληθυσμών, άλλοτε αναγκαστικές εκ των πραγμάτων, κάποτε εξαναγκασμένες και συχνά αυτόβουλες, και πάντως πολυσχιδείς, πραγματοποιούνταν σε κοινωνικές συνθήκες ριζικά καινούργιες σε σχέση με ό,τι ίσχυε επί αιώνες γι' αυτό τον πληθυσμό των μικρών Ελλήνων και Ελληνίδων.

Ας αναρωτηθούμε ξανά, τι μπορούσε να σημαίνει για έναν χωρικό, έναν κτηνοτρόφο, κάποιο τεχνίτη, έναν μαγαζάτορα, οι οποίοι καθηλωμένοι επί γενεές σε έναν μικρό γεωγραφικό και κοινωνικό ορίζοντα, και με τα έργα τους να επαναλαμβάνονται όμοια κάθε χρόνο, ξαφνικά να βρεθούν σε ένα στρατόπεδο, σε μια πολιορκία, σε μάχες, ή ακόμα να μετακινούνται αναγκαστικά ως πρόσφυγες σε μια άλλη περιοχή, άγνωστη έως τότε; Τι σήμαινε γι' αυτούς τους ίδιους ανθρώπους η συμμετοχή στις ζέουσες, όπως είδαμε, εκλογικές διαδικασίες ενώ μέχρι τότε γνώριζαν μόνο τις διαβατήριες τελετές (βαφτίσια, αρραβώνες, γάμους), τον εκκλησιασμό και λίγο ευρύτερα τα συνήθη μικρά πανηγύρια ή τις μικρές τοπικές αγορές; Και πώς ακριβώς επηρεάζονταν από το γεγονός ότι μπορούσαν να μιλούν ελεύθερα, ακόμα και αν πολλοί δεν ασκούσαν αυτή την ελευθερία; Επίσης, τι σήμαινε να τους αποκαλούν Έλληνες, αυτούς τους έως μόλις εχθές χριστιανούς ραγιάδες; Ακόμα, τι σήμαινε οι κληρικοί να τους ζητούν να σκοτώσουν εχθρούς με την ευλογία τους και οι παλαιοί προεστοί τους να τους δίνουν όπλα και πυρομαχικά; Για παράδειγμα, ο επίσκοπος Έλους Άνθιμος, εκτός από τις συμβουλές για τους αιχμαλώτους, προέτρεπε τους πελοποννήσιους χωρικούς στην αρχή της Επανάστασης να σκοτώσουν Οθωμανούς, λέγοντάς τους ότι μόνο έτσι θα πήγαιναν στον Παράδεισο.[415]

Στα όρια των ελληνικών πληθυσμών επρόκειτο, πιστεύω, για κοσμογονία. Όμως τα ίχνη αυτής της κοσμογονίας, όπως είπαμε, σπανίζουν στα αρχειακά τεκμήρια επειδή οι καταγραφές των αντιδράσεων των μικρών ανθρώπων είναι ελάχιστες. Αυτή η σπάνις μαρτυριών οφείλεται στον αμιγώς προφορικό χαρακτήρα του λόγου και της μνήμης

[415] Φωτάκος, *Βίοι Πελοποννησίων ανδρών*, σ. 293.

των λαϊκών στρωμάτων. Από την άλλη, η συντριπτική πλειονότητα των αρχειακών εγγράφων της Επανάστασης προέρχονται και απευθύνονται σε λίγο πολύ εγγράμματα στελέχη στις ελληνικές περιοχές και στο εξωτερικό. Αν μου επιτρέπεται μια υποστασιοποίηση, πρόκειται για μια Επανάσταση η οποία συγκροτεί τον λόγο της με τη γραπτή μορφή του. Αυτή η διαπίστωση απορρέει από το απλό γεγονός των εκατοντάδων χιλιάδων εγγράφων τα οποία ανέρχονται σε δυόμισι εκατομμύρια σελίδες, τουλάχιστον, εννοείται όσα έχουν διασωθεί.[416] Αυτός ο όγκος γραπτού λόγου συντάχθηκε κατά τη διάρκεια των εννέα χρόνων του Αγώνα.

Όμως, οι επαναστατικές διαδικασίες κατά τις οποίες παρήχθη αυτή η τεράστια ποσότητα γραπτού λόγου, κοινωνικά θεμελιώνονταν και εκτυλίσσονταν και από αυτή την απολύτως κρίσιμη μεγάλη πλειονότητα του ελληνικού πληθυσμού, των λαϊκών κοινωνικών στρωμάτων. Από την επεξεργασία της αρχειακής ενότητας *Αριστεία* διαπιστώνουμε ότι ο υποτυπώδης εγγραμματισμός με κριτήριο τη γνώση του καθενός να γράφει το όνομά του, εφόσον ανήκε σε αυτή τη μεγάλη πλειονότητα η οποία απαρτιζόταν από τον λαϊκό ελληνικό πληθυσμό, δεν ξεπερνούσε ανά κοινωνική κατηγορία το 3,5% για τους χωρικούς, τους κτηνοτρόφους, τους απλούς ένοπλους αρματολούς, τους τεχνίτες και έφτανε έως 5,5% για τους ναύτες.[417] Ωστόσο, παρά την ακρίβειά τους, η σημασία των αριθμών πρέπει να σχετικοποιηθεί ώστε η ανάγνωσή τους να οδηγεί πλησιέστερα στην ιστορική πραγματικότητα. Η απόλυτη διάκριση μεταξύ προφορικού και γραπτού πολιτισμού, ερμηνεία προερχόμενη κυρίως από την ανθρωπολογία, φαντάζει σαν να ορθωνόταν ένας αδιαπέραστος τοίχος μεταξύ των δύο. Παρότι δεν γνωρίζουμε τα μεγέθη, είναι βέβαιο ότι μεταξύ αμιγώς γραπτού και αμιγώς προφορικού πολιτισμού υπάρχει η ενδιάμεση βαθμίδα της ικανότητας ανάγνωσης, σημαντική σε κάθε περίπτωση. Αρκετοί, λοιπόν, από όσους δεν γνώριζαν καθόλου γραφή, θα ήξεραν ανάγνωση, λίγο πολύ, και οπωσδήποτε πολλοί περισσότεροι θα άκουγαν άλλους εγγράμματους να διαβάζουν φωναχτά. Ένα ωραίο παράδειγμα, κάπως γνωστό, το οποίο δεν θα αποφύγω να αναφέρω, είναι η περίπτωση του μανιάτη χωρικού Ηλία Τσαλαφατίνου, μέλους της φρουράς του Πέτρου Μαυρομιχάλη. Ο Τσαλαφατίνος, άνθρωπος τελείως αγράμματος, αρχέγονος αλλά ιδιαιτέρως ικανός μαχητής, μετέφερε μαζί του ένα βιβλίο αρχαίας ελληνικής ιστορίας το οποίο του διάβαζαν τα βράδια εγγράμματοι. Και αυτός, σύμφωνα με όσα είχε ακούσει από την ανάγνωση, έψαχνε όποτε μπορούσε στον χώρο να διαπιστώσει πώς ακριβώς πολεμούσαν οι αρχαίοι. Σιγά-σιγά κατόρθωσε να μάθει ανάγνωση και γραφή, να σχεδιάζει στο χαρτί μικρές μάχες και πολιορκίες, και το μόνο που ζήτησε από το Εκτελεστικό μέσω του γάλλου Φιλέλληνα Auguste Fabre ήταν να στείλουν μέσω των

[416] Το αρχειακό υλικό της Επανάστασης απόκειται στα Γενικά Αρχεία του Κράτους, σχεδόν στο σύνολό του, ενώ ένα πολύ μεγάλο μέρος του είναι αναρτημένο στην ιστοσελίδα @αρχειομνήνων. Επιπλέον, περίπου 13.000 σελίδες των Αρχείων της *Ελληνικής Παλιγγενεσίας* είναι αναρτημένες στην ιστοσελίδα της Βουλής των Ελλήνων, λιγότερα στο Μουσείο Μπενάκη και αλλού.

[417] Πέτρος Θ. Πιζάνιας, *Η ιστορία*, σ. 416, πίνακας 4ος.

φιλελληνικών δικτύων τον μικρό γιο του στην Ευρώπη να σπουδάσει, όπως και έγινε.[418] Ας επιστρέψουμε, όμως.

Το κύριο ζήτημα εδώ είναι ότι όλοι όσοι δεν ήξεραν γραφή δεν μας μιλούν (μέσω των αρχείων) απευθείας, αλλά μέσω των πράξεών τους. Και αυτές με τη σειρά τους φτάνουν ως εμάς από περιθωριακές αναφορές στον γραπτό λόγο των εγγράμματων της Επανάστασης. Από αυτές, λοιπόν, τις αναφορές διαβάσαμε ήδη τις αμιγώς λαϊκές αντιδράσεις, τον πολιτικό βρασμό κατά τις εκλογικές διαδικασίες που προαναφέραμε· τις αλλεπάλληλες συλλογικές διαμαρτυρίες και αιτήματα· σποραδικά την αυτοοργάνωση στην Άνδρο, στην Υπάτη, στο Μεσολόγγι· την οργανωμένη ανά χωριό διαφυγή από εχθρικές επιδρομές· αλλά και την άμυνα εντός των χωριών ή στα ψηλά των βουνών.[419] Μάθαμε για τις προσφορές προς την Επανάσταση, το σπάσιμο του φόβου, συλλογικά αιτήματα και διαμαρτυρίες, όλα διατυπωμένα από την πένα κάποιου εγγράμματου. Γνωρίζουμε επίσης τη συμμετοχή σε εράνους, την κατασκευή πυρπολικών, την επισκευή όπλων, τα κατασκευαστικά έργα στις πολιορκίες. Και ακόμα ας αναρωτηθούμε, ποιοι λειτουργούσαν αυτούς τους εκατοντάδες υπαίθριους φούρνους για το ψωμί των ενόπλων;[420] Οι ομάδες πολιτών που αστυνόμευαν συντεταγμένα τη νύχτα τις απελευθερωμένες πόλεις, επίσης εκείνα τα μικρά παιδιά των πυροβολητών στο Μεσολόγγι που βοηθούσαν τους πατεράδες τους στα κανόνια;[421] Γράφει ο Σ. Ι. Στεφανόπουλος, στέλεχος της Φιλικής και αυτόπτης σε όσα αφηγείται, ότι *έβλεπες εκεί γυναίκας καταγινομένας εις το προπαρασκευάζειν φουσέκια, εκεί νεάνιδας* [...] *κεντώσας σημαίας. Εκεί παίδας και γέροντας εις το προετοιμάζειν φούρνους, τσαρούχια και άλλα χρήσιμα τοις πολεμισταίς. Εκεί γραίας, ετοιμαζούσας παξημάδια και άλλα τρόφιμα.*[422] Ίσως, μεταξύ αυτών να βρίσκονταν χωρικοί οι οποίοι φοβισμένοι είχαν απειλήσει στελέχη της Φιλικής τις παραμονές της Επανάστασης ότι θα τους *δώσουν στους Τούρκους*.[423]

Όλες αυτές οι άπειρες σε αριθμό και διάχυτες παντού μικρές λαϊκές δράσεις, που διαφαίνονται μέσα από τις ρωγμές των ιστορικών αρχείων και των απομνημονευμάτων, οι οποίες δεν έχουν ερευνηθεί παρά ελάχιστα,[424] καθιστούν σχεδόν βέβαιη την εκτίμηση ότι η λαϊκή συμμετοχή στην Ελληνική Επανάσταση ήταν ιδιαιτέρως μαζική. Ίσως μπορούμε να συστήσουμε μια τάξη μεγέθους.

---

[418] Auguste Fabre, *Histoire*, σ. 40-42.

[419] *Στο ίδιο*, σ. 84, 87.

[420] *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, τ. 14ος, σ. 186· τ. 15γ, σ. 123-124.

[421] Jacques Mangeart, *Souvenirs de la Morée*, σ. 233-237, 279-281.

[422] Στεφάνου Ιω. Στεφανοπούλου, *Απομνημονεύματά τινα*, σ. 35-36.

[423] *Στο ίδιο*, σ. 24-25.

[424] Δύο χρήσιμες μελέτες, η μια του Απόστολου Ε. Βακαλόπουλου, *Οι οικισμοί, η γη και ο ελληνικός λαός κατά την επανάσταση του 1821*, Θεσσαλονίκη 2018, και η δεύτερη του Αντώνη Διακάκη, *Το Μεσολόγγι στο 1821. Πόλεμος, οικονομία, πολιτική, καθημερινή ζωή*, Αθήνα 2019, με την επιφύλαξη ότι και οι δύο ιστορικοί στέκονται πολύ αμήχανα απέναντι στις πληροφορίες τις οποίες οι ίδιοι έχουν τόσο μεθοδικά συγκεντρώσει, πιθανότατα λόγω κάποιου αντικειμενισμού.

Ας συσχετίσουμε τον αριθμό των 218.750 οικογενειών που συγκροτούσαν τον ελληνικό πληθυσμό το 1821, αλλά στα γεωγραφικά όρια της πρώτης εθνικής επικράτειας,[425] με τον αριθμό των 200.000 νεκρών έως το καλοκαίρι του 1827 τον οποίο γνωρίζουμε από τη μαρτυρία του Α. Μαυροκορδάτου.[426] Η εκτίμηση του αριθμού των νεκρών επιβεβαιώνεται από ανεξάρτητες πηγές, συγκεκριμένα τη σύγκριση του αρχικού πληθυσμού το 1821 με εκείνη της πρώτης απογραφής δεκατρία χρόνια αργότερα.[427] Έτσι, λαμβάνοντας υπόψη όλες τις αδυναμίες κάθε γενικού μέσου όρου, έχουμε 1,1 νεκρούς ανά ελληνική οικογένεια και φαίνεται ότι τουλάχιστον το 40% αφορούσε Πελοποννήσιους.[428]

Πρόκειται, ασφαλώς για προσέγγιση η οποία περιλαμβάνει και τους φυσικούς θανάτους. Όμως η φυσική θνησιμότητα μόνη της δεν θα αντέστρεφε την κίνηση του πληθυσμού από καθαρή αύξηση σε μεγάλη μείωση κατά 27,5% σε εφτά μόλις χρόνια.[429] Τάξη μεγέθους, λοιπόν, η οποία ωστόσο είναι αρκετή ώστε να ενισχύσει την αξιοπιστία των ποιοτικών πληροφοριών που εντοπίζονται εδώ και εκεί στα αρχεία, και μαρτυρούν ότι η πολύτροπη συμμετοχή των λαϊκών μαζών στην Επανάσταση υπήρξε ιδιαιτέρως πυκνή, και πιθανότατα γενικευμένη.

Οι επαναστατικές ηγεσίες, από την πλευρά τους, διαρκώς προέτρεπαν με τον πλέον εμφατικό και επίσημο τρόπο την κινητοποίηση των πάντων υπέρ της Επανάστασης. Όπως ο πρόεδρος της Γ΄ Εθνοσυνέλευσης Γεώργιος Σισίνης την άνοιξη του 1827 στο αποκορύφωμα της αντεπίθεσης διακήρυττε: *Συμπολίται! Το κοινόν απάντων όφελος είναι ν' αναχτήσωμεν την πατρίδα μας. Και διά να την ανακτήσωμεν, πρέπει να πολεμήσωμεν όλοι, και άνδρες, και γυναίκες, και νέοι, και γέροντες, όλοι πρέπει να δράξωμεν τα όπλα, διά να συντελέσωμεν εις τον κοινόν αγώνα· και αυταί αι γυναίκες πρέπει να δράμουν μεθ' ημών εις τον πόλεμον, να συμπολεμήσουν υπό τον προμαχώνα των στηθών μας, και τότε βέβαια θα νικήσωμεν.*[430]

Ωστόσο, αυτή την τόσο βαθιά και ιδιαιτέρως εκτεταμένη λαϊκή συμμετοχή, δεν θα μπορούσαν να την προκαλέσουν οι επαναστατικές ηγεσίες μόνες τους, παρότι την ευνοούσαν. Πρόκειται για δράσεις με ισχυρά χαρακτηριστικά λαϊκής πρωτοβουλίας κινητοποιημένης από μύριες αιτίες, δράσεις κατά κανόνα μικρές αλλά αμέτρητες σε αριθμό και πυκνές σε συχνότητα. Δράσεις πολεμικές, επιβιωτικές, υποστηρικτικές

[425] Αλέξανδρος Μανσόλας, *Πολιτειογραφικαί*, σ. 2. Ο αριθμός των οικογενειών προκύπτει από τη διαίρεση του ελληνικού πληθυσμού το 1821 διά 4 – αριθμός που αποτελεί τον παραδεκτό μέσο όρο μελών ανά οικογένεια.

[426] Victor Fontanier, *Voyages en Orient*, σ. 180-181.

[427] Frederick Strong, Esq, (Consul at Athens), *Greece as a Kingdom*, σ. 6, για τον πληθυσμό του 1834.

[428] Βασίλης Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός*, ό.π., και Αλέξανδρος Μανσόλας, *Πολιτειογραφικαί*, σ. 2, 4.

[429] Τα μόνα χρονικά πλησιέστερα στοιχεία που διαθέτουμε για σύγκριση είναι της περιόδου 1834-40, οπότε υπήρξε καθαρή αύξηση του πληθυσμού κατά 29% με βάση το 1834, Frederic Strong, Esq, (Consul at Athens), *Greece as a Kingdom*, ό.π.

[430] *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, τ. 3ος, σ. 561.

των ενόπλων, επιθετικές, αυτοάμυνας και άλλες, οι οποίες ξεκινούσαν ηθελημένα ή διά της βίας, από ανάγκη, εξαναγκασμό ή ενθουσιασμό ως αρχικό κίνητρο. Κανείς, εντέλει, δεν μπορούσε να είναι τελείως και διαρκώς έξω από την Επανάσταση. Ακόμα και ορισμένοι οι οποίοι ήταν δημόσια σαφώς αντίθετοι, αλλά δεν είχαν περάσει σε αντεπαναστατικές ενέργειες ώστε να εκτελεστούν, αναγκάζονταν να κάνουν πολιτικά θελήματα για λογαριασμό αρχηγών της Επανάστασης.[431]

Αυτή, λοιπόν, η βουβή για εμάς λαϊκή συμμετοχή εκτιμώ ότι συγκροτούσε μια κοινωνικά διάχυτη και απρόσωπη δύναμη την οποία εδώ ορίζω ως τον πολιτισμικό χώρο της νέας κοινωνικοποίησης. Δηλαδή ένας καινούργιος ευρύτατος πολιτισμικός χώρος με πλήθος νέων σημείων αναφοράς και ανάγνωσης του εαυτού και του κόσμου, τα οποία διεύρυναν τον εμπειρικό ορίζοντα των λαϊκών ανθρώπων εκθετικά. Μέσω αυτής της νέας κοινωνικοποίησης ο καθένας ωθούνταν να πορεύεται από το καθεστώς του χωρικού, του ποιμένα ή του τεχνίτη, κοινωνικοποιημένου επί αιώνες στην ελάχιστη κλίμακα του χωριού ή της κωμόπολης, στην εκρηκτική μαζική κοινωνικοποίηση που γεννούσαν οι επαναστατικές συνθήκες. Θα πρέπει να ήταν εν πολλοίς αδιανόητο μέχρι πριν από το '21. Αλλά τώρα η νέα αυτή κοινωνικοποίηση παρήγε τα δικά της αποτελέσματα. Αυτά, συμπερασματικά, μπορούν να συνοψιστούν στην έντονη, πυκνή ενσωμάτωση του πληθυσμού στην Επανάσταση γενικά, στην εκτεταμένη κοινωνική διάχυση της πολιτικής και ως αποτέλεσμα στη μεγάλη και αποφασιστική δύναμη που προσδιδόταν στον Αγώνα, αλλά όχι πάντα στα θεσμικά του όργανα.

Ανιχνεύοντας το πολιτικό πεδίο της Επανάστασης

Θεωρώντας σχεδόν βέβαιη την εκτεταμένη και πυκνή λαϊκή συμμετοχή στην Επανάσταση, είναι λογικό να θεωρήσουμε ότι το ιστορικά νέο πολιτικό πεδίο που γεννιόταν, διευρυνόταν κοινωνικά διαρκώς, πιθανότατα εκθετικά. Ωστόσο, εντός του πολιτικού πεδίου αποτυπώνονταν οι προϋπάρχουσες κοινωνικές διαφορές οι οποίες σχημάτιζαν διαφορετικής ποιότητας επίπεδα δράσης και πράξεων, ή αλλιώς ένα είδος καταμερισμού. Αυτά τα επίπεδα μπορούμε κατ' οικονομία να τα συμπυκνώσουμε σε τρία. Το ένα είχε αμιγώς πολιτικό χαρακτήρα και σχηματιζόταν από τα εθνικά πολιτικά όργανα, το Βουλευτικό και το Εκτελεστικό, και από τις εν γένει ηγεσίες γύρω από αυτά. Ήταν λίγο πολύ συγκροτημένο και διατηρούσε σημαντικό βαθμό αυτονομίας στη λήψη των αποφάσεων, αλλά όχι πάντοτε τα μέσα για την εφαρμογή τους. Εντός αυτού του αμιγώς πολιτικού επιπέδου ποικίλα σχέδια και στρατηγικές συγκροτούνταν και συγκρούονταν. Το δεύτερο ήταν αμιγώς στρατιωτικό και διαμορφωνόταν

---

[431] Νίκος Κοταρίδης, *Περί της επαναστάσεως των λεγομένων ελλήνων. Η μαρτυρία του ιερομόναχου Γερασίμου (1836)*, Πάτρα 2017.

από τις οργανωμένες δυνάμεις για τις οποίες μιλήσαμε ήδη. Και το τρίτο διαμορφωνόταν, άλλοτε εμπρόθετα και μεθοδικά όπως τα δύο προηγούμενα, και συχνότερα ως εξ αντικειμένου. Πρόκειται για το επίπεδο της λαϊκής μαζικής συμμετοχής το οποίο σχηματιζόταν εκ των πραγμάτων από τις αυτόβουλες πράξεις και τις ενέργειες ομάδων λαϊκών ανθρώπων.

Τα δύο πρώτα επίπεδα, των εθνικών οργάνων και των στρατιωτικών, ορίζονταν επακριβώς, ήταν αναγνωρίσιμα στα πρόσωπα των ηγετών τους και πολλών άλλων στελεχών, στις αποφάσεις τους, σχεδόν πάντοτε γραπτές. Αντίθετα, το επίπεδο των λαϊκών δράσεων δεν θα πρέπει να γίνει αντιληπτό ως μια συγκροτημένη λαϊκή δύναμη, ας πούμε κάτι ανάλογο των *Οργισμένων* και των *Αβράκωτων* της Γαλλικής Επανάστασης. Αυτά τα τελευταία υπήρξαν συγκροτημένα κινήματα, διέθεταν δικά τους πολιτικά συμβούλια, γνωστούς ηγέτες και ένοπλα σώματα. Εδώ, στην ελληνική περίπτωση, οι λαϊκές δράσεις ήταν απρόσωπες και δεν διέθεταν ούτε μία ούτε περισσότερες δημόσιες φωνές. Για παράδειγμα, χωρικοί της Άνδρου, τον Απρίλιο του 1822, έμαθαν ότι οι προεστοί τους ήταν έτοιμοι να προσκυνήσουν τον οθωμανό στόλαρχο και είχαν για τούτο ετοιμάσει δώρα σε καΐκια προκειμένου να του τα προσφέρουν μόλις θα έφτανε στο νησί. Τότε, χωρίς να ζητήσουν άδεια από την κεντρική διοίκηση, χωρίς καν να καλέσουν κάποιο ένοπλο σώμα ή κάποια ναυτική μοίρα, όπως ήταν ο κανόνας, οι χωρικοί κατέβηκαν από τα χωριά, συνέλαβαν και διαπόμπευσαν τους προεστούς, έκαψαν τα δώρα και τα σπίτια τους, άλλους φυλάκισαν, και στη συνέχεια συγκρότησαν συνέλευση στην οποία εξέλεξαν στρατιωτικό αρχηγό, έναν μικρό έμπορο από το Κόρθι, για να οργανώσει την άμυνα του νησιού.[432] Το ίδιο στη Νάξο, χωρικοί και κάποιοι μικροί αστοί, με την έναρξη της Επανάστασης, παραγκώνισαν τους τοπικούς προύχοντες, τους αφαίρεσαν κάθε αρμοδιότητα και ανέλαβαν οι ίδιοι το νησί τους.[433] Αλλού, πάλι, ο δάσκαλος έκλεινε το σχολείο επειδή κάποιο στράτευμα εμφανιζόταν, κάποιος βομβαρδισμός ξεκινούσε, και τα παιδιά, οι μαθητές όπως στην πολιορκία του Μεσολογγίου, ξαφνικά μόνα τους έβρισκαν την ευκαιρία να πηγαίνουν πίσω από τους μαχητές και να πετροβολούν οθωμανούς στρατιώτες.[434] Και επίσης, η περίπτωση των Γελεκτσήδων, εβδομήντα περίπου εφήβων στο Μεσολόγγι, κάπου δώδεκα-δεκατριών ετών, οι οποίοι είχαν οργανωθεί αυτοβούλως και ανέπτυσσαν υποστηρικτική και πολεμική δράση κατά την κρίση τους.[435]

---

[432] Αμβροσίου Φραντζή, *Επιτομή*, τ. 3ος, σ. 211-212. Ο Κωνσταντίνος Μεταξάς, ως αρμοστής της Διοίκησης, παρουσιάζει αυτή την κινητοποίηση ως δράση κακοποιών στοιχείων, μάλλον όμως επειδή το σώμα ενόπλων χωρικών του νησιού αρνήθηκε να του καταβάλει τους φόρους προκειμένου να αυτοχρηματοδοτηθεί, βλ. Κωνσταντίνος Μεταξάς, *Ιστορικά απομνημονεύματα*, σ. 92-94.

[433] Νικόλαος Κ. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 1ος, σ. 172-173, 177.

[434] *Ελληνικά Χρονικά*, τ. 2-42/27-5-1825· 2-46/10-6-1825· 2-67/22-8-1825. Επίσης Σπυρομίλιου, *Απομνημονεύματα*, σ. 73.

[435] Σ. Κ. Κώνστας, «Οι "Ανδρόπαιδες" του Μεσολογγίου και ο Ζαφείριος Σπυρίδωνας Ράπεσης 1825-1826», *Στερεά Ελλάς*, 4/1972, σ. 104-105.

Η εισβολή των λαϊκών μαζών στο πεδίο της πολιτικής κατά την Ελληνική Επανάσταση συνιστούσε μια απρόσωπη δύναμη, αλλά ισχυρή από τις επενέργειες που προκαλούσαν οι πάμπολλες μικρές δράσεις οι οποίες αναπτύσσονταν. Κατά πάσα πιθανότητα επρόκειτο για πρωτογενείς λαϊκές δράσεις – μαζικές, εξαιρετικά διάχυτες, ταυτόχρονα κατακερματισμένες και απρόσωπες. Οπότε καμία εξουσία, κανένα πολιτικό κέντρο δεν ήταν σε θέση να τις ελέγξει και να τις κατευθύνει όλες, σε όλους τους τόπους και κάθε στιγμή προς έναν ενιαίο προσανατολισμό. Εκτιμώ πως ακόμα και στις περιπτώσεις εκείνες κατά τις οποίες οι λαϊκές δράσεις εκδηλώνονταν διά του εξαναγκασμού, χτιζόταν εξ αντικειμένου μια ιστορικά πρωτοφανής γι' αυτούς κοινωνικοποίηση.

Οι μόνοι οι οποίοι μπορούσαν να οργανώσουν σε κάποιο βαθμό τον μαχόμενο λαϊκό πληθυσμό, να χτίσουν μια κάποια συναίνεση μαζί του σε κάποιους συγκεκριμένους στόχους, ήταν οι στρατιωτικοί και οι πολιτικοί τοπικοί παράγοντες, οι οποίοι βρίσκονταν εγγύτερα σε αυτόν τον πληθυσμό, τόσο κοινωνικά όσο κυρίως επειδή ήταν παρόντες επί τόπου. Αλλά και αυτοί μόνο τοπικά μπορούσαν να δράσουν. Ωστόσο, η σχετική σύμπτωση των εν λόγω τοπικών στελεχών με τον λαϊκό πληθυσμό προέκυπτε επίσης από τον αποκεντρωμένο τρόπο με τον οποίο, εκτός εξαιρέσεων, οργάνωναν τα ελληνικά ένοπλα σώματα τον πόλεμο, διάσπαρτα στον χώρο. Και ακόμα, συχνά οι ανάγκες ήταν αμοιβαίες. Όταν η απειλή ξεπερνούσε τις δυνάμεις άμυνας μιας ομάδας πληθυσμού, κάποιου χωριού, οι οργανωμένοι ένοπλοι μπορούσαν να προσφέρουν προστασία ενώ και οι ίδιοι από αυτόν τον κόσμο στρατολογούσαν μονιμότερους μαχητές.[436]

Μια αντιπαραβολή

Η κεντρική εξουσία την οποία εμείς γνωρίζουμε ως πολίτες μιας δημοκρατίας σήμερα, η κυβέρνηση, δεν έχει σχεδόν καμία σχέση με την πολιτική εξουσία σε μια επανάσταση. Στις σημερινές δημοκρατίες, η προϋπόθεση της συγκρότησης, και ιδίως της σταθερότητας, της κυβέρνησης θεμελιώνεται σε έναν καταμερισμό στον οποίο οι πολίτες, αν και κάτοχοι της ανώτατης εξουσίας, της λαϊκής κυριαρχίας, αποσύρονται από την πολιτική εκτός από τη στιγμή που ψηφίζουν, μία φορά κάθε τόσο. Η συναίνεση, συνεπώς, διαμορφώνεται με τη σταθερή αποχή των πολιτών από το πεδίο της πολιτικής. Αυτό ισχύει ακόμα και στις περιόδους διαδηλώσεων, συλλαλητηρίων και γενικώς κοινωνικών κινητοποιήσεων, επειδή το πλαίσιο των αντιδράσεων είναι θεσμικά οριοθετημένο και τα όρια είναι κοινωνικά αποδεκτά.

[436] Κανέλλος Δεληγιάννης, *Απομνημονεύματα*, τ. 3ος, σ. 57-61.

Αυτά τα τρία επίπεδα, λοιπόν, με τα οποία συγκροτούνταν το εν γένει πολιτικό πεδίο της Επανάστασης, προέκυπταν από έναν ημι-συστηματικό και ταυτόχρονα ημι-αυθόρμητο εσωτερικό καταμερισμό. Στο επίπεδο της καθαρής πολιτικής, τα ηγετικά πολιτικά όργανα διέθεταν, όπως είπαμε, υψηλό βαθμό αυτονομίας η οποία εξασφάλιζε τη σταθερότητα της δράσης τους, αλλά μόνο σε ορισμένους στρατηγικούς τομείς της πολιτικής. Τα πολιτικά όργανα οργάνωναν και διαχειρίζονταν τα πολιτικά ζητήματα που διέφευγαν από τον ορίζοντα των λαϊκών μαζών, όπως και εκείνα για τα οποία η συναίνεση με την πολιτική ηγεσία ήταν γενική. Αναφέρομαι σε ζητήματα στρατηγικής σημασίας, όπως οι αποφάσεις για την εθνικοποίηση των οθωμανικών γαιών και τη φορολογία, με τις οποίες, προφανώς, οι λαϊκές μάζες συναινούσαν. Το ίδιο ισχύει για τις εκλογές τις οποίες οργάνωναν το Βουλευτικό και το Εκτελεστικό. Άλλωστε η συμμετοχή στις εκλογικές διαδικασίες για τις εθνοσυνελεύσεις ήταν ευρύτατη, όπως είδαμε. Οι ίδιοι ενήλικες άρρενες, μέρος της απρόσωπης λαϊκής δύναμης, ψήφιζαν, εξέλεγαν τους παραστάτες σε ωραίες θορυβώδεις μαζικές συνελεύσεις στα χωριά, στις πόλεις και στα στρατόπεδα,[437] και όσοι μπορούσαν παραβρίσκονταν στις συνόδους των εθνοσυνελεύσεων.[438] Το ίδιο ίσχυε και για τα ζητήματα της εξωτερικής πολιτικής, για τα οποία, άλλωστε, δεν ετίθετο ζήτημα λαϊκής συναίνεσης. Η εξωτερική πολιτική διέφευγε πλήρως από τον ορίζοντα των απλών Ελλήνων, αλλά και από την πλειονότητα των στρατιωτικών στελεχών. Με δυο λόγια, τα εθνικά πολιτικά όργανα οργάνωναν την υψηλή σφαίρα της πολιτικής.

Παρ' όλα αυτά, το Βουλευτικό και το Εκτελεστικό, και στις τρεις περιόδους λειτουργίας τους έως το 1828, βρίσκονταν διαρκώς σε κατάσταση ρευστότητας και συχνά σοβαρής αστάθειας. Θα μπορούσαμε ευλόγως να αποδώσουμε την αστάθεια των εθνικών ηγετικών οργάνων περιοριζόμενοι στις οφθαλμοφανείς λειτουργικές αδυναμίες, όπως η διάσπαση του Εκτελεστικού πριν από τον εμφύλιο, οι διαρκείς μετακινήσεις των μελών του σε διάφορες αποστολές, οι εγγενείς διαφωνίες και οι ανταγωνισμοί μεταξύ Βουλευτικού και Εκτελεστικού. Ακόμα, όπως έγραψε παραστατικά ο Πανούτσος Νοταράς εκ μέρους του Βουλευτικού, προκειμένου να επισπευστεί η αποστολή για τα δάνεια στο Λονδίνο, *η αχρηματία, την οποίαν πάσχει το εθνικόν ταμείον, φέρει εις παντελή αμηχανίαν την Διοίκησιν και απονεκρώνει τας εργασίας της, είναι πάντη γνωστόν.*[439]

Υπήρξε ένας εσωτερικός μηχανισμός ο οποίος θεωρητικά θα λειτουργούσε σταθεροποιητικά. Αναφέρομαι στο γεγονός πως παρά την έντονη ανανέωση των μελών από τη μια εθνοσυνέλευση στην επόμενη, που ανερχόταν κατά μέσο όρο πάνω από 55%,

---

[437] *«Ο νόμος θέλει εις τας εκλογάς την συνέλευσιν μόνον των παραστατών, εις δε ταύτην, εκτός τούτων, ήσαν και πολλοί άλλοι, ώστε η συνέλευσις έγινεν οχλική»*, *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, τ. 10ος, σ. 45-46.

[438] *Στο ίδιο*, τ. 8ος, σ. 395.

[439] *Στο ίδιο*, τ. 2ος, σ. 576.

είκοσι εννέα στελέχη (15%) πήραν μέρος σε όλες τις εθνοσυνελεύσεις από το 1821 έως το 1829 και σχεδόν όλοι στελέχωναν το Βουλευτικό και το Εκτελεστικό, και συχνά ήταν τα κεντρικά θεσμικά πρόσωπα.[440]

Το γεγονός πως ούτε αυτός ο μηχανισμός εξασφάλιζε τη σταθερότητα στο επίπεδο των ηγετικών πολιτικών οργάνων μάς οδηγεί να σκεφτούμε το ενδεχόμενο μιας βαθύτερης δομικής αιτίας η οποία ίσως να προκαλούσε την αστάθεια. Μήπως η έδρα που καθιστούσε σχετικά αδύνατη τη συγκέντρωση, τη σταθερότητα της πολιτικής εξουσίας κατά την Επανάσταση, βρισκόταν ακριβώς σε αυτή τη δρώσα απρόσωπη λαϊκή μάζα, ακριβέστερα στη διαρκή αλλά ρευστή κινητικότητα και τη δράση της; Ένας γάλλος ιστορικός έχει πει για τη σχέση μεταξύ της πρώτης γαλλικής επαναστατικής κυβέρνησης με τις λαϊκές μάζες, την Επιτροπή Κοινής Σωτηρίας, ότι *οι Ιακωβίνοι κυριαρχούσαν χάρη σε μια απρόσωπη δύναμη την οποία υπηρετούσαν* [...] *και η οποία θα τους θρυμμάτιζε χωρίς προσπάθεια, όπως ακριβώς τους ανέδειξε.*[441]

Σε κάθε περίπτωση, η αστάθεια των κεντρικών πολιτικών οργάνων ως πρόβλημα με ποικίλες συνέπειες αποτελούσε ένα ζήτημα που αναζητούσε λύση. Έναντι αυτών των αδυναμιών, ήδη από το 1823, γίνονταν προσπάθειες ή διατυπώνονταν προτάσεις να ξεπεραστεί η ρευστότητα της κεντρικής επαναστατικής ηγεσίας με μια μορφή συγκεντρωτικής εξουσίας, είτε στρατιωτικής, βοναπαρτικού χαρακτήρα, είτε τριμελούς με έναν αντιπρόσωπο από κάθε μεγάλη περιοχή,[442] ή ολιγομελούς αλλά υπό κοινοβουλευτικό έλεγχο,[443] ή ακόμα υπό κάποιον ευρωπαίο ηγεμόνα, αλλά κατά κανόνα στο πλαίσιο συνταγματικών και κοινοβουλευτικών εγγυήσεων.[444]

---

[440] Πέτρος Θ. Πιζάνιας, *Ο Ερμής των Νέων Ελλήνων*, «Παραστάτες Εθνοσυνελεύσεων, Βουλευτικό, Εκτελεστικό».

[441] Augustin Cochin, *La Révolution et la libre-pensée: la socialisation de la pensée, (1750-1789), la socialisation de la personne, (1789-1792), la socialisation des biens, (1793-1794)*, στο υποκεφάλαιο «La méthode sociologique», Paris 1924.

[442] *Ιστορικόν Αρχείον Διονυσίου Ρώμα*, τ. 1ος, σ. πγ΄, και 645-649.

[443] *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος*, 34/3-2-1826.

[444] Νικόλαος Δραγούμης, *Ιστορικαί*, τ. Α΄, σ. 222-223.

6

ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΤΕΠΙΘΕΣΗ ΣΤΗΝ ΑΝΕΞΑΡΤΗΣΙΑ

Από το Λαϊκό πολίτευμα στον βοναπαρτισμό

Οι ελληνικές ηγεσίες, πολιτικές και στρατιωτικές, είχαν, λοιπόν, αντιληφθεί τη δυσκολία να συγκεντρωθεί και να σταθεροποιηθεί η πολιτική εξουσία ως πρόβλημα το οποίο αποτελούσε αδυναμία γενικά. Τώρα πλέον, το 1827, συνιστούσε σοβαρό μειονέκτημα στις διαπραγματεύσεις με τις τρεις ευρωπαϊκές δυνάμεις. Η διαπραγμάτευση θα έπρεπε πια να περάσει σε επίπεδο εδραίου κράτους, άρα σταθερής εξουσίας.

Έχοντας ενδεχομένως υπόψη τους την πολιτειακή μετάβαση της Γαλλικής Επανάστασης από το Λαϊκό πολίτευμα στο βοναπαρτικό καθεστώς, στην τρίτη σύνοδο της Γ΄ Εθνοσυνέλευσης στην Τροιζήνα, την άνοιξη του 1827, ένα από τα κρίσιμα πολιτικά ζητήματα των εργασιών υπήρξε ο σχηματισμός μιας αποτελεσματικότερης θεσμικής μορφής η οποία θα συγκέντρωνε την εκτελεστική εξουσία χωρίς, ωστόσο, να καταλυθεί η Δημοκρατία. Έτσι καθιέρωσαν έναν μονοπρόσωπο θεσμό με επταετή θητεία, τον θεσμό του Κυβερνήτη. Επρόκειτο για το κορυφαίο και αποκλειστικό εκτελεστικό όργανο του κράτους, ένα είδος ελεγχόμενης προσωποπαγούς εξουσίας, η οποία συγκέντρωνε μόνο τις εκτελεστικές αρμοδιότητες στη θέση του Εκτελεστικού Σώματος, το οποίο καταργήθηκε. Ο βασικός πυλώνας της Δημοκρατίας, η λαϊκή κυριαρχία και τα πολιτικά δικαιώματα, όπως και τα αντιπροσωπευτικά όργανα, η Εθνοσυνέλευση και το Βουλευτικό Σώμα, παρέμεναν με όλες τις εξουσίες τους σε ισχύ, μάλιστα τελειοποιημένα πλέον και οριστικά διατυπωμένα στο Σύνταγμα το οποίο ψηφίστηκε στην τρίτη σύνοδο της Γ΄ Εθνοσυνέλευσης.[445]

Οι σκέψεις για επιλογή του Καποδίστρια, προσώπου το οποίο όντας εκτός των εμφύλιων και άλλων διενέξεων θα ένωνε τους Έλληνες, πρωτοδιατυπώθηκε την άνοιξη του 1825 με πρόσθετο αλλά, πιστεύω, βασικότερο επιχείρημα τις διαπραγματεύσεις

---

[445] Αλεξάνδρου Σβώλου, *Τα ελληνικά συντάγματα*, σ. 93-110, ειδικότερα οι ρυθμίσεις για τις αρμοδιότητες του Κυβερνήτη σ. 103-105.

με τις ευρωπαϊκές δυνάμεις.[446] Και τελικά, ο λόγος της επιλογής του κερκυραίου διπλωμάτη του Τσάρου ήταν ότι κανένας από τους υφιστάμενους ηγέτες της Επανάστασης δεν συγκέντρωνε συναίνεση στην Εθνοσυνέλευση. Ο Γεώργιος Κουντουριώτης επιδίωξε να εκλεγεί, αλλά όλοι γνώριζαν ότι ήταν υπερβολικά προσκολλημένος στα συμφέροντα της Ύδρας.[447]

Αρκετοί ιστορικοί έχουν υποστηρίξει ότι ο κερκυραίος ευγενής, υφυπουργός επί των Εξωτερικών του Τσάρου, ήταν εξαρχής ο επικεφαλής της Φιλικής Εταιρείας. Συνηθίζεται κάποιοι σύγχρονοι ιστορικοί, ως άλλοι απόστολοι, να οργανώνουν μετά θάνατον μέλη στη Φιλική, όπως τον Πατριάρχη Γρηγόριο Ε΄, ο οποίος αφόρισε την Επανάσταση. Σε ό,τι αφορά τον Ι. Καποδίστρια δεν πρόκειται παρά για αυθαίρετο ισχυρισμό. Ο Ι. Καποδίστριας αποδεδειγμένα δεν υπήρξε ούτε καν μέλος της Φιλικής Εταιρείας, και ούτε θα μπορούσε λόγω της θέσης του στο ρωσικό ανακτοβούλιο, όπως και ο ίδιος έχει γράψει άλλωστε.[448]

Οι παραστάτες της Γ΄ Εθνοσυνέλευσης, στις 2 Απριλίου του 1827, όρισαν τον Ι. Καποδίστρια στη θέση του Κυβερνήτη σχεδόν ομόφωνα με επταετή θητεία, παρέχοντας εκατό ημέρες διορία προκειμένου να απαντήσει εάν δέχεται.[449] Το σκεπτικό των μελών της Εθνοσυνέλευσης δηλώνει πλέον την πολιτική ωριμότητα που είχαν αποκτήσει οι Έλληνες κατά τον έβδομο χρόνο της Επανάστασης: *Η Εθνική Γ΄ των Ελλήνων Συνέλευσις θεωρούσα, ότι η υψηλή επιστήμη του κυβερνάν την πολιτείαν και φέρειν προς ευδαιμονίαν τα έθνη, η εξωτερική και εσωτερική πολιτική απαιτεί πολλήν πείραν και πολλά φώτα, τα οποία ο βάρβαρος οθωμανός δεν επέτρεψε ποτέ εις τους Έλληνας· θεωρούσα, ότι απαιτείται επί κεφαλής της Ελληνικής Πολιτείας ο κατά πράξιν και θεωρίαν πολιτικός Έλλην, διά να κυβερνήση, κατά τον σκοπόν της πολιτικής κοινωνίας, Ψηφίζει* [...][450]

Έχει υποστηριχθεί πως η ελληνική επαναστατική ηγεσία συνυπολόγισε στην επιλογή του Ι. Καποδίστρια ως Κυβερνήτη της Ελλάδας μια παλαιότερη επιστολή του Σεπτεμβρίου του 1822, όταν πλέον η παραίτησή του από το ρωσικό ανακτοβούλιο λόγω διαφωνιών ήταν δεδομένη.[451] Σε αυτήν προέτρεπε τον αδελφό του να παρακινήσει την ελληνική ηγεσία να συνεχίσει απερίσπαστη την Επανάσταση, δίνοντας ταυτόχρονα ορισμένες πρακτικές διπλωματικές οδηγίες. Αλλά όπως είδαμε στο κεφάλαιο για τη διεθνή πολιτική, το Εκτελεστικό είχε ήδη σχεδιάσει μήνες πριν και ήδη εφάρμοζε αρκετά πιο σύνθετες διπλωματικές ενέργειες από εκείνες που προτείνονταν στην επιστολή.

---

[446] Ε. Α. Βέτα (έκδ.), *Επιστολαί Ι. Α. Καποδίστρια*, τ. 4ος, σ. 427-434, και *Ιστορικόν Αρχείον Διονυσίου Ρώμα*, τ. 1ος, σ. 325-328.

[447] Νικόλαος Δραγούμης, *Ιστορικαί*, τ. Α΄, σ. 55-59.

[448] *Ιστορικόν Αρχείον Διονυσίου Ρώμα*, τ. 1ος, σ. 36-37.

[449] *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, τ. 3ος, σ. 585-587.

[450] *Στο ίδιο*, σ. 585.

[451] *Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια*, τ. ΣΤ΄, Κέρκυρα 1984, σ. 230-242.

Μόλις έμαθε στο τέλος Μαΐου του 1827 την εκλογή του στη θέση του Κυβερνήτη των Ελλήνων, ταξίδεψε στην Αγία Πετρούπολη ώστε να λάβει την άδεια του Τσάρου για τη θέση αυτή.[452] Η άδεια δόθηκε, και στην ευχαριστήρια επιστολή του προς τον Τσάρο στις 3 Ιουλίου το 1827 διατύπωσε την πολιτική του γραμμή για τους Έλληνες: *Ίσως οι Έλληνες δεν με δώσωσιν ην θέλω τους ζητήση πληρεξουσιότητα, και παρασυρόμενοι από παραινέσεις ξένας της πολιτικής των επεμβαινουσών αυλών, ίσως και επιμείνωσιν εις το της παντελούς ανεξαρτησίας των. Τούτου γενομένου, η απόφασίς μου θέλει είσθαι, ή μάλλον ήδη και είναι, να μη λάβω ουδέν μέρος εις τα πράγματά των, αλλά να αποτρέξω εις την εστίαν μου κατά την γενέθλιον γην.*[453] Στη συνέχεια ο Ι. Καποδίστριας, αφού επισκέφθηκε τους αρμόδιους υπουργούς στη Μ. Βρετανία και στη Γαλλία, δήλωσε ότι δεν θα απαντήσει οριστικά αν δεν φτάσει στην Ελλάδα, ώστε πρώτα να συζητήσει με την ελληνική πολιτική ηγεσία.[454] Παραλλήλως ανέπτυξε μια έντονη εκστρατεία δι' αλληλογραφίας προκειμένου να προτρέψει έλληνες μεγάλους εμπόρους της Διασποράς να στηρίξουν το δάνειο που είχαν αποφασίσει οι παραστάτες στην Γ' Εθνοσυνέλευση.[455] Ακολούθως, ξεκίνησε να στέλνει αναφορές στα ανακτοβούλια της Ρωσίας, της Μ. Βρετανίας και της Γαλλίας, ερμηνεύοντας τη Συνθήκη του Λονδίνου, η οποία μόλις είχε συναφθεί, και προτείνοντας όσα έκρινε ότι έπρεπε να γίνουν για τους Έλληνες.[456]

Αυτό το οποίο ήθελε ο Ι. Καποδίστριας να συζητήσει με την ελληνική πολιτική ηγεσία πριν αποφασίσει οριστικά αν θα αναλάμβανε το αξίωμα του Κυβερνήτη, ήταν το πάγωμα του Συντάγματος της Τροιζήνας, καθώς και η διάλυση του Βουλευτικού. Το αίτημά του έγινε δεκτό με την προϋπόθεση ότι θα συγκαλούσαν νέα εθνοσυνέλευση τρεις μήνες αργότερα, τον Απρίλιο του 1828, η οποία ωστόσο δεν έγινε. Έτσι, ο Κυβερνήτης ανέλαβε de facto τις νομοθετικές εξουσίες μαζί με τις εκτελεστικές, και εμμέσως τις δικαστικές. Διοικούσε και νομοθετούσε με διατάγματα ή απλές εντολές μέσω του Πανελλήνιου αρχικά, και από το 1829 με τη Γερουσία. Στην πραγματικότητα και τα δύο αυτά όργανα, συγκροτημένα στα πρότυπα ανακτοβουλίων ή διευρυμένων γραμματειών, διεκπεραίωναν διοικητικά τις αποφάσεις του Κυβερνήτη. Επρόκειτο για καθεστώς βοναπαρτικού τύπου στο οποίο όλες οι εξουσίες συγκεντρώνονται συναινετικά στα χέρια ενός προσώπου. Αλλά εδώ, στην ελληνική περίπτωση, η συναίνεση είχε δοθεί με χρονική διορία λίγων μηνών έως την πραγματοποίηση μιας εθνοσυνέλευσης.

Η διορία των λίγων μηνών είχε ξεπεραστεί. Υπό την πίεση ιδίως των Υδραίων, οι οποίοι είχαν ξεκινήσει την αντιπολίτευση στον Κυβερνήτη και είχαν πείσει ορισμένους

---

[452] Ε. Α. Βέτα (έκδ.), *Επιστολαί Ι. Α. Καποδίστρια*, τ. 1ος, σ. 100-102.
[453] *Στο ίδιο*, τ. 1ος, σ. 115.
[454] *Στο ίδιο*, τ. 1ος, σ.108, 178.
[455] *Στο ίδιο*, τ. 1ος, σ. 103, 105, 111, 119, 120, 129, 131, 139, 147, 151.
[456] *Στο ίδιο*, τ. 1ος, σ. 154-161, 156-157, 159-160, 169-171, 187-189.

πελοποννήσιους ηγέτες, κυρίως τους Μανιάτες, τον Οκτώβριο του 1828 ο Ι. Καποδίστριας έδωσε εντολή να ξεκινήσουν οι τυπικές διαδικασίες οι οποίες θα κατέληγαν αρκετά αργότερα, τον Ιούλιο του 1829, στη σύγκληση της Δ΄ Εθνοσυνέλευσης στο Άργος.[457]

Όταν ο Ι. Καποδίστριας εξέδωσε την εντολή προκειμένου να ξεκινήσουν οι διαδικασίες για την εθνοσυνέλευση, ο πρέσβης της Ρωσίας, μάλλον μετά από αίτημα του Κυβερνήτη, προειδοποίησε τους έλληνες ηγέτες ότι το Σύνταγμα της Τροιζήνας *περιείχε απάσας τας δημαγωγικάς αρχάς των επαναστατών του 1793* [της Γαλλικής Επανάστασης].[458] Στο ίδιο πνεύμα, τον Δεκέμβριο της ίδιας χρονιάς, ο επιτετραμμένος της Ρωσίας στην Ελλάδα κόμης Βούλγαρης, εν γνώσει του Ι. Καποδίστρια, έστειλε στον υπουργό Εξωτερικών του Τσάρου Νεσσελρόντε μια αναφορά. Σε αυτήν στρεφόταν κατά των *τριών δημαγωγικών συνταγμάτων* της Επανάστασης, όπως τα αποκαλούσε, και προέτρεπε τον ρώσο υπουργό να επιβάλει στους Έλληνες το καθεστώς της απόλυτης μοναρχίας, όπως του έδιναν το δικαίωμα οι διεθνείς ευρωπαϊκές συνθήκες και τα πρωτόκολλα τα οποία είχαν υπογραφεί.[459]

Κατόπιν μιας πρότασης των μελών του Πανελλήνιου για έναν νέο εκλογικό νόμο που συρρίκνωνε την εκλογική βάση και την αντίδραση του Ι. Καποδίστρια σε αυτή την πρόβλεψη, έγιναν εκλογές με κάπως περιορισμένο, εντέλει, το δικαίωμα του εκλέγεσθαι.[460] Η Δ΄ Εθνοσυνέλευση συγκλήθηκε τελικά τον Ιούλιο του 1829, και στις εργασίες της δεν ψηφίστηκε κανένα σύνταγμα ούτε επανήλθε εκείνο της Τροιζήνας. Στην πραγματικότητα η Δ΄ Εθνοσυνέλευση λειτούργησε σαν νομιμοποιητικό συμβούλιο παρά τω Κυβερνήτη το οποίο επικύρωσε την κεντρική εισήγηση και τις επιμέρους αποφάσεις τις οποίες είχε συντάξει για όλα τα θέματα.[461] Παρ' όλα αυτά, η αντιπολίτευση, μαζί με τους υποστηρικτές του Κυβερνήτη, ουσιαστικά όλα τα μέλη τής μέχρι πρότινος επαναστατικής ηγεσίας, έθεσαν όρια στην εισήγησή του σε ό,τι αφορούσε ιδίως το ζήτημα της ανεξαρτησίας. Ομόφωνα ψήφισαν δεσμευτική αναφορά στις αντίστοιχες αποφάσεις της πρώτης συνόδου της Γ΄ Εθνοσυνέλευσης, τις σχετικές με τις εξουσίες του ελληνικού κράτους, οι οποίες, όπως είδαμε, ακύρωναν εμπράκτως, αλλά όχι τυπικά, το καθεστώς του προτεκτοράτου το οποίο προέβλεπαν οι ευρωπαϊκές συνθήκες και τα πρωτόκολλα για την Ελλάδα που είχαν υπογράψει οι τρεις ευρωπαϊκές δυνάμεις.[462] Και επιπλέον αποφάσισαν ότι διατηρούσαν το αποκλειστικό δικαίωμα ότι η οποιαδήποτε συμφωνία μεταξύ των τριών ευρωπαϊκών κρατών θα ίσχυε μόνο εφόσον θα εγκρινόταν από τους

---

[457] Ε. Α. Βέτα (έκδ.), *Επιστολαί Ι. Α. Καποδίστρια*, τ. 2ος, σ. 294-296, 296-298.

[458] Νικόλαος Δραγούμης, *Ιστορικαί*, τ. Α΄, σ. 51.

[459] Απ. Β. Δασκαλάκης, *Κείμενα-πηγαί της Ιστορίας της Ελληνικής Επαναστάσεως*, τ. 2ος, σ. 774-776, χ.ε., Αθήναι 1966-1968. Ολόκληρη η επιστολή, Ν. Σκούφου, *Συλλογή των συνθηκών*, σ. 122-137.

[460] *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, τ. 4ος, σ. 11-50, όπου η συζήτηση μεταξύ Ι. Καποδίστρια και μελών του Πανελληνίου για το εκλογικό σύστημα.

[461] *Πρακτικά της εν Άργει Εθνικής τετάρτης των Ελλήνων Συνελεύσεως*, Εν Αιγίνη 1829.

[462] *Στο ίδιο*, σ. 49-51.

έλληνες εκλεγμένους αντιπρόσωπους.[463] Και τέλος, για το νέο σύνταγμα το οποίο θα επεξεργαζόταν μια επιτροπή, αυτό θα έπρεπε *να συμμορφωθή με τας αρχάς τας οποίας παρεδέχθησαν οι εν Επιδαύρω, εν Άστρει και εν Τροιζήνη Συνελεύσεις.*[464] Κατά τα άλλα ενέκριναν όλα όσα είχε εισηγηθεί ο Ι. Καποδίστριας και επικύρωσαν τα έως τότε πεπραγμένα του.

Το σύνολο, σχεδόν, της ιστοριογραφίας για την περίοδο από το 1828 έως τη δολοφονία του Κυβερνήτη συρρικνώνει την ιστορική ανάλυση αυτών των χρόνων σχεδόν αποκλειστικά στο πρόσωπο του Ι. Καποδίστρια. Έτσι σχηματίζεται ένα ρεύμα το οποίο αποκαλώ «καποδιστριολογία». Όσο καλή και αν συμβεί καμιά φορά να είναι κάποια μελέτη αυτού του είδους, παραμένει μεθοδολογικά σε μια προκλητικά παρωχημένη και συρρικνωμένη εκδοχή της ιστορικής επιστήμης επειδή ανάγει κοινωνίες ολόκληρες σε ένα πρόσωπο. Σε αυτό το πλαίσιο πολλοί ιστορικοί, χωρίς να σκεφτούν τη φαιδρότητα του πράγματος, τοποθετούνται ως φιλο- ή αντι- καποδιστριακοί παρασυρόμενοι από τη σφοδρή αντιπαράθεση που διεξαγόταν από το 1830 με λιβέλους, επιστολές, φυλλάδια, εφημερίδες, ενίοτε και ένοπλες μικροσυγκρούσεις.[465]

Ο Ι. Καποδίστριας επιδίωξε να συστήσει κρατικούς θεσμούς κάθε είδους στην κατεύθυνση που είχε χαραχθεί και εν μέρει εφαρμοστεί από τις επαναστατικές ηγεσίες έως το 1828. Την ίδια γενική πολιτική ακολούθησε σε σημαντικό βαθμό στη συνέχεια και η Αντιβασιλεία, ανεξάρτητα αν δημαγωγικά κατήγγειλε όλους τους προηγούμενους. Η σημαίνουσα διαφορά ήταν ότι από την εποχή του Κυβερνήτη τα δημόσια έσοδα είχαν αυξηθεί, μεταξύ άλλων, με τις εισφορές των τριών ευρωπαϊκών δυνάμεων, οπότε αυτή η πολιτική μπορούσε να ασκηθεί ευχερέστερα σε σύγκριση με τα επαναστατικά χρόνια που είχαν προηγηθεί. Ωστόσο, τα κρίσιμα ζητήματα στη συγκρότηση κράτους, όπως η οργάνωση τακτικού στρατού, η ίδρυση χρηματιστικής τράπεζας, η έκδοση νομίσματος, σκόνταφταν στις αντικειμενικές δυσκολίες και άλλοτε στους χειρισμούς του Κυβερνήτη. Πώς να δημιουργηθεί τράπεζα σε πολιτικά επισφαλείς καταστάσεις και επιπλέον με ελάχιστα κεφάλαια;[466] Πώς να συγκροτηθεί τακτικός στρατός όταν ο ίδιος δεν εμπιστευόταν τους μαχητές εκείνους οι οποίοι πολεμούσαν επί οκτώ χρόνια για την ελευθερία και την ανεξαρτησία;[467] Πώς ήταν δυνατόν ο φοίνικας, το νόμισμα που εξέδωσε ο Κυβερνήτης, να κερδίσει την αξιοπιστία χωρίς ενσωματωμένο πολύτιμο μέταλλο ή κάποιο αποθεματικό, εφόσον επρόκειτο για χαρτονόμισμα;[468]

---

[463] *Πρακτικά της εν Άργει*, ό.π.

[464] *Στο ίδιο*, σ. 53-54, 93, 112, 129.

[465] Απ. Β. Δασκαλάκη, *Κοραής και Καποδίστριας. Οι κατά του Κυβερνήτου λίβελλοι*, Αθήνα 2018. Επίσης, Αναστασίου Πολυζωίδη, *Ανέκδοτα κείμενα από τον «Απόλλωνα». Ύδρα 1831*, Αθήνα 1971.

[466] Σίμος Α. Μποζίκης, *Ελληνική Επανάσταση*, σ. 92 κ.ε.

[467] Ε. Α. Βέτα (έκδ.), *Επιστολαί Ι. Α. Καποδίστρια*, τ. 1ος, σ. 156-157, 159-160· τ. 2ος, 324-327, 370.

[468] Σίμος Α. Μποζίκης, *Ελληνική Επανάσταση*, ό.π.

Ο Ι. Καποδίστριας απολάμβανε στην αρχή μια ευρύτατη πολιτική και κοινωνική συναίνεση. Παρ' όλα αυτά, με την ανάληψη του αξιώματος του Κυβερνήτη άρχισαν να σχηματίζονται δύο ανταγωνιστικές νομιμότητες, με την αντιπολιτευόμενη αρχικά να λανθάνει. Η μια ήταν εκείνη την οποία εξέφραζε ο Κυβερνήτης στηριζόμενος στις διεθνείς ευρωπαϊκές συνθήκες και τα πρωτόκολλα τα οποία είχαν συμφωνηθεί ερήμην των Ελλήνων και βρίσκονταν εν πολλοίς ενάντια στις στρατηγικές τους στοχεύσεις. Τη δεύτερη νομιμότητα αντιπροσώπευε η ελληνική επαναστατική ηγεσία η οποία ήταν αντίθετη με τις προβλέψεις των διεθνών συνθηκών που επέβαλλαν το καθεστώς προτεκτοράτου και περιορισμένη εθνική επικράτεια. Αλλά αυτή η ηγεσία ήταν χωρισμένη σε υποστηρικτές, επιφυλακτικούς και εχθρικά διακείμενους έναντι της πολιτικής του Κυβερνήτη. Ωστόσο, η μεγάλη πλειονότητα των μελών της επαναστατικής ηγεσίας, φιλικά ή εχθρικά διακείμενη προς τον Κυβερνήτη, τον στήριζε, ενώ ένα τμήμα της απλώς ανεχόταν την εξουσία του διότι προείχε το σημαντικότερο ζήτημα της διεθνούς αναγνώρισης του ελληνικού κράτους ως ανεξάρτητου και του ορισμού της επικράτειας.[469] Επρόκειτο για στρατηγικά ζητήματα, για την επίλυση των οποίων επένδυαν κατά κάποιο αντιφατικό τρόπο στον Κυβερνήτη. Λέω «αντιφατικό» επειδή οι ιδεολογικής τάξης αντιθέσεις μεγάλου μέρους της παλαιάς ηγεσίας με τον Καποδίστρια ήταν γνωστές. Για τον Καποδίστρια η Επανάσταση είχε αποτελέσει ένα πρόβλημα με καταστροφικές συνέπειες. Τα επαναστατικά χρόνια τα οποία είχαν προηγηθεί της ανάληψης του αξιώματός του ως Κυβερνήτη είχαν οδηγήσει, σύμφωνα με τον ίδιο, σε *ολέθρια αποτελέσματα επταετούς θορύβου και αναρχίας*.[470]

Στην αλληλογραφία του Κυβερνήτη ο μελετητής δεν συναντάει τον όρο «Επανάσταση» ή «Αγώνας» αλλά επιθετικούς προσδιορισμούς απορριπτικούς, κάποτε και υποτιμητικούς. Αυτή η απέχθεια του Κυβερνήτη απέναντι στην Ελληνική Επανάσταση –η οποία εμφανώς αμβλυνόταν με τα χρόνια–, του στερούσε τη δυνατότητα να αντιληφθεί ότι οι ελληνικές ηγετικές ομάδες του Αγώνα ήταν μαχητές και εν πολλοίς νικητές μιας προσπάθειας αδιανόητης δυσκολίας. Και επιπλέον, απέναντι σε αυτούς τους οργανωτές, καθοδηγητές και εν μέρει χρηματοδότες της Επανάστασης, ο Καποδίστριας εξέφραζε περιφρόνηση, ενίοτε έκδηλη.[471] Για τον κερκυραίο ευγενή υπήρχαν γενικώς Έλληνες και Ελλάδα, ασφαλώς ελληνικό έθνος, αλλά όλα αυτά έξω και ερήμην των επιτευγμάτων της Επανάστασης – αντίληψη αριστοκρατική η οποία δύσκολα θα έβρισκε ανταπόκριση σε επαναστάτες.[472]

Γι' αυτήν ακριβώς την επαναστατική ηγεσία, και συγκεκριμένα για σχεδόν το σύνολο των μελών των εθνοσυνελεύσεων και για το καθένα ξεχωριστά, ο Καποδίστριας,

---

[469] *Πρακτικά της εν Άργει*, σ. 51-54, 110.

[470] Ε. Α. Βέτα (έκδ.), *Επιστολαί Ι. Α. Καποδίστρια*, τ. 1ος, σ. 335.

[471] *Στο ίδιο*, τ. 2ος, σ. 134, 348. Γενικότερα βλ. Στέφανος Π. Παπαγεωργίου, *Από το Γένος*, σ. 199.

[472] Για τις πολιτικές του Κυβερνήτη, βλ. το υπόμνημα τού του Ιουλίου 1821 στο Εμμανουήλ Γ. Πρωτοψάλτης, *Ιωάννης Καποδίστριας*, Αθήναι 1977, σ. 73-83.

που αδυνατούσε να αντιληφθεί την πολιτική και ιστορική σημασία τους, θέλησε, αντιθέτως, να μάθει τα πάντα μέσω μιας μυστικής αναφοράς.[473] Ποια ήταν η περιουσία του καθενός, σε ποιους πολιτικούς κύκλους εντασσόταν, ποιοι είχαν πολιτική σχέση και με ποιον από τους ισχυρούς, αν ήταν «υπάκουοι» ή όχι. Πιθανότατα ο κατάλογος αυτός, με τις ποικίλες αξιολογήσεις ανά πρόσωπο, χρησίμευσε στον Κυβερνήτη για να επιλέξει κρατικά στελέχη. Πάντως, αργότερα, όταν ξεκίνησε να πυκνώνει τις αστυνομικές διώξεις κατά πολιτικών του αντιπάλων και αντιπολιτευόμενων εφημερίδων, στόχος έγιναν πρόσωπα που αναφέρονταν στον κατάλογο αυτό.

Το πρώτο μείζον αντικείμενο τριβής μεταξύ τμήματος της ελληνικής επαναστατικής ηγεσίας και του Κυβερνήτη αποτέλεσε το Σύνταγμα, όπως το είχαν κατακτήσει και καθιερώσει οι Έλληνες κατά τα χρόνια της Επανάστασης, καθώς και το ζήτημα της ανεξαρτησίας. Ο Καποδίστριας, ο οποίος νοιαζόταν ιδιαιτέρως για τη νομιμότητα εν γένει, ωστόσο δεν επειγόταν για το Σύνταγμα, κάθε άλλο, και παρέμενε χωρίς κάποια τοποθέτηση συγκεκριμένη για την ανεξαρτησία. Όπως είχε γράψει στον Τσάρο διαβεβαιώνοντάς τον, αλλά το υπαινίχθηκε και στη Δ΄ Εθνοσυνέλευση, θεωρούσε τις ευρωπαϊκές συνθήκες και τα πρωτόκολλα για την Ελλάδα ως το θεμελιώδες νομικό πλαίσιο. Όμως, αυτά αντί της ανεξαρτησίας προέβλεπαν καθεστώς προτεκτοράτου, φόρου υποτελές στον Σουλτάνο.[474]

Μετά τη λήξη της Δ΄ Εθνοσυνέλευσης, τον Αύγουστο του 1829, οι αντιδράσεις της επαναστατικής ηγεσίας απέναντι στον Κυβερνήτη άρχισαν κάπως να εντείνονται και οι αντιπολιτευόμενοι να πολλαπλασιάζονται. Ποιες αιτίες κινούσαν τις αντιδράσεις σημαντικών ηγετικών στελεχών της Επανάστασης στην πολιτική και στο πρόσωπο του Κυβερνήτη;

Η αναστολή λειτουργίας του Συντάγματος, η διαρκής και επίμονη προσπάθεια να περιθωριοποιήσει την ελληνική επαναστατική ηγεσία, αργότερα οι διώξεις και οι αυθαίρετες δίκες μεγάλων ηγετών της Επανάστασης. Πολλές ενέργειες του Κυβερνήτη έδειχναν ότι δεν είχε αντιληφθεί τα βασικά: ότι είχε αναλάβει μια κοινωνία η οποία είχε δημιουργηθεί ως έθνος-κράτος με επαναστατικές διαδικασίες, στηριγμένη στις δικές της δυνάμεις, και είχε διαμορφώσει ένα σύστημα δημοκρατικό, το οποίο, ωστόσο, είχε ανασταλεί μετά από δική του απαίτηση. Ακόμα, είχε να κάνει με μια επαναστατική ηγεσία η οποία δεν είχε εκδώσει ποτέ μια απαγόρευση για την ελευθερία της έκφρασης και είχε αμνηστεύσει τον Κολοκοτρώνη και τους πελοποννήσιους προεστούς όταν είχαν στασιάσει, παρότι είχαν ηττηθεί στον εμφύλιο.

Για τους αντιπολιτευόμενους, ο Καποδίστριας έχανε σταθερά την πολιτική του αξιοπιστία, ενώ ο ίδιος εξακολουθούσε να αντιλαμβάνεται την αντιπολίτευση με όρους

---

[473] ΓΑΚ Αρχεία Κέρκυρας - Αρχείο Ι. Α. Καποδίστρια, «Κατάλογος ευκαταστάτων και εμπόρων της ελληνικής επικράτειας», φ. 474, έγγρ. 18.

[474] *Πρακτικά της εν Άργει*, σ. 10-11, 15-16.

ηθικολογικούς και αρκετά περιφρονητικούς.[475] Νομίζω, ωστόσο, ότι ο ουσιαστικότερος λόγος που παρόξυνε τη σύγκρουση μεταξύ του Καποδίστρια και της αντιπολίτευσης ήταν τα τρία στρατηγικά ζητήματα για τα οποία είχε κυρίως εκλεγεί Κυβερνήτης ώστε να τα διαχειριστεί με τη διπλωματική του γνώση. Δηλαδή, το εύρος της εθνικής επικράτειας, η ανεξαρτησία και το Σύνταγμα. Από αυτά τα τρία στρατηγικά ζητήματα, ο Καποδίστριας ανέπτυξε ιδιαιτέρως ουσιώδη διπλωματική και εσωτερική πολιτική δραστηριότητα μόνο για την επικράτεια, ήδη από το 1828.[476] Σε κάθε περίπτωση, και ο ίδιος γνώριζε από την άνοιξη του 1830 ότι οι αντιδράσεις των Ελλήνων απέναντι στις λύσεις που έδιναν οι τρεις ευρωπαϊκές δυνάμεις για την Ελλάδα θα ήταν πιθανότατα έντονες, μάλιστα από τον ίδιο τον λαό, όπως έγραφε.[477]

Οι πρώτες ανεξάρτητες πολιτικές συνομαδώσεις

Τότε, κατά την περίοδο της καποδιστριακής διακυβέρνησης, εμφανίζονται οι τρεις ηγετικές πολιτικές συνομαδώσεις, τα αποκαλούμενα «κόμματα». Σε μέρος της ελληνικής και της ξενόγλωσσης ιστοριογραφίας για την Ελληνική Επανάσταση, έχει εγκατασταθεί η πεποίθηση σύμφωνα με την οποία ο ελληνικός πολιτικός κόσμος ήταν οργανωμένος από το 1825-26 σε τρία κόμματα, το Ρωσικό, το Γαλλικό και το Αγγλικό. Αυτά είχαν πελατειακό χαρακτήρα και στηρίζονταν σε φατρίες. Και τέλος, οι ανταγωνισμοί μεταξύ τους έσπερναν το χάος σε όλη τη διάρκεια της περιόδου διακυβέρνησης από τον Καποδίστρια.[478]

Αυτός ο επιθετικός αναχρονισμός να ορίζονται οι πρώτες ηγετικές πολιτικές συνομαδώσεις ως πολιτικά κόμματα και επιπλέον πελατειακά, τα οποία κοινωνικά στηρίζονταν σε φατρίες, διέπεται από εντυπωσιακή προχειρότητα. Τι θα μπορούσαν, εν μέσω επανάστασης, να δώσουν στους φερόμενους ως πολιτικούς πελάτες τους οι ηγέτες των εν λόγω πολιτικών «κομμάτων», όταν συχνά δεν διέθεταν τα οικονομικά μέσα να προμηθεύσουν με τροφές και πολεμοφόδια τους μαχητές; Ενώ άλλοτε δεν κατάφερναν να εξασφαλίσουν τα μηναία του στόλου; Και ακόμα, δυσκολεύονταν να στηρίξουν τον προσφυγικό πληθυσμό, ο οποίος πολλαπλασιαζόταν λόγω των πολεμικών συγκρούσεων.

Πιστεύω πως αντί αυτών των στερεότυπων τα οποία αναπαράγονται αντιγράφοντας υποσημειώσεις από το ένα βιβλίο στο επόμενο, δημιουργικότερο είναι να στρέψουμε την προσοχή μας σε ερευνητικά εμβριθείς μελέτες οι οποίες επιστημονικά συγκροτούν

---

[475] Ε. Α. Βέτα (έκδ.), *Επιστολαί Ι. Α. Καποδίστρια*, τ. 4ος, σ. 153-155, 174-178, 180-182, 186-188, 191, 194-196, 204-211 κ.ε.

[476] *Στο ίδιο*, τ. 4ος, σ. 148-153, 172, 339.

[477] *Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια*, τ. Γ', σ. 22-28.

[478] Εμπνευστής της εν λόγω άποψης είναι ο John Petropulos, *Πολιτική*, τ. Α', σ. 151-162, 171-174.

νόημα. Ο ιστορικός Gunnar Hering, στη μελέτη του για τα ελληνικά πολιτικά κόμματα, αναλύει μεθοδικά το φαινόμενο, ξεκινώντας από τις χαλαρές πολιτικές συσπειρώσεις που άρχισαν να συστήνονται από τα μέσα της Επανάστασης ως αποτέλεσμα της θραύσης των παλαιών τοπικών ηγετικών ομάδων.[479] Αλλά, θα πρόσθετα, ήταν επίσης αποτέλεσμα της μαζικής εισβολής των Ελλήνων όλων των κοινωνικών τάξεων στο πεδίο της πολιτικής δράσης αλλά και της Δημοκρατίας. Επρόκειτο για τις πρώτες ηγετικές πολιτικές συνομαδώσεις μετά τη Φιλική Εταιρεία, οι οποίες προήλθαν από την εγκαθίδρυση του Λαϊκού πολιτεύματος κατά την Επανάσταση και της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας ως διαδικασίας έκφρασης της λαϊκής κυριαρχίας. Εξέφραζαν κυρίως ιδεολογικές τάσεις και λιγότερο κοινωνικά στρώματα, ενώ η κάθε συσπείρωση απαρτιζόταν από ηγετικά πρόσωπα λιγότερο ή περισσότερο ισχυρά. Με δυο λόγια, επρόκειτο για τις πρώτες οργανωμένες διαμάχες για την εξουσία, με πολιτικές τακτικές μερικώς διαφοροποιημένες μεταξύ τους, οι οποίες, όμως, αφορούσαν όλες την καλύτερη έκβαση της Επανάστασης. Τα ίδια τα ονόματα, Αγγλικό, Γαλλικό, Ρωσικό, αποτέλεσμα της ονομασίας που έδωσαν οι αντίπαλοι του ενός στο άλλο κατά τις διαμάχες μεταξύ τους, και επικράτησαν στο τέλος της επαναστατικής δεκαετίας, ερμηνεύονται παραπλανητικά αν τα αντιληφθεί κανείς κατά γράμμα. Το φαινόμενο δεν είναι περίεργο για έναν μικρό λαό, ούτε δηλώνει κάποιου είδους εξάρτηση, αν θυμηθούμε τη στρατηγική τους στην εξωτερική πολιτική. Σε ισχυρότερες χώρες, όπως στην Ολλανδία, οι αντίστοιχες πολιτικές συσπειρώσεις μετά τα μέσα του 18ου αιώνα ήταν η φιλοαγγλική και η φιλογαλλική. Στην Ελβετία τα κόμματα είχαν χωριστεί σε φιλογαλλικό και φιλοαυστριακό, ενώ στην αρχή της Γαλλικής Επανάστασης τα μέλη της Συμβατικής τα οποία ήταν οπαδοί του βρετανικού πολιτειακού συστήματος αποκαλούνταν περιφρονητικά «Άγγλοι».

Αυτές, λοιπόν, οι ελληνικές πολιτικές συνομαδώσεις δεν αποτέλεσαν τοπικούς βραχίονες της μιας ή της άλλης ευρωπαϊκής δύναμης. Ο κατεξοχήν φιλορώσος Θ. Κολοκοτρώνης είχε υπογράψει πρώτος το Αίτημα Προστασίας προς τη Μ. Βρετανία· ο «φιλογάλλος» Ι. Κωλέττης μαζί με τον «φιλοάγγλο» Α. Μαυροκορδάτο και τον «φιλορώσο» Α. Μεταξά και άλλους στράφηκαν από κοινού εναντίον της συρρικνωμένης ελληνικής επικράτειας την οποία επιδίωκε ιδίως η Μ. Βρετανία στις συνθήκες και τα πρωτόκολλα για την Ελλάδα· στη Δ΄ Εθνοσυνέλευση, όλοι από κοινού είχαν ψηφίσει ως όρο ότι την τελική έγκριση των όποιων προβλέψεων των διεθνών συνθηκών θα την έχει η ελληνική εθνοσυνέλευση και όχι οι ευρωπαϊκές δυνάμεις. Εντέλει, όπως είχε γράψει ο Θ. Κολοκοτρώνης στον βρετανό υπουργό των Εξωτερικών το 1825, *όποιος βοηθήση την πατρίδα μου να απελευθερωθή με αυτόν πάντα θα είμαι.*[480]

Το κάθε «κόμμα» εξέφραζε, σύμφωνα με την εκτίμηση της κάθε ηγετικής ομάδας, την καλύτερη διεθνή συμμαχία για την απελευθέρωση των Ελλήνων σε συνάρτηση με το

[479] Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, τ. Α΄, Αθήνα 2004, σ. 63 κ.ε.
[480] *Ιστορικόν Αρχείον Διονυσίου Ρώμα*, εισαγωγή, σ. πα΄.

ιδεολογικό πρότυπο που αντιπροσώπευε η ευρωπαϊκή χώρα στην οποία πίστευε. Για παράδειγμα, η ορθόδοξη πίστη την οποία αντιπροσώπευε η Ρωσία ήταν σημαντική παράμετρος για το ρωσικό «κόμμα», ενώ ο φιλελευθερισμός της Μ. Βρετανίας αποτελούσε κρίσιμη θέση του αγγλικού. Ωστόσο, και τα τρία ελληνικά πολιτικά «κόμματα» ήταν ανυποχώρητα στο ζήτημα της ανεξαρτησίας και της ευρύτερης δυνατής επικράτειας, όπως ομόφωνα είχαν ψηφίσει στη Γ΄ Εθνοσυνέλευση το 1827. Αντίθετα, το ζήτημα της λαϊκής κυριαρχίας και των πολιτικών δικαιωμάτων αποτελούσε δευτερεύουσα αλλά όχι ασήμαντη παράμετρο για το ρωσικό «κόμμα», ενώ για το γαλλικό η τυπική συνταγματική Μοναρχία γαλλικού τύπου συνιστούσε μια λύση ανεκτή.

Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος προς Διονύσιο δε Ρώμα

Αλλοίμονον εις τους Έλληνας όταν ελπίζωσι μόνον έξωθεν και δεν φροντίζουν να ωφεληθούν μεν από την διάθεσιν των έξω, να έχουν όμως βάσιν την ιδίαν των αντίστασιν και τον εθνικόν χαρακτήρα [...] *πάντοτε έχομεν ως βάσιν των σκέψεών μας, ότι πρέπει να είμεθα Έλληνες και όχι Ρώσσοι, ή Άγγλοι, ή Γάλλοι· διότι τότε ημπορούμεν να έχωμεν πολλούς βοηθούς εις την στερέωσιν της ανεξαρτησίας μας.*[481]

Στην πραγματικότητα επρόκειτο για επιρροές κορυφαίων ελλήνων ηγετών οι οποίες ήταν ασταθείς, κυρίως λόγω της μεγάλης κοινωνικής ρευστότητας που είχε προκύψει από την Επανάσταση.[482] Θα είχε άραγε νόημα να θέσουμε το ερώτημα ποια κόμματα ήταν προοδευτικά και ποια συντηρητικά, δεδομένου ότι όλοι, σε όλα τα «κόμματα», ήταν επαναστάτες και, με παραλλαγές, όλοι επιδίωκαν το καλύτερο δυνατό μέλλον για τους Έλληνες;

Εντέλει, η πραγματικότητα αυτών των πολιτικών συνομαδώσεων μπορεί να περιγραφεί ακριβέστερα ως η εμφάνιση των απαρχών μιας διαδικασίας μετάβασης από την έντονη ρευστότητα που χαρακτήριζε το πεδίο της πολιτικής κατά την Επανάσταση προς μια οργανωτική και ιδεολογική μορφοποίηση του ηγετικού απαράτ της Επανάστασης. Για τούτο σε αυτές τις συνομαδώσεις συναντάμε σχεδόν αποκλειστικά ηγετικές προσωπικότητες. Ταυτόχρονα, η δημιουργία του θεσμού του Κυβερνήτη άλλαξε τους στόχους των πολιτικών ανταγωνισμών μεταξύ τους. Από τις προσπάθειες ελέγχου των προηγούμενων εθνικών πολιτικών οργάνων, περνούσαν τώρα σε μια σχετικά αυτόνομη πολιτική συγκρότηση, σε συνάρτηση πάντα με τους στόχους του Αγώνα.

Να τονίσω πως τα χαρακτηριστικά των πρώτων ηγετικών πολιτικών συνομαδώσεων, δηλαδή η πυκνή και διαρκής κινητικότητα από τη μια πλευρά στην άλλη, όπως

[481] *Ιστορικόν Αρχείον Διονυσίου Ρώμα*, τ. 2ος, σ. 77-78.
[482] Νικόλαος Δραγούμης, *Ιστορικαί*, τ. Α΄, σ. 220.

και η εύλογη προσπάθεια δημιουργίας διεθνών ερεισμάτων από τους διακεκριμένους έλληνες ηγέτες της Επανάστασης, καθώς και ο σκληρός αλλά εύλογος ανταγωνισμός ηγετών για την εξουσία, προφανώς δεν αποτελούν φαινόμενα αμιγώς ελληνικά, δεν καθιστούν την ελληνική περίπτωση μια εξαίρεση. Αντίθετα. Αν κανείς προστρέξει στη σχετική διεθνή βιβλιογραφία διαπιστώνει ότι, παρά τις κατά περίπτωση ιδιαιτερότητες, οι βασικές γενικές πολιτικές συμπεριφορές των πολιτικών στελεχών και των κομμάτων παρουσιάζουν εντυπωσιακές ομοιότητες από τη μια μετεπαναστατική κοινωνία στην άλλη. Ιδίως στις κοινωνίες στις οποίες λειτούργησαν κοινοβούλια, όπως στις Ηνωμένες Πολιτείες, αλλά ακόμα και στην κοιτίδα του κοινοβουλευτισμού, τη Μ. Βρετανία, η μεταπήδηση από τον έναν πόλο εξουσίας στον άλλο είχε συχνά χροιά επιθετικού καιροσκοπισμού και οξύτατης οικονομικής διαφθοράς, χαρακτηριστικά περιθωριακά στην ελληνική περίπτωση.[483]

Νομίζω πως ενώ η εμφάνιση αυτών των τριών πολιτικών συνομαδώσεων αποτελεί ένα αμιγώς πολιτικό φαινόμενο, ωστόσο, επειδή η γενικευμένη ρευστότητα αποτελούσε το κύριο χαρακτηριστικό της περιόδου, η κατανόησή της προέχει. Οι συγκεκριμένες καταστάσεις που ωθούσαν στην πολιτική ρευστότητα μετά την ολοκλήρωση της Επανάστασης στις ελληνικές περιοχές, ήταν πρωτίστως κοινωνικές. Είχαν προκληθεί αφενός από τη μαζική λαϊκή συμμετοχή στην Επανάσταση, και υλικά από τη σχετική οικονομική κατάρρευση. Οι καταστροφές που είχαν προκληθεί, αν και όχι ολοκληρωτικές, εκτείνονταν από την αγροτική και λιγότερο την κτηνοτροφική παραγωγή, περιλάμβαναν σημαντική πτώση του χερσαίου και του θαλάσσιου εμπορίου, κατάρρευση οικονομική ή και κυριολεκτική πολλών εργαστηρίων, και κατέληγαν σε έλλειψη μετρητών για την οικονομική επανεκκίνηση.[484] Ο πόλεμος, λόγω και της μεγάλης συμμετοχής των μαζών στις επαναστατικές δράσεις, είχε ως αποτέλεσμα τη μετατροπή πρώην εδραίων πληθυσμών σε εσωτερικούς πρόσφυγες που είχαν μετακινηθεί προς όλες τις κατευθύνσεις στις απελευθερωμένες περιοχές. Και σε αυτούς είχαν προστεθεί Έλληνες από τις περιοχές που δεν είχαν απελευθερωθεί, και άλλοι, όσοι είχαν φτάσει κατά τη διάρκεια της Επανάστασης από τις ελληνικές παροικίες, τη Μικρά Ασία και αλλού.

Αυτή η έντονη κοινωνική ρευστότητα, μαζί με τα προβλήματα της παραγωγής και ευρύτερα της οικονομίας, καθιστούσε την πολιτική αστάθεια κάτι σαν ενδημική κατάσταση από την οποία δεν διέφυγε ούτε ο Καποδίστριας, όπως είπαμε, ούτε η Αντιβασιλεία. Και πάνω σε αυτήν έρχονταν να προστεθούν οι πολιτικές επιπλοκές τις οποίες προκαλούσαν οι τρεις ευρωπαϊκές δυνάμεις, επειδή αποφάσιζαν λύσεις για τους Έλλη-

483 Daniel Peart, *Era of Experimentation: American Political Practices in the Early Republic*, University of Virginia Press, 2015. Επίσης την παλαιά καλή μελέτη για τη Μ. Βρετανία και τις ΗΠΑ του Moise Iakovlevitch Ostrogorski, *La Démocratie et l'organisation des partis politiques*, Paris 1993.

484 Ε. Α. Βέτα (έκδ.), *Επιστολαί Ι. Α. Καποδίστρια*, τ. 1ος, σ. 397-398, και William Mc Grew, *Land and Revolution in Modern Greece 1800-1881. The Transition in the Tenure and Exploitation of Land from Ottoman Rule to Independence*, Kent State University Press, 1986.

νες ερήμην των κατακτήσεων που οι τελευταίοι είχαν κερδίσει με τον αγώνα τους. Από το Πρωτόκολλο της Αγίας Πετρούπολης το 1826 έως το αντίστοιχο του Λονδίνου του 1829, όλες οι συνθήκες προέβλεπαν την επιβολή λύσεων τις οποίες προέκριναν τα τρία ευρωπαϊκά κράτη, λύσεις οι οποίες υστερούσαν σημαντικά, όταν δεν αντιστρατεύονταν ευθέως τις κατακτήσεις των Ελλήνων στα χρόνια της Επανάστασης.

Τα στρατηγικά διλήμματα των Ελλήνων

Από την άφιξη του Καποδίστρια, τον Ιανουάριο του 1828, έως την υπογραφή του Πρωτοκόλλου του Λονδίνου, τον Αύγουστο του 1832, με το οποίο χαράχτηκαν οριστικά τα σύνορα του τότε ελληνικού κράτους, έχουμε δύο πολύ σύντομες περιόδους με τέμνουσα ημερομηνία τη διεθνή ανακήρυξη της πολιτικής ανεξαρτησίας των Ελλήνων στις 3 Φεβρουαρίου του 1830. Κατά την πρώτη περίοδο, έως την αναγνώριση της ανεξαρτησίας, τα απολύτως κρίσιμα ζητήματα δεν ήταν οι συγκρούσεις μεταξύ καποδιστριακών και αντιπολιτευόμενων δυνάμεων, αλλά η διεθνής αναγνώριση των τριών στρατηγικών στόχων. Αυτούς τους είχαν κερδίσει οι Έλληνες στο εσωτερικό, αλλά δεν τους είχαν κατοχυρώσει σε διεθνές ευρωπαϊκό επίπεδο. Τους κρισιμότερους στόχους αποτελούσαν η ανεξαρτησία και ο καθορισμός της επικράτειας, στόχοι οι οποίοι δεν θα μπορούσαν να υφίστανται χωρίς τη διεθνή ευρωπαϊκή αναγνώριση. Σε ό,τι αφορούσε την ανεξαρτησία όλες οι ευρωπαϊκές δυνάμεις ήταν ρητά αντίθετες. Ενώ για την ελληνική επικράτεια μόνη η Μ. Βρετανία, με την παρασκηνιακή προτροπή της Αυστρίας, απαιτούσε τα όρια να περιοριστούν στην Πελοπόννησο και στις Κυκλάδες προκειμένου να εξασθενίσει όσο γινόταν λιγότερο η Οθωμανική Αυτοκρατορία, επειδή κατά αυτούς συνιστούσε κρίσιμο γεωπολιτικό φράγμα στη Ρωσία.

Ας πάμε τέσσερα χρόνια πίσω. Όταν ο Τσάρος ανακοίνωσε στις αρχές της άνοιξης του 1824 το Σχέδιο των Τριών Τμημάτων (προτεκτοράτων) ως λύση του ελληνικού ζητήματος, προέβλεπε ως επικράτεια και για τα Τρία Τμήματα περιοχές οι οποίες εκτείνονταν από την Ήπειρο και τη Θεσσαλία έως την Κρήτη.[485] Επρόκειτο για μια πρόταση η οποία παραχωρούσε στους Έλληνες σημαντική έκταση, αλλά διοικητικά τη διαιρούσε στα τρία, προκειμένου οι δυνατότητες παρέμβασης της Ρωσίας ως εγγυήτριας δύναμης να είναι αυξημένες. Ωστόσο, η ελληνική επαναστατική ηγεσία δεν στάθηκε καθόλου στο ζήτημα της επικράτειας, αλλά στο καθεστώς του προτεκτοράτου. Μόλις γνωστοποιήθηκε το ρωσικό σχέδιο, το Εκτελεστικό, διά του Παναγιώτη Ρόδιου, και το Βουλευτικό, διά του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου, παρακάμπτοντας το ρωσικό υπουργείο των Εξωτερικών, απευθύνθηκαν με επιστολές στον υπουργό Εξωτερικών της Μ. Βρετανίας Γ. Κάνινγκ, απορρίπτοντας με ιδιαίτερη ένταση τη ρωσική πρόταση

---

[485] Edouard Driault, *Histoire diplomatique*, τ. 1ος, σ. 223-231.

στο όνομα της ανεξαρτησίας.[486] *Θα μπορούσε ο οιοσδήποτε σήμερα να αμφισβητήσει ότι οι Έλληνες είναι άξιοι ανεξαρτησίας;* ρωτούσε ρητορικά τον Γ. Κάνινγκ στην επιστολή του ο Π. Ρόδιος.[487] Έως το 1824 οι Έλληνες νικούσαν και δεν είχαν λόγο να δεχτούν κάτι λιγότερο από την ανεξαρτησία. Ωστόσο, την ανεξαρτησία είχαν υποστηρίξει και πάλι στη συνάντηση με τον βρετανό πρέσβη στην Ύδρα, τον Δεκέμβριο του 1825, παρά την αρχόμενη ήττα τότε. Και ξανά, όπως είδαμε, στην πρώτη σύνοδο της Γ' Εθνοσυνέλευσης, τρεις ημέρες μετά την πτώση του Μεσολογγίου τον Απρίλιο του 1826, σε συνθήκες πολύ χειρότερες για τις τύχες της Επανάστασης, οι προτάσεις με τις οποίες εξουσιοδοτούσαν οι Έλληνες τον βρετανό πρέσβη ουσιαστικά ακύρωναν το καθεστώς του προτεκτοράτου.

Έως το τέλος Ιουνίου του 1828 οι Έλληνες δεν είχαν παρά μια διεθνή αναγνώριση από τις τρεις ευρωπαϊκές δυνάμεις, Γαλλία, Μ. Βρετανία και Ρωσία, η οποία υστερούσε κατά πολύ των κατακτήσεων της Επανάστασης. Προτεκτοράτο αντί της ανεξαρτησίας, συρρικνωμένη επικράτεια αντί των φιλόδοξων γεωγραφικών προβλέψεων, διατυπωμένων στο δεύτερο κεφάλαιο του Συντάγματος της Τροιζήνας, και τέλος επιβολή της απόλυτης Μοναρχίας αντί του Λαϊκού Πολιτεύματος. Και αυτές οι προβλέψεις επαναβεβαιώθηκαν όταν οι τρεις ευρωπαϊκές δυνάμεις υπέγραψαν το συμπληρωματικό Πρωτόκολλο για την Ελλάδα, τον Νοέμβριο του 1828.[488]

Η ελληνική επαναστατική ηγεσία, ακόμα και οι φιλικά προσκείμενοι στον Κυβερνήτη, είχαν εμπλακεί σε μια αντίφαση. Μαχητές της ανεξαρτησίας και της εθνικής κυριαρχίας οι ίδιοι, είχαν παρά ταύτα ορίσει τον Καποδίστρια ως Κυβερνήτη και συνεπώς ως αποκλειστικό διαπραγματευτή με τις ευρωπαϊκές δυνάμεις. Ωστόσο, είδαμε ότι για τον Καποδίστρια δεν υφίστατο ζήτημα ανεξαρτησίας επειδή οι διεθνείς ευρωπαϊκές συνθήκες και τα πρωτόκολλα τα οποία είχαν συμφωνηθεί για την Ελλάδα δεν την προέβλεπαν. Και όπως επίσης είδαμε, ο Κυβερνήτης είχε σχετικά διαβεβαιώσει τον Τσάρο με την επιστολή του της 3ης Ιουλίου του 1827,[489] αν και από την άφιξή του στην Ελλάδα άλλαζε άποψη αλλά με πολύ βραδείς ρυθμούς. Με αφετηρία την ανεξαρτησία, λοιπόν, άρχισαν να σχηματίζονται οι δύο ανταγωνιστικές νομιμότητες τις οποίες προαναφέραμε. Η μια εκφραζόταν από τον Καποδίστρια και θεμελιωνόταν στις διεθνείς συμβάσεις και τα πρωτόκολλα των τριών ευρωπαϊκών δυνάμεων για την Ελλάδα, τα οποία προέβλεπαν καθεστώς προτεκτοράτου· και η δεύτερη εκφραζόταν ως κύρια στρατηγική προτεραιότητα από μεγάλο τμήμα της επαναστατικής ηγεσίας

---

[486] Ιωάννη Ορλάνδου και Ανδρέα Λουριώτη, *Απολογία Ιωάννου Ορλάνδου και Ανδρέου Λουριώτου εις την κατ' αυτών απόφασιν του ελεγκτικού συνεδρίου περί των εν Λονδίνω διαπραγματευθέντων δύο ελληνικών δανείων κατά το 1824 και 1825*, τ. 1ος, Εν Ναυπλίω 1834, σ. 278-280.

[487] *Στο ίδιο*, τ. 1ος, σ. 279.

[488] Όλα τα έγγραφα, *Papers Relative to the Affairs of Greece 1826-1832*, σ. 24-126, London 1835 (περιλαμβάνεται η αλληλογραφία μεταξύ των τριών ευρωπαίων υπουργών Εξωτερικών και των πρέσβεων καθώς και οι επιστολές προς οθωμανούς αξιωματούχους).

[489] Ε. Α. Βέτα (έκδ.), *Επιστολαί Ι. Α. Καποδίστρια*, τ. 1ος, σ. 115.

και πολλών αγωνιστών, και θεμελιωνόταν στις κατακτήσεις της Επανάστασης και νομικά στα τρία συντάγματα. Στο Σύνταγμα της Τροιζήνας, η ανεξαρτησία συνυφαινόταν με την εθνική κυριαρχία και αποτελούσε όρο εκ των ων ουκ άνευ: *Η κυριαρχία ενυπάρχει εις το έθνος· πάσα εξουσία πηγάζει εξ αυτού και υπάρχει υπέρ αυτού*, ανέφερε στην αρχή του τρίτου κεφαλαίου το πέμπτο άρθρο.[490]

Από την άνοιξη του 1825, οπότε είχαν ξεκινήσει τη στρατιωτική αναδιοργάνωση και την αντεπίθεση, οι Έλληνες δεν είχαν πάψει να πολεμούν. Και βαθμιαία, όπως ξέρουμε, είχαν αντιστρέψει τον συσχετισμό σε βάρος των Οθωμανών και των Αιγυπτίων, και σύμφωνα με όλα τα δεδομένα βάδιζαν αργά αλλά σταθερά προς τη νίκη. Ωστόσο, μετά τη Συνθήκη του Λονδίνου τον Ιούλιο του 1827, τα τρία ευρωπαϊκά κράτη, ρωσικό, βρετανικό και γαλλικό, υπέγραψαν για πρώτη φορά από την έναρξη της Επανάστασης μια συνθήκη από κοινού. Φαινόταν συνεπώς να έχουν καταλήξει σε μια ενιαία και οριστική λύση για τους Έλληνες. Οπότε η στρατηγική των Ελλήνων άρχισε ανεπαίσθητα να προσκρούει όχι τόσο στους Οθωμανούς, οι οποίοι σταθερά έχαναν, αλλά και στα τρία ευρωπαϊκά ανακτοβούλια. Και η μόχλευση των αντιθέσεων μεταξύ των τριών ευρωπαϊκών δυνάμεων φαινόταν να έχει εξαντληθεί ως στρατηγική της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, ακριβώς επειδή και οι τρεις ευρωπαϊκές δυνάμεις φαινόταν ότι πλέον ομονοούσαν για το ελληνικό ζήτημα. Ωστόσο, η πολιτική, αγαπητέ αναγνώστη, συνιστά το κατεξοχήν πεδίο των αντινομιών και των αντιθέσεων οι οποίες συχνά λύνονται με πόλεμο. Ο πόλεμος, έχει πει ο έλληνας φιλόσοφος Παναγιώτης Κονδύλης, παραλλάσσοντας τον Κλαούζεβιτς, αποτελεί ένα ειδικό πεδίο εντός του ευρύτερου πεδίου της πολιτικής. Αλλά όσο ο πόλεμος διεξάγεται, αποτελεί την ουσιώδη και ολική παραλλαγή της πολιτικής.

Μετά τη συντριβή του τουρκοαιγυπτιακού στόλου στο Ναυαρίνο και μια κυβερνητική κρίση, ο νέος πρωθυπουργός της Μ. Βρετανίας Δούκας του Ουέλινγκτον, σε μια συζήτηση στη Βουλή των Λόρδων, όπου η ναυμαχία του Ναυαρίνου επανερχόταν από τον βασιλιά και τους συντηρητικούς ως «θλιβερό» γεγονός με πολύ αρνητικές συνέπειες για τις σχέσεις της Μ. Βρετανίας με την Υψηλή Πύλη, διατύπωσε στις 29 Ιανουαρίου του 1828 τη στρατηγική της νεοσύστατης κυβέρνησής του για το Ανατολικό Ζήτημα: *Πρέπει να δηλώσω ότι η οθωμανική δύναμη υπήρξε επί μακρόν σύμμαχος της χώρας μας. Αυτή η οθωμανική δύναμη είναι ένα βασικό μέρος της ισορροπίας δυνάμεων στην Ευρώπη, [...] οι επαναστάσεις οι οποίες προέκυψαν, οι αλλαγές κυριαρχίας οι οποίες έλαβαν χώρα σε εκείνο το σημείο του κόσμου, καθιστούν ουσιώδες θέμα τη διατήρηση της οθωμανικής δύναμης ως ανεξάρτητης και ικανής να υπερασπιστεί τον εαυτό της.*[491]

---

[490] Αλεξάνδρου Σβώλου, *Τα ελληνικά συντάγματα*, σ. 94.

[491] *The Parliamentary Debates... New Series Commencing with the Accession of George IV, Comprising the Period*

Ο νέος πρωθυπουργός της Μ. Βρετανίας θα πρέπει να διέβλεψε δύο κινδύνους: τον δευτερεύοντα, που συνιστούσε η επιρροή της Γαλλίας στην Αίγυπτο του Μοχάμεντ Άλη, και τον οπωσδήποτε σοβαρότερο, που συνιστούσε το ενδεχόμενο κατάρρευσης του οθωμανικού κράτους σε περίπτωση ενός ακόμα πολέμου με τη Ρωσία ή, ίσως χειρότερα, η επιβολή άτυπης πολιτικής επιτροπείας του Τσάρου στον Σουλτάνο ώστε η Οθωμανική Αυτοκρατορία να καταστεί άτυπο προτεκτοράτο της Ρωσίας.[492] Ο φόβος για το ενδεχόμενο κατάρρευσης του οθωμανικού κράτους δεν περιοριζόταν στους βρετανούς ηγέτες. Ήταν διάχυτος στα συντηρητικά ευρωπαϊκά ανακτοβούλια, όλα όσα ήταν άκρως δυσαρεστημένα από το αποτέλεσμα της ναυμαχίας του Ναυαρίνου, όπως το αυστριακό.[493] Και ο φόβος είχε αποτελέσει διπλωματικό εργαλείο για πολλούς. Το αυστριακό ανακτοβούλιο, διά του Μέττερνιχ, έχοντας καταθέσει τρεις ημέρες πριν από τη ναυμαχία του Ναυαρίνου προτάσεις περαιτέρω συρρίκνωσης της λύσης για τους Έλληνες, προσπάθησε στις αρχές του 1828 να αναθερμάνει τις παγωμένες σχέσεις του με τη Μ. Βρετανία, χρησιμοποιώντας τον φόβο της Ρωσίας.[494] Αλλά και η Υψηλή Πύλη, η οποία συνήθως άκουγε προσεκτικά τις συμβουλές του αυστριακού καγκελάριου, προέβη σε μια ενέργεια προς τον Καποδίστρια την άνοιξη του 1828 η οποία αθέλητα δήλωνε ότι ο Σουλτάνος θεωρούσε την ήττα του από τους Έλληνες πολύ πιθανή. Απέστειλε τέσσερις ιεράρχες του Ορθόδοξου Οικουμενικού Πατριαρχείου, για τους οποίους μιλήσαμε, και αυτοί συναντήθηκαν στον Πόρο με τον Κυβερνήτη και τους στρατιωτικούς διοικητές των τριών δυνάμεων, και ζήτησαν να παροτρύνει τους Έλληνες να προσκυνήσουν τον Σουλτάνο και αυτός ίσως τότε τους συγχωρούσε.[495] Οκτώ χρόνια επανάσταση και αυτοί δεν είχαν αντιληφθεί απολύτως τίποτε.

Η νέα βρετανική κυβέρνηση από την πλευρά της, προκειμένου να στηρίξει το οθωμανικό κράτος, θέλησε να ακυρώσει την επιρροή της Ρωσίας επί της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Η επιρροή ασκούνταν από τον Τσάρο μέσω νικηφόρων πολέμων και διεθνών συνθηκών τις οποίες ο Σουλτάνος αναγκαζόταν ηττημένος να υπογράφει. Παρότι η Γαλλία και η Ρωσία μετά το Ναυαρίνο είχαν συμφωνήσει με την πρόταση της τελευταίας να ασκηθεί στρατιωτική πίεση στον Σουλτάνο ώστε να δεχτεί τη λύση που είχαν προτείνει τα τρία κράτη για τους Έλληνες, το βρετανικό ανακτοβούλιο αρνήθηκε.[496] Οπότε, ο νέος υπουργός των Εξωτερικών Λόρδος Άμπερντην, προσφέροντας στήριξη και ανταλλάγματα στον Σουλτάνο, τον έπεισε να ακυρώσει τη Συνθήκη του Άκκερμαν με τη Ρωσία, η

---

from Twenty-Ninth Day of January to the Twenty-Second Day of April, 1828, τ. XVIII, London 1828, για τη συζήτηση σ. 3 κ.ε., για το παράθεμα σ. 25-26.

492 *Στο ίδιο*, σ. 26-27.

493 (Klemens Wenzel Lothar von Metternich), *Mémoires*, τ. 4ος, σ. 429-440.

494 *Στο ίδιο*, τ. 4ος, σ. 385-386, 482-489.

495 Edouard Driault, *Histoire diplomatique*, τ. 1ος, σ. 398-400.

496 *The Parliamentary debates... New Series, Comprising the Period from the Twenty-second Day of April, to the Twenty-eight Day of July 1828*, vol XIX, part II House of Commons, Hansard, London 1829, σ. 774-779, και η αλληλογραφία στο *Papers Relative to the Affairs of Greece*, σ. 306 κ.ε.

οποία είχε υπογραφεί τον Οκτώβριο του 1826. Η ακύρωση αυτή είχε πολλές συνέπειες σε βάρος των Σέρβων και της παρουσίας ρωσικών πλοίων στην Μεσόγειο επειδή περιλάμβανε την απειλή αποκλεισμού της διόδου ρωσικών πλοίων από τα Δαρδανέλια. Το αποτέλεσμα των ενεργειών της κυβέρνησης Ουέλινγκτον ήταν ακριβώς αυτό το οποίο φοβόταν και προσπάθησε να αποφύγει. Τον Απρίλιο του 1828 η Ρωσία κήρυξε τον πόλεμο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και οι κίνδυνοι που αναδύθηκαν ήταν οι δύο που προαναφέραμε. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία θα διαλυόταν ή θα γινόταν άτυπο προτεκτοράτο των Ρώσων, όπως φοβόταν ο Μέττερνιχ.[497]

Τότε, η αναζήτηση λύσεων για τη διάσωση της αυτοκρατορίας και εναλλακτικά την εξασφάλιση της πολιτικής αυτονομίας του Σουλτάνου από τον Τσάρο εξελίχθηκαν σε κρίσιμο πρόβλημα του βρετανικού ανακτοβουλίου.[498]

Η ελληνική εθνική επικράτεια και η ανεξαρτησία

Το Πρωτόκολλο το οποίο είχαν υπογράψει η Μ. Βρετανία, η Ρωσία και η Γαλλία το 1827 για το ελληνικό ζήτημα προέβλεπε κατάπαυση του πολέμου μεταξύ των Ελλήνων και των Τουρκοαιγυπτίων στη στεριά και στη θάλασσα. Η αρμοδιότητα για την εφαρμογή του είχε ανατεθεί στον στόλο των τριών ευρωπαϊκών κρατών. Τέσσερις ημέρες μετά τη ναυμαχία του Ναυαρίνου, οι τρεις ευρωπαίοι ναύαρχοι έστειλαν στην ελληνική ηγεσία, εν προκειμένω στο Βουλευτικό, μια ιδιαιτέρως απειλητική επιστολή, απαιτώντας την άρση του ναυτικού αποκλεισμού, τον οποίο, όπως είδαμε, είχαν επιβάλει οι Έλληνες από το 1822 σε λιμάνια του Αιγαίου έως την Κρήτη, αιχμαλωτίζοντας πλοία οιασδήποτε εθνικότητας βοηθούσαν τους Οθωμανούς.[499] Η ελληνική πολιτική ηγεσία δεν απέρριψε ρητά την απαίτηση των τριών ναυάρχων, αλλά δεν έπαψε να πολεμάει ούτε να ασκεί τον ναυτικό αποκλεισμό. Δύο μήνες αργότερα, τον Δεκέμβριο του ίδιου χρόνου, ο Μέττερνιχ σε επιστολή του διαπίστωνε ότι οι Έλληνες εξακολουθούσαν να πολεμούν, μάλιστα είχαν συλλάβει τέσσερα αυστριακά εμπορικά πλοία, των οποίων οι πλοίαρχοι και τα πληρώματα δικάζονταν στο ελληνικό ναυτικό δικαστήριο στην Αίγινα.[500]

Το ζήτημα της ελληνικής ανεξαρτησίας φαινόταν να έχει χαθεί. Αλλά και το ζήτημα της έκτασης της ελληνικής εθνικής επικράτειας έτεινε προς τη χειρότερη για τους Έλληνες έκβαση, επειδή οι ευρωπαϊκές δυνάμεις αναζητούσαν έναν συμβιβασμό σε

---

[497] (Klemens Wenzel Lothar von Metternich), *Mémoires*, τ. 4ος, σ. 480-481, 574-575.

[498] *The Parliamentary Debates...*, vol XIX, part I, House of Lords, σ. 1728.

[499] Foreign Office, "Declaration of the Admirals Commanding the British, French and Russian Squadrons to the Legislative Body of Greece Respecting the Greek Blockage of Turkish Ports, Piracy etc., 24th October 1827", *British and Foreign State Papers 1826-1827*, μέρος 3ο, London 1828, σ. 1226-1227.

[500] (Klemens Wenzel Lothar von Metternich), *Mémoires*, τ. 4ος, σ. 531-532.

χαμηλό επίπεδο για να μη διαταράξουν περαιτέρω τις ισορροπίες ισχύος μεταξύ τους. Η Μ. Βρετανία απαιτούσε πολύ περιορισμένη επικράτεια στα όρια της Πελοποννήσου και των Κυκλάδων προκειμένου να προστατέψει την Οθωμανική Αυτοκρατορία, ενώ οι άλλες δύο δυνάμεις ευρύτερη, χωρίς, ωστόσο, να την καθορίζουν επακριβώς.

Σε αντίθεση με τις κυβερνήσεις της Μ. Βρετανίας και της Αυστρίας, όλες οι ελληνικές ηγεσίες ήταν, φυσικά, ευθέως και δημόσια θετικές στην ευρύτερη δυνατή επέκταση των ελληνικών συνόρων. Ανέμεναν την κατάλληλη ευκαιρία, η οποία σύμφωνα με παλαιότερες αναλύσεις τους ευλόγως θα προερχόταν από έναν ακόμα ρωσοτουρκικό πόλεμο.[501]

Ο Ι. Καποδίστριας, ίσως για τους ίδιους λόγους για τους οποίους βραδυπορούσε πολιτικά έναντι της ελληνικής ανεξαρτησίας, επιδίωκε από νωρίς εκτεταμένη ελληνική επικράτεια, σε ακριβή αντίθεση με τη συρρικνωμένη που απαιτούσε η Μ. Βρετανία, και σχεδόν ταυτόσημη με την ευρύτερη που είχε προτείνει, όπως είδαμε, από το 1824 η Ρωσία.[502] Από το φθινόπωρο του 1828 έγραψε αλλεπάλληλες επιστολές στον γάλλο στρατηγό Μαιζόν, επικεφαλής του γαλλικού εκστρατευτικού σώματος στην Πελοπόννησο, να βοηθήσει με το στράτευμά του στην απελευθέρωση της Αττικής, αλλά το γαλλικό ανακτοβούλιο αρνήθηκε να δώσει την εντολή στον στρατηγό λόγω της αντίδρασης του βρετανικού.[503] Οι Έλληνες στηρίχτηκαν για μια ακόμα φορά στις δικές τους δυνάμεις, και παρά τις έντονες αντιδράσεις των αντιπροσώπων των τριών ευρωπαϊκών κρατών, δεν έπαψαν να πολεμούν. Με το ξέσπασμα του ρωσοτουρκικού πολέμου άλλαξαν τις άμεσες προτεραιότητές τους. Η ανεξαρτησία μετατέθηκε εκ νέου για αργότερα, επειδή ο πόλεμος αυτός έδινε την ευκαιρία να απελευθερώσουν περιοχές, ιδίως τη Στερεά, την Κρήτη, τη Χίο και άλλες.[504] Ούτως ή άλλως δεν είχαν χαλαρώσει τις πολεμικές συγκρούσεις από την αντεπίθεση που είχαν εξαπολύσει την άνοιξη του 1825.

Κατά τη διάρκεια του ρωσοτουρκικού πολέμου, από την άνοιξη του 1828 έως τον Σεπτέμβριο του 1829, οι Έλληνες έδωσαν εναντίον των Οθωμανών πέντε ναυμαχίες, είχαν τρεις ναυτικές εμπλοκές, πραγματοποίησαν τρεις αποβάσεις στρατού και άσκησαν δύο τοπικούς ναυτικούς αποκλεισμούς. Νίκησαν παντού. Όπως και στις είκοσι πέντε χερσαίες συγκρούσεις, οι περισσότερες στη Στερεά, με τελευταία μάχη υπό τον Δ. Υψηλάντη εναντίον πέντε χιλιάδων Οθωμανών στην Πέτρα Βοιωτίας, δύο ημέρες πριν οι επιτετραμμένοι του Τσάρου και του Σουλτάνου υπογράψουν τη Συνθήκη της Αδριανούπολης.[505] Ο πόλεμος ήταν κάπως ευκολότερος πλέον για τους Έλληνες, δεδομένου ότι οι Οθωμανοί, και περισσότερο οι Τουρκαλβανοί, όταν διαπίστωναν μετά την πρώτη σύγκρουση ότι οι Έλληνες ήταν αποφασισμένοι, παραδίδονταν.

---

[501] *Ιστορικόν Αρχείον Διονυσίου Ρώμα*, τ. 2ος, σ. 77-79. Επίσης, Ανδρέας Παπαδόπουλος-Βρετός, *Ιστορική έκθεσις της εφημερίδος* Ο Ελληνικός Καθρέπτης..., Αθήναι 1839, σ. 36.

[502] Ε. Α. Βέτα (έκδ.), *Επιστολαί Ι. Α. Καποδίστρια*, τ. 1ος, σ. 190-197· τ. 4ος, σ. 148-153, 172.

[503] *Στο ίδιο*, τ. 2ος, σ. 252-256, 265-269.

[504] Ενδιαφέρουσα σκιαγράφηση της δεύτερης εκστρατείας στη Χίο, Λουκά Ράλλη, *Ιδιόγραφοι αναμνήσεις και αποκαλύψεις επεισοδίων της Ελληνικής Επαναστάσεως*, σ. 8-13, χ.ε, χ.χ.

[505] Χριστόφορος Περραιβός, *Απομνημονεύματα*, τ. 1ος, σ. 204-208.

Ο ρωσοτουρκικός πόλεμος έληξε με τη νίκη της Ρωσίας. Σε αυτό το διάστημα οι Έλληνες, με επικεφαλής τον Δ. Υψηλάντη στην ανατολική Στερεά και τον Sir Richard Church στη δυτική, είχαν εκμεταλλευτεί την ευκαιρία με εξαιρετική ακρίβεια και εκκαθάρισαν ολοσχερώς τη Στερεά Ελλάδα από τους Οθωμανούς.[506] Στο ίδιο διάστημα αγνοούσαν τις σχεδόν απειλητικές αντιδράσεις, ιδίως της βρετανικής κυβέρνησης.[507] Τα ελληνικά στρατιωτικά σώματα είχαν, επιπλέον, αποπειραθεί να καταλάβουν τμήματα της νότιας Θεσσαλίας και της Ηπείρου, να κερδίσουν τη Χίο, όμως χωρίς επιτυχία. Οι Κρήτες, σε αμφίρροπη ισορροπία δυνάμεων στο νησί τους με τους Οθωμανούς, δέχτηκαν βοήθεια από ρωσικά πολεμικά πλοία, αλλά αντέδρασε η Βρετανία, και οι Ρώσοι αποσύρθηκαν.[508] Έναν χρόνο αργότερα οι κρήτες μαχητές, υπό την απειλή του βρετανικού στόλου, αναγκάστηκαν να κηρύξουν ένοπλη ανακωχή και τελικά αποκλείστηκαν από την ελληνική επικράτεια.

Οι επίσημες διεθνείς διαπραγματεύσεις για τον ορισμό της εθνικής επικράτειας των Ελλήνων είχαν ξεκινήσει ήδη στον Πόρο τον Δεκέμβριο του 1828. Οι απεσταλμένοι των τριών δυνάμεων και ο Καποδίστριας συγκεντρώθηκαν προκειμένου να συντάξουν μια αναλυτική πρόταση. Ο Καποδίστριας απαιτούσε μια εκτεταμένη επικράτεια με άξονα από τη Θεσσαλία και την Ήπειρο και νοτίως έως την Κρήτη.[509] Αλλά τελικά οι πρεσβευτές κατέληξαν στην πρόταση μιας έκτασης που θα ξεκινούσε νοτίως της γραμμής Άρτας - Παγασητικού κόλπου με τα νησιά του Αιγαίου και ενδεχομένως με τη Σάμο και την Κρήτη να περιλαμβάνονται.[510] Η πρόταση απορρίφθηκε από τον βρετανό πρωθυπουργό Δούκα του Ουέλινγκτον, αλλά όχι από τις άλλες δύο δυνάμεις, αν και λόγω του ρωσοτουκικού πολέμου επικράτησε αρκετή σύγχυση.[511] Η Ρωσία με την έναρξη του πολέμου το 1828 πολεμούσε νικηφόρα σε δύο μέτωπα, με τον Σουλτάνο και με τον Σάχη του Ιράν, κάτι που οι Βρετανοί αντιμετώπιζαν ως διπλή απειλή για τα συμφέροντά τους στην ανατολική Μεσόγειο και στην Ινδία. Αλλά η Ρωσία δεν μπορούσε να διαλύσει πλήρως την Οθωμανική Αυτοκρατορία, όχι τόσο στρατιωτικά, αλλά, παρότι το ενδεχόμενο ήταν περιορισμένο, στην περίπτωση που πραγματοποιούσε αυτόν τον στόχο θα μπορούσε να αντιμετωπίσει την αντίδραση της Μ. Βρετανίας, της Γαλλίας, της Αυστρίας και της Πρωσίας από κοινού.[512] Οπότε ο Τσάρος έπρεπε να περιοριστεί σε μια καθαρή νίκη σε βάρος των Οθωμανών.

---

506 *Πρακτικά της εν Άργει*, σ. 139-143. Επίσης, Stanley Lane-Poole, *Sir Richard Church. Commander-in-chief of the Greeks in the War of Independence*, London 1890, σ. 59 κ.ε.

507 Ε. Α. Βέτα (έκδ.), *Επιστολαί Ι. Α. Καποδίστρια*, τ. 3ος, σ. 107-111, και για τη θάλασσα βλ. *Papers Relative to the Affairs of Greece*, σ. 517.

508 Άντον Πρόκες-Όστεν, *Ιστορία της Επαναστάσεως των Ελλήνων κατά του οθωμανικού κράτους εν έτει 1821 και της ιδρύσεως του ελληνικού βασιλείου διπλωματικώς εξεταζομένη*, τ. 2ος, Αθήνησι 1869, σ. 365-366.

509 Αλέξανδρος Ι. Σούτσος, *Συλλογή*, σ. 62-64.

510 *Papers Relative to the Affairs of Greece*, "Conference at Poros", σ. 491-517.

511 Άντον Πρόκες-Όστεν, *Ιστορία*, τ. 2ος, σ. 301-314.

512 *Στο ίδιο*, τ. 2ος, σ. 353.

Το βρετανικό ανακτοβούλιο υπό τον Ουέλινγκτον, ξεπερασμένο από τα πράγματα, επιδίωκε να διασώσει με κάθε τρόπο την εδαφική ακεραιότητα και τη σχετική, τουλάχιστον, πολιτική αυτοτέλεια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ώστε να μη μετατραπεί σε άτυπο προτεκτοράτο της Ρωσίας. Και αυτό, σε ό,τι αφορούσε τα ελληνικά ζητήματα, οδηγούσε τον βρετανό πρωθυπουργό να προτείνει μια επικράτεια όσο περισσότερο περιορισμένη γινόταν, ένα ελληνικό κράτος όσο το δυνατόν πιο αδύναμο. Ωστόσο, επρόκειτο για απολύτως ανέφικτη θέση. Πρωτίστως επειδή οι Έλληνες είχαν δημιουργήσει και εξακολουθούσαν να χτίζουν με τα όπλα τους εδαφικά τετελεσμένα ενώ επιπλέον η βρετανική λύση προσέκρουε σε εσωτερικές αντιδράσεις πολλών φιλελευθέρων.[513]

Οι Έλληνες είχαν συνεχίσει να πολεμούν, όπως είπαμε, αγνοώντας τις προειδοποιήσεις. Και επιπλέον, όλα μαζί τα «κόμματα» της Γερουσίας, εκφράζοντας έντονη δυσαρέσκεια, δήλωναν ότι η συνέχιση του πολέμου για την επέκταση της εθνικής επικράτειας θα ήταν αναπόφευκτη αν περνούσαν οι βρετανικές θέσεις.[514] Η απειλή είχε διαβιβαστεί από τους Έλληνες στο βρετανικό ανακτοβούλιο και στη Βουλή των Λόρδων μέσω του πρίγκιπα Χριστιανού Λεοπόλδου Φρειδερίκου, υποψήφιου για τον ελληνικό θρόνο.[515] Τη συνέχιση του πολέμου παρουσίαζε ως αναπόφευκτη συνέπεια και ο Καποδίστριας σε ένα υπόμνημά του προς τα τρία ευρωπαϊκά ανακτοβούλια.[516]

Τι μπορούσε, άραγε, να σημαίνει η απειλή των Ελλήνων για συνέχιση του πολέμου; Νέες αρνήσεις των Ελλήνων, νέες καταστροφές, ατελείωτους πολέμους που θα οδηγούσαν σε διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όπως φοβόταν ο Μέττερνιχ από τον Ιανουάριο του 1828;[517] Πράγματι, ο αυστριακός καγκελάριος έθετε το ζήτημα της ανεξαρτησίας ως μόνη λύση για να σταματήσει ο διαρκής κίνδυνος ενός γενικευμένου ευρωπαϊκού πολέμου εξαιτίας της Ελληνικής Επανάστασης, με την προϋπόθεση μιας πολύ μικρής επικράτειας για το ελληνικό κράτος και οπωσδήποτε με καθεστώς απόλυτης Μοναρχίας.[518] Οι Έλληνες έχουν εξαρχής διακηρύξει σε όλους τους τόνους ότι θέλουν να κατακτήσουν την απόλυτη ανεξαρτησία τους, έγραφε σε ένα υπόμνημα το οποίο απηύθυνε προς το βρετανικό ανακτοβούλιο και σε άλλα, οπότε το ζήτημα αυτό δεν είναι πολιτικά αναστρέψιμο.[519]

Στις αρχές Σεπτεμβρίου του 1829, όσο τα ρωσικά στρατεύματα βρίσκονταν έξω από την Κωνσταντινούπολη και οι Έλληνες έδιναν την τελευταία μάχη εναντίον των Οθωμα-

---

513 House of Lords, hansard parliament.uk, *HL Deb 12 February 1830 vol 22 cc.395-429*, (426-27).

514 Αλέξανδρος Σούτσος, *Συλλογή*, σ. 160-172. Πρόκειται για το «Υπόμνημα της Γερουσίας», το οποίο απηύθυναν προς τον Ι. Καποδίστρια και κοινοποίησαν στους εκπροσώπους των τριών δυνάμεων.

515 Βλ. την επιστολή του πρίγκιπα Λεοπόλδου προς τον πρωθυπουργό της Βρετανίας Δούκα του Ουέλινγκτον, Ε. Α. Βέτα (έκδ.), *Επιστολαί Ι. Α. Καποδίστρια*, τ. 4ος, σ. 315-316, και τη σχετική αναφορά στη βρετανική Βουλή των Λόρδων, *Hansard's Parliamentary Debates... New Series*, vol. XXIV Comprising the Period from the Eighth day of April, to the Fourth Day of June 1830, London 1830, σ. 117.

516 Αλέξανδρος Ι. Σούτσος, *Συλλογή*, σ. 62.

517 (Klemens Wenzel Lothar von Metternich), *Mémoires*, τ. 4ος, σ. 455-457.

518 Miroslav Sedivý, *Metternich*, σ. 315-332.

519 (Klemens Wenzel Lothar von Metternich), *Mémoires*, τ. 4ος, σ. 455.

νών στην Πέτρα της Βοιωτίας, ο γάλλος υπουργός των Εξωτερικών Αύγουστος Πολινιάκ (Auguste Jules Armand Mari de Polignac), εν αγνοία των Βρετανών, παρουσίασε στον Τσάρο ένα σχέδιο αναδιάρθρωσης των κυριαρχιών και των συνόρων στην ευρωπαϊκή ήπειρο. Οι κερδισμένοι θα ήταν η Γαλλία, η Ρωσία και οι Έλληνες. Και οι χαμένοι οι Ολλανδοί, οι Φλαμανδοί, οι Βαλόνοι και σε κάποιο βαθμό η Βρετανία και η Αυστρία. Στο σχέδιο του γάλλου υπουργού των Εξωτερικών το ελληνικό κράτος θα είχε πρωτεύουσα την Κωνσταντινούπολη και θα εκτεινόταν έως την Κρήτη.[520] Ο Τσάρος αντιλήφθηκε ότι με το σχέδιο αυτό η Γαλλία τού πρότεινε δύο επιλογές: είτε να διαλύσει την Οθωμανική Αυτοκρατορία, και να δεχτεί ένα μεγάλο, νέο και ανεξέλεγκτο επαναστατικό κράτος, το ελληνικό, στα νοτιοδυτικά σύνορά του, με το οποίο θα μοίραζε τον έλεγχο των στενών των Δαρδανελίων, αλλά επίσης με το περιορισμένο, έστω, ενδεχόμενο να αντιμετωπίσει πόλεμο ή να διακόψει τις σχέσεις με τις άλλες ευρωπαϊκές δυνάμεις· είτε να μη διαλύσει την Οθωμανική Αυτοκρατορία, αλλά να περιοριστεί στον άτυπο πολιτικό έλεγχο του Σουλτάνου, οπότε η ελληνική επικράτεια θα μειωνόταν αντιστοίχως. Διάλεξε, φυσικά, τη δεύτερη λύση.[521] Και αυτή επικυρώθηκε σε ένα άρθρο στην κατά τα άλλα μάλλον εξευτελιστική για τον Σουλτάνο Συνθήκη της Αδριανούπολης, την οποία υπέγραψαν η Ρωσία και η Οθωμανική Αυτοκρατορία στις 14 Σεπτεμβρίου 1829. Σε αυτήν τη συνθήκη ο Σουλτάνος αναγνώρισε, μεταξύ άλλων, όλες τις προβλέψεις για τους Έλληνες τις οποίες είχαν υπογράψει οι τρεις ευρωπαϊκές δυνάμεις στη Συνθήκη του Ιουλίου του 1827 και στην Πράξη του Μαρτίου του 1829, δηλαδή ένα προτεκτοράτο ελάχιστα μεγαλύτερο από εκείνο το οποίο υποστήριζαν αρχικά η Βρετανία και η Αυστρία.[522] Η Βρετανία είχε πάλι αλλάξει θέση για την έκταση της ελληνικής επικράτειας. Αλλά μόλις επρόκειτο να κατατεθεί στον Σουλτάνο η πρόταση ως τελεσίγραφο, υπαναχώρησε ξανά, ακολουθώντας την υπαναχώρηση της Πύλης, και ο βρετανός υπουργός των Εξωτερικών αρνήθηκε την κατάθεση του τελεσιγράφου.[523] Οπότε ο καθορισμός της ελληνικής επικράτειας, παρότι τεχνικά είχε συμφωνηθεί στο Πρωτόκολλο του Μαρτίου το 1829, δεν έπαυε εμπράκτως να εξαρτάται από την πλοκή του συσχετισμού των δυνάμεων, όπως θα τον καθόριζαν ο ρωσοτουρκικός πόλεμος, τα τετελεσμένα που είχαν δημιουργήσει οι Έλληνες και οι προειδοποιήσεις τους ότι η συνέχιση του πολέμου εναντίον των Οθωμανών ήταν βέβαιη.[524]

Το αδύνατο σημείο των Ελλήνων ήταν πως η ανεξαρτησία και η επικράτεια απαιτούσαν ανυπερθέτως διεθνή ευρωπαϊκή αναγνώριση για να αποκτήσουν νόμιμη υπόσταση.

[520] Pierre Renouvin, *Histoire*, I, σ. 106-107. Για τον πόλεμο της παραπληροφόρησης μεταξύ των ευρωπαϊκών ανακτοβουλίων βλ. Miroslav Sedivý, *Metternich*, σ. 309-314.

[521] Pierre Renouvin, *Histoire*, I, σ. 107.

[522] Αλέξανδρος Ι. Σούτσος, *Συλλογή*, σ. 128-129.

[523] Pierre Renouvin, *Histoire*, I, σ. 106.

[524] Αλέξανδρος Ι. Σούτσος, *Συλλογή*, σ. 93-100.

Δεν υπήρχε άλλος τρόπος, επειδή με την Ελληνική Επανάσταση είχε γεννηθεί ένα νέο εθνικό κράτος το οποίο δεν διέθετε καμία προηγούμενη επίσημη κρατική ιστορία ώστε να συνεχίσει τη διεθνή νομιμότητά του. Για την επιτυχία αυτών των στόχων είχαν δημιουργήσει, όπως είδαμε, δύο τετελεσμένα στα οποία προσέκρουαν οι σχεδιασμοί των ευρωπαϊκών δυνάμεων, και ιδίως της Βρετανίας, για την Ελλάδα. Το πρώτο, το ισχυρότερο, ήταν το εδαφικό, δηλαδή η εκκαθάριση της Στερεάς από τους Οθωμανούς και οι προσπάθειες για περαιτέρω γεωγραφική επέκταση· το δεύτερο, αμιγώς πολιτικό, συνίστατο στην ομόφωνη απόφαση της Δ΄ Εθνοσυνέλευσης του Άργους, τον Αύγουστο του 1829, σύμφωνα με την οποία οποιαδήποτε απόφαση των ευρωπαϊκών δυνάμεων θα ίσχυε μόνο εφόσον θα εγκρινόταν από τους ίδιους τους έλληνες πληρεξούσιους – όπως ακριβώς το είχαν θέσει πριν από επτά χρόνια στο Συνέδριο της Ιερής Συμμαχίας στη Βερόνα το φθινόπωρο 1822. Το πολιτικό τετελεσμένο συνοδευόταν από τη διαρκή απειλή των Ελλήνων, και του Καποδίστρια προσωπικά, για τη συνέχιση του πολέμου σε περίπτωση λύσης η οποία θα αντιστρατευόταν τα ελληνικά συμφέροντα και δίκαια. Αυτά τα τετελεσμένα, και ιδίως το στρατιωτικό, ήταν αδύνατο να ανατραπούν από τα τρία ευρωπαϊκά κράτη με διπλωματικά ή άλλα πολιτικά μέσα.

Ωστόσο, η βρετανική κυβέρνηση διευκόλυνε ανεπίγνωστα τους Έλληνες. Ακόμη, στο τέλος του φθινοπώρου του 1828, με προφανή αμηχανία απέναντι τόσο στις νίκες των ρωσικών στρατευμάτων επί των οθωμανικών όσο και στην επιτυχημένη εκστρατεία επανάκτησης της Στερεάς από τους Έλληνες, η κυβέρνηση Ουέλινγκτον σχεδίαζε είτε ένα ανεξάρτητο αλλά μικρό ελληνικό κράτος, στα όρια της Πελοποννήσου μαζί με μια ελάχιστη λωρίδα γης της νότιας Στερεάς, είτε ένα προτεκτοράτο του Σουλτάνου το οποίο θα περιλάμβανε ολόκληρη τη Στερεά έως τις παρυφές της Θεσσαλίας και της Ηπείρου μαζί και τις Κυκλάδες.[525] Περισσότερο έδαφος έναντι της ανεξαρτησίας ήταν η επιδίωξη του βρετανικού ανακτοβουλίου για τους Έλληνες ή αντίστροφα. Αλλά ο βρετανικός εκβιασμός ήταν κενός περιεχομένου. Διότι το ερώτημα ήταν πώς θα κατόρθωνε να ανατρέψει τα τετελεσμένα που δημιουργούσαν οι Έλληνες. Η Βρετανία να πολεμήσει εναντίον των Ελλήνων ήταν κάτι αδιανόητο. Και πώς θα σταματούσε τους Έλληνες να συνεχίσουν τον πόλεμο, όπως έκαναν ήδη χρόνια τώρα;

Ναι μεν η επίσημη βρετανική πολιτική επιδίωκε να εγκλωβίσει τους Έλληνες στο δίλημμα «έδαφος έναντι ανεξαρτησίας» ή αντίστροφα, αλλά λίγους μήνες αργότερα η Οθωμανική Αυτοκρατορία με βάση τη Συνθήκη της Αδριανούπολης μετατρεπόταν, σχεδόν de jure, σε επιβλεπόμενο κράτος από τον Τσάρο. Μόνο όταν διάβασαν τη ρωσοτουρκική συνθήκη αντιλήφθηκαν οι βρετανοί πολιτικοί ιθύνοντες ότι είχαν συμβάλει οι ίδιοι στη συγκρότηση μιας δυνάμει πολιτικής δομής η οποία θα έσπρωχνε τους Έλληνες σε μια συμφέρουσα όσο και αναγκαστική συμμαχία με τη Ρωσία, η οποία μάλιστα θα διευκολυνόταν από το γεγονός ότι Κυβερνήτης ήταν ο Καποδίστριας.[526] Έλληνες και

---

525 Lord Ellenbourg, *A Political Diary 1828-1830*, vol. II, σ. 68-69, London 1881.
526 Άντον Πρόκες-Όστεν, *Ιστορία*, τ. 2ος, σ. 413-414.

Ρώσοι θα είχαν κοινό συμφέρον να διαλύσουν ό,τι θα είχε απομείνει από την Οθωμανική Αυτοκρατορία, και σε αντάλλαγμα οι Έλληνες θα μπορούσαν να κερδίσουν είτε την ανεξαρτησία τους είτε επιπλέον εδάφη, πιθανότατα και τα δύο. Πάντως έγινε φανερό στο βρετανικό ανακτοβούλιο ότι σε περίπτωση στρεβλής λύσης του ελληνικού ζητήματος, ο πόλεμος θα συνεχιζόταν από τους Έλληνες, όπως είχαν ήδη δηλώσει επισήμως, και το εφάρμοζαν, επί εννέα χρόνια.[527]

Σε τέσσερις μήνες από την υπογραφή της Συνθήκης της Αδριανούπολης, με πλήρη υπαναχώρηση και επισπεύδον το βρετανικό ανακτοβούλιο διά του υπουργού των Εξωτερικών Λόρδου Άμπερντην, ορίστηκαν προσωρινά τα ελληνικά σύνορα, και την 3η Φεβρουαρίου του 1830 οι τρεις ευρωπαϊκές δυνάμεις αναγνώρισαν νομικά και εγγυήθηκαν την πλήρη και ολοκληρωμένη ανεξαρτησία την οποία οι Έλληνες είχαν κατακτήσει με την Επανάσταση.[528] Οι Έλληνες είχαν νικήσει, είχαν επιβάλει τον κρισιμότερο στόχο τους.

Η επικράτεια οριστικοποιήθηκε αργότερα, το 1832, πάντα υπό την απειλή της συνέχισης του πολέμου.[529] Εντέλει με εξαίρεση τη Σάμο, τα Ψαρά και άλλα νησιά, περιέκλειε τις περιοχές εκείνες τις οποίες οι Έλληνες είχαν πλήρως απελευθερώσει με τις δικές τους δυνάμεις, με τα όπλα τους. Ολόκληρη τη Στερεά και την Πελοπόννησο, τα νησιά του Αργοσαρωνικού, τις Κυκλάδες και τις Σποράδες, περιοχές στις οποίες προστέθηκε η Εύβοια. Το Σύνταγμα της Τροιζήνας στο κεφάλαιο Β΄ όριζε την ελληνική επικράτεια ως μία και αδιαίρετη, την οποία συγκροτούσαν επαρχίες, ενώ η έκτασή της καθοριζόταν με επαναστατικά κριτήρια: *επαρχίαι της Ελλάδος είναι όσαι έλαβον και θα λάβωσι τα όπλα κατά της οθωμανικής δυναστείας.*[530] Το πρώτο σκέλος της ενιαίας και αδιαίρετης επικράτειας το είχαν εξασφαλίσει. Το δεύτερο σκέλος του επαναστατικού ορισμού της επικράτειας το κέρδισαν σταδιακά στο διάστημα των επόμενων ενενήντα δύο χρόνων. Τότε, στους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-13 και σε διαφορετικές, βέβαια, συνθήκες, η Ελλάδα που θέλησαν οι επαναστάτες του 1821 είχε εν πολλοίς ολοκληρωθεί.

---

[527] Ε. Α. Βέτα (έκδ.), *Επιστολαί Ι. Α. Καποδίστρια*, τ. 4ος, σ. 327-329, επίσης Sir Richard Church, *Observations on an Eligible Line of Frontier for Greece as an Independent State*, London 1830.

[528] Άντον Πρόκες-Όστεν, *Ιστορία*, τ. 2ος, σ. 417, 427-428. Το Πρωτόκολλο της Ανεξαρτησίας στο Αλέξανδρος Ι. Σούτσος, *Συλλογή*, σ. 127 κ.ε.

[529] House of Lords, hansard.parliament.uk, *HL Deb. 08 February, 1830, vol. 22, cc.*179. Το σύμφωνο ορισμού της ελληνικής επικράτειας, *Αλέξανδρος* Ι. Σούτσος, *Συλλογή*, σ. 272-286.

[530] Αλεξάνδρου Σβώλου, *Τα ελληνικά συντάγματα*, σ. 93.

ΥΣΤΕΡΟΓΡΑΦΟ

Τον Ιούνιο του 1854, με αφορμή τον αποκλεισμό του Πειραιά από τον αγγλογαλλικό στόλο κατά τη διάρκεια του Κριμαϊκού Πολέμου, ο πρώην βρετανός υπουργός των Εξωτερικών Λόρδος Άμπερντην δήλωσε στη Βουλή των Λόρδων πως όταν διάβασαν τη Συνθήκη της Αδριανούπολης τρόμαξαν και για ηθικούς λόγους αναγνώρισαν την ανεξαρτησία των Ελλήνων.[531] Όμως υπήρξαν βρετανοί πολιτικοί που δεν αποσιωπούσαν, μάλιστα τόσο χονδροειδώς, τα πραγματικά ιστορικά δεδομένα. Όπως ο μεταβατικός βρετανός πρωθυπουργός Frederick John Robinson Viscount Goderich, ο οποίος σε ομιλία του στη Βουλή των Λόρδων το 1828 έβρισκε σεβαστά και ανθρωπιστικά όλα τα συναισθήματα υπέρ των Ελλήνων. Ωστόσο, ο λόγος για τον οποίο έχουμε αναμιχθεί στο ελληνικό ζήτημα, υποστήριξε, δεν είναι *για να απαλλάξουμε τους Έλληνες από την οθωμανική κυριαρχία* [αλλά] *για να σταματήσει μια γενικευμένη αναστάτωση και σύγχυση σε όλη την Ευρώπη* [...] *για να προλάβουμε έναν γενικευμένο πόλεμο.*[532]

Η Ελληνική Επανάσταση δεν αποτέλεσε ούτε για μία στιγμή ένα μεμονωμένο γεγονός περιορισμένο στον πόλεμο μεταξύ Ελλήνων και Οθωμανών, ποτέ δεν υπήρξε μια αποκλειστικά εσωτερική υπόθεση της αυτοκρατορίας του Σουλτάνου. Οι Έλληνες ανέτρεπαν τα γεωπολιτικά και γεωστρατηγικά δεδομένα στο γεωγραφικό κέντρο της ανατολικής Μεσογείου, και ως ιστορικά φημισμένος λαός παρέμειναν στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος των φιλελεύθερων της Ευρώπης, των Φιλελλήνων. Τίποτε από αυτά δεν μπορούσαν να αγνοήσουν τα ευρωπαϊκά ανακτοβούλια. Πόσο μάλλον που οι Έλληνες στηρίζονταν στις δικές τους δυνάμεις, και αυτό τους έδινε σημαντικό βαθμό ανεξαρτησίας στις κινήσεις τους. Σε όλη τη διάρκεια της Επανάστασης οι ελληνικές ηγεσίες προκαλούσαν σοβαρές και κατά στιγμές οξύτατες επιπλοκές στις σχέσεις μεταξύ των ευρωπαϊκών δυνάμεων, επειδή στο πλαίσιο του Ανατολικού Ζητήματος ο ελληνικός αγώνας μόχλευε τους ενδοευρωπαϊκούς ανταγωνισμούς ισχύος και αναζωπύρωνε τον κίνδυνο γενικευμένου ευρωπαϊκού πολέμου. Οι ηγέτες των Ελλήνων γνώριζαν αυτές τις ευρωπαϊκές αντιθέσεις και τους φόβους, και τα είχαν εξαρχής εντάξει στη στρατηγική τους, μάλιστα με αριστοτεχνικό σχεδιασμό. Τα τετελεσμένα που δημιουργούσαν με τον αδιάλειπτο επαναστατικό πόλεμο, συνοδευόμενα από την ιστορική τους φήμη, υπήρξαν τα βασικά όπλα τα οποία πρόβαλλαν στη διεθνή ευρωπαϊκή πολιτική τους. Πρόκειται για μια στρατηγική των μικρών λαών έναντι των ισχυρών κρατών, την οποία είχαν εφαρμόσει, την ίδια εποχή, για την αναγνώριση της ανεξαρτησίας τους ηγέτες των νέων κρατών της Λατινικής Αμερικής, όπως ο Σιμόν Μπολιβάρ, ο Χοσέ ντε Σαν Μαρτίν και τόσες άλλες νεότερες και σύγχρονες πολιτικές ηγεσίες.

---

[531] House of Lords, hansard.parliament.uk, *HL Deb. 26 June, 1854, vol, 134, cc.640-71*, και ειδικότερα *cc.641-642*.

[532] *The Parliamentary Debates... New Series*, vol. XIX, part V, Protests, House of Lords, σ. 1729-1730.

Οι Έλληνες κέρδισαν την ανεξαρτησία τους και μια εθνική επικράτεια στα εδάφη που είχαν επιτύχει να απελευθερώσουν με τις δικές τους δυνάμεις. Έχασαν όμως την τρίτη κατάκτηση της Επανάστασης, το Λαϊκό πολίτευμα, τη Δημοκρατία. Προσωρινά όμως. Τον δρόμο προς τη Μοναρχία τον είχαν στην πραγματικότητα ανοίξει οι ίδιοι, όχι με τον θεσμό του Κυβερνήτη, ίσως ούτε με την επιλογή του Καποδίστρια, αλλά με την παραχώρηση όλων των εξουσιών σε αυτόν, γεγονός το οποίο προκάλεσε έντονες πολιτικές και κάποιες μικρές ένοπλες τριβές, και τελικά τον θάνατό του.

Υποθέτουμε ότι ο Κυβερνήτης, εκτός από την απολυταρχική του ιδεολογία, αντιλαμβανόταν την εφαρμογή του Λαϊκού πολιτεύματος στις ελληνικές περιοχές κατά τα επαναστατικά χρόνια ως ευρωπαϊκό πολιτικό πρόβλημα. Αν καθιερωνόταν οριστικά στην Ελλάδα, μάλιστα με διευρυμένα τα πολιτικά δικαιώματα στον πληθυσμό και επιπλέον ως αποτέλεσμα επανάστασης, τότε θα αποτελούσε σοβαρό πρόβλημα για όλα τα ευρωπαϊκά ανακτοβούλια. Διότι παντού στην ευρωπαϊκή ήπειρο, όπως είπαμε, τα κράτη ήταν μοναρχικά ή απολυταρχικά. Θα απολάμβαναν στην Ελλάδα το καθεστώς του πολίτη όταν ειδικότερα σε όλες τις χώρες της κεντρικής Ευρώπης και στη Ρωσία η συντριπτική πλειονότητα των πληθυσμών, μαζί με τις απολυταρχίες, παρέμεναν κοινωνικά στο καθεστώς της δουλοπαροικίας, και φυσικά παρέμεναν ραγιάδες οι υπόλοιποι πληθυσμοί του οθωμανικού κράτους;

Οι Έλληνες, όπως ακριβώς και οι γάλλοι επαναστάτες, κατά τη διάρκεια της Επανάστασης με τις εθνοσυνελεύσεις, με τη νομική και έμπρακτη εγκαθίδρυση της λαϊκής κυριαρχίας, τη σημαντική κοινωνική διάχυση των πολιτικών δικαιωμάτων, είχαν θέσει ισχυρές παρακαταθήκες της Δημοκρατίας. Η απόδειξη είναι πως μόλις από τον Ιανουάριο του 1833, οπότε ανέλαβε η Αντιβασιλεία τη διακυβέρνηση του ελληνικού κράτους, δεν χρειάστηκαν παρά τρία χρόνια για να ξεκινήσουν ένα δεύτερο κύμα συνταγματικής αντιπολίτευσης μετά από εκείνο προς τον Καποδίστρια, στη Μοναρχία αυτή τη φορά. Αν και η σύνθεση της αντιπολίτευσης είχε μερικώς αλλάξει, ωστόσο το ζήτημα που έθεταν οι αντιπολιτευόμενοι στη Μοναρχία ήταν η καθιέρωση Συντάγματος και η επαναφορά των πολιτικών δικαιωμάτων. Η Επανάσταση δεν είχε ολοκληρωθεί.

Ως προς το Σύνταγμα και τα πολιτικά δικαιώματα, οι κατακτήσεις που εδραιώθηκαν κατά τη διάρκεια της Επανάστασης και χάθηκαν με τον Καποδίστρια και την απόλυτη Μοναρχία, επανακτήθηκαν εν μέρει με το προνουντσιαμέντο της Τρικομματικής Συμμαχίας τη νύχτα της 3ης Σεπτεμβρίου του 1843 και κατά την ΣΤ΄ Εθνοσυνέλευση του 1844. Η πλήρης όμως εφαρμογή της Δημοκρατίας, βασιλευομένης αλλά ταυτόχρονα ευρύτερης από εκείνη την οποία είχαν θελήσει και θεσπίσει οι έλληνες επαναστάτες στην Τροιζήνα, ολοκληρώθηκε με τις αστικές εξεγέρσεις του 1861-63 και αποτυπώθηκε στις αποφάσεις της Εθνοσυνέλευσης του 1864. Και αυτό το πολίτευμα, από τα πλέον φιλελεύθερα στην Ευρώπη, υπήρξε η πολιτειακή ολοκλήρωση της Ελληνικής Επανάστασης.

ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Η παρούσα μελέτη στηρίζεται κατά κύριο λόγο σε αρχειακά τεκμήρια και μόνο δευτερευόντως αναφέρεται στη βιβλιογραφία.

ΑΡΧΕΙΑΚΑ ΤΕΚΜΗΡΙΑ

Ελληνικά αρχεία αδημοσίευτα και αναρτημένα

Σε όλες τις αρχειακές ενότητες που ακολουθούν αναφέρονται οι τόμοι ή οι φάκελοι οι οποίοι χρησιμοποιήθηκαν στην έρευνα.

Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας, τόμοι 1-25, Βουλή των Ελλήνων (https://paligenesia.parliament.gr/).

Γενικά Αρχεία του Κράτους – @ρχειομνήμων:

Αρχείο Αγώνος / Γραμμ. των Εσωτερικών, φ. #003, έτος 1822, Α/Α 079, (Λήψη #152).

Αρχείο Αγώνος / Γραμμ. των Εσωτερικών, φ. #010, έτος 1823, Α/Α 056. (Λήψη #088).

Αρχείο Αγώνος / Γραμμ. των Εσωτερικών, φ. #002, έτος 1822, Α/Α 264, (Λήψη #456).

Μινιστέριο / Γραμμ. / Υπ. Πολέμου, φ. #003, έτος 1823, Α/Α 058. (Λήψεις #092 & #093).

Αρχείο Γραμματείας του υπουργείου των Οικονομικών, φ. 215, 333, 335.

Αρχείο περιόδου του Κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια. Γενική Γραμματεία (1819-1838), «Écoles d'enseignement mutuel», φ. 162/015.

Αρχείο Κέρκυρας-Αρχείο Ι. Α. Καποδίστρια, «Κατάλογος ευκαταστάτων και εμπόρων της ελληνικής επικράτειας», φ. 474, έγγρ. 18.

Βρετανικά αρχεία. Πρακτικά συζητήσεων στη Βουλή των Λόρδων και των Κοινοτήτων αναρτημένα

House of Lords, hansard.parliament.uk, *HL Deb 25 January 1821 vol 4 cc.116-8.*

House of Lords, hansard.parliament.uk, *HL Deb 29 January 1828 vol 18 cc.4-35.*

House of Lords, hansard.parliament.uk, *HL Deb 08 February 1830 vol 22 c.179.*

House of Lords, hansard.parliament.uk, *HL Deb 12 February 1830 vol 22 cc.395-429.*

House of Lords, hansard.parliament.uk, *HL Deb 18 February 1830 vol 22 cc.584-91.*

House of Lords, hansard.parliament.uk, *HL Deb 24 May 1830 vol 24 cc.989-98.*

House of Commons, hansard.parliament.uk, *HC Deb 16 February 1830 vol 22 cc.544-68.*

House of Commons, hansard.parliament.uk, *HC Deb 24 May 1830 vol 24 cc.1002-05.*

House of Commons, hansard.parliament.uk, *HC Deb 17 June 1834 vol 24 cc496-513.*

House of Commons, hansard.parliament.uk, *HC Deb 02 March 1848 vol 97 cc.127-38.*

House of Lords, hansard.parliament.uk, *HL Deb 26 June 1854 vol 134 cc.640-71.*

Ελληνικά αρχεία δημοσιευμένα

Αλληλογραφία Φρουράς Μεσολογγίου 1825-1826, Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτη (εισ.), εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Εν Αθήναις 1963.

Αρχείον Κοινότητας Ύδρας, τ. Ι' και ΙΑ', Αντωνίου Λιγνού (έκδ.), Εφημ. *Σφαίρα*, Πειραιεύς 1929.

Αρχεία Λαζάρου και Γεωργίου Κουντουριώτου 1821-1832, Αντώνιος Λιγνός (επιμ.), τ. Α'-Δ', Π. Δ. Σακελλαρίου, 1920-1927.

Απόστολος Β. Δασκαλάκης, *Κείμενα-πηγαί της Ιστορίας της Ελληνικής Επαναστάσεως*, τ. 1-2, χ.ε., Αθήναι 1966-1968.

Βασίλης Δημητριάδης (επιμ.), *Ο κώδικας των Θυσιών. Ονόματα και δημευμένες περιουσίες των χριστιανών αγωνιστών της Ανατολικής Κρήτης στην Επανάσταση του 1821*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης – Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, 2003.

(Ιωάννης Θεοφανίδης), «Αρχείον Θεοδώρου Κολοκοτρώνη (1822-1825) μετά ιστορικών σχολίων και υποσημειώσεων Ι. Θεοφανίδου», στο *Ιστορικόν Αρχείον Ιω. Θεοφανίδου*, τ. Β', Αθήνα χ.χ.

Ιστορικά Αρχεία του Μουσείου Μπενάκη, τ. Β', Μαρία Δημητριάδου (επιμ.), Αθήνα 2013.

Ιστορικά έγγραφα του αρχηγού Λακεδαίμονος και στρατηλάτου της Πελοποννήσου Παναγιώτου Γιατράκου κατά τον υπέρ ανεξαρτησίας ιερόν αγώνα του έτους 1821, χ.ε., Σπάρτη 1900.

Ιστορικόν Αρχείον Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου. Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας, τ. Ε', Ε. Γ. Πρωτοψάλτης (επιμ.), Ακαδημία Αθηνών, Εν Αθήναις 1968.

Ιωάννου Θ. Κολοκοτρώνη, *Ελληνικά υπομνήματα ήτοι επιστολαί και διάφορα έγγραφα αφορώντα την Ελληνικήν Επανάστασιν. Από 1821 μέχρι 1827*, Χ. Ν. Φιλαδελφέως, Αθήνησι 1856.

Ντίνος Κονόμος, Πρακτικά μυστικών συνεδριάσεων του Βουλευτικού: ανέκδοτα κείμενα της εθνεγερσίας, χ.ε., Αθήνα 1971.

Π. Μ. Κοντογιάννη, *Ιστορικά έγγραφα αναφερόμενα εις την Ελληνικήν Επανάστασιν (Εκ των αρχείων του υπουργείου των Εξωτερικών)*, Ι. Ν. Σιδέρη, Αθήναι 1927.

Κ. Κριτοβουλίδου, *Παράρτημα εις τα απομνημονεύματα του περί αυτονομίας της Ελλάδος πολέμου των Κρητών*, Τυπογραφείον της Αθηνάς, Αθήνησι 1860.

Αντρέας Ζ. Μάμουκας, *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος, ήτοι συλλογή των περί την αναγεννωμένην Ελλάδα συνταχθέντων πολιτευμάτων, νόμων και άλλων επισήμων πράξεων από του 1821 μέχρι τέλους του 1832*, τ. Α'-ΙΑ', Η. Χριστοφορίδου, Εν Πειραιεί 1839.

Μονόφυλλα του Αγώνος, Προκηρύξεις, θεσπίσματα, διατάγματα, Ι. Κ. Μαζαράκη-Αινιάνος (εισ.) – Ι. Α. Μελετόπουλου (πρόλ.), Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος, Αθήναι 1973.

Μ. Οικονόμου, *Ιστορικά της Παλιγγενεσίας ή ο Ιερός των Ελλήνων Αγών*, Θ. Παπαλεξανδρή, Εν Αθήναις 1873.

Νίκη Παπαηλιάκη, *Μια αιχμάλωτη κοινότητα. Επιστολές από τη Χίο πριν την καταστροφή*, Σπύρος Ι. Ασδραχάς (πρόλ.), Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 2001.

Πρακτικά της εν Άργει τετάρτης των Ελλήνων Συνελεύσεως, Εκ της Εθνικής τυπογραφίας, Εν Αιγίνη 1829.

Ν. Σχούφου, *Συλλογή των συνθηκών, πρωτοκόλλων και διπλωματικών εγγράφων, αποτελούντων το Ουσιωδέστερον Μέρος της Διπλωματικής Ιστορίας του Νέου Ελληνικού Κράτους*, Ναύπλιο 1834.

Αλέξανδρος Ι. Σούτσος, *Συλλογή των εις το εξωτερικόν δημόσιον δίκαιον της Ελλάδος αναγομένων επισήμων εγγράφων*, Αθήναι 1858.

Ανάργυρος Ανδρέου Χατζηαναργύρου, *Τα σπετσιώτικα, ήτοι Συλλογή ιστορικών εγγράφων και υπομνημάτων αφορώντων την κατά την ελληνικήν Επανάστασιν του 1821, αρυσθείσα εκ των αρχείων της νήσου Σπετσών, συμπληρωθείσα δε εκ των του κράτους αρχείων και άλλων πηγών*, τ. 1-3, Εν Πειραιεί 1926.

Βρετανικά αρχεία δημοσιευμένα

British and Foreign State Papers 1826-1827, J. Harrison and Son, London 1828 (Συμπίλημα επίσημων εγγράφων).

British and Foreign State Papers 1829-1830, James Ridgway, London 1832 (Συμπίλημα επίσημων εγγράφων).

Hansard's Parliamentary Debates... New Series Commencing with the Accession of George IV Comprising the Period from the Eighth Day of April, to the Fourth Day of June 1830, vol. XXIV, Hansard, London 1830.

Hansard's Parliamentary Debates... Third Series, Commencing with the Accession of William IV, vol. XCVII, (part I House of Lords, part II House of Commons), Hansard, London 1848.

Hansard's Parliamentary Debates, Vol. 18: Forming a Continuation of the Parliamentary History of England, From the Earliest Period to the Year 1803 Comprising the Period from the Thirtieth Day of May, to the First Day of July, 1833, Fourth Volume of the Session, Forgotten Books, Classic Reprint 2018.

Sir Charles Kingsley Webster, *British Diplomacy, 1813-1815: Select Documents Dealing with the Reconstruction of Europe*, G. Bell and sons Limited, London 1921.

The Parliamentary Debates... New Series Commencing with the Accession of George IV, Comprising the Period from Twenty-Ninth Day of January to the Twenty-Second Day of April, 1828, vol. XVIII (part I House of Lords, part II House of Commons), T. C. Hansard, London 1828.

The Parliamentary Debates... New Series Commencing with the Accession of George IV, Comprising the Period from the Twenty-Second Day of April, to the Twenty-eight Day of July 1828, vol. XIX (part I House of Lords, part II House of Commons), Hansard, London 1829.

Papers Relative to the Affairs of Greece 1826-1832, J. Harrison and Son, London 1835 (Συμπίλημα επίσημων εγγράφων).

Papers Relative to the Affairs of Greece. Protocols and Conferences Held in London, J. Harrison and Son, London 1830 (Συμπίλημα επίσημων εγγράφων).

Συλλογές αλληλογραφίας της εποχής

Επιστολές έχουν δημοσιευτεί σε πολλά από τα κείμενα της εποχής. Ωστόσο εδώ οι τίτλοι αναφέρονται αποκλειστικά σε συλλογές αλληλογραφίας.

Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια, τ. ΣΤ', Η', Ι', Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, Κέρκυρα 1983, 1984, 1987.

Ε. Α. Βέτα (εκδ.), *Επιστολαί Ι. Α. Καποδίστρια, Κυβερνήτου της Ελλάδος: Διπλωματικαί, διοικητικαί και ιδιωτικαί, γραφείσαι από 8 Απριλίου 1827 μέχρις 26 Σεπτεμβρίου 1831*, ... μεταφρασθείσαι εκ του Γαλλικού παρά Μιχαήλ Γ. Σχινά, τ. 1-4, Κ. Ράλλη, Αθήνησιν 1841-1843.

Δ. Γ. Καμπούρογλου ([εισ.] - έκδ.) *Ιστορικόν αρχείον Διονυσίου Ρώμα, (1819-1826)*, τ. Α'-Β', Εκ του τυπογραφείου της «Κορίννης», Αθήναι 1901-1906.

(Εμμανουήλ Ξάνθος), *Αρχείο Εμμανουήλ Ξάνθου*, τ. Γ', Επιμέλεια Τ. Δάλλα, Μ. Παπαναστασίου, Αν. Καραπάνου, Β. Παπαδοπούλου, Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος, Αθήνα 2002.

Απόστολος Χαρίσης (επιμ.), *Αρχείον στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη 1826-1827. 88 επιστολές και έγγραφα*, Δημιουργία, Αθήνα 1996.

Γεωργίου Θ. Χαρίτου, *Αρχείον στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη 1821-1835*, Δήμος Αράχωβας, Αθήναι 2009.

Élie Ami Betant (επιμ.), *Correspondance du comte J. Capodistrias, président de la Grèce: comprenant les lettres diplomatiques, administratives et particulières, écrites par lui depuis le 20 Avril 1827 jusqu'au 9 Octobre 1831*, Abraham Cherbuliez et Ce, Genève 1839.

–, *Lettres inédites (1827-1829)*, Imprimerie La Haute-Loire, 1926.

(Castlereagh), *Memoirs and Correspondence of Viscount Castlereagh, Second Marquess of Londonderry*, Edited by his brother, Charles Vane, Marquess of Londonderry, τ. 12ος, H. Colburn, London 1850-1853.

(Klemens Wenzel Lothar von Metternich), *Mémoires, documents et écrits divers laissés par le Prince de Metternich, chancelier de Cour et d'Etat*, τ. 1-4, Publiés par son fils le prince Richard de Metternich, E. Plon et Cie, Paris 1881. Τα ονομαζόμενα απομνημονεύματα του Μέττερνιχ, στην πραγματικότητα αποτελούν εν πολλοίς συλλογή επιστολών και αναφορών προς πολλά μέλη της ανώτερης μοναρχικής ευρωπαϊκής νομενκλατούρας και προς μονάρχες.

Leicester Stanhope, *Greece in 1823 and 1824: Being a Series of Letters and Other Documents on the*

Greek Revolution Written During a Visit to that Country. Illustrated with Several Curious Fac Similies; to Which is Added the Life of Mustapha Ali, Sherwood, Jones & co., London 1824.

Ναυτικά ημερολόγια

Εκ των ημερολογίων του ναυάρχου Γεωργίου Σαχτούρη, Ιστορικά ημερολόγια των ελληνικών ναυμαχιών του 1821, Βιβλιοπωλείο Δ. Ν. Καραβία, Αθήνα 1994 (ανατύπωση).

Εκ των ημερολογίων του ναυμάχου Αν. Τσαμαδού, Ιστορικά ημερολόγια των ελληνικών ναυμαχιών του 1821, Βιβλιοπωλείο Δ. Ν. Καραβία, Αθήνα 1978 (ανατύπωση).

«Ημερολόγιον του Βρικίου ο Αλέξανδρος εκ Πετσών ανήκοντος εις τον κ. Γεώργιον Χατζηανδρέου ... από τας 4 Απριλίου 1821 έως 12 Ιουλίου 1822», στο Ανάργυρος Ανδρέου Χατζηαναργύρου, *Τα σπετσιώτικα*, τ. 3ος, ό.π., σ. 87-158.

Περιοδικά και εφημερίδες της εποχής

Ανέκδοτα κείμενα από τον «Απόλλωνα», Ύδρα 1831 (Αναστάσιου Πολυζωΐδη), Κουλτούρα, Αθήνα 1971.

Γενική Εφημερίς της Ελλάδος, Εν Ναυπλίω, Δεκέμβριος 1826-Δεκέμβριος 1827.

Γενική Εφημερίς της Ελλάδος, Εν Αιγίνη, Ιανουάριος-Δεκέμβριος 1828.

Γενική Εφημερίς της Ελλάδος, Εν Αιγίνη και Εν Ναυπλίω, Ιανουάριος-Δεκέμβριος 1830.

Γενική Εφημερίς της Ελλάδος, Εν Ναυπλίω, Ιανουάριος-Δεκέμβριος 1831.

Τα Ελληνικά Χρονικά. Εφημερίς πολιτική εκδοθείσα εν Μεσολογγίω υπό του Δ. Ι Μάγερ. Από Ιανουαρίου 1824 - 20 Φεβρουαρίου 1826, Κωνσταντίνος Λεβίδης (επιμ.), Ν. Παπαδόπουλου, Εν Αθήναις 1840. Βλέπε επίσης μια σύγχρονη έκδοση με τίτλο *Οι ημέρες των ελεύθερων πολιορκημένων (Μεσολόγγι 1824-1826)*, Γ. Λαγανάς (εισ.-σημ.), Ωκεανίδα, Αθήνα 2001.

Η Ηώς, Εν Ναυπλίω, Φεβρουάριος-Οκτώβριος 1830.

Ι. Π. Κουμουνδούρος, *Η Ελληνική Επανάσταση στο Βρετανικό ημερήσιο και περιοδικό Τύπο, από το 1821 έως το 1900*, Μεταπτυχιακή διπλωματική έρευνα, Τμήμα Ιστορίας, Ιόνιο Πανεπιστήμιο.

Ο Φίλος του Νόμου. Εφημερίς της Διοικήσεως και της νήσου Ύδρας, Από Μάρτιο 1824 έως Δεκέμβριο 1825.

The Scots Magazine, Tuesday 1, June 1824.

Απομνημονεύματα ελλήνων και φιλελλήνων αγωνιστών, κ.ά.

Απομνημονεύματα πολιτικά του Βαχίτ Πασά, πρέσβεως εν Παρισίοις τω 1802, Ρεΐζ Εφέντη τω 1808, και Τοποτηρητού της Χίου τω 1822. Εξ ανεκδότου Τουρκικού ιδιοχειρογράφου ελευθέρως μεταφρασθέντα και σημειώσεσι συνοδευθέντα υπό Δ. Ε. Δ., Εν Ερμουπόλει Σύρου 1861.

Δημητρίου Αινιάνος, *Απομνημονεύματα περί της Επαναστάσεως*, στο Ε. Γ. Πρωτοψάλτης (επιμ.), Γ. Τσουκαλά, Αθήναι 1956.

Τιμολέοντος Αμπελά, *Λουκά Ράλλη ιδιόγραφοι αναμνήσεις και αποκαλύψεις επεισοδίων της Ελληνικής Επαναστάσεως*, χ.ε., χ.η.

Πατριώτης Ανώνυμος, «Η εν έτει 1821 εκστρατεία του Υψηλάντου εις τας Παραδουναβίους Ηγεμονίας», *Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταρείας της Ελλάδος*, 11/1926, σ. 363-510.

Γερμανού, Π. Πατρών Μητροπολίτου, *Απομνημονεύματα: επιγραφόμενα απομνημονεύματά τινα της κατά του τυράννου των Ελλήνων οπλοφορίας, καί τινων πολιτικών συμβεβηκότων εν Πελοποννήσω κατά την πρώτην της διοικήσεως περίοδον*, Γ. Ι. Παπούλα (εκδ.), Εν Αθήναις 1900.

Κανέλλος Δεληγιάννης, *Απομνημονεύματα*, τ. Α΄-Γ΄, Εμμ. Πρωτοψάλτης (επιμ.) (τ. 16-18 της σειράς), Τσουκαλάς, Αθήνα 1957 (συντάχθηκαν το 1854-56). Εκκρεμεί η έκδοση των *Απομνημονευμάτων* από το Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων με εισαγωγή, επιστημονική επιμέλεια και σχόλια του καθηγητή Νίκου Ροτζώκου.

Κωνσταντίνος Διαμαντόπουλος, *Απομνημονεύματα, ή Αληθή ιστορικά γεγονότα του 1821 μη αναφερόμενα εν ταις ελληνικαίς ιστορίαις*, Ι. Ν. Πρωτοπούλου, Εν Τριπόλει 1883.

Νικόλαος Δραγούμης, *Ιστορικαί αναμνήσεις*, τ. 1ος, Ά. Αγγέλου (επιμ.), Ερμής, Αθήνα 1973, (1η έκδοση 1874).

Johann Daniel Elster, *Το τάγμα των Φιλελλήνων. Η ίδρυση, η εκστρατεία και η καταστροφή του*, Ι. Κ. Μαζαράκης-Αινιάν (πρόλ.), μτφρ. Χ. Οικονόμου, Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος, Αθήνα 2010 (1η έκδοση 1828).

Νικόλαος Κ. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επαναστάσεως των Ελλήνων 1821-1833*, Γ. Βλαχογιάννης (εισ.-σημ.), τ. 1-3, Αρχεία της Νεωτέρας Ελληνικής Ιστορίας, Αθήναι 1940-1942.

[Θεόδωρος] Κολοκοτρώνης, *[Απομνημονεύματα] Διήγησις συμβάντων της Ελληνικής φυλής. Ρητά του Κολοκοτρώνη. Τραγούδια των Κολοκοτρωναίων*, τ. Α΄-Β΄, Βιβλιοθήκη της «Εστίας», Εν Αθήναις 1889.

Αναγνώστης Κοντάκης, *Απομνημονεύματα*, Ε. Πρωτοψάλτης (επιμ.), Βεργίνα, Αθήνα 2007.

Νικόλαος Κοτζιάς, *Ανασκευή της του Δ. Τσαμαδού ανασκευής*, Π. Α. Σακελλαρίου, Αθήνησι 1858.

Κ. Κριτοβουλίδου, *Απομνημονεύματα του περί αυτονομίας της Ελλάδος πολέμου των Κρητών*, Τυπογραφείον της Αθηνάς, Εν Αθήναις 1859.

Λυκούργου Λογοθέτη, «Τα εν Σάμω συμβάντα κατά τον υπέρ Ελευθερίας Ελληνικού αγώνα», σχόλια από τον Αλ. Λυκούργο, παρουσίαση Μ. Βουρλιώτη, *Σαμιακή Επιθεώρηση*, Θ΄, 35-36/1988.

Πέτρου Μέγγου, *Από τη Σμύρνη στην Ελλάδα του 1821*, Β. Κούταλης, (μτφρ.), Ισνάφι, Ιωάννινα 2009.

Κωνσταντίνου Μεταξά, *Ιστορικά απομνημονεύματα εκ της Ελληνικής Επαναστάσεως*, Τύποις Λ. Κτενά, Εν Αθήναις 1878.

Αρτεμίου Ν. Μίχου αντιστρατήγου, *Απομνημονεύματα της δευτέρας πολιορκίας του Μεσολογγίου (1825-1826) και τινές άλλες σημειώσεις εις την ιστορίαν του Μεγάλου Αγώνος αναγόμεναι*, Τυπογραφείο της Ενώσεως, Εν Αθήναις 1883.

Κωνσταντίνου Νικοδήμου, *Απομνημονεύματα εκστρατειών και ναυμαχιών του ελληνικού στόλου*, Αθ. Δ. Μαυρομμάτης, Εν Αθήναις 1862.

Αθανασίου Ξοδίλου, *Η Εταιρεία των Φιλικών και τα πρώτα συμβάντα του 1821. Ανέκδοτα, απομνημονεύματα, προκηρύξεις, γράμματα κ.ά κείμενα*, Λ. Ι. Βρανούσης – Ν. Καμαριανός (έκδ.), Ακαδημία Αθηνών, Αθήναι 1964.

Ρήγα Παλαμίδη, *Πρόχειρος απάντησις επί των περί εισβολής του Δράμαλη εις την Πελοπόννησον ιστορουμένων* [...] *των λεγομένων απομνημονευμάτων του κυρίου Ν. Σπηλιάδου*, Τυπογραφείο Η Αγαθή τύχη, Εν Αθήναι 1853.

Ανδρέας Παπαδόπουλος-Βρετός, *Ιστορική έκθεσις της εφημερίδος* Ο Ελληνικός Καθρέπτης, Γκαρπολά και Συντροφίας, Αθήναι 1839.

Χριστόφορος Περραιβός, *Απομνημονεύματα πολεμικά: διαφόρων μαχών συγκροτηθεισών μεταξύ Ελλήνων και Οθωμανών κατά τε το Σούλιον και Ανατολικήν Ελλάδα από του 1820 μέχρι του 1829 έτους*, Α. Κορομηλά, Εν Αθήναις 1836.

Θεόδωρος Ρηγόπουλος, «Ανέκδοτον ημερολόγιον του Αγώνος», στο *Ιστορικόν Αρχείον Θεοφανίδου*, τ. 1ος, χ.ε., χ.η.

(Παναγής Σκουζές), *Χρονικό της σκλαβωμένης Αθήνας στα χρόνια της τυραννίας του Χατζαλή γραμμένο στα 1841 από τον αγωνιστή Παναγή Σκουζέ*, Γ. Βαλέτα (επιμ.), Α. Κολολού, Αθήνα 1948.

Νικολάου Σπηλιάδου, *Απομνημονεύματα διά να χρησιμεύσωσιν εις την νέαν ιστορίαν της Ελλάδος*, τ. Α΄-Γ΄, Χ. Ν. Φιλαδελφέως, Αθήνησιν 1851. Και η δεύτερη έκδοση με αλλαγές, του ίδιου, *Απομνημονεύματα. Συνταχθέντα υπό του Ν. Σπηλιάδου διά να χρησιμεύσωσιν εις την Νέαν Ελληνικήν Ιστορίαν*, τ. Α΄-Γ΄, Χ. Ν. Φιλαδελφέως, Αθήνησιν 1857.

Σπυρομίλιου, *Απομνημονεύματα της δευτέρας πολιορκίας του Μεσολογγίου 1825-1826*, Ι. Βλαχογιάννη (εκδ.), Σ. Κ. Βλαστού, Αθήναι 1926.

Στεφάνου Ιω. Στεφανοπούλου, *Απομνημονεύματά τινα της Επαναστάσεως του 1821*, Εν Τριπόλει 1864.

Δ. Τσαμαδός, *Ανασκευή των παρά του Ν. Κοτζιά ιστορουμένων περί των Ψαριανών πραγμάτων*, Εκ του τυπογραφείου της Αυγής, Εν Αθήναις 1857.

Φωτάκος (Φωτίου Χρυσανθακόπουλου), *Απομνημονεύματα περί της Ελληνικής Επαναστάσεως 1821-1828*, τ. 1-4, Επικαιρότητα, Αθήνα 2005 (1η έκδοση 1858).

Σάμουελ Χάου, *Ημερολόγιο από τον Αγώνα 1825-1829*, Οδ. Δημητρακόπουλος (εισ.), Βιβλιοπωλείο Ν. Καραβία, Αθήνα 1971.

G. Georgiades-Arnakis – E. Demetracopoulou (ed.), *George Jarvis. His Journal and Related Documents*, Institute for Balkan Studies, Thessaloniki 1965.

J. B. G. M. Bory de Saint-Vincent, *Relation du voyage de la Commission scientifique de Morée dans le Péloponnèse, les Cyclades et l'Attique*, τ. 1-3, Paris - Strasbourg 1836.

Lord Ellenbourg, *A Political Diary 1828-1830*, τ. I-II, London 1881 (Bod Books, ανατύπωση 2018).

Auguste Fabre, *Histoire du siège de Missolonghi: Suivie de pièces justificatives*, Moutardier éditeur, Paris 1827. Το εξαιρετικό αυτό βιβλίο έχει εκδοθεί μεταφρασμένο στα ελληνικά με τίτλο: *Η ιστορία της πολιορκίας του Μεσολογγίου*, Πολύπλευρο, Αθήνα 1983.

Victor Fontanier, *Voyages en Orient: entrepris par ordre du gouvernement français, de lannée 1821 à l'année 1829*, P. Mongie Aîné, Paris 1829.

Philip James Green, Esq, *Sketches of the War in Greece*, Thomas Hurst and Co, London 1827.

Jean Philippe P. Jourdain, *Mémoires historiques et militaires sur les événements de la Grèce: Depuis 1822 jusqu' au combat de Navarin*, Brissot-Thivars, Paris 1828.

Jacques Mangeart, *Souvenirs de la Morée: Recueillis pendant le séjour des Français dans le Péloponèse*, Igonette, Paris 1830.

Julius Millingen, *Memoirs of the Affairs of Greece. An Account of the Military and Political Events, which Occurred in 1823 and Following Years with Various Anecdotes Relating to Lord Byron*, John Rodwell, London 1831.

Luis Maxime Raybaud, *Mémoires sur la Grèce pour servir à l'histoire de la guerre de l'Indépendance, accompagnés de plans topographiques*, τ. 1-2, Tournachon-Molin, Paris 1824-5.

Jean Baptiste Picquenard, *Victoires et conquêtes des grecs modernes: Depuis leurs premières hostilités contre les Turcs jusqu à la fin de l'année 1824; Précédées d'une introduction historique, contenant l'histoire abrégée de la Grèce; Depuis la révolution de 1740 jusqu' à nos jours*, Librairie de Lelong, Paris 1825.

Pradt, Dominique Georges Frederic de Riom de Prolhiac de Fourt de, *De l'intervention armée pour la pacification de la Grèce*, Pichon-Bechet, Paris 1828.

Stanley Lane-Poole, *Sir Richard Church. Commander-in-chief of the Greeks In the War of Independence*, Longmans, Green and Co., London 1890.

David Urquhart, *The Spirit of the East: Illustrated in a Journal of Travels through Roumeli During an Eventful Period*, τ. 1-2, Henry Colburn, London 1838.

Olivier Voutier, *Mémoires du colonel Voutier sur la guerre actuelle des Grecs*, Bossange frères, Paris 1823.

Στατιστικές πληροφορίες

Αλέξανδρος Μανσόλας, *Πολιτειογραφικαί πληροφορίαι περί Ελλάδος*, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Εν Αθήναις 1867.

Σ. Α. Σπηλιωτάκης, *Στατιστικαί πληροφορίαι περί Ελλάδος*, Εκ του τυπογραφείου, Εν Αθήναις 1859.

Frederick Strong, Esq, (Consul at Athens), *Greece as a Kingdom; or a Statistical Description of That Country from the Arrival of King Otto, in 1833, down to the Present Time. Drawn up from the Official Documents and Other Authentic Sources*, Longmans, London 1842.

Διάφορα κείμενα της εποχής

Ανωνύμου του Έλληνος, *Ελληνική Νομαρχία, ήτοι Λόγος Περί Ελευθερίας*, Γ. Βαλέτας (κείμ. σχόλ., εισ.), Ν. Α. Βέης – Μ. Σιγούρος (μελετήματα), Βιβλιοεκδοτική, Αθήνα 1957 (πρώτη έκδοση 1806).

Χρήστου Σ. Βυζάντιου, *Ιστορία του τακτικού στρατού της Ελλάδος από της πρώτης συστάσεώς του κατά το 1821 μέχρι των 1832*, Κ. Ράλλη, Εν Αθήναις 1837. Εκκρεμεί η επανέκδοση του βιβλίου από το Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων με εισαγωγή, επιμέλεια και σχόλια από τους καθηγητές Ν. Θεοτοκά και Δ. Τζάκη.

Γερμανός, Μητροπολίτης Παλαιών Πατρών, «Εισηγήσεις ή κατηχήσεις προς Αρχιερείς Πνευματικούς, Ιεροχύρηκας, Ιερείς κ.τ.λ...», στο Μιχαήλ Γ. Οικονόμου, *Ιστορικά της Ελληνικής Παλιγγενεσίας ή ο ιερός των Ελλήνων αγών*, εν Αθήναις 1873.

Γεωργίου Π. Κρέμου, *Χρονολόγια της ελληνικής ιστορίας*, τμήμα Γ', Εν Αθήναις 1879.

Αναστασίου Κ. Ορλάνδου, *Περί της νήσου Πέτσας ή Σπετσών*, Εκ του τυπογραφείου της Συγκλήτου, Εν Πειραιεί 1877.

Ιωάννη Ορλάνδου και Ανδρέα Λουριώτη, *Απολογία Ιωάννου Ορλάνδου και Ανδρέου Λουριώτου εις την κατ' αυτών απόφασιν του ελεγκτικού συνεδρίου περί των εν Λονδίνω διαπραγματευθέντων δύο ελληνικών δανείων κατά το 1824 και 1825*, τ. 1ος, Εν Ναυπλίω 1834.

Κωνσταντίνου Νικοδήμου, *Υπόμνημα της νήσου Ψαρών*, τ. 1-2, Δ. Α. Μαυρομάτης, Αθήνησι 1862.

Κάρπου Παππαδοπούλου, *Τα κατά Γ. Βαρνακιώτην και ανάκτησις του Μεσολογγίου*, Εν Μεσολογγίω 1861.

Κωνσταντίνου Σάθα, *Η κατά τον ΙΖ' αιώνα Επανάστασις της ελληνικής φυλής 1684-1715*, Εκ του Γραφείου της Χρυσαλλίδος, Αθήνησι 1865.

(Νικόλαος Σκούφος), *Δοκίμιον περί πατριωτισμού προς τους κατοίκους των Ιονικών επτά νήσων*. Αφιερωθέν υπό Ε. Φ., Εκ του ελληνικού τυπογραφείου, Εν Φιλαδελφία 1817.

Πέτρου Σκυλίτζη Ομηρίδου, *Συνοπτική ιστορία των τριών ναυτικών νήσων Ύδρας, Πετσών και Ψαρών καθ' όσον συνέπραξαν υπέρ της ελευθερίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος το 1821, και πρώτον έτος της ελληνικής αυτονομίας*, Ε. Αντωνιάδου, Εν Ναυπλία 1831.

Σπυρίδων Τρικούπης, «Περί της υψηλής υπερασπίσεως την οποίαν επεκαλέσθησαν οι Έλληνες», *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος*, 10, 14/10-1825.

John L. Comstock, M. D, *History of the Greek Revolution. Compiled from Official Documents of the Greek Government*, William W. Reed & Co, New York 1828.

Sir Richard Church, *Observations on an Eligible Line of Frontier for Greece as an Independent State*, C. Roworta, London 1830.

Albert Mathiez, «Le manifeste des Enragés (juin 1793)», *Annales révolutionnaires*, τ. 7/4 - juillet-septembre 1914, σ. 547-560.

François Charles Hugues Laurent Pouqueville, *Histoire de la régénération de la Grèce: comprenant le précis des événements depuis 1740 jusqu'en 1824*, τ. 2ος, Paris 1824.

Augustus Granville Stapleton, Esq., *The Political Life of Mr. Canning*, τ. 2ος, London 1831[2].

ΓΕΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Μελέτες για τον Νέο Ελληνισμό

Σπύρος Ι. Αδραχάς και συνεργάτες, *Ελληνική Οικονομική Ιστορία ΙΕ΄-ΙΘ΄ αι.*, τ. Α΄-Β΄, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2003.

Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. 1-3, Α. Σταμούλη, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2000.

Πέτρος Θ. Πιζάνιας, *Η ιστορία των Νέων Ελλήνων. Από το 1400c έως το 1820*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2014.

Νίκος Β. Ροτζώκος, *Εθναφύπνιση και Εθνογένεση. Ορλωφικά και ελληνική ιστοριογραφία*, Πρωτοπορία, Αθήνα 2007.

Νίκος Γ. Σβορώνος, *Το ελληνικό έθνος. Γένεση και διαμόρφωση του Νέου Ελληνισμού*, Σπ. Ι. Ασδραχάς πρόλογος, Πόλις, Αθήνα 2004.

Γενικές ιστορίες της Ελληνικής Επανάστασης

Υπενθυμίζοντας ορισμένες βασικές γενικές ιστορίες του 1821, πρέπει ταυτόχρονα να τονίσω πως είναι έργο του προσεκτικού αναγνώστη να υπερβεί κριτικά τις στερεοτυπικές διατυπώσεις, τους αναχρονισμούς και τις ερμηνευτικές αντιφάσεις που θα συναντήσει κατά την ανάγνωση, ώστε να απολαύσει τη γοητεία που ασκούν και να κερδίσει τη γνώση που αποδίδουν. Ορισμένους από τους παλαιούς τίτλους βρίσκει κανείς ελεύθερα στην εξαιρετική ψηφιακή βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου Κρήτης «Ανέμη», και με λίγη προσπάθεια σε άλλες ιστοσελίδες.

Απόστολου Ε. Βακαλόπουλου, *Η Επανάσταση του Ελληνικού Έθνους*, τ. 1-2, Σταμούλης (επανέκδοση), Πειραιάς 2016-2018.

Douglas Dakin, *Ο αγώνας των Ελλήνων για την ανεξαρτησία, 1821-1833*. Ρ. Σ. Πατρικίου (μτφρ.), Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1983.

Διονυσίου Κόκκινου, *Η Ελληνική Επανάστασις*, τ. 1-6, Μέλισσα, Αθήνα 1976.

Γιάνης Κ. Κορδάτος, *Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας*, τ. Β΄, 20ός αιώνας, Αθήνα 1957.

Βασίλης Κρεμμυδάς, *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821: Τεκμήρια, Αναψηλαφήσεις, Ερμηνείες*, Gutenberg, Αθήνα 2016.

Στέφανου Π. Παπαγεωργίου, *Από το Γένος στο Έθνος. Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους (1821-1862)*, Παπαζήσης, Αθήνα 2005.

Πέτρος Πιζάνιας, «Από ραγιάς Έλληνας πολίτης. Διαφωτισμός και Επανάσταση 1750-1832», στο: του ίδιου, *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821. Ένα ευρωπαϊκό γεγονός*, Ιόνιο Πανεπιστήμιο-Κέδρος, Αθήνα 2009.

Γενικές ιστορίες της Ελληνικής Επανάστασης γραμμένες από έλληνες αγωνιστές

Λάμπρου Κουτσονίκα, *Γενική ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, τ. 1-2, Τύποις του «Ευαγγελισμού» Δ. Καρακατζάνη, Εν Αθήναις 1863-1864.

Σπυρίδων Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, τ. 1-4, Εν Λονδίνω 1860-1862.

Ιωάννου Φιλήμονος, *Δοκίμιον ιστορικόν περί της Ελληνικής Επαναστάσεως*, τ. 1-4, Π. Σούτσα και Α. Κτενά, Αθήναι 1859-1861.

–, *Δοκίμιον ιστορικόν περί της Φιλικής Εταιρίας*, Θ. Κονταξή και Ν. Λουλάκη, Εν Ναυπλία 1834.

Αμβροσίου Φραντζή, *Επιτομή της Ιστορίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος αρχομένη από του έτους 1715, και λήγουσα το 1837*, τ. 1-4, Κ. Καστόρχη και Συντροφίας, Εν Αθήναις 1839-1841.

Alexandre Soutsos, *Histoire de la révolution grecque*, Didot, Paris 1829.

Γενικές ιστορίες της Ελληνικής Επανάστασης γραμμένες από μαχητές φιλέλληνες

Σάμουελ Γκρίντλεϋ Χάου, *Ιστορική σκιαγραφία της Ελληνικής Επανάστασης*, Ι. Χατζηεμανουήλ (μτφρ.), Εκάτη, Αθήνα 1997.

Sir Thomas Gordon, *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, τ. 1-3, Α. Παπαδιαμάντης (μτφρ.), Α. Κάσδαγλη (εισ.), Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2015.

George Finlay, *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, τ. 1-2, Α. Παπαδιαμάντης (μτφρ.), Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2009.

Συλλογικοί τόμοι για την Ελληνική Επανάσταση

Οι τόμοι περιέχουν ποικίλα θέματα σχετικά με τον Ελληνικό Διαφωτισμό και την Επανάσταση.

Δ. Δημητρόπουλος, Χ. Λούκος, Π. Δ. Μιχαηλάρης (επιμ.), *Όψεις της Επανάστασης του 1821*, Μνήμων, Αθήνα 2018.

Η Επανάσταση του 1821: Μελέτες στη μνήμη της Δέσποινας Θεμελή-Κατηφόρη, Μνήμων, Αθήνα 1994 (2η εκδ. 2018).

Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000, τ. 3ος, Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), Ελληνικά γράμματα, Αθήνα 2003.

Πέτρου Πιζάνια (εισ., επιμ.), *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821. Ένα ευρωπαϊκό γεγονός*, Ιόνιο Πανεπιστήμιο - Κέδρος, Αθήνα 2009.

Η ιστοριογραφία της ελληνικής εξαίρεσης

Πρόκειται για τις αντιπροσωπευτικότερες μελέτες στις οποίες οι συγγραφείς τους, με παραλλαγές, υποστηρίζουν υπό το πρίσμα του ευρωκεντρισμού τη θέση ότι οι Έλληνες από την Επανά-

σταση αποτέλεσαν ειδική κατηγορία στην ευρωπαϊκή ιστορία, μια κακή εξαίρεση συγκρινόμενοι με ένα ιδανικό ευρωπαϊκό αρχέτυπο.

Θάνος Βερέμης - Γιάννης Κολιόπουλος, *Ελλάς. Η σύγχρονη συνέχεια. Από το 1821 μέχρι σήμερα*, Καστανιώτης, Αθήνα 2006.

Γιώργος Β. Δερτιλής, *Ιστορία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1750-2015*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2018.

Νικηφόρος Διαμαντούρος, *Οι απαρχές της συγκρότησης σύγχρονου κράτους στην Ελλάδα, 1821-1828*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2002,

Κώστας Κωστής, *«Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας». Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους 18ος-21ος αιώνας*, Πόλις, Αθήνα 2013.

John Petropulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1986.

Βιογραφίες

Δημήτρης Δημητρόπουλος, *Θεόδωρος Κολοκοτρώνης*, Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), Alter Ego, Αθήνα 2009.

–, «Ο "Γέρος του Μοριά": Κτίζοντας μία πατρική φιγούρα του έθνους», στο *Η ματιά των άλλων. Προσλήψεις προσώπων που σφράγισαν τρεις αιώνες (18ος-20ός αι.)*, Κ. Δέδε - Δ. Δημητρόπουλος (επιμ.), Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 2012.

Ελευθερία Ζέη, *Κανάρης, Κουντουριώτης, Τομπάζης*, Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), Alter Ego, Αθήνα 2010.

Γεώργιος Θεοδωρίδης, *Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος: Ένας Φιλελεύθερος στα χρόνια του Εικοσιένα*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2012.

Λεωνίδας Καλλιβρετάκης, (επιστημονικός υπεύθυνος) και συνεργάτες, *Αναρτημένα βιογραφικά μελών των κεντρικών πολιτικών οργάνων της Επανάστασης*, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών/ Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, http://representatives1821.gr/about/

Ιωάννης Κόκκωνας, *Ο πολίτης Πέτρος Σχυλίτζης Ομηρίδης 1784-1872: μελέτη της συμμετοχής ενός ελάσσονος σε γεγονότα μείζονος σημασίας*, Μνήμων, Αθήνα 2003.

Χρήστος Λούκος, *Ιωάννης Καποδίστριας*, Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), Alter Ego, Αθήνα 2010.

–, *Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος*, Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), Alter Ego, Αθήνα 2010.

Κωνσταντίνος Π. Μπέλσης, *Από την οθωμανική νομιμότητα στο εθνικό κράτος. Το άτομο στο επίκεντρο της ιστορίας. Λυκούργος Λογοθέτης (1772-1850) πολιτική βιογραφία*, Παπαζήσης, Αθήνα 2014.

Ελευθέριος Παπακώστας, «Γώγος Μπακόλας: Υπό το πρίσμα των πηγών της Ιστορίας. Μέρος Α΄», *Τζουμερκιώτικα Χρονικά. Δελτίο της Ιστορικής και Λαογραφικής Εταιρείας Τζουμέρκων*, 12/Ιούνιος 2011, σ. 134-143, και 13/Ιούνιος 2012, σ. 146-159.

Εμμανουήλ Γ. Πρωτοψάλτης, *Ιωάννης Καποδίστριας*, Εταιρεία των Φίλων του Λαού, Αθήναι 1977.

–, *Ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος και το έργον του κατά την Επανάστασιν του 1821*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1971.

Διονύσης Τζάκης, *Γεώργιος Καραϊσκάκης*, Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), Alter Ego, Αθήνα 2010.

Φωτάκος (Φωτίου Χρυσανθακόπουλου), *Βίοι Πελοποννησίων ανδρών και των έξωθεν εις την Πελοπόννησον ελθόντων κληρικών στρατιωτικών και πολιτικών των αγωνισαμένων τον αγώνα της Επαναστάσεως*, Π. Δ. Σακελαρίου, Εν Αθήναις 1888.

Augustus Granville Stapleton, *The Political Life of the Right Honorable George Canning: From...1822 to the Period of his Death, in August 1827*, τ. I-III, Longman, Rees, London 1831.

Διάφορες μελέτες

Κ. Α. Αλεξανδρή, *Η αναβίωσις της θαλασσίας μας δυνάμεως κατά την Τουρκοκρατίαν*, Ιστορική Υπηρεσία Πολεμικού Ναυτικού, Αθήναι 1960.

Νίκος Αλιβιζάτος, *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στη νεοελληνική ιστορία, 1800-2010*, Πόλις, Αθήνα 2011.

Δαυίδ Αντωνίου, *Η εκπαίδευση κατά την Ελληνική Επανάσταση 1821-1827. Τεκμηριωτικά κείμενα*, τ. Β΄, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2002.

Δημήτρης Αποστολόπουλος – Μάχη Παΐζη-Αποστολοπούλου, «Η Ορθόδοξη εκκλησία στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, 1700-1821», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 2, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003.

Σπύρος Ι. Ασδραχάς, *Ελληνική κοινωνία και οικονομία, ΙΗ΄ και ΙΘ΄ αι.*, Ερμής, Αθήνα 1982.

–, *Βίωση και καταγραφή του οικονομικού. Η μαρτυρία της απομνημόνευσης*, (Ε. Λιάτα, Α. Ματθαίου, Π. Πολέμη εκδ.), Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2007.

Απόστολος. Ε. Βακαλόπουλος, *Έλληνες πρόσφυγες στην επαναστατημένη Ελλάδα και κατά την περίοδο Καποδίστρια – Όθωνα (1821-1850)*, Α. Σταμούλης, Θεσσαλονίκη 2016.

–, *Τα ελληνικά στρατεύματα του 1821. Οργάνωση, ηγεσία, τακτική, ήθη, ψυχολογία*, Σταμούλης, Θεσσαλονίκη 2019.

–, «Η Επανάσταση κατά το 1826», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΒ΄, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1974.

–, «Τα πολεμικά γεγονότα από τον Ιούλιο έως το τέλος του 1826», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΒ΄, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1975.

–, *Οι οικισμοί, η γη και ο ελληνικός λαός κατά την Επανάσταση του 1821*, Α. Σταμούλης, Θεσσαλονίκη 2018.

–, *Αιχμάλωτοι Ελλήνων κατά την Επανάσταση του 1821*, Ηρόδοτος, Αθήνα 2000. Το ίδιο

βιβλίο έχει εκδοθεί με τίτλο *Τούρκοι και Έλληνες αιχμάλωτοι κατά την Ελληνική Επανάσταση (1821-1829)*, Α. Σταμούλης, Αθήνα 2016.

Ιωάννου Βασδραβέλλη, *Οι Μακεδόνες εις τους υπέρ της Ανεξαρτησίας αγώνας*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1940.

Ελπίδα Βόγλη, «Η ατελέσφορη αναζήτηση του χαρισματικού ηγέτη της Ελληνικής Επανάστασης: η Φιλική Εταιρεία, οι αυτόχθονες αρχηγοί και οι συσχετισμοί δυνάμεων», στο Α. Μανδυλαρά – Γ. Νικολάου (επιμ.-εισ.), *Η Φιλική Εταιρεία. Επαναστατική δράση & μυστικές εταιρείες στη Νεότερη Ευρώπη*, σ. 247-274, Ασίνη, Αθήνα 2017

Νίκος Γκαϊντατζής, «Τα γεγονότα του 1821 στη Βόρεια Μολδαβία: Γεωργάκης Ολύμπιος και Ιωάννης Φαρμάκης», *Μακεδονικά*, 13/1973, σ. 227-266.

Απ. Β. Δασκαλάκη, *Κοραής και Καποδίστριας. Οι κατά του Κυβερνήτου λίβελλοι*, Λαβύρινθος, Αθήνα 2018.

–, «Τα τοπικά πολιτεύματα κατά την Επανάστασιν του 1821», *Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών*, 15/1964-65, σ. 161-270.

Αντώνης Διακάκης, *Το Μεσολόγγι στο 1821. Πόλεμος, οικονομία, πολιτική, καθημερινή ζωή*, Ασίνη, Αθήνα 2019.

Γεώργιος Δ. Δημακόπουλος, *Ο Κώδιξ των Νόμων της Ελληνικής Επαναστάσεως 1822-1828*, Αχαδημία Αθηνών, Αθήναι 1966.

–, «Η διοικητική οργάνωσις κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν 1821-1827: Συμβολή εις την ιστορίαν της Ελληνικής Διοικήσεως», Δ.Δ. Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1966.

H. Şükrü Ilıcak, «Η οθωμανική πολιτική φιλοσοφία και η αντίδραση στην ελληνική αταξία», στο *1821. Η γέννηση ενός έθνους-κράτους*, Σκάι, Αθήνα 2010.

Εύη Καρούζου, *Εθνικές γαίες, εθνικά δάνεια και εθνική κυριαρχία. Βρετανική διπλωματία και γαιοκτησία στο ελληνικό κράτος 1833-1843*, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2018.

Γ. Κόκκινος – Β. Δρακόπουλος (επιμ.), *Χρονολόγιο των σημαντικότερων γεγονότων της Επανάστασης του 1821*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2004.

Γιάννης Κόκκωνας, «Η ελληνική συζήτηση για τη γλώσσα στα βιβλία του Διαφωτισμού και η "απάντηση" της Επανάστασης», στο Πέτρος Πιζάνιας (εισ., επιμ.), *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821. Ένα ευρωπαϊκό γεγονός*, Ιόνιο Πανεπιστήμιο - Κέδρος, Αθήνα 2009.

–, «Πολιορκία και άλωση της Τριπολιτσάς: η μαρτυρία του Παναγιώτη Αναγνωστόπουλου για τις διαπραγματεύσεις και το "ρεσάλτο"», στο Δ. Δημητρόπουλος, Χ. Λούκος, Π. Μιχαηλάρης (επιμ.), *Όψεις της Επανάστασης του 1821*. Πρακτικά Συνεδρίου, ΕΜΝΕ-Μνήμων, Αθήνα 2018.

Νίκος Γ. Κοταρίδης, *Παραδοσιακή Επανάσταση και Εικοσιένα*, Πλέθρον, Αθήνα 1993.

–, *Περί της επαναστάσεως των λεγομένων ελλήνων. Η μαρτυρία του ιερομόναχου Γερασίμου (1836)*, Opportuma, Πάτρα 2017.

Γιάνης Κορδάτος, *Η κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επαναστάσεως του 1821*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1973.

Κρατερού Μ. Ιωάννου, *Εξωτερική πολιτική και διεθνές δίκαιο στο Εικοσιένα*, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1979.

Βασίλης Κρεμμυδάς, «Πειρατεία και καταδρομή στο Εικοσιένα: οι γαλλικές αντιδράσεις (1821-1827)», *Η Επανάσταση του 1821: Μελέτες στη Μνήμη της Δέσποινας Θεμελή-Κατηφόρη*, Μνήμων, Αθήνα 1994.

Σ. Κ. Κώνστας, «Οι "Ανδρόπαιδες" του Μεσολογγίου και ο Ζαφείριος Σπυρίδωνας Ράπεσης 1825-1826», *Στερεά Ελλάς*, 4/1972, σ. 104-105.

Τρύφωνος Π. Κωνσταντινίδου, *Καράβια, καπετάνιοι και συντροφοναύται 1800-1830. Εισαγωγή εις την ιστορίαν των ναυτικών επιχειρήσεων του Αγώνος*, Ιστορική Υπηρεσία Βασιλικού Ναυτικού, Αθήναι 1954.

Ι. Λαζαρόπουλου, *Το πολεμικόν ναυτικόν της Ελλάδος. Από Ανεξαρτησίας μέχρι βασιλείας Όθωνος*, έκδοσις Ναυτικής Επιθεωρήσεως, Πειραιάς 1936.

Σοφία Λαΐου, «Η Ελληνική Επανάσταση στην Πελοπόννησο σύμφωνα με την περιγραφή ενός ντόπιου Οθωμανού λογίου», στο Πέτρος Πιζάνιας (εισ., επιμ.), *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821*, ό.π.

Σοφία Λαΐου – Μαρίνος Σαρηγιάννης, *Οθωμανικές αφηγήσεις για την Ελληνική Επανάσταση. Από τον Γιουσούφ Μπέη στον Αχμέτ Τζεβντέτ Πασά*, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2019.

Ι. Κ. Μαζαράκης Αινιάν, *Σφραγίδες ελευθερίας 1821-1832*, Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος, Αθήναι 1983.

Κωνσταντίνος Μεταλληνός, *Ο ναυτικός πόλεμος κατά την Ελληνική Επανάσταση (1821-1829)*, τ. Α΄-Β΄, Αθήνα 2016.

Λεωνίδας Μοίρας, *Οι προσλήψεις του ελληνικού εθνικισμού στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Οι αντιδράσεις των Οθωμανών απέναντι στην Ελληνική Επανάσταση και τον ελληνικό αλυτρωτισμό (1821-1870)*, Δ. Δ., Παν/μιο Θράκης, Καθηγητής Κωνσταντίνος Ε. Χατζόπουλος, 2019.

Σίμος Α. Μποζίκης, *Ελληνική Επανάσταση και Δημόσια Οικονομία. Η συγκρότηση του ελληνικού εθνικού κράτους 1821-1832*, Ασίνη, Αθήνα 2020.

–, «"Τά καράβια ἐστάθησαν γεννητικά, ἐπροξένησαν διάφορον εἰς τήν ἐπικράτειαν". Δαπάνες κι έσοδα σχετικά με τον ελληνικό πολεμικό στόλο, 1821-1831», αδημοσίευτη ανακοίνωση στην ημερίδα *Ο εμπορικός και πολεμικός στόλος κατά την Ελληνική Επανάσταση (1821-1831)*, Κ. Γαλάνη, Τζ. Χαρλαύτη (επιμ.), Αθήνα 8.11.2019.

Γεωργίου Π. Νάκου, *Το νομικό καθεστώς των τέως δημόσιων οθωμανικών γαιών 1821-1912*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1984.

Άντον Πρόκες-Όστεν, *Ιστορία της Επαναστάσεως των Ελλήνων κατά του οθωμανικού κράτους εν έτει 1821 και της ιδρύσεως του ελληνικού βασιλείου διπλωματικώς εξεταζομένη*, Γ. Ε. Αντωνιάδου (μτφρ.), τ. 1-2, Εκ του τυπογραφείου της Αθηνάς, Αθήνησι 1868-9.

Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Η έναρξη του Αγώνα της ανεξαρτησίας στην Πελοπόννησο. Μια ημερολογιακή προσέγγιση» (ανάτυπο), Αθήνα 2001-2002.

–, (εισ., σχόλια, επιμ.), *Δύο πρίγκιπες στην Ελληνική Επανάσταση. Επιστολές αυτόπτη μάρτυρα και ένα υπόμνημα του πρίγκιπα Γεωργίου Καντακουζηνού*, Χ. Μ. Οικονόμου (μτφρ.), Ασίνη, Αθήνα 2015.

–, *Πληθυσμός και οικισμοί στην Πελοπόννησο*, Ιστορικό Αρχείο. Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1987.

–, «Η προκήρυξις της Μεσσηνιακής Γερουσίας προς τας ευρωπαϊκάς αυλάς», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας*, 12/1957-1958, σ. 149-150.

Στέφανος Ι. Παπαδόπουλος, «Το “Σχέδιον Γενικόν” της Φιλικής Εταιρείας και οι επαφές με τους Σέρβους», *Μακεδονικά*, 17-1/1977.

Κάρπου Παππαδοπούλου, *Τα κατά Γ. Βαρνακιώτην και ανάκτησις του Μεσολογγίου*, Εν Μεσολογγίω 1861.

Ειρήνη Ν. Παρδάλη, «Δύο ναυτικά ημερολόγια του αγώνος», *Μνήμων* 2/1972, σ. 169-186.

Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, «Η έννοια του θανάτου στην Ελληνική Επανάσταση 1821-1832: Ιδεολογικές προσλήψεις και πολιτική πρακτική», *Μνήμων*, 32/2012.

Γιώργος Ε. Ροδολάκης, «Καράβια “εις ναύλον” και καράβια “σερμαγελίδικα” στο Αιγαίο (μέσα 17ου - πρώτο τέταρτο 19ου αιώνα)», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου*, 41/2008.

Νίκος Β. Ροτζώκος, *Επανάσταση και Εμφύλιος στο Εικοσιένα*, Πλέθρον, Αθήνα 1997.

Ν. Ροτζώκος – Δ. Τζάκης, «Το “Άλλο” Εικοσιένα. Από τον Νικόλαο Σπηλιάδη στον Γιάννη Κορδάτο», *Πρακτικά ΙΓ' Επιστημονικής Συνάντησης Τομέα ΜΝΕΣ Τμήματος Φιλολογίας ΑΠΘ. Μνήμη Παναγιώτη Μουλλά*, Σοκόλης, Αθήνα 2014, σ. 150-162.

Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος κατά την δευτέραν Τουρκοκρατίαν (1715-1821)*, Ερμής, Αθήνα 2000.

–, *Η απόβαση του Ιμπραήμ στην Πελοπόννησο, καταλύτης για την αποδιοργάνωση της Ελληνικής Επανάστασης. 24 Φεβρουαρίου – 23 Μαΐου 1825*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2016.

Μ. Β. Σακελλαρίου, Μ. Ι. Βοϊκλής, Σοφία Λαΐου, Γ. Π. Μουτάφη, Κ. Μπέλσης, κ.ά., *1821, Σάμος και επανάσταση. Ιστορικές προσεγγίσεις*, Πρακτικά Συνεδρίου, Πυθαγόρειο 28-29 Μαΐου 2010, Γενικά Αρχεία του Κράτους – Περιφερειακή Ενότητα Σάμου, Αθήνα 2011.

Νεοκλής Σαρρής, *Προεπαναστατική Ελλάδα και οσμανικό κράτος. Από το χειρόγραφο του Σουλεϋμάν Πενάχ Εφέντη του Μοραΐτη (1785)*, Ηρόδοτος, Αθήνα 1993.

Αλέξης Σεβαστάκης, «Το “Στρατοπολιτικόν Σύστημα” Σάμου και η Κεντρική Ελληνική Διοίκηση», *Σαμιακές Μελέτες*, 1/1994.

Αλεξάνδρου Σβώλου, *Τα ελληνικά συντάγματα 1822-1952*, Λ. Αξελός (επιμ., εισ.), Στοχαστής, Αθήνα 1972.

Διονύσης Τζάκης, «Πόλεμος και σχέσεις εξουσίας στην Επανάσταση του 1821», στο Δ. Δημητρόπουλος, Χρ. Λούκος, Π. Μιχαηλάρης (επιμ.), *Όψεις της Επανάστασης του 1821. Πρακτικά Συνεδρίου*, Αθήνα: ΕΜΝΕ-Μνήμων, 2018.

–, «Από την Οδησσό στη Βοστίτσα: η πολιτική ενσωμάτωση των τοπικών ηγετικών ομάδων στη Φιλική Εταιρεία», στο Όλγα Κατσιαρδή-Hering (επιμ.): *Οι πόλεις των Φιλικών: οι αστικές διαδρομές ενός επαναστατικού φαινομένου. Πρακτικά Ημερίδας*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2018.

–, *Αρματολισμός, συγγενικά δίκτυα και εθνικό κράτος. Οι ορεινές επαρχίες της Άρτας στο πρώτο ήμισυ του 19ου αιώνα*, διδακτορική διατριβή στο https://www. didaktorika. gr/eadd/handle/10442/10196

–, «Οπλαρχηγοί και προεστοί. Κοινωνικές κινητικότητες και οικογενειακές στρατηγικές στον ορεινό χώρο», *Νέα Εστία*, τχ. 1857/Μάρτιος 2013.

Γιάννα Τζουρμανά, *Βρετανοί ριζοσπάστες μεταρρυθμιστές: Φιλικές εταιρείες και κομιτάτα στο Λονδίνο (1790-1823)*, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2015.

Δημήτρης Θ. Τσιάμαλος, *Οι αρματολοί της Ρούμελης*, Παπαζήσης, Αθήνα 2009.

Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, τ. Α΄, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2004.

–, *Ο αγώνας των Ελλήνων για την ανεξαρτησία και ο φιλελληνισμός*, Αγαθοκλής Αζέλης (μτφρ.), Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ρέθυμνο 2021.

Λάμπρος Φλιτούρης, «Για μια διεθνή των επαναστατών: η περίπτωση των Καρμπονάρων στην Ιταλία και στη Γαλλία και το δίκτυο των ευρωπαίων επαναστατών στις αρχές του 19ου αιώνα», στο Α. Μανδυλαρά - Γ. Νικολάου, *Η Φιλική Εταιρεία*, ό.π., σ. 67-82.

Βάσω Δ. Ψιμούλη, *Σούλι και Σουλιώτες*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 1998.

Luis Althusser, «Idéologie et appareils idéologiques d'État», *Positions (1964-1975)*, Les Éditions sociales, Paris 1976.

Bertrand Badie et Pierre Birnbaum, *Sociologie de l'État*, Grasset, Paris 1979.

Pierre Bourdieu, *Sur l'État. Cours au Collège de France 1989-1992*, P. Champagne, R. Lenoir, F. Poupeau et Marie-Christine Rivière (επιμ.), Seuil et Raisons d'agir, Paris 2012.

William St Clair, *That Greece Might Still Be Free. The Philhellenes in the War of Independence*, R. Beaton (intr.), Open Book Publishers, Cambridge 2008.

Augustin Cochin, *La Révolution et la libre-pensée: la socialisation de la pensée (1750-1789), la socialisation de la personne (1789-1792), la socialisation des biens (1793-1794)*, Plon, Paris 1924.

Charles William Crawley, *The Question of Greek Independence: A Study of British Policy in the Near East, 1821-1833*, Cambridge University Press 1930.

Edouard Driault, *Histoire diplomatique de la Grèce de 1821 à nos jours*, τ. 1ος, Les Presses Universitaires de France, Paris 1925.

E. M. L. Economou, N. Kyriazis, Annita Prassa, "The Greek Merchant Fleet as a National Navy During the War of Independence 1800-1830", https://mpra.ub.uni-muenchen.de/76414/

Yusuf Hakan Erdem, "The Greek Revolt and the End of the Old Ottoman Order", στο Πέτρος Πιζάνιας, (εισ., επιμ.), *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821. Ένα ευρωπαϊκό γεγονός*, Ιόνιο Πανεπιστήμιο - Κέδρος, Αθήνα 2009.

George Frangos, *The Philike Etaireia, 1814-1821: A Social and Historical Analysis*, PhD Dissertation, Columbia University 1971.

Albert Mathiez, «Le manifeste des Enragés (juin 1793)», *Annales révolutionnaires*, τ. 7/4, juillet-septembre 1914, σ. 547-560.

William W. McGrew, *Land and Revolution in Modern Greece 1800-1881. The Transition in the Tenure and Exploitation of Land from Ottoman Rule to Independence*, Kent State University Press, 1986.

Jeremy C. Mitchell, *The Organization of Opinion. Open Voting in England 1832–68*, Palgrave Macmillan, GB 2008.

Odile Moreau, «Être militaire dans l'Empire ottoman», στο *L'Empire ottoman à l'âge des réformes: Les hommes et les idées du "Nouvel Ordre" militaire, 1826-1914*, Institut français d'Études Anatoliennes, İstanbul 2007.

Gelina Harlaftis – Sophia Laiou, "Ottoman State Policy in Mediterranean Trade and Shipping, c. 1780-1820: The Rise of the Greek Owned Ottoman Merchant Fleet", in Mark Mazower (ed.), *Networks of Power in Modern Greece. Essays in Honour of John Campell*, Hurst, London 2008.

A. L. Narotchnitzki, «La diplomatie russe et la préparation de la conférence de Saint-Pétersbourg sur la Grèce en 1824», στο *Les relations gréco-russes pendant la domination turque et la guerre d'indépendance grecque*, Institute for Balkan Studies, Thessaloniki 1983.

Moise Iakovlevitch Ostrogorski, *La Démocratie et l'organisation des partis politiques*, Fayard, Paris 1993 (ανατύπωση της έκδοσης του 1903).

Daniel Peart, *Era of Experimentation: American Political Practices in the Early Republic*, University of Virginia Press, 2015.

Pierre Renouvin, *Histoire des relations internationales. Le XIXe siècle. I – De 1815 à 1871*, Hachette, Paris 1954.

Jean Jacques Rousseau, *Du contrat social*, Garnier, Paris 1966.

Miroslav Šedivý, *Metternich, the Great Powers and the Eastern Question*, University of West Bohemia, 2013.

Kenneth M. Setton, *The Papacy and the Levant (1204-1571)*, τ. I-II, American Philosophical Society, Philadelphia 1976-1978.

Steven Schwartzberg, "The Lion and the Phoenix – II", *Middle Eastern Studies*, 24-3/Jul., 1988, σ. 287-311.

H. Şükrü Ilıcak, "The Greek War of Independence and the Demise of the Janissary Complex: A New Interpretation of the 'Auspicious Incident'", στο Μ. Σαρηγιάννης (επιμ.), *Political Thought and Practice in the Ottoman Empire*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ρέθυμνο 2015.

Harold W. V. Temperley, *The Foreign Policy of Canning, 1822-1827: England, the Neo-Holy Alliance and the New World*, Frank Cass, London 1925².

Gilles Veinstein, "Trésor public et fortunes privées dans l'Empire ottoman (milieu XVIe - début XIXe siècles)", *Cahiers de la Méditerranée*, 80/2010.

Michel Vovelle, *Les Jacobins de Robespierre à Chevènement*, La Découverte, Paris 2001.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΧΑΡΤΩΝ, ΠΙΝΑΚΩΝ ΚΑΙ ΔΙΑΓΡΑΜΜΑΤΩΝ

ΧΑΡΤΕΣ

- 1820: Το δίκτυο οργάνωσης της Φιλικής Εταιρείας 31
- 1821: Μείζονες και ελάσσονες εξεγέρσεις 45
- 1821: Οι επαρχίες της Πελοποννήσου και οι ισχυρές οικογένειες προεστών 153
- 1821: Τα αρματολίκια και οι πρωτοκαπετάνιοι 165

ΠΙΝΑΚΕΣ

- Αριθμός ελληνικών περιοχών που γνωρίζουμε ότι έγιναν εκλογές 86
- Οι δυνατότητες ναυτικού πολέμου Ελλήνων και Οθωμανών. Προσέγγιση μέσων όρων. 138
- Απώλειες και αιχμαλωσίες πλοίων Ελλήνων και Τουρκοαιγυπτίων 1821-1827. Προσέγγιση μέσων όρων (εκτός της ναυμαχίας του Ναυαρίνου) 143

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑΤΑ

- 1814-1821: Μέλη της Φιλικής Εταιρείας ανά κοινωνική κατηγορία 28

ΓΕΝΙΚΟ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

Balestra 71
Barnave, Antoine-Pierre-Joseph-Marie 19

Church, Sir Richard 234
City 63
Cordeliers 198

Durkheim, E. D. 190

Ecclesia Catholica 91
Erdem, H. Y. 187

Fabre, A. 209

Gallina, Vicenzo 56
Goderich, Viscount R. J. F. 239
Governo militare 80
Graillard, F. 117

Hering, G. 225

Jarvis, G. 117

Magna Charta 191

Peterloo 94
Provinciale Romanum 100

Raybaud, L. M. 180, 182
Rousseau, J. J. 89
Roux, J. 198

Αβράκωτοι 198, 212
Αγία Μαύρα 158
Άγραφα 61,156,159
Αγροτικό ζήτημα 152, 194, 195, 196
Αγροτοποιμένες 144
Αθήνα, Αθηναίοι 20, 23, 41, 68, 71, 100, 108, 114, 126, 127, 135, 156, 174, 204
Αιγαίο 16, 36, 43, 44, 46, 51, 60, 61, 91, 99, 105, 107, 108, 109, 140, 141, 172, 177, 232, 234
Αίγινα 86, 125, 232
Αίγυπτος, Αιγύπτιοι 60, 72, 74, 86, 96, 104, 107, 108, 109, 113, 116, 119, 121, 122, 124, 127, 128, 131, 132, 145, 153, 178, 230
Αινιάν, Ι. Κ. Μ. 47
Αίτημα προστασίας 112, 113, 225
Ακαρνανία 41, 61, 157, 157
Όρη, Ακαρνανικά 155
Λευκά 70
Πιέρια 156
Ακρόπολη (της Αθήνας) 108, 126
Αλαμάνα 41
Αλβανοί, Τουρκαλβανοί 121, 132, 148, 169, 183, 186, 233
Αλβανόφωνοι 154
Αλή Πασάς 22, 25, 43, 59, 106, 157, 159, 170
Αμερική (ΗΠΑ), Αμερικανοί 84, 91, 154, 191, 193, 194
Άμπερντην, λόρδος 231, 238, 239
Αναγνωστόπουλος, Π. 27, 34
Ανατολικό ζήτημα 95, 96, 98, 99, 104, 106, 128, 130, 230, 239
Ανδρούτσος, Γ. 117
Ανδρούτσος, Ο. 41, 61, 79, 92, 158, 159, 160
Ανεξαρτησία 24, 33, 57, 63, 73, 75, 76, 83, 96, 112, 113, 115, 159, 164, 168, 180, 182, 183, 184, 190, 191, 205, 220, 221, 223, 224, 226, 228, 229, 230, 232, 233, 235, 236, 237, 238, 240
Ανεξιθρησκεία 204, 205

Άνθιμος Έλους 182, 207
Ανομία, του οθωμανικού κράτους 22, 23, 24, 39, 65, 180, 181
Αντιβασιλεία 204, 221, 240
Ανώνυμος Έλληνας 26, 134, 170
Αποκλεισμός, ναυτικός 44, 99, 100, 101, 103, 104, 105, 141, 232, 233
Αποστόλης, Ν. 36, 117
Αρβάλης, Π. 35
Αρβανίτες 18, 41, 71
Άρειος Πάγος - Γερουσία της Ανατολικής Ελλάδος 51, 53
Αρκαδία 119, 124
Αρματολοί 26, 28, 34, 41, 44, 51, 57, 68, 75, 79, 93, 118, 135, 136, 154, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 169, 171, 173, 176, 177, 208
Αρμένια 51
Άρτα 44, 171, 234
Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας 64, 181
Αρχεία του Κράτους, Γενικά 123
Αρχείο *Αριστεία* 208
Αρχείο του Αγώνα 201
Αρχή των Κονσόλων της Βοιωτίας 46
Ασδραχάς, Ι. Σπύρος 21
Ασπροπόταμος 38, 157
Άστιγξ, Φ. 127
Αττική 51, 125, 126, 129, 132, 159, 233
Αυστρία, Αυστριακοί 27, 43, 84, 95, 98, 102, 105, 111, 127, 130, 228, 231, 232, 233, 234, 236
Αυτοκρατορικό σύστημα, ή Οθωμανικό κράτος 17, 19, 20, 21, 22, 23, 28, 44, 49, 58, 59, 61, 66, 68, 73, 82, 95, 106, 157, 174, 181, 187, 193, 194, 195, 196, 197, 200
Αφεντούλιεφ, Κ. Μ. 71.
Αχαϊκό Διευθυντήριο 46

Βακαλόπουλος, Ε. Α. 36
Βαλκάνια 15, 18, 19, 25, 29, 59, 78, 95, 96, 98, 100, 104, 106, 107, 158, 169, 170, 195, 196
Βαλτεσινίκο 35
Βαλτέτσι 38, 42
Βάλτος, Βαλτινοί 68, 157
Βαρνακιώτης, Γιώργης 41, 158, 159, 160, 176
Βαρνακιώτης, Γιώτης 41
Βασιλείου, Μ. 41
Βατερλό 27
Βατικανό, Πάπας 100, 103
Βαυαρία, Βαυαροί 92
Βέικος, Λ. 81, 171
Βέμπερ, Μ. 190
Βενετία 78
Βέρβενα 42
Βεστφαλία, Συνθήκη της (1648) 13, 103
Βιέννη, Συνέδριο της (1815) 27, 95, 101
Βλαχάβας, Θ. 25, 125
Βλάχοι 28, 41, 71
Βλαχόπουλος, Α. 41
Βόθυλα (φαράγγι) 55
Βόνιτσα 87, 115
Βούλγαρης, κόμης 220
Βουλευτικό, passim
Βουλή των Ελλήνων (σύγχρονη) 181
Βουλή της Θεσσαλίας 46
Βουλή των Κοινοτήτων 84, 192
Βουλή των Λόρδων 72, 230, 235, 239
Βραχώρι 41
Βρετανία, Μ. 19, 27, 63, 72, 94, 95, 101, 102, 103, 104, 105, 111, 112, 113, 114, 128, 129, 130, 132, 225, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237
Βρυώνης, Ο. 41, 44, 109

Γαζής, Α. 41
Γαλαξίδι 20
Γαλλία, Γάλλοι 26, 27, 57, 59, 85, 92, 95, 96, 102, 104, 105, 107, 111, 128, 129, 130, 132,

134, 190, 192, 194, 199, 229, 231, 232, 234, 236
Γελεκτσήδες 212
Γενική Εφορία του Αγίου Όρους 35, 46
Γενίτσαροι 22, 49, 59, 65, 127, 187, 205
Γεννάδιος, Γ. 153
Γερμανός, Παλαιών Πατρών 35, 100
Γιατράκος, Ν. 117
Γιατράκος, Π. 117, 121, 147
Γιολδασαίοι 41
Γιρονδίνοι 75
Γκούρας, Γ. 81, 112
Γκρίτζαλης, Γ. 154
Γορτυνία 38, 136
Γραβιά 41
Γρηγόριος Ε΄ Πατριάρχης 30, 59, 218
Γρίβας, Θ. 41, 176

Δαρδανέλια 96, 232, 236
Δεκεμβριστές 131
Δεληγιάννης, Κ. 23, 34, 35, 36, 38, 51, 52, 80, 119, 121
Δερβεναγάδες 49, 156, 159
Δερβενάκια 87, 174
Δεσποτεία, θεοκρατική 21, 22, 33, 64, 184, 201
Δημητσάνα 35, 38, 136, 204
Δημοκρατία, Ελληνική 75, 84, 89, 124, 200
Διάκος, Α. 38, 41
Διανοούμενοι 16, 17, 20, 21, 22, 24, 25, 28, 51, 56, 67, 77, 78, 79, 92, 134, 135, 136, 172, 179, 185
Διαφοροποίηση 14, 16, 17, 20, 121, 181
Διαφωτισμός 17, 18, 24, 25, 55, 56, 169, 179, 185, 186, 200, 201, 205
Δικαιώματα ατομικά 55, 56, 78, 191
– ιστορικά και φυσικά 24, 56, 98
– πολιτικά 53, 54, 56, 63, 64, 84, 85, 88, 148, 191, 200, 217, 240
– τσιφλικικά 21, 169, 196
Δικαστήριο 63, 192, 202
– ναυτικό 232
Δολιανά 38, 182
Δουλοπαροικία 84, 240
Δράκος, Γ. 171
Δραμπάλα 119, 120
Δυοβουνιώτης, Ι. 41

Εγγραμματισμός 68, 204, 208
Εθνική ταυτότητα 14, 24
Εθνικοποίηση 26, 90, 125, 197, 199, 206, 214
Εθνοπολιτισμική αυτοαναγνώριση ή ιστορική 13, 14, 16, 17, 18, 24, 69, 143, 186
Έθνος ή έθνος-κράτος 13, 54, 74, 80, 96, 103, 111, 126, 141, 154, 159, 182, 185, 222, 223
Εθνοσυνέλευση 71, 74, 75, 79, 85, 86, 191, 214, 215, 217, 219, 222, 225, 240
– Α΄ της Επιδαύρου 53, 54, 55, 56, 57, 58, 84, 93, 159, 200
– Β΄ του Άστρους 53, 54, 56, 62, 63, 64, 68, 79, 148.
– Γ΄ της Τροιζήνας 87, 114, 115, 124, 129, 144, 183, 210, 217, 218, 219, 220, 226, 229
– Δ΄ του Άργους 220, 223, 225, 237
– Παρισινή ή γαλλική 75, 198
Εκκλησιαστική αριστοκρατία, ορθόδοξη υποτελής 17
Εκλογές, εκλογική διαδικασία 53, 55, 56, 63, 64, 83, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 93, 124, 177, 185, 197, 206, 207, 214, 219, 220
Εκτελεστικό, passim
Ελευθερία ή Θάνατος, ελεύθεροι, passim
Ελίτ ελληνικές ή ηγετικές ομάδες ή ομάδες ισχύος 17, 19, 20, 40, 48, 49, 54, 58, 67, 77, 78, 79, 81, 83, 134, 136, 137, 146, 153, 156, 157, 180, 195
Ελλάς (φρεγάτα) 127, 144, 177
Έλληνες, passim
Ελληνισμός Νέος 16, 17, 18

Έμποροι 17, 20, 28, 68, 135, 142, 172
Εξέγερση 25, 36, 37, 41, 43, 47, 48, 60, 70, 94, 106, 158, 189, 191
Εξισωτές (Levellers και Diggers) 191, 197
Επανάσταση 13, 14
– Αγγλική 133, 135, 190, 191, 192, 193, 195, 196, 197, 201, 205
– Αμερικανική 75, 179, 191, 192, 193, 196
– Γαλλική 24, 63, 75, 84, 92, 93, 133, 134, 172, 179, 182, 186, 191, 193, 195, 196, 197, 201, 205, 217, 220, 225
– Ελληνική (ή '21, ή Αγώνας) passim
Επαναστατικά συμβούλια, τοπικά 35, 39, 46, 47, 48, 50, 52, 54, 194
– Περιφερειακά ή Τοπικά πολιτεύματα 50, 52, 53, 54, 172, 200, 201
Επιτροπή Ελέγχου Πληρεξουσίων 89
Επιτροπή των Ψαριανών (στην Αίγινα) 125
Επιτροπή Κοινής Σωτηρίας 26, 215
Ερμής των Νέων Ελλήνων 173
Ετερογονία 81, 170
Εύβοια 41, 44, 238
Εϋνάρδος, Ι. Γ. 92
Εφορίες της Φιλικής 46, 48, 135
Έφοροι των επαρχιών 151, 200, 202

Ζαβέρδα 87
Ζαΐμης, Α. 119, 160
Ζίζεκ, Σ. 178
Ζωγράφος, Κ. 113

Ήπειρος 41, 44, 228, 234, 237
Ησαΐας Σαλώνων 35

Θέμελης, Δ. 34
Θεοκρατία 15, 16, 17, 20, 29, 57, 64, 77, 174, 184, 186, 201
Θεοτόκης Ι. Β. 93
Θερμοπύλες 41

Ιακωβίνοι 75, 198, 215
Ιγνάτιος Ουγγροβλαχίας 93
Ιδεολογία, ιδεολογικά προτυπα 13, 14, 16, 17, 18, 20, 25, 27, 58, 61, 77, 82, 93, 107, 139, 144, 164, 170, 178, 179, 180, 181, 184, 185, 186, 193, 194, 201, 206, 226
Πατριωτισμός επαναστατικός 13, 14, 24, 25, 27, 30, 92, 141, 144, 179, 180, 181, 182, 185
Ιερή Συμμαχία 27, 43, 94, 95, 99, 101, 102, 103, 134, 237
– Συνέδριο του Τροππάου (1820) 94, 128
– Συνέδριο του Λάιμπαχ (1821) 43, 106
– Συνέδριο της Βερόνας (1822) 102
Ιερός Αγώνας 33
Ιμπλάκια 87
Ιμπραήμ πασάς 57, 82, 87, 92, 107, 108, 111, 114, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 127, 128, 132, 145, 153, 176
Ιόνιο Πέλαγος 44, 46, 60, 99, 178
Ιράν 43, 59, 106, 234
Ίσκος, Α. 41
Ιστορία ενσωματωμένη 69, 76, 137
Ιωάννινα 20, 109, 204

Καγκελαρία Σφακιών 46
Καλάβρυτα, Καλαβρυτινοί 34, 36, 146, 167
Καλαμάτα 34, 35, 42, 87, 153, 166, 167
Καλικάντζαροι 73
Καλτεζές 50
Καλτσάς, Δ. 41
Κανάρης, Κ. 40
Κάνινγκ, Γ. 103, 112, 114, 228, 229
Καπάκια 61, 160, 162
Καποδίστριας, Ι. ή Κυβερνήτης 29, 30, 106, 132, 144, 193, 204, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 226, 227, 229, 231, 233, 234, 235, 237, 240
– Καποδιστριολογία 221

Καραβοχυραίοι ή πλοιοκτήτες 20, 26, 28, 36, 43, 56, 57, 68, 77, 78, 83, 136, 138, 140, 196
Καραϊσκάκης, Γ. 61, 81, 92, 119, 121, 124, 125, 126, 158, 159, 160, 161, 174, 176
Καρατσιάς, Π. 40
Καρμανιόλοι 73, 74
Καρπενήσι 41, 108
Καρτερία (ατμόπλοιο) 127, 144, 177
Καρύταινα 34, 35, 36, 147
Κάσος, Κασιώτες 36, 46, 60, 87, 107, 109, 139, 140
Καστελόριζο 36
Κάστλεριγ, Ρ. Σ. 101
Καστοριά 204
Κατζικογιάννης, Σ. 163
Κατσώνης, Λ. 25, 59
Καφηρέας 117
Κεφάλαιο εμπορικό 17, 19, 136
Κιουταχής 56, 87, 108, 111, 114, 117, 118, 121, 126, 129, 132, 174, 181
Κλείσοβα 174
Κόδριγκτον, Ε. 131
Κοινωνικοποίηση και ενσωμάτωση 205, 211, 213
Κοινωνικός και οικονομικός χώρος 19
Κόκκωνας, Γ. 147
Κολοκοτρώνης, Γενναίος 121
Κολοκοτρώνης, Θ. ή Γέρος του Μοριά 49, 53, 63, 79, 80, 92, 112, 113, 115, 116, 119, 120, 121, 122, 146, 147, 148, 150, 153, 154, 159, 167, 172, 176, 223
Κονδύλης, Π. 230
Κονσολάτο του Άργους 46
Κοντάκης, Α. 34
Κοντογιάννης, Μ. 41
Κοραής, Α. 26, 170
Κόρινθος 55
Κορώνη 39, 122
Κοτταρίδης, Ν. 157
Κουντουριώτης, Γ. 79, 117, 163, 218
Κουντουριώτης, Λ. 19, 117, 184
Κρατική Διοίκηση ή εθνική ή επαναστατική 22, 48, 54, 57, 64, 75, 82, 83, 90, 160, 163, 184, 192, 194, 201, 202, 203, 205, 212
Κράτος, εθνικό νεωτερικό ή ελληνικό 13, 33, 34, 40, 48, 54, 63, 64, 69, 72, 74, 75, 82, 83, 97, 105, 114, 127, 144, 166, 171, 184, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 197, 200, 202, 203, 205, 207, 217, 220, 221, 223, 228, 235, 236, 237
Κρήτη, Κρητικοί 29, 41, 44, 51, 53, 61, 69, 70, 71, 72, 73, 75, 105, 107, 172, 228, 233, 234
Κριεζώτης, Ν. 41
Κτηνοτρόφοι 35, 71, 73, 136, 150, 152, 156, 168, 172, 173, 206, 208
Τσάρος της Ρωσίας 29, 59, 83, 95, 98, 103, 104, 129, 130, 218, 219, 228, 231, 233, 234, 236
Κυδωνίες 70
Κυκλάδες 228, 233, 237, 238
Κυριαρχία, αποικιακή 191
– εθνική 229, 230
– λαϊκή 26, 53, 54, 56, 57, 63, 64, 84, 85, 89, 148, 192, 213, 217, 225, 226, 240
– οθωμανική 17, 20, 23, 25, 33, 55, 70, 79, 105, 107, 157, 239
Κωλέττης, Ι. 81, 82, 159, 196, 225
Κωνσταντινούπολη 17, 27, 114, 147, 235, 236

Λαΐου, Σ. 186.
Λαμία 44 136, 171
Λατινική Αμερική 77, 92, 239
Λεοντάριο 87
Λεωνίδι 20
Λιβαδειά 38, 41, 51, 61, 87, 154, 156, 158, 159
Λογαριασμός υποθετικός 63, 200
Λογοθέτης, Λ. 35, 38, 44, 53, 74
Λόντος, Α. 35, 119

Λουριώτης, Ν. 51

Μαγνησία 41
Μαιζών, Ι. Ν. 132
Μακεδονία, Μακεδόνες 15, 18, 29, 35, 145, 153, 154
Μακρής, Δ. 41
Μακρυνόρος 108
Μάλτα 141
Μάνη, Μανιάτες 28, 29, 30, 35, 49, 59, 69, 71, 75, 77, 123, 135, 145, 151, 152, 154, 166, 167, 172, 196, 220
Μανιάκι 119, 120
Μαρξ, Κ. 190
Μαύρη Θάλασσα 19, 77
Μαυρίλο 136
Μαυροκορδάτος, Α. 51, 56, 79, 92, 99, 112, 113, 149, 159, 160, 171, 174, 210, 225, 226, 228
Μαυρομιχάλης, Κ. 100, 117
Μαυρομιχάλης, Π. 35, 42, 50, 56, 116, 166, 208
Μαχμούτ Β', Σουλτάνος 39, 127
Μεθώνη 87, 117, 122
Μέσα ισχύος ή μορφές 50, 58, 62, 133, 136, 193, 206
Μεσόγειος 18, 73, 77, 94, 95, 96, 99, 100, 104, 106, 107, 109, 111, 131, 177, 232, 234, 239
Μεσολόγγι, passim
Μεσσηνία 87, 121, 122, 128
Μεταξάς, Α. 100, 119, 225
Μέττερνιχ, (φον) Κ. 43, 231, 232, 235, 244
Μιαούλης, Α. 101, 112, 113, 127, 139
Μικρά Ασία 15, 60, 74, 108, 154, 227
Μικρομάνη 124
Μινιστέρια ή υπουργεία 56, 63, 99, 123, 141, 200, 202, 203
Μολδοβλαχία 29, 30, 101
Μονεμβασιά 36, 123
Μουσουλμάνοι 72, 144, 148, 154, 157, 187, 193
Μπακόλας, Γ. 160
Μπασδέκης, Κ. 41
Μποζίκης, Σ. 117, 123
Μπορντό 75
Μπότσαρης, Μ. 92, 171, 174, 176
Μπότσαρης, Ν. 171
Μπουμπουλίνα, Λ. 36
Μπούσγος, Β. 41
Μοχάμεντ Άλη 60, 104, 105, 107, 127, 231

Νάξος 87, 212
Ναπολέοντας 27, 63, 74, 96, 170
– Ναπολεόντειοι πόλεμοι 134, 152, 179
Ναυαρίνο 122, 124, 128, 131, 142, 174, 192, 230, 231, 232
Ναύπλιο 36, 47, 87, 109, 116, 117, 125
Νεόκαστρο 87, 122, 124
Νεσσελρόντε 220
Νικηταράς 44, 49, 87, 146
Νικοτσάρας 25, 158
Νοταράς, Ι. 119
Νοταράς, Π. 214

Ξηρόμερο 41, 158, 159.

Οδησσός 27
Οθωμανικές γαίες ή δημόσιες 196, 197, 198, 199
– εθνικές 199, 200
Οθωμανοί, passim
Οικονόμου, Α. 36, 48, 54
Όλυμπος, Ολύμπιοι 35, 44, 49, 79, 145, 154, 156, 157
Οργισμένοι 198, 212
Ορλωφικά 145, 148
Ουάσινγκτον, Γ. 75
Ουέλινγκτον, δούκας 230, 232, 234, 235, 237

Παλαμίδης, Ρ. 50
Παλιγγενεσία 33

Παναγούλιας, Χ. 35
Πανουργιάς 41
Παπαγεωργίου, Σ. 57
Παπανικολής, Δ. 36
Παπατσώνης, Γ. 119, 147
Παπαφλέσσας (Γ. Δικαίος) 34, 44, 47, 49, 52, 80, 81, 119, 167
Παππάς, Ε. 35
Παραστάτες των εθνοσυνελεύσεων 55, 56, 58, 64, 74, 84, 86, 87, 214, 218, 219
Πάργα 44, 169
Πάτρα 46, 117, 122, 132
Πατριαρχείο, Ορθόδοξο οικουμενικό 17, 20, 21, 22, 27, 100, 120, 135, 200, 203, 205, 231
Πατριές
– Μανιατών 69
– Σουλιωτών 69, 169, 171
Πεδίο πολιτικό της Επανάστασης 52, 133, 177, 189, 206, 207, 211, 213, 214, 225, 226
Πελοποννησιακή Γερουσία 50, 53, 54, 79, 148, 151, 152, 200
– Γερουσία 219, 235
Πελοπόννησος, Πελοποννήσιοι, passim
Περραιβός, Χ. 166, 170
Πετμεζά, οικογένεια 146
Πέτρα (Βοιωτίας) 233, 236
Πετρούπολη, Αγία 131, 219
Πιάδα 55, 57
Πιάνα 42
Πιέρια όρη 156
Πίνδος 38, 154
Πινότσης, Λ. 36
Πλαπούτας, Δ. 36, 44, 49, 146
Πλήθωνας Γεμιστός 16, 17, 20
Ποινικός κώδικας 63
Πόλεμος, passim
– Εμφύλιος 66, 76, 80, 81, 82, 83, 87, 116, 153, 223
Επαναστατικός ή αντάρτικο 40, 41, 46, 48, 49, 69, 79, 81, 108, 120, 122, 128, 145, 154, 156, 162, 163, 175, 176, 177, 178, 189, 191, 206
Πολινιάκ, Α. 236
Πολιτάρχες 200, 202
Πολίτες έλληνες 57, 85, 86, 87, 89, 125, 153, 192, 194, 207, 213
Πολίτευμα Λαϊκό ή République 26, 54, 56, 63, 84, 191, 217, 225, 240
Πολίτευμα της Επιδαύρου 54, 55, 56, 57, 63, 64, 69, 85, 197, 198, 200
Πολιτικές συνομαδώσεις (κόμματα) 224, 225, 226, 227
– Αγγλικό 224, 225, 226
– Γαλλικό 224, 225, 226
– Ρωσικό 224, 225, 226
Πολιτοφύλακες 40, 144, 147, 149, 172, 192, 193
Πολυζωίδης, Α. 56
Προεστοί, passim
Προτεκτοράτο 74, 83, 104, 113, 114, 128, 131, 220, 222, 223, 228, 229, 231, 236, 237
Προφορικός πολιτισμός 14, 170, 204, 208
Πρωσία, Πρώσοι 27, 43, 84, 95, 98, 111, 172, 234
Πρωτοκαπετάνιοι 28, 35, 49, 61, 157, 158, 160, 162, 164
Πρωτόκολλο της Αγίας Πετρούπολης (1826) 113, 114, 128, 129, 130, 228
Πρωτόκολλο (συμπληρωματικό) (1828) 229
Πρωτόκολλο (ή πράξη) του Μαρτίου (1829) 236
Πρωτόκολλο της Ανεξαρτησίας (1830) 199
Πρωτόκολλο του Λονδίνου (1832) 228
Πύλη, Υψηλή, passim
Πύλος 119
Πυρπολικά 36, 140, 143, 144, 178

Ραγιάς, το καθεστώς 17, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 41, 57, 59, 66, 70, 85, 89, 106, 138, 144, 157, 180, 184, 185, 187, 195, 196, 205, 240
Ρήγας Βελεστινλής 25, 26, 134, 170

Ρόδιος, Π. 228, 229
Ροτζώκος, Β. Ν. 81, 82
Ρούμελη, Ρουμελιώτες 23, 38, 57, 81, 117, 119, 124, 125, 126, 154, 164
Ρούσος Βουρδουμπάς 35
Ρώμας, Δ. 92, 93, 101, 112
Ρωσία, Ρώσοι 26, 27, 30, 60, 84, 95, 98, 101, 102, 104, 105, 111, 113, 128, 130, 219, 228, 231, 233, 234, 236, 240

Σάλπιγξ Ελληνική 42
Σάμος, Σαμιώτες 25, 36, 52, 54, 69, 73, 74, 166, 234, 238
Σαρακατσάνοι 18, 68, 157
Σαχτούρης, Γ. 36, 60, 117
Σέκερης 19
– Αθανάσιος 147
– Γεώργιος 27
– Παναγιώτης 27
Σερβία, Σέρβοι 25, 104, 232
Σερμαγιά 138, 139,196
Σέρρες 35
Σιαδήμας, Κ. 41
Σισίνης, Γ. 119, 183, 184, 210
Σκόρτσα, Ρ. 92
Σκοταδισμός θεοκρατικός 20, 27
Σκουζές, Π. 23
Σκουφάς, Ν. 27, 68
Σκούφος, Ν. 179
Σκυλίτζης, Π. Ο. 51, 72
Σουλεϊμάν Πενάχ Εφέντης 22
Σούλι, Σουλιώτες 25, 26, 28, 41, 44, 49, 57, 69, 78, 79, 81, 93, 126, 135, 137, 155, 161, 163, 164, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 177
Σουλτάνος, passim
Σπαρτιάτες, Σπαρτιάτισσες, βλ. Μανιάτες
Σπέτσες, Σπετσιώτες 34, 36, 48, 53, 54, 60, 99, 107, 108, 109, 111, 117, 124, 140, 163
Σπηλιάδης, Ν. 148
Σπηλιωτόπουλοι αδελφοί 35
Σπουργίτης, Γ. 39
Σπυρομίλιος 182
Σταϊκόπουλος, Σ. 147
Στερεά Ελλάδα, Στερεοελλαδίτες, passim
Στεφανόπουλος, Ι. Σ. 34, 136, 209
Στορνάρης, Ν. 38
Στρατοπολιτικός Διοργανισμός Σάμου 46, 74
Σύμφωνο των Κιτριών (1819) 135, 166
Συνθήκη της Αδριανούπολης (1829) 236, 237, 238, 239
Συνθήκη του Άκκερμαν (1826) 130, 231
Συνθήκη του Λονδίνου (1827) 128, 130, 131, 132, 219, 230, 232, 236
Συντροφοναύτες 137, 139, 172
Συρία 141
Σφακτηρία 119, 131
Σχέδιο των τριών τμημάτων (1824) 104, 105, 128, 228

Τεχνίτες 38, 39, 40, 42, 54, 55, 66, 73, 93, 143, 150, 173, 206, 208
Τζαβελαίοι (πατριά) 169
Τζαβέλας, Κ. 81, 171, 174
Τζάκης, Δ. 40, 126, 147
Τζιόγκας 41
Τζοπανάκος 148
Τομπάζης, Ε. 71
Τομπάζης, Μ. 105, 117
Τοπικά Πολιτεύματα, βλ. Περιφερειακά επαναστατικά συμβούλια
Τουρκαλβανοί 121, 148, 169, 183, 233
Τουρκοαιγύπτιοι (στρατεύματα) 113, 131, 142, 143, 230, 232
Τράκας Κομνάς 41
Τριγκέτας, Δ. 39
Τρίκορφα 119, 120
Τριπολιτσά 34, 36, 43, 46, 51, 60, 122, 136, 147, 148, 174, 182, 183

Τρίτη τάξη 181
– νομοκατεστημένη 139, 163
Τσάκωνες 18
Τσαλαφατίνος, Η. 208
Τσαμαδός, Α. 60, 61, 101
Τσάμηδες (Αλβανοί) 169
Τσάρος, της Ρωσίας 29, 30, 59, 83, 95, 98, 102, 104, 106, 129, 130, 145, 218, 219, 220, 223, 228, 229, 231, 233, 234, 236, 237
Τυνησία, Τυνήσιοι 131, 141

Ύδρα, Υδραίοι, passim
Υπάτη 41, 209
Υψηλάντης, Α. 29, 30, 101, 106
Υψηλάντης, Δ. 42, 44, 49, 52, 53, 56, 80, 112, 114, 117, 148, 233, 234

Φαναριώτες 17, 21, 22, 27, 57, 59, 60, 195
Φαρμακίδης, Θ. 42
Φιλέλληνες, Φιλελληνισμός 44, 57, 63, 91, 92, 93, 101, 103, 112, 116, 118, 125, 126, 144, 151, 194, 209, 239
Φιλελληνική Επιτροπή Ζακύνθου 92, 93, 101, 112
Φιλήμων, Ι. 145, 146
Φιλική Εταιρεία, φιλικοί 27, 28, 29, 30, 34, 35, 36, 37, 39, 40, 42, 43, 44, 46, 48, 53, 54, 58, 69, 133, 134, 135, 136, 146, 158, 166, 170, 179, 193, 201, 218
Φορολογία 21, 74, 123, 200, 214
Φορολογικό σύστημα ή κανόνες 46, 90, 118, 123, 192, 200, 207
Φραντζής, Α. 23, 39, 51
Φρειδερίκος, Χριστιανός Λεοπόλδος 235
Φωτάκος 36, 67, 182, 184.

Χάου, Σ. 116, 162
Χαραλάμπης, Σ. 35
Χίος, Χιώτες 20, 44, 74, 109, 233, 234
Χουσεΐν μπέης 107
Χρηστίδης, Δ. 112
Χρυσοβίτσι 42
Χωρικοί, passim

Ψαρά, Ψαριανοί 36, 54, 60, 86, 107, 109, 125, 238

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ ΠΕΤΡΟΥ Θ. ΠΙΖΑΝΙΑ
Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ 1821-1830
ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗΚΕ ΚΑΙ ΣΕΛΙΔΟ
ΠΟΙΗΘΗΚΕ ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΑ ΣΤΟ ΕΡΓΑ
ΣΤΗΡΙΟ "ΙΩΑΝ. ΣΑΝΤΟΡΙΝΑΙΟΣ & ΣΙΑ
Ε.Ε.". ΤΟΥΣ ΧΑΡΤΕΣ ΣΧΕΔΙΑΣΕ Ο
ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΑΤΘΙΟΠΟΥΛΟΣ. ΤΟ ΕΞΩ
ΦΥΛΛΟ ΣΧΕΔΙΑΣΕ Η ΡΕΒΕΚΚΑ ΒΙ
ΤΑΛ. Η ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΙΝΑΙ ΤΟΥ ΒΑΓ
ΓΕΛΗ ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΚΑΙ ΟΙ ΔΙΟΡ
ΘΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΔΩΡΑΣ ΚΑΡΑΦΥΛΛΗ.
Η ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΕΓΙΝΕ ΣΤΙΣ ΓΡΑΦΙ
ΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ "CORFU" ΚΑΙ Η ΒΙΒΛΙΟ
ΔΕΣΙΑ ΣΤΗΝ "Α. ΣΑΛΤΟΡΙΑΔΗΣ
& ΥΙΟΙ Ο.Ε." ΤΟΝ ΙΟΥΝΙΟ ΤΟΥ
2021 ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΩΝ
ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΤΗΣ ΕΣΤΙΑΣ.

978-960-05-1807-8

βιβλιοπωλείον της ΕΣΤΙΑΣ
ιστορία & πολιτική

Οι Έλληνες περιλαμβανόμαστε στους λαούς του πλανήτη που εμπέδωσαν την πολιτική τους αυθυπαρξία με επανάσταση. Λιγότεροι στην αρχή, γρήγορα η πλειονότητα, οι Ελληνίδες και οι Έλληνες στηριζόμενοι στις δικές τους δυνάμεις κατέλυαν την οθωμανική δεσποτεία στους ιστορικούς τόπους τους, χτίζοντας ταυτόχρονα την πολιτική ελευθερία και την ανεξαρτησία τους. Το 1821 αποτελεί ένα αμιγώς επαναστατικό γεγονός, με την επιστημονική σημασία του όρου, μια ολοκληρωμένη πράξη ιστορικής και πολιτικής δημιουργίας, χάρη στην οποία οι αγωνιζόμενοι ραγιάδες μετεξελίχθηκαν σε πολίτες του εθνικού τους κράτους.

Με βάση εκτεταμένη αρχειακή έρευνα, στο παρόν βιβλίο αναλύονται οι ιστορικές δυναμικές προς την Επανάσταση, ο επαναστατικός πόλεμος και η πολιτική του σημασία, η εγκαθίδρυση της πολιτικής ελευθερίας, της ισότητας και της λαϊκής κυριαρχίας, οι ιδεολογικές συνιστώσες του Αγώνα, η κοινωνική σύνθεση των ηγεσιών και των λαϊκών μαχητών, η στρατηγική που ακολούθησαν οι ελληνικές ηγεσίες έναντι των ευρωπαϊκών δυνάμεων και, αντίστροφα, η μεθοδική αντίδραση του οθωμανικού κράτους και οι απαντήσεις των Ελλήνων. Πρόκειται για επανάσταση με μαζική λαϊκή συμμετοχή η οποία απηχούσε με ένταση την ιδεολογική και γεωπολιτική σημασία της σε όλη την Ευρώπη και τη Μεσόγειο.

Ένθετα αποσπάσματα από κείμενα της εποχής επιτρέπουν στον αναγνώστη να αντιληφθεί ευχερέστερα το πνεύμα των αγωνιστών, απλών ανωνύμων και ηγετών. Το βιβλίο αποτελεί μια επιστημονική ιστοριογραφική πρόταση η οποία επιδιώκει να συμβάλει στην ορθολογική και κριτική ιστορική συνείδηση των σημερινών Ελληνίδων και Ελλήνων πολιτών.

Ας παρακολουθήσουμε, λοιπόν, τα χρόνια του '21.

ISBN 978-960-05-1807-8
9 789600 518078